विज्ञापनम्।

भगवत्कृपयेदानीमायुर्व्वेदविज्ञानस्योत्तरार्द्धं मुद्रितं प्रचारितञ्च। अत्र रोगाणां निदानं सम्प्राप्तिः पूर्व्वरूपं रूपमुपशयोऽनुपशयश्चिकित्सा पथ्यापथ्यविधिश्च सुविशदं विवृतानि। वस्तुतस्त्विह चिकित्सायामवश्यज्ञातव्यः कोऽपि विषयो न त्यक्तः। चरकसंहितादिविविधायुर्व्वेदग्रन्थेभ्यः सारमाकृष्य संग्रहोऽयं निबद्धः। एतेन चिकित्सकानां काचिदुपकृतिश्चेत्तदा मे श्रमः सार्थकः।

औषधकरणविधिस्त्वस्मत्प्रकाशितायां भैषज्यरत्नावल्यां विवृतोऽस्ति। तत्रानुक्तानां भेषजानामुपादानादिकमत्र प्रकाशितम्। वस्तुतस्तु भैषज्यरत्नावल्यस्याङ्गविशेष एवेति स्वीकर्त्तव्यम्।

ग्रन्थस्यास्य निबन्धनेऽस्माभिर्महान् यत्नः श्रमश्च कृतः, फलं कीदृग्जातं सहृदयेषु विद्वत्स्वेव तद्विचारभारः।

परमाराध्यो विपुलमतिरायुर्व्वेदमहाचार्य्यो मत्पितृव्यदेवश्रील-श्रीयुक्त-चन्द्रकिशोरसेनगुप्तमहोदयोऽस्य संग्रहणे विशेषेणानुकूलो बभूव। किमधिकं वक्तव्यं तच्चरणाशीर्व्वादबलादेवाहमस्य प्रचारे क्षमोऽभवम्।

अत्रेदमप्यवश्यं वक्तव्यं यन्मम चिरसुहृद् भक्तिभाजनमायुर्व्वेदपारदर्शी पूज्यपादः श्रीमद्योगीन्द्रकुमारविद्या-

वनोदाख्यो भिषगस्य प्रणयणे भूयांसं यत्नं श्रमञ्च कृत्वा मां चरकतन्त्रतापाशेन सम्बद्धवानिति।

कलिकातायां
आदि-आयुर्व्वेदौषधालयः।
१८०९ शकः।

श्रीविनोदलालसेनगुप्त-
कविराजस्य।

द्वितीयसंस्करणस्य विज्ञापनम्।

जगदीशप्रसादादस्य द्वितीयसंस्करणं जातम्। प्रथमसंस्करणे यत्र या त्रुटिः स्थिता सास्मिन् संस्करणे संशोधिता। प्रथमसंस्करणकाले ये रोगा भेषजानि च यथास्थानं न निवेशिता अत्र संस्करणे ते यथायथं सन्निवेशिताः। परमपूजनीय मत्पितामहपादस्य भिषग्राजस्य श्रीमतो विनोदलालसेन महोदयस्य तथा मत्तातपादस्य श्रीमतो आशुतोषसेन महाशयस्य पदाज्ञानुसारिणा मयाप्येतद्ग्रन्थस्य संस्करणादौ महानायासोऽर्थव्ययश्च स्वीकृतः। परमपूजनीयेन श्रीरामगोपालकविरत्न भट्टाचार्य्यमहाशयेनास्य संस्करणे प्रभूतो यत्नः श्रमश्च स्वीकृतः। अत्र यदि काचित् त्रुटिः सा कृपया सुधीभिर्ज्ञापनीयेत्यलम्।

विनीत

१८३८ शकाब्दाः। श्रीपुलिनकृष्णसेनगुप्त कविभूषणस्य।

आयुर्वेदविज्ञानस्य

(निदानचिकित्सितस्थान) उत्तरार्द्धस्य

सूचीपत्रम्

सूचीपत्रं सम्पूर्णम्।

अकारादिक्रमेणाधिकारसूचीपत्रम् ।

अकारादिक्रमेणाधिकारसूचीपत्रं सम्पूर्णम्।

अकारादिक्रमेणौषधसूचीपत्रम्।

विषय	पृष्ठाङ्कः।

अकारादिक्रमेणौषधसूचीपत्रं सम्पूर्णम्।

आयुर्व्वेदविज्ञानम् ।

उत्तरार्द्धम् ।

निदानचिकित्सितस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

रोगस्वरूपं तस्यापि ज्ञानोपायादिकं भिषक् ।
ज्ञातुं यतेत सिद्ध्यर्थं देहस्य प्रकृतिं तथा ॥

तत्र रोगस्वरूपनिर्णयः ।

देहेऽसात्म्यस्य संयोगस्ततः सात्म्यस्य संच्युतिः ।
व्याधिदुःखविकारादि भाषया परिभाष्यते ॥
यद् देहस्य शुभाय स्याल्लिप्सा यस्य च जायते ।
दुःखस्योपस्थितौ यस्य तस्यासात्म्यं तदुच्यते ॥

अतएव व्याधिर्द्विविधः । देहासात्म्यसंयोगरूपो देहसात्म्यविभागरूपश्च । ननु विकृतदेह एव व्याधिः, अतोऽसात्म्यसंयोगेन देहस्य विकृतिरेव व्याधिरिति नोक्त्वा कथं देहसात्म्यसंयोग एव व्याधिरित्युक्तम् । अत्रोच्यते । वस्तुनि वस्त्वन्तरसंयोगस्ततो वा तदंशविच्युतिरेव विकृतिरिति पारिभाष्यते । अतएव विकृतिशब्दस्य एतदतिरिक्तार्थस्य सर्व्वथैवासम्भवः । अतएव तादृशसंयोगस्य तादृशविभागस्य च विकृतिशब्दवाच्यत्वात्

तादृशसंयोगस्तादृशविभागश्चैव व्याधिरिति मीमांसा। देह-सात्माविभाग इत्यत्र सात्मग्रशब्देन देहस्यांशोऽपि बोध्यः।

व्याधिः स त्रिविधो नाश्यो दम्योऽवार्य्यस्तथा स्मृतः॥
स नाश्यः सर्व्वथा यस्तु नाश्यते भेषजादिभिः॥
दम्यते क्रियया यस्तु न नाश्येत कथञ्चन।
निवृत्तायां क्रियायाञ्च यः कालेन प्रकुप्यति॥
दम्योऽसौ कीर्त्तितो व्याधिश्चिरकालानुबन्धनः॥
भेषजेनाथ पथ्येन यः केनापि न वार्य्यते।
अवार्य्योऽसौ गदः प्रोक्तः प्राणहन्ता महाबलः॥
नाश्यः साध्याख्यया व्याधिर्दम्यो याप्याख्यया तथा।
असाध्याभिधयाऽवार्य्यः कथ्यते शास्त्रवेदिभिः॥
साध्यो गच्छति याप्यत्वं याप्यो गच्छत्यसाध्यताम्।
असाध्यस्तु हरेत् प्राणान् नरस्याप्रतिकारिणः॥
जातमात्रश्चिकित्स्यः स्यान्नोपेक्ष्योऽल्पतया गदः।
वह्निशत्रुविषैस्तुल्यः स्वल्पोऽपि विकरोत्यसौ॥
व्याधावसात्म्यसंयोगे देहात् तस्यापसारणम्।
गदे सात्म्यच्युतौ कार्य्यं तत्र तज्जनकार्पणम्॥

रोगविज्ञानोपायाः।

निदानमथ सम्प्राप्तिः पूर्व्वरूपञ्च लक्षणम्।
तद्वच्चोपशयो व्याधेर्विज्ञानं पञ्चधा मतम्॥

निदानम्।

यद् भवेन्न विना येन निदानं तस्य तन्मतम्।
हेतुर्निमित्तमुत्थानं प्रत्ययः कारणं तथा।
बीजमायतनञ्चापि पर्य्यायस्तस्य भाषिताः॥

संप्राप्तिः।

यथा दुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पिता।
निवृत्तिरामयस्यासौ संप्राप्तिर्जातिरागतिः॥

येन कारणेन यस्य दोषस्य (वायोः पित्तस्य कफस्य वा) यादृशी दुष्टिः स्यात् तादृश्या दुष्ट्या विशिष्टेन, यादृश्या दुष्ट्या विशिष्टस्य दोषस्य यादृक् प्रसरणं प्रकृतिः, तथा विसर्पता च दोषेण आमयस्य या निवृत्तिर्निष्पत्तिः सा संप्राप्तिः।

पूर्व्वरूपम्।

पूर्व्वरूपन्तु तद्व्याधिं भाविनं ज्ञापयेद्धि यत्।
द्विविधं तच्च सामान्यविशेषपरिभेदतः॥

सामान्यपूर्व्वरूपम्।

वायुना वापि पित्तेन बलासेन कृतेन वा।
असाधारणलिङ्गेन यन्न युक्तन्तु लक्षणम्।
व्याधिमात्रं वदेद्भव्यं तत् सामान्यमुदाहृतम्॥

विशेषपूर्व्वरूपम्।

यस्य यल्लक्षणं व्याधेस्तद्दोषव्यक्ततां गतम्।
यच्च विशेषदोषस्य बोधकं तत्परं मतम्॥

रूपम्।

तदेव व्यक्ततां यात रूपमित्यभिधीयते।
संस्थानं व्यञ्जनं लिङ्गं लक्षणं चिह्नमाकृतिः॥

उपशयः।

औषधान्नविहाराणामुपयोगं सुखावहम्।
विद्यादुपशयं व्याधेः स हि सात्म्य इति स्मृतः॥

अत्रोपशयलक्षणे प्रथमतो “हेतुव्याधिविपर्य्यस्तविपर्य्यस्तार्थकारिणामिति” पाठो दृश्यते। परन्तु वैयर्थ्यात् कैश्चित् सुविज्ञैर्ग्रन्थकारैः पाठोऽसौ परित्यक्तः। अस्य वैयर्थ्यं प्रदर्श्यते हेतुव्याधिविपर्य्यस्तविपर्य्यस्तार्थकारिणामिति पदम् औषधान्नविहाराणामित्यस्य विशेषणम्। हेतुश्च व्याधिश्च हेतुव्याधी तयोर्व्यस्तसमस्तयोर्विपर्य्यस्ताः प्रतिकूलाः विपरीता इति यावत्. तथा विपर्य्यस्तार्थकारिणः विपरीतप्रयोजनसाधकाः हेतोः समानगुणाः व्याधेर्निदानसमानधर्म्मिणश्च रोगिणोऽनिष्टजनकत्वेन प्रसिद्धा इति यावत्। एवम्भूतानामौषधान्नविहाराणां सुखावहः उपयोगः आचरणमुपशय इति। अतएवायमर्थः फलति। औषधादिकं हेतुव्याध्योर्विपरीतं वा भवन्तु तयोर्विपरीतार्थकारि वा भवतु यदि तस्य प्रयोगेण रोगशान्तिर्भवेत् तर्हि स एव प्रयोग उपशय इति। अतएव सर्व्वविधस्यैव औषधादिकस्य सुखावह उपयोग उपशय इति निष्कृष्टोऽर्थः। यदि सर्वविधस्यैव औषधादिकस्य सुखकर उपयोग एव उपशयस्तत् कथम् एवम्भूतस्य औषधादिकस्य सुखावह उपयोग इत्युच्यते? केषाञ्चिदौषधान्नविहाराणां सुखावहोपयोगस्य उपशयत्वे केषाञ्चिन्न तथात्वे एवम्भूतानामुपयोग उपशयः। अतोऽतिरिक्तानामनुपशय इत्येवं पृथङ् उचितः। सर्व्वेषानिर्द्देशादेव तथात्वे सामान्यनिर्द्देश एव सन्तोषकरः। हेतुव्याध्योर्विपरीतार्थकारिभिरौषधादिभिर्व्याधिशान्तौ तदुपयोग उपशयाख्यो वा न वा इति सन्देहनिरासार्थं स्पष्टमुक्तमिति चेदुच्यते तदपि न प्रीतिकरम्। यदि सामान्यनिर्द्देशेन सर्वविधानामौषधादीनां सुखावह उपयोग उपशयाख्य इत्यर्थो गम्यते तत् कथं

कतिपयानां तादृशोपयोगस्य तथात्वं न वा इति सन्देहः स्यात् । संशयोत्पत्तौ सर्वथैव कारणाभावः । वस्तुतस्त्वयमुपदेशश्चिकित्साविध्युपदेशाध्याये वाच्यः नतूपशयलक्षण इति ।

विपरीतोऽनुपशयो व्याध्यसात्म्येति संज्ञितः ॥
संख्याविकल्पप्राधान्यबलकालविशेषतः ।
संप्राप्तिर्भिद्यते गुल्माः पञ्च चाष्टौ ज्वरा यथा ॥
दोषाणां समवेतानां विकल्पोऽंशांशकल्पना ।
नक्तं दिनर्त्तुभुक्तांशैर्व्याधिकालो यथामलम् ॥
स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां व्याधेः प्राधान्यमादिशेत् ।
हेत्वादिकार्त्स्न्यावयवैर्बलाबलविशेषणम् ॥
काले यथास्वं सर्वेषां प्रवृत्तिर्वृद्धिरेव वा ।
सर्वेषां दोषाणां रोगाणाञ्च ।
सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः ।
तत्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसेवनम् ॥
मला वातादयो दोषाः ।
विप्रकृष्टं सन्निकृष्टं निदानं द्विविधं मतत् ।
विरुद्धभोजनाद्याद्यं परं वातादयो मलाः ॥
निदानार्थकरो रोगो रोगस्याप्युपजायते ।
तद्यथा ज्वरसन्तापाद्रक्तपित्तमुदीर्य्यते ॥
रक्तपित्ताज्ज्वरस्ताभ्यां श्वासश्चाप्युपजायते ।
प्लीहाभिवृद्ध्या जठरं जठराच्छोथ एव च ॥
अर्शोभ्यो जठरं दुःखं गुल्मश्चाप्युपजायते ।
प्रतीश्यायादथो कासः कासात् सञ्जायते क्षयः ॥
क्षयरोगस्य हेतुत्वे शोषश्चाप्युपजायते ।

ते पूर्वं केवला रोगाः पश्चाद्धेत्वर्थकारिणः ॥
कश्चिद्धि रोगो रोगस्य हेतुर्भूत्वा प्रशाम्यति ।
न प्रशाम्यति चाप्यन्यो हेतुत्वं कुरुतेऽपि च ॥

देहप्रकृतिः ।

जीवदेहेषु सर्वेषु शक्तिः प्रकृतिरक्षणी ।
अनिर्वाच्याद्भुता नित्या वीजं संसारशाखिनः ॥
जीवयन्त्यनिशं जीवान् वर्त्तते संहरन्त्यपि ।
सात्मग्रग्रहणसात्मग्रापसारणैकैव सा द्विधा ॥
सा सात्मग्रग्रहणी देहो यया गृह्णाति सात्मग्रकम् ;
ख्याता सान्या यया चायमपसारयतीतरत् ॥
अनयैवाजपां जीवः शक्त्या जपति सन्ततम् ।
बुभुक्षा च पिपासा च जायते ह्यत एव हि ॥
स्वेदमूत्रपुरीषाणि देहादपसरन्ति च ।
अतिभुक्ते विषे पीते छर्द्दिश्चाशु प्रजायते ॥
श्वासमार्गगतं भोज्यं वहिर्यात्यनयैव हि ।
औषधेन विना व्याधिरनयैव प्रशाम्यति ॥
यदा प्रकृतिरक्षिण्या शक्त्या व्याधिर्न शाम्यति ।
तदैव भेषजं सेव्यमन्यथा तद्‌ विगर्हितम् ॥
शक्तेः प्रकृतिरक्षिण्याः प्रतिघातात् पुनः पुनः ।
व्याधिः सञ्जायते तस्यास्ततोऽनुसरणं हितम् ॥
मानवैरवशैर्नित्यं यथा सा प्रतिहन्यते ।
शक्तिः प्रकृतिरक्षिणी जन्तुभिर्न तथेतरैः ॥
अतस्त एव नियतं कृच्छ्रैः सर्व्वार्थनाशकैः ।
व्याधिभिः परिभूयन्ते दुर्भाग्या इव सृष्टिषु ॥

अवशैर्बहुनियमपरतन्त्रैः। दुर्भाग्या इवेत्यत्र इवशब्द-प्रयोगाद् वस्तुतो न दुर्भाग्या इत्यर्थः। तेषामेव सर्वजीवेभ्यः प्रभुत्वान्मोक्षाधिकारित्वाच्च।

विहाराहारवृत्त्यादि भेदेन बहुधा नृणाम्।
चिकित्सा भिद्यते देशकालजातिवशात् तथा॥

जीवनम्।

जीवनं जीवधात्वर्थः प्राणनं तस्य नाम च।
आहरणं निर्हरणं श्वसनं स्वननं गतिः॥
ह्रासो वृद्धिः सन्ततीनां समुत्पादनमेव च।
इत्याद्यास्तु क्रियाः सर्व्वा ज्ञेया जीवनसंज्ञया॥
मनुजाः पशवः कीटाः पक्षिणश्च सरीसृपाः।
जीवन्ति जन्तवः सर्वे जीवन्ति च महीरुहाः॥

आहरणमाहारः। देहाभ्यन्तरे देहपोषकपदार्थप्रवेशनम्। निर्हरणं निर्हारः। ततो जातदोषपदार्थापसारणम्। आहरणादयः कतिचित् क्रिया वृक्षादीनामप्यस्ति। अतस्तेऽपि जीवन्ति।

आदावुपचयस्तेषां ततश्चापचयो भवेत्।
ततः स्यान्मरणं तेऽतो धर्मत्रयसमायुताः॥

सुखेन तासामखिलक्रियाणां
निर्वाह एवाभिहितं बुधैस्तु।
स्वास्थ्यं सदा सौख्यकरं ततोऽन्या
व्याधिर्ह्यवस्था विपरीतधर्म्मा॥

सञ्जीवकोपादानानां शोणितं नरवर्ष्मसु।
प्रधानं प्रकृतिस्तस्य वर्ण्यते प्रथमं ततः॥
सौक्ष्मिकैरणुभिः शोणैरणुभिश्च तथा सितैः।

शोणितं तोयबहुलं सृष्टञ्च लवणादिभिः ॥
यैरेष मानवः कायः पदार्थैर्वेधसा कृतः ।
तैरेव शोणितं सृष्टं यतस्तत् तस्य पोषणम् ॥
पोषणमत्र सजातीयपदार्थैः परिमाणवृद्ध्यादिः ॥
हृत्कोष्ठाच्छोणितं कृत्स्नं देहं भ्रमति रंहसा ।
धमन्यादिपथैर्नित्यं फुप्फुसे तद् विशुध्यति ॥

अजपा ।

नासापथसमाकृष्टः पवनः फुप्फुस गतः ।
शोधयेच्छोणितं दुष्ट तेन जीवन्ति जन्तवः ॥
सोऽहंशब्देन जीवानां श्वासोच्छ्वासौ निरन्तरम् ॥
स्याता वा हंसशब्देनोच्छ्वासश्वासौ विपर्य्ययात् ॥
इत्ययं द्व्यक्षरो मन्त्रो जीवजप्योऽजपा मता ॥
जपारम्भो हि जनन मरणं तत्समापनम् ॥
तथाच दक्षिणामूर्त्तिसंहितायाम् ।
एकविंशतिसाहस्रं षट्शताधिकमीश्वरि ! ।
जपते प्रत्यह प्राणी सान्द्रानन्दमयीं पराम् ॥
विना जपेन देवेशि ! जपो भवति मन्त्रिणः ।
अजपेयं ततः प्रोक्ता भवपाशनिकृन्तनी ॥
अन्यच्च षट् शतानि दिवारात्रौ सहस्राण्येकविंशतिम् ।
एतत्सङ्ख्यान्वित मन्त्रं जीवो जपति सर्वदा ॥
जातः स इति वै शब्दमुच्चार्य्यारभते जपम् ।
महाप्रयाणसमये हमुच्चार्य्य समापयेत् ॥
शरीरमेतन्नियतं प्रकृत्या याति संक्षयम् ।
श्वासभाषगतिस्पन्दचिन्तनाद्यैश्च कर्म्मभिः ॥

क्षयं तस्मिन् समापन्ने क्लेशः कोऽपि प्रजायते ।
क्षुधातृष्णादिरूपेण स एको हि विभिद्यते ॥
द्रवक्षयात् पिपासा स्याद् बुभुक्षान्यपरिक्षयात् ।
पानात् तृष्णा भोजनाच्च प्रणश्यति तथा क्षुधा ॥
पूरयित्वा प्रनष्टांशं पीतं भुक्तञ्च सन्ततम् ।
देहं वर्द्धयते चापि स्वैर्गुणैर्देहपोषणैः ॥
उष्णक्षये चोष्णलिप्सा ह्यन्यथा शीतकामिता ।
सर्वत्र कारणं ज्ञेयं शक्तिः प्रकृतिरक्षणी ॥

सन्तापः ।

कायः प्राणभृतां नित्यं वर्त्ततोष्णगुणान्वितः ।
तस्यातिक्षयवृद्धिभ्यां मृत्युर्वै भवति ध्रुवम् ॥
शोणितस्य प्रवाहेण स्पन्दाद्यैर्देहकर्म्मभिः ।
श्वासानिलाम्लसंयोगाद् भुक्तानां परिणामतः ॥
देहान्तर्बहुधा योगवियोगैरपि सन्ततम् ।
उत्पद्यते स तापो हि मुख्यं जीवनलक्षणम् ॥
बालकाः स्थविराश्चापि युवभ्यस्तापवत्तराः ।
पुरुषेभ्यस्तथा नार्य्य इति प्राज्ञैरुदाहृतम् ॥
निशायामपि कल्ये च तापः शारीरिको नृणाम् ।
ह्रासमायाति च तथा सायाह्ने वर्द्धते पुनः ॥
मूत्रं पुरीषं निष्ठ्यूतं यद् यदन्यच्च देहतः ।
निर्य्याति तैः सहोत्तापः कियानप्यपसार्य्यते ॥
तापो रक्ष्यः प्रयत्नेन नियतं जीवनैषिभिः ।
अङ्गत्राणादिभिर्यस्मात् तत्क्षयाद् व्याधिसम्भवः ॥
शीतमारुतसंस्पर्शात् प्रयाति स च सक्षयम् ।

तथोष्णानिलयोगेनानैसर्गो वृद्धिमेव च ॥
वृद्धिरप्यशुभाय स्यात् तापस्य चयवत् सदा।
अतः साम्येन तं रक्षेत् समः स्वास्थ्यप्रकरो हि सः ॥
शक्तेः प्रकृतिरक्षिण्याः प्रतिघातेन सर्वदा।
तापस्य ह्रासवृद्धिभ्यां शोणितादेश्च दोषतः ॥
जायन्ते व्याधयो नृणां ज्वराद्या बहुदुःखदाः।
ते भिषग्भिर्विशेषेण ज्ञातव्याः सचिकित्सिताः ॥
अतो ज्वरादिरोगाणां सर्वथा कारणादिकम्।
प्रभाष्यते चिकित्सा च तत्र पथ्यादिक तथा ॥
इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने प्रथमोऽध्यायः।

द्वितीयोऽध्यायः।

ज्वराधिकारः।

यतः समस्तरोगाणां ज्वरो राजेति विश्रुतः।
अतो ज्वराधिकारोऽत्र प्रथमं लिख्यते मया ॥
जन्मादौ निधने चापि प्रायो विशति देहिनम्।
ऋते देवमनुष्याभ्यां नान्यो विषहते हि तम् ॥
देहेन्द्रियमनस्तापी सर्वरोगाग्रजो बली।
ज्वरोऽष्टधा पृथग्द्वन्द्वसंघातागन्तुजः स्मृतः ॥

ज्वरस्य निदानं संप्राप्तिश्च।

मिथ्याहारविहाराभ्यां दोषा ह्यामाशयाश्रयाः।
बहिर्निरस्य कोष्ठाग्निं ज्वरदाः स्युरसानुगाः ॥

ज्वरस्य पूर्व्वरूपम्।

श्रमोऽरतिर्व्विवर्णत्वं वैरस्यं नयनप्लवः।
इच्छाद्वेषौ मुहुश्चापि शीतवातातपादिषु॥
जृम्भाङ्गमर्द्दौ गुरुता रोमहर्षोऽरुचिस्तमः।
अङ्गहर्षश्च शीतञ्च भवत्युत्पत्स्यति ज्वरे॥
सामान्यतो विशेषात्तु जृम्भात्यर्थं समीरणात्।
पित्तान्नयनयोर्दाहः कफादन्नारुचिर्भवेत्॥
रूपैरन्यतराभ्यान्तु संसृष्टैर्द्वन्द्वजं विदुः।
सर्व्वलिङ्गसमावायः सर्व्वदोषप्रकोपजे॥

ज्वरस्य सामान्यलक्षणम्।

स्वेदावरोधः सन्तापः सर्व्वाङ्गग्रहणं तथा।
युगपद् यत्र रोगे तु स ज्वरो व्यपदिश्यते॥

वातज्वरलक्षणम्।

वेपथुर्व्विषमो वेगः कण्ठौष्ठपरिशोषणम्।
निद्रानाशः क्षवस्तम्भो गात्राणां रौक्ष्यमेव च॥
शिरोहृद्गात्ररुग्वक्त्रवैरस्यं गाढविट्कता।
शूलाध्माने जृम्भणञ्च भवत्यनिलजे ज्वरे॥

पित्तज्वरस्य लक्षणम्।

वेगस्तीक्ष्णोऽतिसारश्च निद्राल्पत्वं तथा वमिः।
कण्ठौष्ठमुखनासानां पाकः स्वेदश्च जायते॥
प्रलापो वक्त्रकटुता मूर्च्छा दाहो मदस्तृषा।
पीतविण्मूत्रनेत्रत्वं पैत्तिके भ्रम एव च॥

कफज्वरस्य लक्षणम्।

स्तैमित्यं स्तिमितो वेग आलस्यं मधुरास्यता।

शुक्लमूत्रपुरीषत्वं स्तम्भस्तृप्तिरथापि च ॥
गौरवं शीतमुत्क्लेदो रोमहर्षोऽतिनिद्रता ।
प्रतिश्यायोऽरुचिः कासः कफजेऽक्ष्णोश्च शुक्लता ॥

वातपित्तज्वरस्य लक्षणम् ।

तृष्णा मूर्च्छा भ्रमो दाहः स्वप्ननाशः शिरोरुजा ।
कण्ठास्यशोषो वमथू रोमहर्षोऽरुचिस्तमः ॥
पर्वभेदश्च जृम्भा च वातपित्तज्वराकृतिः ।

वातश्लेष्मज्वरस्य लक्षणम् ।

स्तैमित्यं पर्वणां भेदो निद्रा गौरवमेव च ।
शिरोग्रहः प्रतिश्यायः कासः स्वेदाप्रवर्त्तनम् ॥
सन्तापो मध्यवेगश्च वातश्लेष्मज्वराकृतिः ।

पित्तश्लेष्मज्वरस्य लक्षणम् ।

लिप्ततिक्तास्यता तन्द्रा मोहः कासोऽरुचिस्तृषा ।
मुहुर्दाहो मुहुः शीतं पित्तश्लेष्मज्वराकृतिः ॥

सन्निपातज्वरस्य लक्षणम् ।

क्षणे दाहः क्षणे शीतमस्थिसन्धिशिरोरुजा ।
सास्रावे कलुषे रक्ते निर्भुग्ने चापि लोचने ॥
सस्वनौ सरुजौ कर्णौ कण्ठः शूकैरिवावृतः ।
तन्द्रा मोहः प्रलापश्च कासः श्वासोऽरुचिर्भ्रमः ॥
परिदग्धा खरस्पर्शा जिह्वा स्रस्ताङ्गता परम् ।
ष्ठीवनं रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिश्रितस्य च ॥
शिरसो लोठनं तृष्णा निद्रानाशो हृदि व्यथा ।
स्वेदमूत्रपुरीषाणां चिराद्दर्शनमल्पशः ॥
कृशत्वं नातिगात्राणां प्रततं कण्ठकूजनम् ।

कोठानां श्यावरक्तानां मण्डलानाञ्च दर्शनम् ॥
मूकत्वं स्रोतसां पाको गुरुत्वमुदरस्य च।
चिरात् पाकश्च दोषाणां सन्निपातज्वराकृतिः ॥
दोषे विबद्धे नष्टेऽग्नौ सर्व्वसम्पूर्णलक्षणः।
सन्निपातज्वरोऽसाध्यः कृच्छ्रसाध्यस्ततोऽन्यथा ॥
सप्तमे दिवसे प्राप्ते दशमे द्वादशेऽपि वा।
पुनर्घोरतरो भूत्वा प्रशमं याति हन्ति वा ॥
सप्तमी द्विगुणा चैव नवम्येकादशी तथा।
एषा त्रिदोषमर्य्यादा मोक्षाय च वधाय च ॥
सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः।
शोथः सञ्जायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते ॥

सन्निपातज्वरस्य त्रयोदश विशेषाः।

एकोल्वणास्त्रयस्तेषु द्व्युल्वणाश्च तथेति षट्।
त्र्युल्वणश्च भवेदेको विज्ञेयः स तु सप्तमः ॥
प्रवृद्धमध्यहीनैस्तु वातपित्तकफैश्च षट्।
सन्निपातज्वरस्यैवं स्युर्विशेषास्त्रयोदश ॥

तेषां नामानि।

विस्फारकश्चाशुकारी कम्पनो बभ्रुसंज्ञकः।
शीघ्रकारी तथा भल्लुः सप्तमः कूटपालकः ॥
सम्मोहकः पालकश्च याम्यः क्रकच इत्यपि।
ततः कर्कटकः प्रोक्तस्ततो वैदारिकाभिधः ॥

तत्र विस्फारकस्य लक्षणम्।

श्वासः कासो भ्रमो मूर्च्छा प्रलापो मोहवेपथू।
पार्श्वस्य वेदना जृम्भा कषायत्वं मुखस्य च ॥

वातोल्बणस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षयेत्।
एष विस्फारको नाम्ना सन्निपातः सुदारुणः॥

आशुकारिणो लक्षणम्।

अतिसारो भ्रमो मूर्च्छा मुखपाकस्तथैव च।
गात्रे च विन्दवो रक्ता दाहोऽतीव प्रजायते॥
पित्तोल्बणस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षयेत्।
भिषग्भिः सन्निपातोऽयमाशुकारी प्रकीर्त्तितः॥

कम्पनस्य लक्षणम्।

जड़ता गद्गदा वाणी रात्रौ निद्रा भवत्यपि।
प्रस्तब्धे नयने चैव मुखमाधुर्य्यमेव च॥
कफोल्बणस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षयेत्।
मुनिभिः सन्निपातोऽयमुक्तः कम्पनसंज्ञकः॥

वभ्र्वाख्यस्य लक्षणम्।

वातपित्ताधिको यस्तु सन्निपातः प्रकुप्यति।
तस्य ज्वरो मदस्तृष्णा मुखशोषः प्रमीलकः॥
आध्मानारुचितन्द्राश्च कासश्वासभ्रमश्रमाः।
मुनिभिर्वभ्रुनामायं सन्निपात उदाहृतः॥

शीघ्रकारिणो लक्षणम्।

वातश्लेष्माधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति।
तस्य शीतज्वरो मूर्च्छा क्षुत्तृष्णापार्श्वनिग्रहः॥
शूलमस्विद्यमानस्य तन्द्रा श्वासश्च जायते।
असाध्यः सन्निपातोऽयं शीघ्रकारीति कथ्यते।
न हि जीवत्यहोरात्रमेतेनाविष्टविग्रहः॥

भल्लुनाम्नो लक्षणम् ।

पित्तश्लेष्माधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति ।
अन्तर्दाहो वहिःशीतं तस्य तृष्णा प्रवर्द्धते ॥
तुद्यते दक्षिणे पार्श्वे उरःशीर्षगलग्रहः ।
ष्ठीवति श्लेष्मपित्तञ्च कृच्छ्रात् कोठश्च जायते ॥
विड्भेदश्वासहिक्काश्च वर्द्धन्ते सप्रमीलकाः ।
ऋषिभिर्भल्लुनामायं सन्निपात उदाहृतः ॥

कूटपालकस्य लक्षणम् ।

सर्व्वदोषोल्वणो यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति ।
त्रयाणामपि दोषाणां तस्य रूपाणि लक्षयेत् ॥
व्याधिभ्यो दारुणश्चैव वज्रशस्त्राग्निसन्निभः ।
केवलोच्छ्वासः परमः स्तब्धाङ्गः स्तब्धलोचनः ॥
त्रिरात्रात् परमेतस्य जन्तोर्हरति जीवितम् ।
तदवस्थन्तु तं दृष्ट्वा मूढ़ो व्याहरते जनः ॥
धर्षितो राक्षसैर्नूनमवेलायां चरन्ति ये ।
अथवा ब्रुवते केचिद् यक्षिण्या ब्रह्मराक्षसैः ॥
पिशाचैर्गुह्यकैश्चैव तथान्यैर्मस्तके हतम् ।
कुलदैवतार्च्चनाहीनं धर्षितं कुलदैवतैः ॥
नक्षत्रपीड़ामपरे गरकर्म्मेति चापरे ।
सन्निपातमिमं प्राहुर्भिषजः कूटपालकम् ॥

सम्मोहकस्य लक्षणम् ।

प्रवृद्धमध्यहीनैस्तु वातपित्तकफैश्च यः ।
तेन रोगास्तु एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः ॥
प्रलापायाससंमोहकम्पमूर्च्छारतिभ्रमाः ।

एकपक्षाभिघातश्च तत्राप्येते विशेषतः ॥
एष संमोहको नाम्ना सन्निपातः सुदारुणः ॥

पालकस्य लक्षणम् ।

मध्यप्रवृद्धहीनैस्तु वातपित्तकफैश्च यः ।
तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः ॥
मोहप्रलापमूर्च्छाः स्युर्मन्यास्तम्भः शिरोग्रहः ।
कासः श्वासो भ्रमस्तन्द्रा संज्ञानाशो हृदि व्यथा ॥
खेभ्यो रक्तं विसरति संरक्तास्तब्धनेत्रता ।
तत्राप्येते विशेषाः स्युर्मृत्युरर्वाक् त्रिवासरात् ॥
भिषग्भिः सन्निपातोऽयं कथितः पालकाभिधः ॥

याम्यस्य लक्षणम् ।

हीनप्रवृद्धमध्यैस्तु वातपित्तकफैश्च यः ।
तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः ॥
हृदयं दह्यते चास्य यकृत्प्लीहान्त्रफुप्फुसाः ।
पचन्त्यत्यर्थमूर्द्ध्वाधः पूयशोणितनिर्गमः ॥
शीर्णा दन्ताश्च मृत्युश्च तत्राप्येतद् विशेषतः ।
भिषग्भिः सन्निपातोऽयं याम्यो नाम्ना प्रकीर्त्तितः ॥

क्रकचस्य लक्षणम् ।

प्रवृद्धहीनमध्यैस्तु वातपित्तकफैश्च यः ।
तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रया ॥
प्रलापायाससंमोहकम्पमूर्च्छारतिभ्रमाः ।
मन्यास्तम्भेन मृत्युः स्यात् तत्राप्येतद् विशेषतः ॥
भिषग्भिः सन्निपातोऽयं क्रकचः सम्प्रकीर्त्तितः ॥

कर्कटकस्य लक्षणम्।

मध्यहीनप्रवृद्धैस्तु वातपित्तकफैश्च यः।
तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः॥
अस्तदाहो विशेषोऽत्र न च वक्तुं स शक्यते।
रक्तमालककेनेव लक्ष्यते मुखमण्डलम्॥
पित्तेनाकर्षितः श्लेष्मा हृदयान्न प्रसिच्यते।
इषुणेवाहतं पार्श्वं तुद्यते खन्यते हृदि॥
प्रमीलकश्वासहिक्का वर्द्धन्ते तु दिने दिने।
जिह्वा दग्धा खरस्पर्शा गलः शूकैरिवावृतः॥
विसर्गं नाभिजानाति कूजेच्चापि कपोतवत्।
अतीव श्लेष्मणा पूर्णः शुष्करक्तौष्ठतालुकः॥
तन्द्रा निद्रातियोगार्त्तो हतवाङ् निहतद्युतिः
न रतिं लभते नित्यं विपरीतानि चेच्छति॥
आयस्यते च बहुशो रक्तं ष्ठीवति चाल्पशः।
एष कर्कटको नाम्ना सन्निपातः सुदारुणः॥

वैदारिकस्य लक्षणम्।

हीनमध्यप्रवृद्धैस्तु वातपित्तकफैश्च यः।
तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः॥
अल्पशूलं कटीतोदो मध्ये दाहो रुजा भ्रमः।
भृशं क्लमः शिरोवस्तिमन्याहृदयवाग्रुजः॥
प्रमीलकश्वासकासहिक्का जाड्यं विसंज्ञता।
प्रथमोत्पन्नमेनन्तु साधयन्ति कदाचन॥
एतस्मिन् सन्निवृत्ते तु कर्णमूले सुदारुणः।
पिड़को जायते जन्तोर्यया कृच्छ्रेण जीवति॥

स वैदारिकसंज्ञोऽयं सन्निपातः सुदारुणः।
त्रिरात्रात् परमेतस्य व्यर्थमौषधकल्पनम्॥

अथ तन्त्रान्तरोक्तानां वातोल्बणादीनां सन्निपातज्वर-विशेषाणां त्रयोदशानां शीताङ्गादीनि त्रयोदश नामान्तराणि लक्षणान्तराणि चोच्यन्ते। यथा—

शीताङ्गस्त्विमलोद्भवज्वरगणे तन्द्री प्रलापी ततो
रक्तष्ठीवयिता च तत्र गणितः सम्भुग्ननेत्रस्तथा।
साभिन्यासकजिह्वकश्च कथितः प्राक्सन्धिगोऽथान्तको
रुग्दाहः सहचित्तविभ्रम इह द्वौ कर्णकण्ठग्रहौ॥

तत्र शीताङ्गस्य लक्षणम्।

हिमशिशिरशरीरः सन्निपातज्वरी यः
श्वसनकसनहिक्कामोहकम्पप्रलापैः।
क्लमबहुकफवातादाहवस्यङ्गपीड़ा-
स्वरविकृतिभिरार्त्तः शीतगात्रः स उक्तः॥

तन्द्रिकस्य लक्षणम्।

तन्द्रातीव ततस्तृषातिसरणं श्वासोऽधिकः कासरुक्
सन्तप्तातितनुर्गले श्वयथुना सार्द्धञ्च कण्डूः कफः।
सुश्यामा रसना क्लमः श्रवणयोर्मान्द्यञ्च दाहस्तथा
यत्र स्यात् स हि तन्द्रिको निगदितो दोषत्रयोत्थो ज्वरः॥

प्रलापकस्य लक्षणम्।

यत्र ज्वरे निखिलदोषनितान्तरोष-
जाते प्रलापबहुलाः सहसोत्थिताश्च।
कम्पव्यथापतनदाहविसंज्ञताः स्यु-
र्नाम्ना प्रलापक इति प्रथितः पृथिव्याम्॥

रक्तष्ठीविनो लक्षणम्।

निष्ठीवो रुधिरस्य रक्तसदृशं कृष्णं तनौ मण्डलं
लौहित्यं नयने तृषारुचिवमिश्वासातिसारभ्रमाः।
आध्मानञ्च विसंज्ञता च पतनं हिक्काङ्गपीड़ा भृशं
रक्तष्ठीविनि सन्निपातजनिते लिङ्गं ज्वरे जायते॥

भुग्ननेत्रस्य लक्षणम्।

भृशं नयनवक्रता श्वमनकासतन्द्रा भृशं
प्रलापमदवेपथुश्रवणहानिमोहास्तथा।
पुरो निखिलदोषजे भवति यत्र लिङ्गं ज्वरे
पुरातनचिकित्सकैः स इह भुग्ननेत्रो मतः॥

अभिन्यासस्य लक्षणम्।

दोषास्तीव्रतरा भवन्ति बलिनः सर्व्वेऽपि यत्र ज्वरे
मोहोऽतीव विचेष्टता विकलता श्वासो भृशं मूकता।
दाहश्चिक्कणमाननञ्च दहनो मन्दो बलस्य क्षयः
सोऽभिन्यास इति प्रकीर्त्तित इह प्राज्ञैर्भिषग्भिः पुरा॥

जिह्वकस्य लक्षणम्।

त्रिदोषजनिते ज्वरे भवति यत्र जिह्वा भृशं
वृता कठिनकण्टकैस्तदनु निर्भरं मूकता।
श्रुतिक्षतिबलक्षतिश्वसनकाससन्तप्तयः
पुरातनभिषग्वरास्तमिह जिह्वकं चक्षते॥

सन्धिगस्य लक्षणम्।

व्यथातिशयिता भवेच्छ्वयथुसंयुता सन्धिषु
प्रभूतकफता मुखे विगतनिद्रता कासरुक्।

समस्तमिति कीर्त्तितं भवति लक्ष्म यत्र ज्वरे
त्रिदोषजनिते बुधैः स हि निगद्यते सन्धिगः॥

अन्तकस्य लक्षणम्।

यस्मिन् लक्षणमेतदस्ति सकलैर्दोषैरुदीर्णे ज्वरेऽ-
जस्रं मूर्द्धविधूननं सकसनं सर्व्वाङ्गपीड़ाधिका।
हिक्काश्वाससदाहमोहसहिता देहेऽतिसन्तप्तता
वैकल्यञ्च वृथा वचांसि मुनिभिः संकीर्त्तितः सोऽन्तकः॥

रुग्दाहस्य लक्षणम्।

दाहोऽधिको भवति यत्र तृषा च तीव्रा
श्वासप्रलापविरुचिभ्रममोहपीड़ाः।
मन्याहनुव्यथनकण्ठरुजः श्रमश्च
रुग्दाहसंज्ञ उदितस्त्रिभवो ज्वरोऽयम्॥

चित्तविभ्रमस्य लक्षणम्।

गायति नृत्यति हसति प्रलपति विकृतं निरीक्षते मुह्येत्।
दाहव्यथाभयार्त्तो नरस्तु चित्तभ्रमे ज्वरे भवति॥

कर्णिकस्य लक्षणम्।

दोषत्रयेण जनिता किल कर्णमूले
तीव्रा ज्वरे भवति तु श्वयथुर्व्यथा च।
कण्ठग्रहो वधिरता श्वसनं प्रलापः
प्रस्वेदमोहदहनानि च कर्णिकाख्ये॥

कण्ठकुब्जकस्य लक्षणम्।

कण्ठः शूकशतावरुद्धवदतिश्वासः प्रलापोऽरुचि-
र्दाहो देहरुजा तृषापि च हनुस्तम्भः शिरोऽर्त्तिस्तथा।
मोहो वेपथुना सहेति सकलं लिङ्गं त्रिदोषज्वरे

यत्र स्यात् स हि कण्ठकुब्ज उदितः प्राच्यैश्चिकित्साबुधैः॥
सन्धिगस्तेषु साध्यः स्यात् तन्द्रिकश्चित्तविभ्रमः।
कर्णिको जिह्वकः कण्ठकुब्जः पञ्चापि कष्टदाः॥
रुग्दाहस्त्वतिकष्टेन संसाध्यस्तेषु भाषितः।
रक्तोष्ठीवी भुग्ननेत्रः शीतगात्रः प्रलापकः।
अभिन्यासोऽन्तकश्चेति षड़साध्याः प्रकीर्त्तिताः॥

अथ तन्त्रान्तरोक्तानां वातोल्वणादीनां सन्निपातज्वरविशेषाणां त्रयोदशानां कुम्भीपाकादीनि त्रयोदश नामान्तराणि लक्षणान्तराणि चोच्यन्ते।

कुम्भीपाकः प्रोर्णुनावः प्रलापी
भ्रान्तर्दाहो दन्तपातोऽन्तकश्च।
एणीदाहश्चाथ हारिद्रसंज्ञो
भेदा एते सन्निपातज्वरस्य॥

अजघोषभूतहासौ यन्त्रापीड़श्च सन्न्यासः।
संशोषी च विशेषास्तस्यैवोक्तास्त्रयोदशान्यत्र॥

तत्र कुम्भीपाकस्य लक्षणम्।

घोणाविवरक्षरद् बहुशोणासितलोहितं सान्द्रम्।
विलुठन्मस्तकमभितः कुम्भीपाकेन पीडितं विद्यात्॥

प्रोर्णुनावस्य लक्षणम्।

उत्क्षिप्य यः स्वमङ्गं क्षिपत्यधस्तान्नितान्तमुच्छ्वसिति।
तं प्रोर्णुनावजुष्टं विधित्रकष्टं विजानीयात्॥

प्रलापिनो लक्षणम्।

स्वेदभ्रमाङ्गभेदाः कम्पो दवथुर्वमिर्व्यथा कण्ठे।
गात्रञ्च गुर्व्वतीव प्रलापिजुष्टस्य जायते लिङ्गम्॥

अन्तर्दाहस्य लक्षणम् ।

अन्तर्दाहः शैत्यं वहिः श्वयथुररतिस्तथा श्वासः ।
अङ्गमपि दग्धकल्पं सोऽन्तर्दाहार्दितः कथितः ॥

दण्डपातस्य लक्षणम् ।

नक्तं दिवा न निद्रामुपैति गृह्णाति भूर्द्धोर्नभसः ।
उत्थाय दण्डपातो भ्रमातुरः सर्व्वतो भ्रमति ॥

अन्तकस्य लक्षणम् ।

संपूर्य्यते शरीरं ग्रन्थिभिरभितस्तथोदरं मरुता ।
श्वासातुरस्य सततं विचेतनस्यान्तकार्त्तस्य ॥

एणीदाहस्य लक्षणम् ।

परिधावतीत गात्रे रुक्पात्रे भुजङ्गपतङ्गहरिणगणः ।
वेपथुमतः सदाहस्यैणीदाहज्वरार्त्तस्य ॥

हारिद्रकस्य लक्षणम् ।

यस्यातिपीतमङ्गं नयने सुतरां मलस्ततोऽप्यधिकम् ।
दाहोऽतिशीतता वहिरस्य स हारिद्रको ज्ञेयः ॥

अजघोषस्य लक्षणम् ।

छगलकसमानगन्धः स्कन्धरुजावान् निरुद्धगलरन्ध्रः ।
अजघोषसन्निपातात्तास्वासाद्यः पुमान् भवति ॥

भूतह्रासस्य लक्षणम् ।

शब्दादीनधिगच्छति न स्वान् विषयान् यदीन्द्रियग्रामैः
हसति प्रलपति परुष स ज्ञेयो भूतह्रासार्त्तः ॥

यन्त्रापीडस्य लक्षणम् ।

येन मुहुर्ज्वरवेगाद् यन्त्रेणेवानपीड्यते गात्रम् ।
रक्तं पीतञ्च वमेद् यन्त्रापीडः स विज्ञेयः ॥

सन्यासस्य लक्षणम्।

अतिसरति वमति कूजति गात्राण्यभितश्चिरं नरः क्षिपति।
सन्याससन्निपाते प्रलपत्युग्राक्षिमण्डलो भवति॥

मर्म्मोपिणी लक्षणम्।

मेचकवपुरतिमेचकलोचनयुगलो मलोत्सर्गात्।
संशोषिणि सितपिड़कामण्डलयुक्तो ज्वरे नरो भवति

अथागन्तुज्वरस्य निदानम्।

अभिघाताभिचाराभ्यामभिषङ्गाभिशापतः।
आगन्तुर्जायते दोषैर्यथास्वं तं विभावयेत्॥

विषादिजातागन्तुज्वरलक्षणम्।

श्यावास्यता विषकृते तथातीसार एव च।
भक्तारुचिः पिपासा च तोदश्च सह मूर्च्छया॥
ओषधीगन्धजे मूर्च्छा शिरोरुग् वमथुस्तथा।
कामजे चित्तविभ्रंशस्तन्द्रालस्यमभोजनम्॥
भयात् प्रलापः शोकाच्च भवेत् कोपाच्च वेपथुः।
अभिचाराभिशापाभ्यां मोहस्तृष्णा च जायते॥
भूताभिषङ्गादुद्वेगो हास्यरोदनकम्पनम्।
कामशोकभयाद्द वायुः क्रोधात् पित्तं त्रयो मलाः
भूताभिषङ्गात् कुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणाः॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
ज्वराधिकारो द्वितीयोऽध्यायः।

तृतीयोऽध्यायः ।

अथ विषमज्वरनिदानम् ।

तत्र विषमज्वरस्य सम्प्राप्तिः ।

दोषोऽल्पोऽहितसम्भूतो ज्वरोत्सृष्टस्य वा पुनः ।
धातुमन्यतमं प्राप्य करोति विषमज्वरम् ॥

विषमज्वरस्य लक्षणम् ।

यः स्यादनियतात् कालात् शीतोष्णाभ्यां तथैव च ।
वेगतश्चापि विषमो ज्वरः स विषमः स्मृतः ॥

तथाच सुश्रुतः—

स चापि विषमो देहं न कदाचित् प्रमुञ्चति ।
ग्लानिगौरवकार्श्येभ्यः स यस्मान्न प्रमुच्यते ॥
वेगे तु समतिक्रान्ते गतोऽयमिति लक्ष्यते ।
धात्वन्तरेषु लीनत्वात् सौक्ष्म्यान्नैवोपलक्ष्यते ॥

विषमज्वरस्य भेदाः ।

सन्ततः सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ ।
पञ्च स्युर्विषमाः केचिद् ब्रुवन्ति चतुरः परान् ॥

सन्ततादिनिदानम् ।

सन्ततं रसधातुस्थः सततं रक्तधातुगः ।
दोषः क्रुद्धो ज्वरं पुंसां सोऽन्येद्युः पिशिताश्रितः ॥
मेदोगतस्तृतीयेऽह्नि चास्थिमज्जगतः पुनः ।
कुर्य्याच्चातुर्थकं घोरमन्तकं रोगसङ्करम् ॥

सन्ततादीनां लक्षणानि ।

सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ।
सन्तत्या योऽविसर्गी स्यात् सन्ततः स निगद्यते ॥
अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्त्तते ।
जोविद् भाग्यबलात् कश्चिदेतेनाविष्टविग्रहः ॥
अन्येद्युष्कस्त्वहोरात्र एककालं प्रवर्त्तते ।
तृतीयकस्तृतीयेऽह्नि चतुर्थेऽह्नि चतुर्थकः ॥
केचिद्भूताभिषङ्गोत्थं ब्रुवते विषमज्वरम् ।
प्रायशः सन्निपातोत्था विज्ञेया विषमज्वराः ॥

तृतीयकस्य त्रैविध्यम् ।

कफपित्तात्त्रिकग्राही पृष्ठाद्वातकफात्मकः ।
वातपित्ताच्छिरोग्राही त्रिविधः स्यात् तृतीयकः ॥

चातुर्थकस्य विशिष्टा विवृतिः ।

चातुर्थको दर्शयति प्रभावं द्विविधं ज्वरः ।
जङ्घाभ्यां श्लैष्मिकः पूर्व्वं शिरस्तोऽनिलसम्भवः ॥
विषमज्वर एवान्यश्चातुर्थकविपर्य्ययः ।
स मध्ये ज्वरयत्यह्नो आदावन्ते च मुञ्चति ॥
त्वक्स्थौ श्लेष्मानिलौ शीतमादौ जनयतो ज्वरे ।
तयोः प्रशान्तयोः पित्तमन्ते दाहं करोति च ॥
करोत्यादौ तथा पित्तं त्वक्स्थं दाहमतीव च ।
तस्मिन् प्रशान्ते त्वितरौ कुरुतः शीतमन्ततः ॥
द्वावेतौ दाहशीतादी ज्वरौ संसर्गजौ स्मृतौ ।
दाहपूर्व्वस्तयोः कष्टः सुखसाध्यतमोऽपरः ॥
काये दुष्टं यदा पित्तं श्लेष्मा चान्ते व्यवस्थितः ।

तेनोष्णत्वं शरीरस्य शीतत्वं हस्तपादयोः ॥
काये श्लेष्मा यदा दुष्टः पित्तञ्चान्ते व्यवस्थितम् ।
शीतत्वं तेन गात्राणामुष्णत्वं हस्तपादयोः ॥
समौ वातकफौ यस्य क्षीणपित्तस्य देहिनः ।
रात्रौ प्रायो ज्वरस्तस्य दिवा हीनकफस्य तु ॥

वातबलासकस्य लक्षणम् ।

नित्यं मन्दज्वरो रूक्षः शूनकस्तेन सीदति ।
स्तब्धाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो नरो वातबलासकी ॥

प्रलेपकस्य लक्षणम् ।

प्रलिम्पन्निव गात्राणि घर्म्मेण गौरवेण वा ।
मन्दज्वरविलेपी च सशीतः स्यात् प्रलेपकः ॥

अर्द्धाङ्गज्वरस्य लक्षणम् ।

विदग्धेऽन्नरसे देहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते ।
तेनार्द्धं शीतलं देहे चार्द्धञ्चोष्णं प्रजायते ॥

रसगतज्वरस्य लक्षणम् ।

गुरुता हृदयोत्क्लेशः सदनं छर्द्यरोचकौ ।
रसस्थे तु ज्वरे लिङ्गं दैन्यं चास्योपजायते ॥

रक्तगतस्य लक्षणम् ।

रक्तनिष्ठीवनं दाहो मोहश्छर्द्दनविभ्रमौ ।
प्रलापः पिड़का तृष्णा रक्तप्राप्ते ज्वरे नृणाम् ॥

मांसगतस्य लक्षणम् ।

पिण्डिकोद्वेष्टनं तृष्णा सृष्टमूत्रपुरीषता ।
उष्मान्तर्दाहविक्षेपौ ग्लानिः स्यान्मांसगे ज्वरे ॥

मेदोगतस्य लक्षणम्।

भृशं स्वेदस्तृषा मूर्च्छा प्रलापश्छर्दिरेव च।
दौर्गन्ध्यारोचकौ ग्लानिर्मेदःस्थे चासहिष्णुता॥

अस्थिगतस्य लक्षणम्।

भेदोऽस्थ्नां कूजनं श्वासो विरेकश्छर्दिरेव च।
विक्षेपणञ्च गात्राणामेतदस्थिगते ज्वरे॥

मज्जगतस्य लक्षणम्।

तमःप्रवेशनं हिक्का कासः शैत्यं वमिस्तथा।
अन्तर्दाहो महाश्वासो मर्म्मभेदश्च मज्जगे॥

शुक्रगतस्य लक्षणम्।

मरणं प्राप्नुयात् तत्र शुक्रस्थानगते ज्वरे।
शेफसः स्तब्धता मोक्षः शुक्रस्य तु विशेषतः॥

प्राकृतविकृतयोर्लक्षणम्।

वर्षाशरद्वसन्तेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात्।
वैकृतोऽन्यः स दुःसाध्यः प्राकृतश्चानिलोद्भवः॥
वर्षासु मारुतो दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितो ज्वरम्।
कुर्य्यात् पित्तञ्च शरदि तस्य चानुबलः कफः॥
तत्प्रकृत्या विसर्गाच्च तत्र नानशनाद् भयम्।
कफो वसन्ते तमपि वातपित्तं भवेदनु॥

अन्तर्वेगबहिर्वेगयोर्ज्वरयोर्लक्षणम्।

अन्तर्दाहोऽधिकस्तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः।
सन्ध्यस्थिशूलमस्वेदो दोषवर्च्चोविनिग्रहः॥
अन्तर्वेगस्य लिङ्गानि ज्वरस्यैतानि लक्षयेत्।

सन्तापो ह्यधिको वाह्यस्तृष्णादीनाञ्च मार्दवम् ॥
वह्निर्वेगस्य लिङ्गानि सुखसाध्यत्वमेव च ॥

आमज्वरस्य लक्षणम् ।

लालाप्रसेको हृल्लासहृदयाशुद्ध्यरोचकाः ।
तन्द्रालस्याविपाकास्यवैरस्यं गुरुगात्रता ॥
क्षुन्नाशो बहुमूत्रत्वं स्तब्धता बलवान् ज्वरः ।
आमज्वरस्य लिङ्गानि न दद्यात्तत्र भेषजम् ॥
भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो ज्वलयति ज्वरम् ॥

पच्यमानस्य ज्वरस्य लक्षणम् ।

ज्वरवेगोऽधिकस्तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः ।
मलप्रवृत्तिरुत्क्लेशः पच्यमानस्य लक्षणम् ॥

पक्वस्य लक्षणम् ।

क्षुत्क्षामता लघुत्वञ्च गात्राणां ज्वरमार्दवम् ।
दोषप्रवृत्तिरष्टाहो निरामज्वरलक्षणम् ॥
आसप्तरात्रं तरुणं ज्वरमाहुर्मनीषिणः ।
मध्यं द्वादशरात्रन्तु जीर्णज्वरमतः परम् ॥
बलवत्स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ॥

अरिष्टलक्षणानि ।

हेतुभिर्बहुभिर्जातो बलिभिर्बहुलक्षणः ।
ज्वरः प्राणान्तकृद् यश्च शीघ्रमिन्द्रियनाशनः ॥
ज्वरः क्षीणस्य शूनस्य गम्भीरो दैर्घरात्रिकः ॥
असाध्यो बलवान् यश्च केशसीमन्तकृज्ज्वरः ।
गम्भीरस्तु ज्वरो ज्ञेयो ह्यन्तर्दाहेन तृष्णया ।
आनद्धत्वेन दोषाणां श्वासकासोद्गमेन च ॥

आरम्भाद् विषमो यस्तु यस्य वा दैर्घ्यरात्रिकः।
क्षीणस्य चातिरूक्षस्य गम्भीरो यस्य हन्ति तम्॥
विसंज्ञस्ताम्यते यस्तु शेते निपतितोऽपि वा।
शीतार्दितोऽन्तरुष्णश्च ज्वरेण म्रियते नरः॥
यो हृष्टरोमा रक्ताक्षो हृदि संघातशूलवान्।
वक्त्रेण चैवोच्छ्वसिति तं ज्वरो हन्ति मानवम्॥
हिक्काश्वासतृषायुक्तं मूढं विभ्रान्तलोचनम्।
सन्ततोच्छ्वासिनं क्षीणं नरं क्षपयति ज्वरः॥
हतप्रभेन्द्रियं क्षीणमरोचकनिपीड़ितम्।
गम्भीरतीक्ष्णवेगार्त्तं ज्वरितं परिवर्ज्जयेत्॥

ज्वरस्योपद्रवाः।

श्वासो मूर्च्छारुचिच्छर्दिस्तृष्णातीसारविड्ग्रहाः।
हिक्काकासाङ्गदाहाश्च ज्वरस्योपद्रवा दश॥

ज्वरमुक्तेः पूर्व्वरूपम्।

दाहः स्वेदो भ्रमस्तृष्णा कम्पविड्भेदसंज्ञिता।
कूजनं गात्रवैगन्ध्यमाकृतिर्ज्वरमोक्षणे॥
त्रिदोषजे ज्वरे ह्येतदन्तर्वेगे च धातुगे।
लक्षणं मोक्षकाले स्यादन्यस्मिन् स्वेददर्शनम्॥

ज्वरमुक्तस्य लक्षणम्।

स्वेदो लघुत्वं शिरसः कण्डूः पाको मुखस्य च।
क्षवथुश्चान्नलिप्सा च ज्वरमुक्तस्य लक्षणम्॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने ज्वराधिकार-
स्तृतीयोऽध्यायः।

चतुर्थोऽध्यायः ।

-o-

अथ सामान्यतो ज्वरस्य चिकित्सा ।

अशांशं यत्र दोषाणां विवेक्तुं नैव शक्नुयात् ।
क्रियां साधारणीं तत्र विदधीत चिकित्सकः ॥
सामान्यतो ज्वरी पूर्व्वं निर्वाते निलये वसेत् ।
निर्वातमायुषो वृद्धिमारोग्यं कुरुते यतः ॥
व्यजनस्यानिलस्तृष्णास्वेदमूर्च्छाश्रमापहः ।
नवज्वरी भवेद् यत्नाद् गुरूष्णवसनावृतः ॥
यथर्त्तुपक्वपानीयं पिबेत् किञ्चिन्निवारयन् ।
तृष्णा गरीयसी घोरा सद्यः प्राणविनाशिनी ॥
तस्माद्देयं तृषार्त्ताय पानीयं प्राणधारणम् ॥
परिषेकान् प्रदेहांश्च स्नेहान् सशोधनानि च ।
दिवास्वप्नं व्यवायञ्च व्यायामं शिशिरं जलम् ॥
क्रोधप्रवातभोज्यानि वर्ज्जयेत्तरुणज्वरी ।
शोथ छर्द्दिं मदं मूर्च्छां भ्रम तृष्णामरोचकम् ॥
प्राप्नोत्युपद्रवानेतान् परिषेकादिसेवनात् ।
व्यायामाज्ज्वरसंवृद्धिर्व्यवायात् स्तम्भमूर्च्छनम् ॥
स्रुतिश्च स्नेहपानाद्यैर्मूर्च्छा छर्द्दिर्मदोऽरुचिः ।
गुर्व्वन्नभोजनात् स्वप्नाद् विष्टम्भो दोषकोपनम् ।
अग्निसादः खरत्वञ्च स्रोतसाञ्च प्रवर्त्तनम् ॥
आमाशयस्थो हत्वाग्निं सामो मार्गान् पिधापयन् ।
विदधाति ज्वरं दोषस्तस्माल्लङ्घनमाचरेत् ॥

दोषेऽल्पे लङ्घनं पथ्यं मध्ये लङ्घनपाचनम्।
प्रभूते शोधनं तच्च मूलादुन्मूलयेन्मलान्॥
बलाविरोधिना चैनं लङ्घनेनोपपादयेत्।
बलाधिष्ठानमारोग्यं यदर्थोऽयं क्रियाक्रमः॥
तत्तु मारुततृष्णाक्षुन्मुखशोषभ्रमान्वितैः।
न कार्य्यं गुर्विणीबालवृद्धदुर्ब्बलभीरुभिः॥
न क्षयाध्वश्रमक्रोधकामशोकचिरज्वरे।
कफपित्ते द्रवे धातू सहेते लङ्घनं महत्॥
आमक्षयादूर्द्ध्वमपि वायुर्न सहते क्षणम्॥
कफोत्क्लेशः सहृल्लासः ष्ठीवनञ्च मुहुर्मुहुः।
कण्ठास्यहृदयाशुद्धिस्तन्द्रा स्याद्धीनलङ्घने॥
पर्व्वभेदोऽङ्गमर्दश्च कासः शोषो मुखस्य च।
क्षुत्प्रणाशोऽरुचिस्तृष्णा दौर्ब्बल्यं श्रोत्रनेत्रयोः॥
मनसः सम्भ्रमोऽभीक्ष्णमूर्द्ध्ववातस्तमो हृदि।
देहाग्निबलहानिश्च लङ्घनेऽतिकृते भवेत्॥
वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गे गात्रलाघवे।
हृदयोद्गारकण्ठास्यशुद्धौ तन्द्राक्लमे गते॥
स्वेदे जाते रुचौ चापि क्षुत्पिपासासहोदये।
कृतं लङ्घनमादेश्यं निर्व्यथे चान्तरात्मनि॥
सद्योभुक्तस्य वा जाते ज्वरे सन्तर्पणोत्थिते।
वमनं वमनार्हस्य शस्तमित्याह वाग्भटः॥
अनवस्थितदोषाणां वमनं तरुणज्वरे।
हृद्रोगं श्वासमानाहं मोहञ्च कुरुते भृशम्॥
छर्दिंमूर्च्छामदश्वासभ्रमतृड्विषमज्वरान्।

संशोधनस्य पानेन प्राप्नोति तरुणज्वरी ॥

निषिद्धमपि संशोधनमवस्थाविशेषे देयम्।

आरग्वधादि क्वाथः।

आरग्वधग्रन्थिकमुस्ततिक्ता-
हरीतकीभिः क्वथितः कषायः।
सामे सशूले कफवातयुक्ते
ज्वरे हितो दीपनपाचनश्च ॥

अनन्तादिः।

अनन्ता बालकं मुस्तं नागरं कटुरोहिणी।
पिष्ट्वा सुखाम्बुना कल्कं पाययेदक्षसंमितम् ॥
कल्कः स्वल्पेन कालेन हन्यात् सर्व्वज्वरामयान्।
विदध्यात् कोष्ठसंशुद्धिं दीपयेच्च हुताशनम् ॥

षडङ्गपानीयम्।

मुस्तपर्पटकोशीरचन्दनोदीच्यनागरैः।
शृतशीतं जलं देयं पिपासाज्वरशान्तये ॥
कर्षमात्रं तथा द्रव्यं ग्राहयेत् प्रास्थिकेऽम्भसि।
अर्द्धशृतं प्रयोक्तव्यं पाने पेयादिसंविधौ ॥
न कषायं प्रशंसन्ति नराणां तरुणज्वरे।
कषायेणाकुलीभूता दोषा जेतुं सुदुस्तराः ॥
यः कषायं प्रयुञ्जीत नराणां तरुणज्वरे।
प्रसुप्तं कृष्णसर्पं स कराग्रेण परामृशेत् ॥
सप्तरात्रात् परं केचिन्मन्यन्ते देयमौषधम्।
निरामस्तु ततः प्रोक्तो ज्वरः प्रायोऽष्टमेऽहनि ॥
अचिरज्वरितस्यापि भैषज्यं दोषपाकतः ॥

दोषपाकस्य लक्षणम्।

मृदौ ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु मलेषु च।
पक्वं दोषं विजानीयाज्ज्वरे देयं तदौषधम्॥

एवं सति कषायदाने सप्तमाष्टमयोर्दिवसयोर्विकल्पः। तत्रापि वयोबलाग्निदोषदेशकालोचितं कुर्य्यात्। भेषजमन्नञ्च दोषपाकं दृष्ट्वा दद्यादित्याह सुश्रुतः।

पैत्तिके च ज्वरे देयमल्पकालसमुत्थिते।
अचिरज्वरितस्यापि भेषज्यं दोषपाकतः॥ इति।

अस्यायमर्थः। अल्पकालसमुत्थिते पैत्तिके ज्वरे दोषपाकं दृष्ट्वा भेषज्यं देयं न तु तत्र दशरात्रापेक्षा। तथा अचिरज्वरितस्यापि पैत्तिकेतरनवज्वरयुक्तस्यापि दोषपाकं दृष्ट्वा भेषज्यं देयमित्यर्थः।

त्रिरात्रात् परमेतस्य व्यर्थमौषधकल्पनम्॥
न दोषाणां न रोगाणां न पुंसाञ्च परीक्षणम्।
न देशस्य न कालस्य कार्य्यं रसचिकित्सिते॥

नागरादिः।

नागरं देवकाष्ठञ्च ध्यामकं बृहतीद्वयम्।
दद्यात् पाचनकं पूर्व्वं ज्वरितेभ्यो ज्वरापहम्॥

धान्यपटोलम्।

दीपनं कफविच्छेदि वातपित्तानुलोमनम्।
ज्वरघ्नं पाचनं भेदि शृतं धान्यपटोलयोः॥

अथ सामान्यज्वरे रसाः।

ज्वराङ्कुशो रसः।

शुद्धं सूतं विषं गन्धं धूर्त्तवीजं त्रिभिः समम्।

चतुर्णां द्विगुणं व्योषं चूर्णं गुञ्जाद्वयोन्मितम् ॥
आर्द्रकस्य रसैः किंवा जम्बीरस्य रसैर्युतः ।
एष ज्वराङ्कुशो नाम्ना सर्व्वज्वरविनाशनः ॥

हुताशनो रसः ।

नागरं कर्षमात्रञ्च टङ्कनं कर्षकद्वयम् ।
मरिचं सार्द्धकर्षं स्यात् तावद्दग्धवराटकम् ॥
विषं कर्षचतुर्थांश सर्व्वमेकत्र योजयेत् ।
रसो हुताशनो नाम्ना खाद्यो गुञ्जामितो ज्वरे ॥

अत्र मृत्युञ्जय, हिङ्गुलेश्वर, स्वच्छन्दभैरवादयोऽपि रसाः प्रशस्तानुपानेन सह सेव्याः । एवं ज्वरत्यागात् परं त्रिलोचनादिरसाः शर्कराम्बुना चान्येनानुपानेन वा सह सेव्याः ।

अथ ज्वरिणोऽन्नदानकालः ।

क्षुत् सम्भवति पक्वेषु रसदोषमलेषु च ।
काले वा यदि वाकाले सोऽन्नकाल उदाहृतः ॥
याममध्ये न भोक्तव्यं यामयुग्मं न लङ्घयेत् ।
याममध्ये रसोत्पत्तिर्यामयुग्माद् बलक्षयः ॥
श्लेष्मक्षये विवृद्धोष्मा बलवाननलस्तदा ।
वेनापायेऽन्यथा तद्धि ज्वरवेगाभिवर्द्धनम् ॥
ज्वरे प्रमोहो भवति स्वल्पैरपि विचेष्टितैः ।
निषण्णं भोजयेत् तस्मान्मूत्रोच्चारौ च कारयेत् ॥
ज्वरितो हितमश्नीयाद् यद्यप्यस्यारुचिर्भवेत् ।
अन्नकाले ह्यभुञ्जानः क्षीयते म्रियतेऽपि वा ॥
गुर्वभिष्यन्द्यकाले च ज्वरी नाद्यात् कथञ्चन ।
न तु तस्याहितं भुक्तमायुषे वा सुखाय च ॥

सातत्यात् स्वाद्वभावाद् वा पथ्यं द्वेष्यत्वमागतम्।
कल्पना विधिभिस्तैस्तैः प्रियत्वं गमयेत् पुनः॥
रक्तशाल्यादयः शस्ताः पुराणाः षष्टिकैः सह।
यवाग्वोदनलाजार्थे ज्वरितानां ज्वरापहाः॥
मुद्गान् मसूरांश्चणकान् कुलत्थान् समकुष्ठकान्।
यूषार्थे यूषसात्म्यानां ज्वरितानां प्रदापयेत्॥
पटोलपत्रं वार्त्ताकुं कुलकं कारवेल्लकम्।
कर्कोटकं पर्पटकं गोजिह्वां बालमूलकम्॥
पत्रं गुडूच्याः शाकार्थे ज्वरितानां ज्वरापहम्।
मांसार्थमेणलावादीन् युक्त्या दद्याद् विचक्षणः॥
कुक्कुटांश्च मयूरांश्च तित्तिरिक्रौञ्चवर्त्तकान्।
गुरूष्णत्वान्न शंसन्ति ज्वरे केचिच्चिकित्सकाः॥
लङ्घनेनानिलबलं ज्वरे यद्यधिकं भवेत्।
भिषङ्मात्राविकल्पज्ञो दद्यात् तानपि कालवित्॥
द्राक्षादाडिमखर्ज्जूरपियालैः सपरूषकैः।
तर्पणार्हस्य दातव्यं तर्पणं ज्वरनाशनम्।
कृशोऽल्पदोषो यः क्षीणकफो जीर्णज्वरान्वितः।
विबन्धासृष्टदोषश्च रूक्षः पित्तानिलज्वरी॥
पिपासार्त्तः सदाहश्च पयसा स सुखी भवेत्।
जीर्णज्वरे कफे क्षीणे क्षीरं स्यादमृतोपमम्।
तदेव तरुणे पीतं विषवद्धन्ति मानवम्॥
व्यायामञ्च व्यवायञ्च स्नानं चङ्क्रमणं तथा।
ज्वरमुक्तो न सेवेत यावन्न बलवान् भवेत्॥
जन्तोर्ज्वरविमुक्तस्य स्नानं कुर्य्यात् पुनर्ज्वरम्।

तस्माज्ज्वरवियुक्तोऽपि स्नानं विषमिव त्यजेत् ॥
बलवर्णाग्निवपुषां यावन्न प्रकृतिर्भवेत् ।
तावज्ज्वरेण मुक्तोऽपि वर्ज्जनीयानि वर्ज्जयेत ॥

अथ वातज्वरचिकित्सा ।

पञ्चमूलीक्वाथः ।

पञ्चमूलीकषायन्तु पाचनं वातिके ज्वरे ।

किरातादिः ।

किराताब्दामृतोदीच्यवृहतीद्वयगोक्षुरैः ।
त्रिपर्णीकलसीविल्वैः क्वाथो वातज्वरापहः ॥

गुडूच्यादिः ।

गुडूचीपिप्पलीमूलनागरैः पाचनं स्मृतम् ।
वातज्वरे तथा पेयं कालिङ्गं सप्तमेऽहनि ॥

विश्वादिः ।

विश्वामृताग्रन्थिकसिद्धतोयं
मरुज्ज्वरः स्यात् पिबतः कुतोऽयम् ।
क्वाथोऽत्र कुस्तुम्बुरुदेवदारु-
क्षुद्रौषधैः पाचनमत्र चारु ॥

पञ्चमूल्यादिः ।

पञ्चमूलीबलारास्नाकुलत्थैः सह पौष्करैः ।
क्वाथो हन्याच्छिरःकम्पं पर्व्वभेदं मरुज्ज्वरम् ॥

दशमूल्यादिः ।

दशमूली कणा रास्ना कणामूलं किरातकः ।
शुण्ठी मुस्ता बला कुष्ठं बालद्राक्षा शताह्विका ॥

यासो गुडूचिका चैषां क्वाथो हन्ति सुयोजितः ।
उपद्रवयुतं घोरं प्रभञ्जनकृतं ज्वरम् ॥

पित्तज्वरचिकित्सा ।

पटोलयवनिःक्वाथो मधुना मधुरीकृतः ।
तीव्रपित्तज्वरामर्दी पानात् तृड्दाहनाशनः ॥
एकः पर्पटकः श्रेष्ठः पित्तज्वरविनाशनः ।
किं पुनर्यदि युज्येत चन्दनोदीच्यनागरैः ॥
व्युषितं धन्याकजलं प्रातःपीतं सशर्करं पुंसाम् ।
अन्तर्दाहं शमयत्यचिराद्दूरप्ररूढमपि ॥

कफज्वरचिकित्सा ।

निम्बविश्वामृतादारुशटीभूनिम्बपौष्करम् ।
पिप्पल्यौ बृहती चेति क्वाथो हन्ति कफज्वरम् ॥
सिन्धुवारदलक्वाथं सोषणं कफजे ज्वरे ।
जङ्घायाश्च बले क्षीणे कर्णे वा पिहिते भवेत् ॥
कट्फलं पौष्करं शृङ्गी कृष्णा च मधुना सह ।
श्वासकासज्वरहरः श्रेष्ठो लेहः कफान्तकृत् ॥
ऊर्द्ध्वजत्रुजरोगघ्नी सायं स्यादवलेहिका ।
अधोरोगहरी या तु सा पूर्वं भोजनान्मता ॥
क्षौद्रोपकुल्या संयोगः श्वासकासज्वरापहः ।
प्लीहानं हन्ति हिक्काञ्च बालानाञ्चापि शस्यते ॥

वातपित्तज्वरचिकित्सा ।

विश्वामृताब्दभूनिम्बैः पञ्चमूलीसमन्वितैः ।
कृतः कषायो हन्त्याशु वातपित्तोद्भवं ज्वरम् ॥
गुडूची निम्बं धन्याकं पद्मकं रक्तचन्दनम् ।

एष सर्व्वान् ज्वरान् हन्ति गुडूच्यादिस्तु दीपनः।
हृल्लासारोचकच्छर्द्दिपिपासादाहनाशनः॥
गुडूची चन्दनं पद्मनागरेन्द्रयवासकम्।
अभयारग्वधोदीच्यपाठा धान्याब्दरोहिणी॥
कषायं पाययेदेतं पिप्पलीचूर्णसंयुतम्।
कासश्वासज्वरान् हन्ति पिपासादाहनाशनम्।
विण्मूत्रानिलविष्टम्भे त्रिदोषप्रभवेऽपि च॥

अत्र घनचन्दनादिमुस्तादिक्वाथौ सर्व्वदा प्रयुज्येते

वातश्लेष्मज्वरचिकित्सा।

कफवातज्वरे स्वेदान् कारयेद्रूक्षनिर्म्मितान्।
स्रोतसां मार्दवं कृत्वा नीत्वा पावकमाशयम्।
हत्वा वातकफस्तम्भं स्वेदो ज्वरमपोहति॥

क्षुद्रामृतानागरपुष्कराह्वयैः
कृतः कषायः कफमारुतोत्तरे।
सश्वासकासारुचिपार्श्वरुग्ज्वरे
ज्वरे त्रिदोषप्रभवेऽपि शस्यते॥

अत्र पञ्चकोलदशमूलारग्वधादयः क्वाथाः प्रयोज्याः।

पित्तश्लेष्मज्वरचिकित्सा।

अमृतेन्द्रयवारिष्टपटोलं कटुरोहिणी।
नागरं चन्दनं मुस्तं पिप्पलीचूर्णसंयुतम्॥
अमृताष्टक इत्येष पित्तश्लेष्मज्वरापहः।
हृल्लासारोचकच्छर्द्दिपिपासादाहनाशनः॥
कण्टकार्य्यमृता भार्गी नागरेन्द्रयवासकम्।
भूनिम्बश्चन्दनं मुस्तं पटोलकटुरोहिणी॥

कषायं पाययेदेतं पित्तश्लेष्मज्वरापहम्।
दाहतृष्णारुचिच्छर्द्दिकासहृत् पार्श्वशूलनुत्॥

सन्निपातज्वरचिकित्सा।

लङ्घनं वालुकास्वेदो नस्यं निष्ठीवनं तथा।
अवलेहोऽञ्जनञ्चैव प्राक् प्रयोज्यं त्रिदोषजे॥
सन्निपातज्वरे पूर्व्वं कुर्य्यादामकफापहम्।
पश्चात् श्लेष्मणि संक्षीणे शमयेत् पित्तमारुतौ॥

लङ्घनम्।

त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा दशरात्रमथापि वा।
लङ्घनं सन्निपातेषु कुर्य्यादारोग्यदर्शनात्॥
दोषाणामेव सा शक्तिर्लङ्घने या सहिष्णुता।
न हि दोषक्षये कश्चित् सहते लङ्घनादिकम्॥

स्वेदः।

न स्वेदव्यतिरेकेण सन्निपातः प्रशाम्यति।
तस्मान्मुहुर्मुहुः कार्य्यं स्वेदनं सन्निपातिनाम्॥
सन्निपाते जलमयो नराणां विग्रहो भवेत्।
विना वह्न्युपचारेण कस्तं शोषयितुं क्षमः॥
प्रयोगा बहवः सन्ति सविषा निर्विषा अपि।
वह्न्युष्माणं विना प्रायो न वीर्य्यं दर्शयन्ति ते॥
प्रतिक्रियाविधावेवं यस्य संज्ञा न जायते।
पादतले ललाटे वा दहेल्लौहशलाकया॥

नस्यम्।

सैन्धवं श्वेतमरिचं सर्षपं कुष्ठमेव च।
वस्तमूत्रेण संपिष्य नस्यं तन्द्राविनाशनम्॥

मधूकसारसिन्धूत्थवचोषणकणाः समाः।
श्लक्ष्णं पिष्टाम्भसा नस्यं कुर्य्यात् संज्ञाप्रबोधनम्॥

षड्ग्रन्थिसैन्धवकणाः समधूकसाराः
पिष्टाः समेन मरिचेन जलैः कदुष्णैः।
नस्यं निवारयति शीघ्रमचेतनत्वं
तन्द्राप्रलापसहितं शिरसो गुरुत्वम्॥

लशुनं मरिचं पिष्टं नस्यं स्यात् श्लेष्मनाशनम्।
सितिकुक्कुटिकाण्डजजलं पानान्नस्यादभ्यञ्जनाच्च॥
दुःसाधनसन्निपातः प्रबलोऽप्याश्वेव शममेति॥

निष्ठीवनम्।

आर्द्रकस्वरसोपेतं सैन्धवं सकटुत्रयम्।
आकण्ठं धारयेदास्ये निष्ठीवेच्च पुनः पुनः॥
तेनास्यहृदयाच्छ्लेष्मा मन्यापार्श्वशिरोगलात्।
लीनोऽप्याकृष्यते शुष्को लाघवञ्चास्य जायते॥
पर्व्वभेदो ज्वरो मूर्च्छा निद्रा कासगलामयाः।
मुखाक्षिगौरवं जाड्यमुत्क्लेदश्चोपशाम्यति॥
एकद्वित्रिश्चतुः कुर्य्याद् दृष्ट्वा दोषबलाबलम्।
एतद्धि परमं प्राहुर्भेषजं सन्निपातिनाम्॥

अवलेहः।

कट्फलं पौष्करं शृङ्गी व्योष यासश्च कारवी।
श्लक्ष्णचूर्णीकृतं चैतन्मधुना सह लेहयेत्॥
एषावलेहिका हन्ति सन्निपातं सुदारुणम्।
हिक्कां श्वासञ्च कासञ्च कण्ठरोधं नियच्छति॥

अङ्गग्लेषप्रहरणे उष्णे स्वेदादिकर्म्मणि।
विरोध्युष्णे मधु त्यक्त्वा कार्य्यंमार्द्रकजे रसैः॥

अञ्जनम्।

शिरीषवीजगोमूत्रकृष्णामरिचसैन्धवैः।
अञ्जनं स्यात् प्रबोधाय सरसोनशिलावचैः॥
असुराह्वपतङ्गस्य विट्चूर्णं मधुसंयुतम्।
अञ्जनाद् बोधयेन्मुग्धं तद्धितं सन्निपातिनाम्॥

दशमूलम्।

विल्वस्योनाकगाम्भारीपाटलागणिकारिकाः।
दीपनं कफवातघ्नं पञ्चमूलमिदं महत्॥
शालपर्णीपृश्निपर्णीवृहतीद्वयगोक्षुरम्।
वातपित्तापहं वृष्यं कनीयः पञ्चमूलकम्॥
उभयं दशमूलं हि सन्निपातज्वरापहम्।
कासे श्वासे च तृष्णायां पार्श्वशूले च शस्यते।
पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं कण्ठहृद्ग्रहनाशनम्॥

अत्र चतुर्दशाङ्ग-भूनिम्बाद्यष्टादशाङ्ग वृहत्कट्फलादि-कारव्यादिप्रभृतयः क्वाथाः प्रयोज्याः।

सन्निपाते प्रकम्पन्तं प्रलपन्तं न वृंहयेत्।
तृष्णादाहाभिभूतेषु न दद्याच्छीतलं जलम्।
वातपित्तोल्वणे चैव घृतं योज्यं पुरातनम्।
अभ्यङ्गाच्छमयत्याशु सन्निपातं सुदारुणम्।
स्वेदोद्गमे ज्वरे देयश्चूर्णो भृष्टकुलत्थजः॥

कर्णमूलशोथचिकित्सा ।

रक्तावसेचनैः पूर्व्वं सर्पिः पानैश्च तं जयेत् ।
प्रदेहैः कफवातघ्नैर्वमनैः कवड़ग्रहैः ॥
कुलत्थः कट्फलं शुण्ठी कारवी च समांशिकैः ।
सुखोष्णैर्लेपनं दद्यात् कर्णमूले मुहुर्मुहुः ॥
गैरिक पांशुजं शुण्ठी वचाकट्फलकाञ्जिकैः ।
कर्णशोथहरो लेपः सन्निपातज्वरे नृणाम् ॥
सुखोष्णादशमूलेन प्रलेपोऽपि महाफलः ।
वीजपूरकमूलानि अग्निमन्थं तथैव च ॥
सनागरं देवदारु चव्यचित्रकपेषितम् ।
प्रलेपनमिदं श्रेष्ठं गले श्वयथुनाशनम् ॥
एवं शोथहरैर्लेपैर्न स शान्तिं व्रजेद् यदि ।
तदा शोथस्य यत्नेन निदध्यात् पाचनीं क्रियाम् ॥
प्रलिम्पेदतसीं साज्यां सुखोष्णां बहुशो भिषक् ।
पक्वे शस्त्रं प्रयुञ्जीत शस्त्रविद्याविशारदः ॥
व्रणशोथोक्तविधिना शोधनादिकमाचरेत् ।
एवञ्च प्रशमं याति कर्णशोथः सुदारुणः ॥

जीर्णज्वरादिचिकित्सा ।

निदिग्धिकानागरकामृताना
क्वाथं पिवेन्मिश्रितपिप्पलीकम् ।
जीर्णज्वरारोचककासशूल-
श्वासाग्निमान्द्यार्दितपीनसेषु ॥
हन्त्यूर्द्धगामयं प्रायः सायं तेनोपयुज्यते ।
एतद्रात्रिज्वरे सायमन्यथा प्रातरिष्यते ॥

पित्तानुबन्धे सन्त्यज्य पिप्पलीं प्रक्षिपेन्मधु ॥
पिप्पलीचूर्णसंयुक्तः क्वाथश्छिन्नरुहोद्भवः ।
जीर्णज्वरकफध्वंसी पञ्चमूलीकृतोऽथवा ॥
पिप्पलीमधुसंमिश्रं गुडूचीस्वरसं पिबेत् ।
जीर्णज्वरकफप्लीहकासारोचकनाशनम् ॥
निदिग्धिकागणः पथ्या तथा रोहीतको मतः ।
क्वाथं कृत्वा पिबेत्तत्र यवक्षारं कणायुतम् ॥
एतस्य पानमात्रेण प्लीहज्वरविनाशनम् ॥
निदिग्धिकागणः स्वल्पपञ्चमूलम् ।
गुडूची पर्पटं भेकपर्णी च हिलमोचिका ।
पटोलं पुटपाकेन रस एषां मधुप्लुतः ॥
वातपित्तज्वरं हन्ति चिरोत्थमपि दारुणम् ।
मधुना सर्व्वज्वरनुच्छेफालीदलजो रसः ॥
अजाजी गुडसंयुक्ता विषमज्वरनाशिनी ।
अग्निसादं जयेत् सम्यग् वातरोगांश्च नाशयेत् ॥
गुडप्रगाढ़ां त्रिफलां पिबेद्वा विषमार्दितः ॥
रसोनकल्कं तिलतैलमिश्रं
योऽश्नाति नित्यं विषमज्वरार्त्तः ।
विमुच्यते सोऽप्यचिराज्ज्वरेण
वातामयैश्चापि सुघोररूपैः ॥
महौषधामृतामुस्तचन्दनोशीरधान्यकैः ।
क्वाथस्तृतीयकं हन्ति शर्करामधुयोजितः ॥
उशीरं चन्दनं मुस्तं गुडूची धान्यनागरम् ।
अम्भसा क्वथितं पेयं शर्करामधुयोजितम् ।

ज्वरे तृतीयके देयं तृष्णादाहसमन्विते॥
पटोलारिष्टमृद्वीकाश्यामाकं त्रिफला वृषम्।
क्वाथ ऐकाहिकं हन्ति शर्करामधुयोजितः॥
वासाधात्रीस्थिरादारुपथ्यानागरसाधितः।
सितामधुयुतः क्वाथश्चातुर्थकविनाशनः॥
महाबलामूलमहौषधाभ्यां
क्वाथो निहन्याद् विषमज्वरञ्च।
शीतं सकम्पं परिदाहयुक्तं
विनाशयेद् द्वित्रिदिनप्रयुक्तः॥
गुडूची मुस्तभूनिम्बं धात्री क्षुद्रा च नागरम्।
विल्वादि पञ्चमूलञ्च कटुकेन्द्रयवासकम्॥
निशाभवं ज्वरं वातकफपित्तसमुद्भवम्।
चिरोत्थं द्वन्द्वजं हन्ति सकणं मधुसंयुतम्॥
कलिङ्गकाः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी।
पटोलं शारिवा मुस्तं पाठा कटुकरोहिणी॥
निम्बं पटोलं मृद्वीका त्रिफला मुस्तवत्सकौ।
गुडूच्यामलकं मुस्तमर्द्धश्लोकसमापनाः।
कषायाः शमयन्त्याशु पञ्च पञ्चविधान् ज्वरान्॥
सन्ततं सततान्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकान्।

जीर्णज्वरे विषमज्वरेषु च स्वल्पभार्ग्यादि-वृहद्भार्ग्यादि-द्राक्षादि-दार्व्यादि-मुस्तादि-मधुकादि-प्रभृतयः क्वाथाः प्रयोज्याः।

शिरीषपुष्पस्वरसो रजनीद्वयसंयुतः।
नस्यं सर्पिःसमायोगाज्ज्वरं चातुर्थकं जयेत्॥
नस्यं चातुर्थकं हन्ति रसो वागस्त्यपत्रजः॥

अपराजितधूपश्च धूपोऽष्टाङ्गाख्य एव च।
तथा माहेश्वरो धूपो निहन्याद् विषमज्वरम् ॥
ज्वराः कषायैर्वमनैर्लङ्घनैर्लघुभोजनैः।
रूक्षस्य ये न शाम्यन्ति सर्पिस्तेषां भिषग्जितम् ॥

तत्र पिप्पल्याद्य-चोरषट्पलक-दशमूलषट्पलकाद्यानि घृतानि प्रयोज्यानि।

अभ्यङ्गांश्च प्रदेहांश्च संस्नेहान् सावगाहनान्।
विभज्य शीतोष्णकृतान् दद्याज्जीर्णज्वरे भिषक् ॥
तैराशु प्रशमं याति बहिर्मार्गगतो ज्वरः।
लभन्ते सुखमङ्गानि बलं वर्णश्च जायते ॥

ले प्रयोज्ये अङ्गारक-वृहदङ्गारक-लाक्षादि-महालाक्षादि-किरातादि-वृहत्पिप्पल्याद्य-प्रभृतीनि तैलानि व्यवने।

सुदर्शन-ज्वरभैरव-ज्वरनागमयूरादिचूर्णौषधानि जीर्णशस्तानि। माषकद्वयमानेन तोयादिना सह सेव्यानि।

अभिघातज्वरो नश्येत् पानाभ्यङ्गेन सर्पिषः।
क्षतानां व्रणितानाञ्च क्षतव्रणचिकित्सया ॥
ओषधिगन्धविषजौ विषपित्तप्रबाधनैः।
जयेत् कषायैर्मतिमान् सर्व्वगन्धकृतैस्तथा ॥
क्रोधजे पित्तजित् काम्या अर्थाः सद्वाक्यमेव च।
आश्वासेनेष्टलाभेन वायोः प्रशमनेन च ॥
हर्षणैश्च शमं यान्ति कामशोककभयज्वराः।
कामात् क्रोधज्वरो नाशं क्रोधात् कामसमुद्भवः ॥
याति ताभ्यामुभाभ्यान्तु भयशोकसमुद्भवः ॥

विविधतन्त्रोक्तज्वरचिकित्सा ।

नित्यज्वरे हितं विद्याल्लङ्घनं मृदु रेचनम् ।
पाक्यशीतकषायस्य पान प्रस्वेदकर्म्म च ॥
शिरोरुजायां वमथौ लोहितिम्नि च नेत्रयोः ।
प्रलापादौ च शिरसि नरसाराम्बुसेचनम् ॥
याश्चाणुवटिकाः प्रोक्ता वत्सनाभादिसंयुताः ।
सर्व्वास्ता प्रायशो योज्या विषमेऽपि ज्वरागमे ॥
मधुना मधुरोकृत्य ताम्बुलोम्शृङ्गवेरयोः ।
स्वरसेनाथ निर्गुण्ड्या अथवा त्रिफलाम्बुना ॥
पटोलस्य रसेनापि वीक्ष्य दोषबलाबलम् ।
द्रव्यस्थाने वर्णितानामन्येषाञ्च रसादिभिः ॥
अनुपान न निर्द्दिष्टं तद्दोषाद्यमपेक्षते ।
भिषग्भिश्चिन्तनीयं तद्देशकालाद्यपेक्षया ॥
अथाणुवटिका देया ज्वरे शान्तिं समागते ।
त्रिलोचनाद्यभिख्या या हरिवोजसमायुताः ।
सुजरश्चानभिष्यन्दि देयं लघ्वशनं ततः ।
एवं ज्वरः शमं याति शान्तश्च न पुनर्भवेत् ॥

सन्निपातज्वरचिकित्सा ।

लङ्घनादीनि कर्म्माणि षडेवादौ प्रयोजयेत् ।
क्वाथञ्च दशमूलादेः पाययेद् विधिना भिषक् ॥
कस्तूरीं रससिन्दूरं कर्पूरं वज्रमालया ।
मधुना पर्णतोयेन तुलसी स्वरसेन वा ॥
संमर्द्य पाययेज्जन्तुं सन्निपातज्वरातुरम् ।
मृतसञ्जीवनीं वापि दद्यान्मृगमदासवम् ॥

अत्यर्थं द्रुतगामिन्यां धमन्यां भ्रममोहयोः।
शीतत्वे हस्तपादस्य प्रलापे पिड़कोद्गमे॥
जिह्वाशोषेऽतिघर्म्मे च बलस्यातिक्षये तथा।
अवश्यं मात्रया देया मृतसञ्जीवनी सुधा॥
कस्तूरीभैरवश्चक्री सूचिकाभरणो रसः।
कालानलः पञ्चवक्त्रो मृतोत्थापन एव च॥
चिन्तामणिश्च वेतालः कालाग्निभैरवो रसः।
प्रतापतपनः स्वेदशैत्यारिर्वाड़वानलः॥
मात्रया चानुपानेन पीता एते रसोत्तमाः।
त्रिदोषजं ज्वरं घ्नन्ति भास्करस्तिमिरं यथा॥
सन्निपातात्मिका नाड़ी रसचूर्णनिषेवणात्।
विहाय विकृतिं घोरां सद्यः प्रकृतिमृच्छति॥
श्रीवासाभ्यक्तमाध्मातं बध्नीयाद् वाससोदरम्।
श्रीवासं फाणिफेनेन पाययेद्वा तथा सति॥
उदरस्य व्यथां हर्त्तुं स्वेद एव क्षमो मतः।
शिरोरुजायाः शान्त्यर्थं तत्र शीताम्बुसेचनम्॥
रक्तातिसारे सञ्जाते भेषजं ग्राहि पाचकम्।
शोणितस्रुतिहृद् यच्च तद् योज्यमवधानतः॥
चन्दनं शारिवा पाठा दार्व्वी मुस्तारुणा जलम्।
कुशकासशरेक्षूणां मूलानि वीरणस्य च॥
छागेन पयसैतानि क्षीरपाकविधानतः।
पक्त्वा तं पाययेज्जन्तुं रक्तपित्तनिपीड़ितम्॥
अतीसारे क्रियां धीरः कुर्व्वीत तत्र चेरिताम्।
अहिफेनासवाद्यञ्च दद्यात्तस्य निवृत्तये॥

हिक्कायां कस्तूरी सेव्या कदलीमूलवारि वा ।
सशर्करं तथा धूमो हिङ्गुमाषादिसम्भवः ॥
त्वचः क्रियाविशुद्ध्यर्थं सन्तापस्य च शान्तये ।
अङ्गानामुष्णतोयेन मार्ज्जनं भिषजां मतम् ॥
द्राक्षादाड़िमखर्ज्जूरफलानि बलदान्यथ ।
मासूरयूषो मांसस्य रसश्चेत्यखिलं हितम् ॥
प्रोक्तास्तु निखिलाः कार्य्याः क्रिया वैद्यैरतन्द्रितैः ।
युध्यमानैर्यमेनैव सन्निपातचिकित्सकैः ॥

विषमज्वरचिकित्सा ।

विषमेषु ज्वरेष्वादौ क्रियां संशोधनीं चरेत् ।
संशोधनकृते व्यर्थं ज्ञेयमौषधकल्पनम् ॥
व्याधिक्षीणस्य जीर्णस्य दुर्ब्बलस्य जरावतः ।
शर्मणे न तु जायेत वमनं वा विरेचनम् ॥
विशुद्धवर्ष्मणे तस्मै बुद्धा दोषबलाबलम् ।
भेषजं शमनं देयं यथामात्र विचक्षणैः ॥
एरण्डतैलमभया पीतमूली त्रिवृत्तथा ।
सर्व्वमेतद्धितं विद्याज्ज्वरपायं विरेचनम् ॥
अथ संशमनार्थञ्च गुडूची विश्वभेषजम् ।
किराततिक्तं निम्बञ्च प्रकीर्यञ्च पटोलकम् ॥
पक्वा सपाययेत् क्वाथं पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ।
नेपालनिम्बजः क्वाथः सद्यो ज्वरहरः स्मृतः ॥
वेगकालेऽणुवटिका वत्सनाभसमायुताः ।
वेगापाये तु देयाश्च हरिद्बीजयुता बुधैः ॥
हरितालस्य यच्छ्वेतं वीर्य्यं तज्ज्वरहृत् परम् ।

विरतौ सेवनीयं तदर्द्धसर्षपमात्रया ॥
ज्वरकुञ्जरपारीन्द्रो जयमङ्गल एव च ।
वृहत्सर्व्वज्वरहरो ज्वरान्तकरसस्तथा ॥
यथानुपानयोगेन पीता एते रसोत्तमाः ।
अन्ये च त्वरया जीर्णं विषमं घ्नन्ति च ज्वरम् ॥
शोथेऽतिसारे मधुना विमर्द्दित-
माभृष्टजीरेण च वल्लमात्रकम् ।
मालूरपत्रद्रवसंयुतं तथा
दद्याद्धि लौहं विषमज्वरान्तकम् ॥
त्र्याह्निकारी रसो हन्ति तृतीयकज्वरं ध्रुवम् ।
तथा चातुर्थकारिश्च घोरं चातुर्थकं ज्वरम् ॥
रसो विश्वेश्वरस्तद्वद्धन्ति रात्रिभवं ज्वरम् ।
तालयुक्ता रसाः सर्व्वे सर्व्वेष्वेव हिता मताः ॥
प्रकीर्य्य निम्बौ तुलसी किरातो
वासामृता चम्पक कण्टकार्य्यः ।
शेफालिका सिन्धुक भङ्गराश्च
वर्गोऽयमुक्तः कफनुज्ज्वरघ्नः ॥
विषमे च ज्वरे जीर्णे रूक्षदेहस्य रोगिणः ।
घृतं भेषजसिद्धञ्च तैलञ्चापि हितं मतम् ॥
श्लीह्नि प्रवृद्धे मूत्रेण स्वेदस्तत्र प्रशस्यते ।
मृदुरेको विशेषेण नित्यं तत्र हितो मतः ॥
सह्वासारञ्च कासीसं प्रत्येकं वल्लमात्रकम् ।
रसोनस्य रसेनैव मर्दयित्वा निषेवयेत् ॥
पीतमूलीं तथा शुण्ठीं लौहं गुञ्जाद्वयोन्मितम् ।

कणाक्वाथेन संमर्द्य पाययेद् वासकाम्भसा ॥
यकृद्वृद्धौ च गोमूत्रस्वेदो ज्ञेयः शुभावहः ।
रेचनं रसचूर्णेन यथामात्रेण शस्यते ।
रोहीतकाभयाशुण्ठीनिवृतानां पलं पलम् ।
चारस्य नरसारस्य कर्षं कर्षं विमर्दयेत् ॥
अस्य माषं द्विमाषं वा सृतशीतेन वारिणा ।
पीत्वा स्वास्थ्यमवाप्नोति यकृद्रोगी सुपथ्यभुक् ॥
स्वेदेन प्रशमं याति यत्वाज्जा ह्यङ्ग वेदना ।
व्यथासु निखिलास्वेव स्वेदः शुभकरो मतः ॥
दीपनञ्चानभिष्यन्दि यद् वातस्यानुलोमनम् ।
लघुपाकं सुखजरमशनं तज्ज्वरे हितम् ॥

ज्वरस्योपद्रवाणां चिकित्सा ।

तत्रादौ श्वासस्य चिकित्सा ।

सिंही व्याघ्री ताम्रमूली पटोली
भृङ्गी पद्मा पुष्करं रोहिणी च ।
शाकं शुण्ठ्याः शैलमल्ल्याश्च वीजं
श्वासं हन्यात् सन्निपातं दशाङ्गः ॥
मधुना कृष्णा कट्फल कर्कटशृङ्गीभवं चूर्णम्
श्वासामये महोग्रे लीढ़ा लोकः सुखीभवति ॥

मूर्च्छायाश्चिकित्सा ।

आर्द्रकस्य रसैर्नस्यं मूर्च्छायामाचरेन्नरः ।
अञ्जनञ्च प्रयुञ्जीत मधुसिन्धुशिलोषणैः ॥
शीताम्भसाच्चसेकः सुरभिर्धूपः सुगन्धि पुष्पञ्च ।
मृदुतालवृन्तवातः कोमलकदलीदलस्पर्शः ॥

अरुचेश्चिकित्सा।

अरुचौ तु शृङ्गवेरजरसकैः सोष्णैः ससिन्धुजैः कवलः।
सिन्धूत्थमातुलुङ्गीफलकेशरधारणं वक्ते॥

छर्द्देश्चिकित्सा।

गुडूच्याः समधुः क्वाथः पीतो वान्तिं निवारयेत्।
एलाचन्दनयुक्तश्च लाजमण्डः सशर्करः॥

तृष्णायाश्चिकित्सा।

लाजोदकं मधुयुतं शीत गुड़विमर्दितम्।
काश्मर्य्यशर्करायुक्तं पिवेत्तृष्णार्दितो नरः॥

अतीसारस्य चिकित्सा।

लङ्घनमेकं मुक्ता नान्यदस्तीह भेषज बलिनः।
समुदीर्णदोषनिचयं शमयति तत्पाचयेदपि च॥

पाठामृता पर्पटमुस्तविश्वा-
किराततिक्तेन्द्रयवान् विपाच्य।
पिवन् हरत्येव हठेन सर्व्वान्
ज्वरातिसारानपि दुर्निवारान्॥

विड्ग्रहस्य चिकित्सा।

विड्ग्रहे वातजित् कर्म्म कुर्य्यादत्रानुलोमनम्।
मलं प्रवर्त्तयेदाशु तीक्ष्णाभिः फलवर्त्तिभिः॥
पथ्यारग्वधतिक्ता त्रिवृदामलकैः शृतं तोयम्।
जीर्णज्वरेविबन्धे दद्यादाश्वेव विड्ग्रहः शाम्येत्॥

हिक्कायाश्चिकित्सा।

नीरेण सिन्धूत्थरजोऽतिसूक्ष्मं
नस्येन नूनं विनिहन्ति हिक्काम्।

शुण्ठी हठाद् वा सितया समेता
धूपोऽथवा हिङ्गुसमुद्भवश्च ॥

कासस्य चिकित्सा ।

कासे कणा कणामूलं बृहती कण्टकारिका ।
विश्वभेषजमित्येषां क्वाथः पेयः समाक्षिकः ॥

दाहस्य चिकित्सा ।

दाहाधिकारे लिखित दाहे कुर्य्याच्चिकित्सितम् ।
परं ज्वरे विरुद्धं यन्नोचित तच्चिकित्सितम् ॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
ज्वराधिकारश्चतुर्थोऽध्यायः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

-o-

ज्वरातिसाराधिकारः ।

पित्तज्वरे पित्तभवोऽतिसार-
स्तथातिसारे यदि वा ज्वरः स्यात् ।
दोषस्य दूष्यस्य समानभावा-
ज्ज्वरातिसारः कथितो भिषग्भिः ॥

ज्वरातिसारयोरुक्तं निदान यत् पृथक् पृथक् ।
भवेत्तन्मेलनाद्रोगो ज्वरातिसारसंज्ञक ॥

तस्य चिकित्सा ।

ज्वरातिसारयोरुक्तं भेषजं यत् पृथक् पृथक् ।
न तन्मिलितयोः कार्य्यमन्योन्यं वर्द्धयेद् यतः ॥

प्रायो ज्वरहरं भेदि स्तम्भनं त्वतिसारनुत् ॥
अतोऽन्योन्यविरुद्धत्वाद् वर्द्धनं तत् परस्परम् ॥
ततस्तौ प्रतिकुर्व्वीत विशेषोक्तचिकित्सितैः ॥
ज्वरातीसारिणमादौ कुर्य्याल्लङ्घनपाचने ।
प्रायस्तावामसम्बन्धं विना न भवतो यतः ॥
ज्वरातिसारपेयादिक्रमः स्याल्लङ्घिते हितः ।
ज्वरातिसारी पेयां वा पिवेत् साम्लां शृतां नरः ॥

ह्रीवेरादिक्काथः ।

ह्रीवेरातिविषामुस्तविल्वनागरधान्यकैः ।
पिवेत् पिच्छाविवन्धघ्नं शूलदोषामपाचनम् ॥
सरक्तं हन्त्यतीसारं सज्वरं वाथ विज्वरम् ॥

उशीरादिः ।

उशीरं वालकं मुस्तं धन्याकं विश्वभेषजम् ।
समङ्गा धातकी लोध्रं विल्व दीपनपाचनम् ॥

गुडूच्यादिः ।

गुडूच्यतिविषाधान्यशुण्ठीविल्वाब्दवालकैः ।
पाठाभूनिम्बकुटजचन्दनोशीरपद्मकैः ॥
कषायः शीतलः पेयोः ज्वरातीसारशान्तये ।
हृल्लासारोचकच्छर्दिपिपासादाहशान्तिकृत् ॥

विल्वपञ्चकम् ।

शालपर्णी पृश्निपर्णी बला विल्वं सदाड़िमम् ।
विल्वपञ्चकमित्येतत् क्वाथं कृत्वा प्रदापयेत् ॥
अतीसारे ज्वरे छर्द्यां शस्यते विल्वपञ्चकम् ॥

नागरादिः।

नागरातिविषाविल्वगुडूचीमुस्तवत्सकैः।
कषायः पाचनः शोथज्वरातीसारनाशनः॥

पञ्चमूल्यादि-वृहत्पञ्चमूल्यादि-दशमूलशुण्ठी-धान्यशुण्ठ्यादिक्काथा अप्यत्र देयाः।

व्योषादिचूर्णं चतुर्मासकमानं तण्डुलतोयानुपानं कुटजावलेहः शाणमानश्छागीदुग्धानुपानस्तण्डुलजलानुपानो वा तथा कलिङ्गादिगुडिका माषद्वयमाना तण्डुलजलानुपाना एवमन्यान्यपि भेषजानि यथामात्राणि यथानुपानानि ज्वरातिसारे प्रयोज्यानि।

रविप्रभावटी।

अर्कमूलत्वचश्चूर्णं रक्तिकाद्वयमात्रकम्।
आशारसं माषमानं फणिफेनं यवोन्मितम्॥
सर्व्वाण्येकत्र संमर्द्य खादेच्छीताम्भसा नरः।
ज्वरातिसारं हन्त्याशु वटिकेयं रविप्रभा॥
सिद्धप्राणेश्वरो वापि रसः कनकसुन्दरः।
देयो हितानुपानेन रसो गगनसुन्दरः॥
अतीसारे ज्वरे चापि शुभा च कनकप्रभा॥
ज्वरातिसारी द्विदलं गुर्व्वन्नं मैथुनं श्रमम्।
स्नानं चंक्रमणं रौद्रं वह्नितापञ्च सन्त्यजेत्॥
छागीपयश्च मासूरं यूषं शृङ्गाटक फलम्।
विल्वं कमलवीजञ्च सदाभ्यवहरेच्च सः॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने ज्वरातिसारः पञ्चमोऽध्यायः।

षष्ठोऽध्यायः ।

प्लीहाधिकारः ।

विदाह्यभिष्यन्दिरतस्य जन्तोः
प्रदुष्टमत्यर्थमसृक् कफश्च ।
प्लीहाभिवृद्धिं कुरुतः प्रवृद्धौ
तं प्लीहसंज्ञं गदमामनन्ति ॥
वामे स पार्श्वे परिवृद्धिमेति
विशेषतः सीदति चातुरोऽत्र ।
मन्दज्वराग्निः कफपित्तलिङ्गै-
रुपद्रुतः क्षीणबलोऽतिपाण्डुः ॥

वातिक प्लीहगदस्य लक्षणम् ।

नित्यमानद्धकोष्ठः स्यान्नित्योदावर्त्तपीडितः ।
वेदनाभिः परीतश्च प्लीहा वातिक उच्यते ॥

पैत्तिकस्य लक्षणम् ।

सज्वरः सपिपासश्च सदाहो मोहसंयुतः ।
पीतगात्रो विशेषेण प्लीहा पैत्तिक उच्यते ॥

श्लैष्मिकस्य लक्षणम् ।

प्लीहा मन्दव्यथः स्थूलः कठिनो गौरवान्वितः ।
अरोचकेन संयुक्तः प्लीहा कफज उच्यते ॥
ज्वराच्च विषमाद् वापि तथा दुर्जलजान्नृणाम् ।
वेदना प्लीह्नि जायेत तथा शोणितसञ्चयः ॥

शोणिते च चयं प्राप्ते प्लीह्नि देहस्य शीर्णता।
दौर्ब्बल्यं कृष्णविट्कत्वं तथा शोणितसंचयः॥
सोपदेहा च रसना मूत्रस्य च विवर्णता।
उत्साहहानिररतिर्नित्यं मन्दज्वरस्तथा॥
प्लीहरोगेऽप्रतिकृते श्वयथुश्वरणादिषु।
दुर्लभोपशमो नृणां कालेनाप्यभिजायते॥
जलोदरं दन्तपातः स्रोतोभ्यः शोणितस्रुतिः।
अरोचको बलाभावः कर्षन्ति प्लीहरोगिणम्॥

प्लीहरोग चिकित्सा।

पातव्यो युक्तितः क्षारः क्षीरेणोदधिशुक्तिजः।
तथा दुग्धेन पातव्याः पिप्पल्यः प्लीहशान्तये॥
अर्कपत्रं सलवणं पुटदग्धं सुचूर्णितम्।
निहन्ति मस्तुना पीतं प्लीहानमतिदारुणम्॥
हिङ्गु त्रिकटुकं कुष्ठं यवक्षारञ्च सैन्धवम्।
मातुलुङ्गद्रवैः पीत्वा प्लीहानं हन्ति तद्गदी॥
पलाशक्षारतोयेन पिप्पली परिभाविता।
प्लीहगुल्मार्त्तिशमनी वह्निमान्द्यहरी मता॥
सुस्विन्नं शाल्मलीपुष्पं निशापर्य्युषितं नरः।
राजिकाचूर्णसंयुक्तं खादेत् प्लीहोपशान्तये॥
गुड़ेश्चित्रकमूलं वा रजन्यर्कदलं तथा।
धातकीपुष्पचूर्णं वा प्रत्येकं प्लीहनाशनम्॥
तालपुष्पोद्भवः क्षारः सगुड़ः प्लीहनाशनः।
प्लीहजिच्छरपुङ्खायाः कल्कस्तक्रेण सेवितः॥
लशुनं पिप्पलीमूलमभयाञ्चैव भक्षयेत्।

पिबेद् गोमूत्रगण्डूषं प्लीहरोगनिवृत्तये॥

रसेन जम्बीरफलस्य शङ्ख-
नाभीरजः पीतमवश्यमेव।
माषप्रमाणं शमयेदशेषं
प्लीहामयं कूर्म्मसमानमाशु॥
यमानिकाचित्रकयावशूक-
षड्ग्रन्थिदन्तीमगधोद्भवानाम्।
चूर्णं हरेत् प्लीहगदं निपीत-
मुष्णाम्बुना मस्तुसुरासवैर्वा॥

उष्णगोमूत्रसंस्वेदः प्रातः प्लीह्नि निपीड़नम्।
शोभाञ्जनत्वचः कल्को लेपायात्र च युज्यते॥
मृदुरेको हितो नित्यं भेषजं वह्निदीपनम्।
ज्वरघ्नमन्नपानञ्च तथाभिष्यन्दिवर्ज्जनम्॥

कासीसाद्या वटी।

कासीसं कर्षसम्मानं रामठञ्च द्विकर्षकम्।
पीतमूलीं चतुःकर्षां मर्दयेद् विधिना भिषक्॥
माषमात्रां वटीं कृत्वा सुरया चासवेन वा।
रसोनस्य रसेनापि पाययेत् प्लीहरोगिणे॥

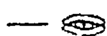
प्लीहारिवटिका।

कासीसञ्च सहासारं रसोनञ्चाप्यकञ्चुकम्।
सर्व्वं संमर्द्य वटिकामर्द्धमाषप्रमाणिकाम्॥
रचयित्वाथ संशोष्य योजयेत् प्लीहरोगिणे।
प्लीहानं नाशयेदेषा गुल्मञ्चापि सुदारुणम्॥

अभयालवण-गुडपिप्पल्यावुष्णतोयानुपाने लोकनाथरसो गुड़जीरकानुपानो रोहीतकाद्यं चूर्णं शीतजलानुपानं तथा महामृत्युञ्जय लौहयकृत्प्लीहारिलौहचित्रकादिलौहप्लीहान्तक-रसप्लीहारिरसाद्यान्यपि भेषजानि यथादोषानुपानानि सेव्यानि। माहाद्रावकादीन्यपि युक्तितः सेवनीयानि ।

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने प्लीहाधिकारः षष्ठोऽध्यायः ।

सप्तमोऽध्यायः ।

यकृद्रोगाधिकारः ।

अधो दक्षिणतो ज्ञेया हृदयाद् यकृतः स्थितिः ।
व्याधयो बहवस्तत्र भवेयुर्भूरिदुःखदाः ॥
म्लाने तस्मिन् पुरीषस्याप्रवृत्तिः स्वल्पपित्तता ।
पाण्डुत्वं कर्द्दमाभत्वञ्चोदन्याविलमूत्रता ॥
उद्गारसदनाध्मानच्छर्द्दनोत्क्लेशनान्यपि ।
प्रातस्तिक्तास्यता नाड्याः काठिन्यं वह्निमन्दता ॥
देहस्य च मृदाभत्वं रसना मलसंयुता ।
लिङ्गान्येतानि जायन्ते तत्राप्याकृष्टिवद् व्यथा ॥
गते यकृति संवृद्धिं वेदना तत्र जायते ।
उरोऽस्थ्नि दक्षिणे स्कन्धे सक्थ्नि चाप्यपसव्यगे ॥
दक्षिणस्य भवेज्जाड्यं वाहोस्तिक्तरसास्यता ।
विवर्णत्वं पुरीषस्य कासो लोहितमूत्रता ॥

अरतिर्बलहानिश्च ज्वरो बद्धाल्पविट्कता।
पीतासत्वञ्च पार्श्वेन शेते सव्येन चातुरः॥
तोदभेदौ तथा दाहः कामलाप्यस्य जायते।
निद्रानाशस्तृषा शोथस्तथा सत्त्वस्य संक्षयः॥
विद्रधिर्यकृति स्याच्च प्रायेण प्राणनाशनः।
तेन भाग्यबलात् कोऽपि जन्तुष्वेकः प्रमुच्यते॥
मद्यातिपानादत्युष्णगुर्व्वन्नस्य निषेवणात्।
वेगरोधाद्दिवास्वप्नान्निशि चापि प्रजागरात्॥
अतिव्यवायभाराध्वसेवनादभिघाततः।
तथान्यैः कर्म्मभिर्व्वीरैर्यकृद्रोगा भवन्ति हि॥

यकृद्रोगचिकित्सा।

प्लीहोद्दिष्टाः क्रियाः सर्व्वा यकृद्रोगे समाचरेत्।
प्रातर्मूत्रेण संस्वेदः प्लीहवत् तत्र चेष्यते॥
क्षारं विडङ्गकृष्णाभ्यां पूतीकस्याम्बु निःसृतम्।
पिबेत् प्रातर्यथावह्नि यकृत्प्लीहप्रशान्तये॥
जलौकोभिर्हरेद्रक्तं क्षारं वा तत्र पातयेत्।
शिग्रुत्वग्राजिकाचूर्णैर्लेपस्तत्र च युज्यते॥
तोयेन प्रस्यमानेन महाद्रावककर्षकम्।
मेलयित्वाथ तत्स्थानमूर्व्वञ्चाप्यच्च मर्दयेत्॥
पीतमूत्र्यभया धात्री द्राक्षारग्वधसिन्धुजैः।
रेचयेद्रसचूर्णेन तैलेनैरण्डजेन वा॥

अग्निप्रभा वटी।

सैन्धवं नरसारञ्च यवक्षारं तथा विड़म्।
मर्द्दयेद्रसमिन्दूरं पटोलमूलजैः रसैः॥

माषमानां वटीं कृत्वा छायाशुष्कां समाचरेत् ।
प्रातः प्रातः पाययेत्तां कोकिलाक्षाम्भसा समम् ॥
यकृद्रोगं महाघोरं प्लीहानमतिदारुणम् ।
वाताष्ठीलां वह्निमान्द्यं गुल्मञ्चैषा व्यपोहति ॥

यकृच्छूलविमर्दिनी वटिका ।

नरसारं कर्षमानं सैन्धवञ्च द्विकर्षकम् ।
कोकिलाक्षोद्भवं वीजं त्वचं रोहितकस्य च ॥
यमानीं चित्रकञ्चापि दशकर्षप्रमाणकम् ।
समर्द्य वदरास्थ्याभां वटिकां पूतिकाम्बुना ॥
कृत्वा तां योजयेद्धीमान् कारवेल्लाम्भसा समम् ।
हन्त्येषा यकृतो व्याधीन् गुल्मप्लीहोदराणि च ॥
वाताष्ठीलामामवातं वह्निमान्द्यं सुदारुणम् ।
शूलञ्च वटिका नाम यकृच्छूलविमर्दिनी ॥

कलधौतादिरसः ।

रसगन्धकलौहाभ्रतारमाक्षिकसंयुतम् ।
सूतपादमितं हेम मर्दयेत् कन्यकाद्रवैः ॥
धान्यराशौ निशास्तिस्रो वासयेद्रसकर्म्मवित् ।
रसोऽयं कलधौतादिर्वल्लमात्रः प्रयुज्यते ॥
वातव्याधीनपस्मारं यकृद्रोगं ज्वरं क्रिमीन् ।
क्लैव्यमुन्मादमत्युग्रं कासांश्चायं व्यपोहति ॥

यकृदारिसिंहो रसः ।

सिन्दूरमभ्रकं तालं लौहं कर्षप्रमाणतः ।
माक्षिकञ्चाभयाक्वाथैर्मर्दयेदतियत्नतः ॥
वल्लमात्रां वटीं कृत्वा छायाशुष्कां समाचरेत् ।

यकृद्दारणसिंहोऽसौ रसो यकृन्निकृन्तनः ॥

यकृदरिलौहरसराजविद्याधररसरोहीतकलौहादीनि भेषजानि यथा दोषानुपानानि तथा प्लीहाधिकारोक्तान्यपि प्रयोज्यानीति ।

जीर्णज्वराधिकारकथितानि भेषजानि प्रायशो नैखिल्येन प्लीहामये यकृद्दे च देयानि ।

विद्रधिं यकृति ज्ञात्वा हिक्काश्वासव्यथादिभिः ।
शस्त्रं त्रिकूर्च्चकं तत्र प्रयुञ्ज्याच्छस्त्रकोविदः ॥
पाययित्वा सुरां पूर्व्वं बलसत्त्वोपयोगिनीम् ।
अग्रोपहरणीयोक्तं समाहृत्य जलादिकम् ॥
सत्येनाप्यनृतेनापि वचसाश्वास्य चातुरम् ।
ईश्वरं मनसा ध्यात्वा सर्व्वापद्विनिवारणम् ॥
क्षिप्रहस्तो बली धीरः स्थिरचित्तो विचक्षणः ।
बहुशो दृष्टकर्म्मा च कृतकर्म्माभयो भिषक् ॥
शस्त्रं शस्त्रगुणोपेतं परिगृह्य त्रिकूर्च्चकम् ।
सवेदनं शोथयुतं भित्त्वा चर्म्म सुलोहितम् ॥
अन्तः प्रवेशयेदाशु विद्रधिर्भिद्यते यथा ।
बहिर्नयेत्ततः शस्त्रं तस्य नाडिकया विना ॥
अवधानेन तत्कार्य्यं नानिलोऽन्तर्यथा विशेत् ।
ततो जलाभिषेकाद्यैः शस्त्रपातव्यथाकुलम् ।
समाश्वास्यापसव्येन पार्श्वेन शाययेत्तु तम् ।
सक्षीरमतसीकल्कं साज्यं तत्र च लेपयेत् ॥
अहिफेनासवं सम्यङ्मात्रया परियोजयेत् ।
क्षीरं मांसरसञ्चैनं पाययेद्बलसाधनम् ॥

ततो मासद्वयं यावदातुरः प्राप्तजीवितः।
सुखं तिष्ठेत् त्यजेच्छ्रान्तिं भुञ्जीत लघु पोषणम्॥
विद्रधी सहति प्राज्ञः शस्त्रमुत्पलपत्रकम्।
युञ्ज्यान्नोपक्रमेज्जन्तुं सञ्जातानेकविद्रधिम्॥
मद्यमग्न्यातपं श्रान्तिं गुर्व्वन्न विषमाशनम्।
तीक्ष्णाशनं दिवास्वापं निशि चापि प्रजागरम्॥
तीर्य्यत्रिकमथास्थान शोकचिन्ताभयानि च।
क्रोधवेगं वेगरोधं यकृद्रोगी परित्यजेत्॥
जीर्णज्वरे हितं यद्यद्य तत्तदत्रहितं मतम्।
यकृत् प्लीहामये चापि तथा ज्ञेयं हिताहितम्॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
यकृत्प्लीहाधिकारः सप्तमोऽध्यायः।

अष्टमोऽध्यायः।

-o-

अथ पाण्डुकामलाहलीमकाधिकारः।

पाण्डुरोगाः स्मृताः पञ्च वातपित्तकफैस्त्रयः।
चतुर्थः सन्निपातेन पञ्चमो भक्षणान्मृदः।
तस्य विप्रकृष्टनिदानपूर्व्विका सम्प्राप्तिः।
व्यवायमम्लं लवणानि मद्यं मृद दिवास्वप्नमतीव तीक्ष्णं
निषेवमाणस्य विदूष्य रक्तं दोषास्त्वचं पाण्डुरतां नयन्ति

तस्य पूर्व्वरूपाणि ।

त्वक्स्फोटनिष्ठीवनगात्रसादमृद्भक्षणप्रेक्षणकूटशोथाः ।
विण्मूत्रपीतत्वमथाविपाको भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि ॥

वातिकस्य पाण्डुरोगस्य लक्षणम् ।

त्वङ्मूत्रनयनादीनां रूक्षकृष्णारुणाभता ।
वातपाण्ड्वामये कम्पतोदानाहभ्रमादयः ॥

पैत्तिकस्य लक्षणम् ।

पीतत्वङ्नखविण्मूत्रो दाहतृष्णाज्वरान्वितः ।
भिन्नविट्कोऽतिपीताभः पित्तपाण्ड्वामये नरः ॥

श्लैष्मिकस्य लक्षणम् ।

कफप्रसेकश्वयथुतन्द्रालस्यातिगौरवैः ।
पाण्डुरोगी कफाच्छुक्लैस्त्वङ्मूत्रनयनाननैः ॥

सान्निपातिकस्य लक्षणम् ।

सर्व्वान्नसेविनः सर्व्वे दुष्टा दोषास्त्रिदोषजम् ।
त्रिदोषलिङ्गं कुर्व्वन्ति पाण्डुरोगं सुदुःसहम् ॥

मृज्जस्य सम्प्राप्तिः ।

मृत्तिकादनशीलस्य कुप्यत्यन्यतमो मलः ।
कषाया मारुतं पित्तमूषरा मधुरा कफम् ॥
कोपयेन्मृद्रसादींश्च रौक्ष्याद्भुक्तञ्च रूक्षयेत् ।
पूरयत्यविपक्वैव स्रोतांसि निरुणद्ध्यपि ॥
इन्द्रियाणां बलं हत्वा तेजो वीर्य्यौजसी तथा ।
पाण्डुरोगं करोत्याशु बलवर्णाग्निनाशनम् ॥

तस्य लक्षणम् ।

मृद्भक्षणाद्भवेत् पाण्डुस्तन्द्रालस्यनिपीड़ितः ।
स कासश्वासशूलार्त्तः सदारुचिसमन्वितः ॥
शूनाक्षिकूटगण्डभ्रूः शूनपान्नाभिमेहनः ।
क्रिमिकोष्ठोऽतिसार्य्येत मलं सासृक्‌कफान्वितम् ॥

पाण्डुरोगस्यारिष्टलक्षणम् ।

ज्वरारोचकहृल्लासच्छर्द्दितृष्णाक्लमान्वितः ।
पाण्डुरोगी त्रिभिर्दोषैस्त्याज्यः क्षीणो हतेन्द्रियः ॥
पाण्डुरोगश्चिरोत्पन्नः खरीभूतो न सिध्यति ।
कालप्रकर्षाच्छूनाङ्गो यो वा पीतानि पश्यति ॥
बद्धाल्पविट् सहरितं सकफं योऽतिसार्य्यते ।
दीनः श्वेतादिदिग्धाङ्गश्छर्द्दिमूर्च्छातृड्दितः ॥
स नास्त्यसृक्‌क्षयाद्यश्च पाण्डुः श्वेतत्वमाप्नुयात् ।
पाण्डुदन्तनखो यस्तु पाण्डुनेत्रश्च यो भवेत् ॥
पाण्डुसंघातदर्शी च पाण्डुरोगी विनश्यति ॥

अन्तेषु शूनं परिहीन मध्यं
म्लानं तथान्तेषु च मध्यशूनम् ।
गुदे च शेफस्यथ मुष्कयोश्च
शूनं प्रताम्यन्तमसंज्ञकल्पम् ॥
विवर्ज्जयेत् पाण्डुकिनं यशोऽर्थी
तथातिसारज्वरपीड़ितञ्च ॥

कामलाया निदानपूर्व्विका संप्राप्तिः ।

पाण्डुरोगी तु योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेवते ।
तस्य पित्तमसृङ्मांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते ॥

तस्या लक्षणम् ।

हारिद्रनेत्रः स भृशं हारिद्रत्वङ्नखाननः ।
पीतरक्तशकृन्मूत्रो भेकवर्णो हतेन्द्रियः ॥
दाहाविपाकदौर्ब्बल्यसदनारुचिकर्षितः ।
कामला बहुपित्तैषा कोष्ठशाखाश्रया मता ॥
कालान्तरात् खरीभूता कृच्छ्रा स्यात् कुम्भकामला ॥

कुम्भकामलाया अरिष्टलक्षणम् ।

छर्द्यरोचकहृल्लासज्वरक्लमनिपीडितः ।
नाश्यति श्वासकासार्त्तो विड्भेदी कुम्भकामली ॥

उभयोरपि कामलयोररिष्टलक्षणम् ।

कृष्णपीतशकृन्मूत्रो भृशं शूनश्च मानवः ।
सरक्ताक्षिमुखच्छर्दिविण्मूत्रो यश्च ताम्यति ॥
दाहारुचितृडानाहतन्द्रामोहसमन्वितः ।
नष्टाग्निसंज्ञः क्षिप्रं हि कामलावान् विपद्यते ॥

हलीमकस्य लक्षणम् ।

यदा तु पाण्डोर्वर्णः स्याद्धरितश्यावपीतकः ।
बलोत्साहक्षयस्तन्द्रा मन्दाग्नित्वं मृदुज्वरः ॥
स्त्रीष्वहर्षोऽङ्गमर्दश्च श्वासतृष्णारुचिभ्रमाः ।
हलीमकं तदा तस्य विद्यादनिलपित्ततः ॥

रोगाः पाण्ड्वादयो ज्ञेया यकृद्दोषसमुद्भवाः ।
यकृतः स्वस्थतां प्राप्ते शाम्यन्ति व्याधयश्च ते ॥
पित्तकोपभवं पित्तं ग्रहणीं नाविशेद्यदि
स्रोतोभिस्तत् समाकृष्टं दूषयत्यथ शोणितम् ॥
अथवाम्लगुणं पित्तं यकृतो ग्रहणीं गतम् ।

स्रोतोभिर्नीयते नित्यं शोणितं यत्स्वभावतः ॥
हेतुभिर्बहुभिर्दुष्टे शोणिते जनयेच्च तत् ।
पाण्डुरोगं मनुष्याणां बलवर्णाग्निनाशनम् ॥
संप्राप्तिः पाण्डुरोगस्य दक्षेणैवं पुरोदिता ।
यां ज्ञात्वा न भिषङ्मोहं कदाचिदपि गच्छति ॥

अथैषां चिकित्सा ।

साध्यन्तु पाण्ड्वामयिनं समीक्ष्य
स्निग्धं घृतेनोर्द्ध्वमधश्च शुद्धम् ।
सम्पादयेत् चौद्रघृतप्रगाढै-
र्हरीतकीचूर्णमयैः प्रयोगैः ॥
पिबेद् घृत वा रजनीविपक्वं
यत् त्रैफलं तैन्दुकमेव वापि ।
विरेचनद्रव्यकृतं पिबेद्वा
योगांश्च वैरेचनिकान् घृतेन ॥
विधिः स्निग्धस्तु वातोत्थे तिक्तशीतोऽथ पैत्तिके ।
श्लैष्मिके कटुरूक्षोष्णः कार्य्यो मिश्रस्तु मिश्रके ॥
पाण्डुरोगे सदा सेव्या सगुडा च हरीतकी ।
फलत्रिकामृतातिक्तानिम्बकैरातवासकैः ।
जयेन्मधुयुतः क्वाथः पाण्डुतां कामलां तथा ॥
त्रिफलाक्वथितं तोयं सघृतञ्च सशर्करम् ।
वातपाण्ड्वामयी पीत्वा स्वास्थ्यमाशु व्रजेद्ध्रुवम् ॥
द्विशर्करं त्रिवृच्चूर्णं पलार्द्धं पैत्तिके पिबेत् ।
कफपाण्डौ तु गोमूत्रयुक्तां क्लिन्नां हरीतकीम् ॥
सप्तरात्रं गवां मूत्रे भावितं वाप्ययोरजः ।

पाण्डुरोगप्रशान्त्यर्थं पयसाथ पिबेन्नरः॥
अयोमलन्तु सन्तप्तं भूयो गोमूत्रशोधितम्।
मधुसर्पिर्युतं चूर्णं सह भक्तेन योजयेत्॥
रेचनं कामलार्त्तस्य स्निग्धस्यादौ प्रयोजयेत्।
ततः प्रशमनी कार्य्या क्रिया वैद्येन जानता॥
त्रिफलाया गुडूच्या वा दार्व्या निम्बस्य वा रसः।
प्रातर्माक्षिकसंयुक्तः शीलितः कामलापहः॥
अञ्जनं कामलार्त्तस्य द्रोणपुष्पीरसः स्मृतः।
निशागैरिकधात्रीणां चूर्णं वा संप्रकल्पयेत्॥
नस्यं कर्कोटमूलं वा घ्रेयं वा जालिनीफलम्॥
सशर्करा कामहरीनां त्रिभण्डी
हिता गवाक्षी सगुडा च शुण्ठी॥
धात्रीलौहरजोव्योषनिशाक्षौद्राज्यशर्कराः।
लीढ्वा निवारयन्त्याशु कामलामुद्धतामपि॥
कुम्भाख्यकामलायान्तु हितः कामलिको विधिः।
गोमूत्रेण पिबेत् कुम्भकामलावान् शिलाजतु॥
दग्ध्वाक्षकाष्ठैर्मलमायसन्तु
गोमूत्रनिर्वापितमष्टवारान्।
विचूर्ण्य लीढ मधुना चिरेण
कुम्भाह्वयं पाण्डुगदं निहन्ति॥
प्रहरति कामलार्त्तिं नस्येन कुमारिकाजलं सद्यः॥
पाण्डुरोगक्रियां सर्व्वां योजयेच्च हलीमके।
कामलायाञ्च यादिष्टा सापि कार्य्या भिषग्वरैः॥
मारितञ्चायसच्चूर्णं मुस्ताचूर्णेन संयुतम्।

खदिरस्य कषायेण पिबेदन्तुं हलीमकम् ॥

सितातिक्ताबलायष्टीत्रिफलारजनीयुगैः।

लेहं लिह्यात् समध्वाज्यं हलीमकनिवृत्तये ॥

अमृतलता रसकल्कप्रसाधितं तुरगविद्विषः सर्पिः।

क्षीरं चतुर्गुणमेतद्वितरेच्च हलीमकार्त्तेभ्यः ॥

मधुरैरन्नपानैस्तं वातपित्तहरैर्हरेत् ॥

कामलायां तथा पाण्डौ रसचूर्णेन रेचनम्।

पटोलमूलजेनापि चूर्णेन हितमुच्यते ॥

पाण्डौ कामलायां हलीमके च नवायसलौहत्रिकत्रयादिलौहवज्रवटकमण्डूरपुनर्नवादिमण्डूरपञ्चामृतलौहमण्डूरादीनि भेषजानि यथामात्राणि यथादोषानुपानानि च देयानि।

चन्द्रसूर्य्यात्मकरस-प्राणवल्लभरस-पञ्चामनवटी-पाण्डुसूदनरस पाण्डुपञ्चाननरसादयोऽप्यणुवटिका यथादोषानुपाना व्यवस्थेयाः।

हरिद्राद्यमूर्वाद्यव्योषाद्यघृतानि पाण्ड्वादिषु हितानि।

पुनर्नवातैलमत्राभ्यञ्जनीयं यदि ज्वरवेगो न स्यात्।

तिलपिष्टनिभं यस्तु वर्च्चः सृजति कामली।

श्लेष्मणा रुद्धमार्गं तत् पित्तं कफहरैर्जयेत् ॥

रूक्षशीत गुरुस्वादु व्यायामैर्वेगनिग्रहैः।

कफसंमूर्च्छितो वायुः स्थानात् पित्तं क्षिपेद् वहिः ॥

हारिद्रनेत्रत्वक्चैव श्वेतवर्च्चास्तदा नरः।

भवेत् साटोपविष्टम्भो गुरुणाहृदयेन च ॥

दौर्ब्बल्याल्पाग्निपार्श्वार्त्तिहिक्काश्वासारुचिज्वरैः।

निरुत्साहो निरोजा स्यात् पित्ते शाखासमाश्रिते ॥

वर्हितित्तिरिदक्षाणां रूक्षाम्लैः कटुके रसैः।
शुष्कमूलककौलत्थयूषैश्चान्नानि भोजयेत्॥
मातुलुङ्गरसं क्षौद्रं पिप्पली मरिचान्वितम्।
सनागरं पिवेत् पित्तं तथापैति स्वमाश्रयम्।
तथाम्लैः कटुरूक्षोष्णैर्लवणैश्चाप्युपक्रमः।
आपित्तरागाच्छकृतो वायोश्चाप्रशमाद्भवेत॥
स्वस्थानमागते पित्ते पुरीषे पित्तरञ्जिते।
निवृत्तोपद्रवस्यास्य पूर्व्वः कामलिको विधिः॥
निर्घातयेच्छरीरात्तु मृत्तिकां भक्षितां भिषक्।
युक्तिज्ञः शोधनैस्तीक्ष्णैः प्रसमीक्ष्य बलाबलम॥
शुद्धकायस्य सर्पींषि बलाधानानि योजयेत्॥
व्योषं विल्वं हरिद्रे द्वे त्रिफला द्वे पुनर्नवे।
मुस्तान्ययोरजः पाठा विडङ्गं देवदारु च॥
वृश्चिकाली च भार्गी च सक्षीरैस्तैः समैर्घृतम्।
साधयित्वा पिवेद्युक्त्या नरो मृद्दोषपीड़ितः॥
यथादोषं चिकित्सेच्च मृज्ज पाण्डु विचक्षणः।
क्षितश्चात्रापि गदितः पाण्डुसाधारणो विधिः॥
पुराणयवगोधूमशालयश्च पुनर्नवा।
मुद्गाढ़कीमसूराणां यूषो जाङ्गलजो रसः॥
पटोलं वृद्धकुष्माण्डं तरुणं कद ीफलम्।
मत्स्येषु मद्गुरः शृङ्गी तक्रं धात्र्यभया घृतम्॥
रसोनः पक्वमाम्रञ्च वार्त्ताकुरमृता निशा।
इत्याद्यानि गदे पाण्डौ क्षितान्युक्तानि पण्डितैः॥
धूमपानं वेगरोधः स्वेदनं मैथुनं सुरा।

दिवास्वप्नो मृदशनं रामठं माषसर्षपौ ॥
तीक्ष्णाम्ललवणाध्याशगुर्वन्नानि जलं बहु ।
पत्रशाकानि शिखी च गदे पाण्डौ न शर्म्मणे ॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
पाण्डुकामलाद्यधिकारोऽष्टमोऽध्यायः ।

नवमोऽध्यायः ।

अथ शोथाधिकारः ।

शोथस्य विप्रकृष्टं निदानम् ।

शुद्ध्यामयाभक्तकृशाबलानां
क्षाराम्लतीक्ष्णोष्णगुरूपसेवा ।
दध्यामभृच्छाकविरोधि पिष्टः
गरोपसृष्टान्ननिषेवणञ्च ॥
अर्शांस्यचेष्टा वपुषो ह्यशुद्धि-
र्मर्म्मोपघातो विषमा प्रसूतिः ।
मिथ्योपचारः प्रतिकर्म्मणाञ्च
निजस्य हेतुः श्वयथोः प्रदिष्टः ॥

तस्य सन्निकृष्टं निदानम् ।

दोषैः पृथग् द्वयैः सर्व्वैरभिघाताद्विषादपि ।
सर्व्वो हेतुविशेषैस्तु रूपभेदान्नवात्मकः ॥

तस्य संप्राप्तिः ।

रक्तपित्तकफान् वायुर्दुष्टो दुष्टान् वहिः शिरा ।
नीत्वा रुद्धगतिस्तैर्हि कुर्य्यात् त्वङ्मांससंश्रयम् ॥
उत्सेधं संहतं शोथं तमाहुर्निचयादतः ॥

तस्य सामान्यं लक्षणम् ।

सगौरवं स्यादनवस्थितत्वं
सोत्सेधमुष्माथ शिराततत्वम् ।
सलोमहर्षञ्च विवर्णता च
सामान्यलिङ्गं श्वयथोः प्रदिष्टम् ॥

तस्य शोथस्य किं स्यादित्याकाङ्क्षायामाह । अनवस्थितत्वं स्यादनियता स्थितिः स्यादित्यर्थः । चिकित्साव्यतिरेकेणापि निवृत्तः । तच्चा नवस्थितत्वं सगौरवं स्यात् गौरवमप्यनवस्थितं स्यात् । अथच सोत्सेधं स्यात् उन्नतत्वमप्यनवस्थितं स्यादित्यर्थः । सलोमहर्षमितिपदं शिराततत्वमित्यस्य विशेषणम् । लोमहर्षः शिराततत्वञ्च स्यातामित्यभिप्रायः ।

तस्य पूर्व्वरूपम् ।

तत् पूर्व्वरूपं दवथुः शिरायामोऽङ्गगौरवम् ॥

सामान्यरूपकथनान्तरं पूर्व्वरूपकथनं वक्तुः काम-चारित्वात् । दवथुः सन्तापः, शिरायामः शिराप्रसारस्तत्प्रसार-वत् पीड़ा वा ।

वातिकस्य शोथस्य लक्षणम् ।

चलस्तनुत्वक् परुषोऽरुणोऽसितः
प्रसुप्तिहर्षार्त्तियुतोऽनिमित्ततः ।

प्रशाम्यति प्रोन्नमति प्रपीड़ितो
दिवा बली स्याच्छ्वयथुः समीरणात्॥

पैत्तिकस्य तस्य लक्षणम्।

मृदुः सगन्धोऽसितपीतरागवान्
भ्रमज्वरस्वेदतृषामदान्वितः।
य उष्यते स्पर्शरुगक्षिरागकृत्
स पित्तशोथो भृशदाहपाकवान्॥

श्लैष्मिकस्य लक्षणम्।

गुरुः स्थिरः पाण्डुररोचकान्वितः
प्रसेकनिद्रावमिवह्निमान्द्यकृत्।
स कृच्छ्रजन्मप्रशमो निपोड़ितो
न चोन्नमेद्रात्रिबली कफात्मकः॥
निदानाकृतिसंसर्गाच्छ्वयथुः स्याद्द्विदोषजः।
सर्व्वाकृतिः सन्निपाताच्छोथो व्यामिश्रलक्षणः॥

अभिघातजस्य शोथस्य सनिदानं लक्षणम्।

अभिघातेन शस्त्रादिच्छेदभेदक्षतादिभिः।
हिमानिलोदध्यनिलैर्भल्लातकपिकच्छुजैः॥
रसैः शूकैश्च संस्पर्शाच्छ्वयथुः स्याद्विसर्पवान्।
भृशोष्मा लोहिताभासः प्रायशः पित्तलक्षणः॥

विषजस्य सनिदानं लक्षणम्।

विषजः सविषप्राणिपरिसर्पणमूत्रनात्।
दंष्ट्रादन्तनखाघातादविषप्राणिनामपि॥
विण्मूत्रशुक्रोपहतमलवद्वस्त्रसङ्करात्।

विषवृक्षानिलस्पर्शाद्गरयोगावचूर्णनात्॥
मृदुश्चलोऽवलम्बी च शीघ्रो बहुरुजाकरः॥
दोषाः श्वयथुमूर्द्धं हि कुर्व्वन्त्यामाशये स्थिताः।
पक्काशयस्था मध्ये तु वर्च्चःस्थानगतास्त्वधः॥
कृत्स्नं देहमनुप्राप्ताः कुर्य्युः सर्व्वसरं तथा॥
यो मध्यदेशे श्वयथुः स कष्टः सर्व्वगश्च यः।
अर्द्धाङ्गेऽरिष्टभूतः स्याद् यश्चोर्द्धं परिसर्पति॥
ऊर्द्धगामी नरं पद्भ्यामधोगामी मुखात् स्त्रियम्।
उभयं वस्तिसञ्जातः शोथो हन्ति न संशयः॥
अन्यच्च। अनन्योपद्रवकृतः शोथः पादसमुत्थितः।
पुरुषं हन्ति नारीञ्च मुखजो गुदजो द्वयम्॥
अन्यच्च। पादप्रवृत्तः श्वयथुर्न्नृणां यः प्राप्नुयान्मुखम्।
स्त्रीणां वक्त्रात्पदं याति वस्तिजश्च न सिध्यति॥

शोथः पद्भ्यामुत्थाय ऊर्द्धगामी मुखगामी सन् पुरुषं तथा मुखादधोगामी पादगामी सन् स्त्रियं हन्ति। वस्तिसञ्जातः शोथ उभयं नरं नारीञ्च हन्ति। ऊर्द्धगामी सन् पुरुषं अधोगामी सन् स्त्रियमित्यर्थः। स शोथः अनन्योपद्रवकृतश्चेत् तर्ह्येव मारकः, अन्यथा नावश्यमारक इति। अनन्योपद्रवकृतः, शोथादन्ये व्याधयः अतीसारग्रहण्यर्शःप्रभृतयः तेषामुपद्रवेण कृतः अन्योपद्रवकृतः, न तादृशो भवतीत्यनन्योपद्रवकृतः स्वहेतुभिरेव जात इत्यर्थः। अनन्योपद्रवकृतः शोथः पादसमुत्थितः पादाभ्यामुत्थितः (मुखगामी इत्यूहनीयम्) पुरुषं मुखजः शोथो नारीं हन्ति (अत्र पादगामी सन्निति बोध्यम्।) गुदजो गुह्यजः शोथो द्वयं हन्ति, मुखगामी सन्

पुरुषं पादगामी सन् स्त्रियमित्यर्थः । इति द्वितीयश्लोकस्य व्याख्या । तृतीयश्लोके वस्तिज इत्यत्र पूर्व्ववद् व्याख्येयम् ।

श्वासः पिपासा छर्दिश्च दौर्व्वल्यं ज्वर एव च ।
यस्य चान्ने रुचिर्नास्ति शोथिनं तं विवर्ज्जयेत् ॥

श्वयथुं तं विवर्ज्जयेदिति पाठे तस्य तं श्वयथुं विवर्ज्जयेदिति व्याख्या ।

विवर्ज्जयेत् कुक्ष्युदराश्रितञ्च
तथा गले मर्म्मणि संश्रितञ्च ।
स्थूलः खरश्चापि भवेद् विवर्ज्यो
यश्चापि बालस्थविराबलानाम् ॥

छर्द्दिस्तृष्णारुचिः श्वासो ज्वरोऽतीसार एव च ।
सप्तकोऽयं सदौर्बल्यः शोथोपद्रवसंग्रहः ॥
नवोऽनुपद्रवः शोथः साध्योऽसाध्यः पुरेरितः ॥

शोथस्य चिकित्सा ।

लङ्घनं पाचनं शोथे शिरःकायविरेचनम् ।
वमनञ्च यथादोषं भिषग् बुद्धा प्रकल्पयेत् ॥
स्नेहोऽथ वातिके शोथे बद्धविट्के निरूहणम् ।
पयो घृतं पैत्तिके तु कफजे रूक्षणक्रमः ॥

अथामजं लङ्घनपाचनक्रमै-
र्विशोधनैरुल्वणदोषमादितः ।
शिरोगतं शीर्षविरेचनैरधो
विरेचनैरूर्द्धहरैस्तथोर्द्धगम् ॥
उपाचरेत् स्नेहभवं विरूक्षणैः

प्रकल्पयेत् स्नेहविधिञ्च रूक्षिते ॥
शुण्ठीपुनर्नवैरण्डपञ्चमूलीशृतं जलम्।
वातिके श्वयथौ शस्तं दशमूलीजलं तथा ॥
पटोलत्रिफलारिष्टदार्वीक्काथः सगुग्गुलुः
हन्ति पित्तकृतं शोथं तृष्णाज्वरसमन्वितम् ॥
स्नुक्क्षीरभाविताः कृष्णाः पथ्या मूत्रेण वा युताः।
योजिताः शमयन्त्याशु शोथं श्लेष्मसमुत्थितम् ॥
मिश्रे मिश्रक्रियां कुर्य्यात् सर्व्वजे सर्व्वरूपिणीम्।
विल्वपत्ररसं पूतं सोषणं त्रिभवे पिबेत् ॥
निम्बपत्ररसः पेयः सोषणः श्वयथौ त्रिजे।
शुण्ठीगुग्गुलुसंयुक्तं मूत्रञ्चाप्यत्र शस्यते ॥
शोथे त्वागन्तुजे कुर्य्यात् सेकलेपादिशीतलम् ॥
महिषीक्षीरसंपिष्टैर्नवनीतसमन्वितैः।
तिलैर्लिप्तः शमं याति शोथो भल्लातकोत्थितः ॥
यष्टीदुग्धतिलैर्लेपो नवनीतेन संयुतः।
शोथमारुष्करं हन्ति चूर्णैः शालदलस्य च ॥
शूकानुद्धृत्य यत्नेन श्वयथौ कपिकच्छुजे।
शीतलेपनसेकाद्यं कर्म्म कुर्य्याद्विधानतः ॥

सिंहास्यादिः।

सिंहास्यामृतभण्टाकीक्काथं कृत्वा समाक्षिकम्।
पीत्वा शोथं जयेज्जन्तुः श्वासं कासं ज्वरं वमिम् ॥

पुनर्नवाष्टकक्काथः।

पुनर्नवा निम्ब पटोल शुण्ठी-
तिक्तामृता दार्व्वभयाकषायः।

सर्व्वाङ्गशोथोदरपार्श्वशूल-
श्वासान्वितं पाण्डुगदं निहन्ति ॥
स्थलपद्ममयं कल्कं पयसालोड्य पाययेत् ॥
पुनर्नवानिम्बपत्रनिष्पावपारिभद्रकैः ।
एकीकृतैः पुटस्वेदः शोथं हन्ति सुदारुणम् ॥
अपामार्गः कोकिलाक्षो निर्गुण्डी विजया तथा ।
एतैरपि पुटस्वेदः शोथं हन्ति सुदारुणम् ॥
मूत्रकृच्छ्राधिकारोक्तं भेषजञ्चात्र योजयेत् ॥

माणमण्डः ।

पुराणं माणकं पिष्ट्वा द्विगुणीकृततण्डुलम् ।
भावितं क्षीरतोयाभ्यामभ्यस्येत् पायसं तु तत् ॥
हन्ति वातोदर शोथं ग्रहणीं पाण्डुतामपि ।
सिद्धो भिषग्भिराख्यातः प्रयोगोऽयं निरत्ययः ॥

पुनर्नवादिचूर्ण-शोथारिचूर्ण-पुनर्नवादिगुग्गुलु-शोथारिमण्डूर-रसाभ्रमण्डूर-त्रिकट्वादिलौह-शोथारिलौह-शोथभस्मलौहादीनि भेषजानि गोमूत्र-विल्वपत्ररसपुनर्नवादिरससहितानि यथादोषानुपानानि वा यथामात्राणि शोथे देयानि ।

दुग्धवटी-चैत्रपालवटी-रसपर्पटी-पञ्चामृतपर्पट्याद्यान्यौषधानि दुग्धानुपानानि सेव्यानि। एतेषु सेव्यमानेषु रोगी यावदारोग्यं लवणजलादिकं सर्व्वमेव वर्ज्जयित्वा दुग्धान्नमात्रवृत्तिर्भवेत् ।

पुनर्नवातैल-शुष्कमूलकतैलान्यत्राभ्यञ्जनीयानि । किन्तु ज्वरे सति तानि न हितानीति ।

शोथे पथ्यापथ्यानि।

पुराणाः शालयो मुद्गा यवाः शिग्रुः पुनर्नवा।
रक्तशिग्रुरसोनौ च माणमूलं पटोलकम्॥
ताम्रचूरमयूरादिखगानामामिषंरसम्।
शृङ्गीमद्गुरयोर्यूषो यूषः कूर्मामिषोद्भवः॥
निम्बपत्रं हरिद्रा च तिक्तानि दीपनानि च।
इत्याद्यानि विजानीयाद्धितानि श्वयथौ भिषक्॥
गुर्व्वन्नं मद्यमम्लञ्च शीततोयं विदाहि च।
दिवास्वापं मैथुनञ्च शोथरोगी परित्यजेत्॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
शोथाधिकारो नवमोऽध्यायः।

दशमोऽध्यायः।

अथोदररोगाधिकारः।

रोगाः सर्व्वेऽपि मन्देऽग्नौ सुतरामुदराणि च।
अजीर्णान्मलिनैश्चान्नैर्जायन्ते मलसञ्चयात्॥

उदररोगस्य संप्राप्तिः।

रुद्ध्वा स्वेदाम्बुवाहीनि दोषाः स्रोतांसि सञ्चिताः।
प्राणाग्न्यपानान् संदूष्य जनयन्त्युदरं नृणाम्॥

तस्य सामान्यं लक्षणम्।

आध्मानं गमनेऽशक्तिर्दौर्ब्बल्यं दुर्ब्बलाग्निता।
शोथः सदनमङ्गानां सङ्गो वातपुरीषयोः॥
दाहस्तन्द्रा च सर्व्वेषु जठरेषु भवन्ति हि॥

तस्य सन्निकृष्टं निदानं संख्या च।

पृथग् दोषैः समस्तैश्च प्लीहबद्धक्षतोदकैः।
सम्भवन्त्युदराण्यष्टौ तेषां लिङ्गं पृथक् शृणु॥

तत्र वातोदरस्य लक्षणम्।

तत्र वातोदरे शोथः पाणिपान्नाभिकुक्षिषु।
कुक्षिपार्श्वोदरकटीपृष्ठरुक्पर्व्वभेदनम्॥
शुष्ककासाङ्गमर्दाधोगुरुता मलसंग्रहाः।
श्यावारुणत्वगादित्वमकस्माद्ध्रासवृद्धिमत्॥
सतोदभेदमुदरं तनुकृष्णशिराततम्।
आध्मातदृतिवच्छब्दमाहतं प्रकरोति च॥
वायुश्चात्र सरुक्शब्दो विचरेत् सर्व्वतो गतिः॥

पित्तोदरस्य लक्षणम्।

पित्तोदरे ज्वरो मूर्च्छा दाहस्तृट् कटुकास्यता।
भ्रमोऽतिसारः पीतत्वं त्वगादावुदरं हरित्॥
पीतताम्रशिरानद्धं सस्वेदं सोष्म दह्यते।
धूमायते मृदुस्पर्शं क्षिप्रपाकं प्रदूयते॥

कफोदरस्य लक्षणम्।

श्लेष्मोदरेऽङ्गसदनं स्वापश्वयथुगौरवम्।
तन्द्रोत्क्लेशोऽरुचिः श्वासः कासः शौक्ल्यं त्वगादिषु॥

उदरं स्तिमितं स्निग्धं शुक्लराजीततं महत्।
चिराभिवृद्धि कठिनं शीतस्पर्शं गुरु स्थिरम्॥

सन्निपातोदरस्य लक्षणम्।

स्त्रियोऽन्नपानं नखलोममूत्र-
विडार्त्तवैर्युक्तमसाधुवृत्ताः।
यस्मै प्रयच्छन्त्यरयो गरांश्च
दुष्टाम्बुदूषीविषसेवनाद्वा॥
तस्याशु रक्तं कुपिताश्च दोषाः
कुर्य्युः सुघोरं जठरं त्रिलिङ्गम्।
तच्छीतवाते भृशदुर्द्दिने च
विशेषतः कुप्यति दह्यते च॥
स चातुरो मूर्च्छति हि प्रसक्त
पाण्डुः कृशः शुष्यति तृष्णया च।
दूष्योदरं कीर्त्तितमेतदेव
प्लीहोदरं कीर्त्तयतो निबोध॥

प्लीहोदरस्य लक्षणम्।

विदाह्यभिष्यन्दिरतस्य जन्तोः
प्रदुष्टमत्यर्थमसृक् कफश्च।
प्लीहाभिवृद्धिं कुरुतः प्रवृद्धौ
प्लीहोत्थमेतज्जठरं वदन्ति॥
तद्वामपार्श्वे परिवृद्धिमेति
विशेषतः सीदति चातुरोऽत्र।
मन्दज्वराग्निः कफपित्तलिङ्गै-
रुपद्रुतः क्षीणबलोऽतिपाण्डुः॥

सव्यान्यपार्श्वे यकृति प्रवृद्धे
ज्ञेयं यकृद्दाल्युदरं तदेव ।
प्लीह्नोऽस्य लिङ्गान्यखिलानि चापि
पूर्व्वं मयोक्तानि यथा चिकित्सा ॥

बद्धगुदोदरस्य लक्षणम् ।

यस्यान्त्रमन्नैरुपलेपिभिर्वा
बालाश्मभिर्वा पिहितं यथावत् ।
सञ्चीयते तस्य मलो नरस्य
शनैः शनैः सङ्करवच्च नाड्याम् ॥
निरुध्यते तस्य गुदे पुरीषं
निरेति कृच्छ्रादपि चाल्पमल्पम् ।
हृन्नाभिमध्ये परिवृद्धिमेति
तस्योदरं बद्धगुदं वदन्ति ॥

क्षतोदरस्य लक्षणम् ।

शल्यं तथान्नोपहितं यदन्त्रं
भुक्तं भिनत्त्यागतमन्यथा वा ।
तस्मात् स्रुतोऽन्त्रात् सलिलप्रकाशः
स्रावः स्रवेद्वै गुदतस्तु भूयः ॥
नाभेरधश्चोदरमेति वृद्धिं
निस्तुद्यते दाल्यति चातिमात्रम् ।
एतत् परिस्राव्युदरं प्रदिष्टं
दकोदरं कीर्त्तयतो निबोध ॥

उदकोदरस्य लक्षणम्।

यः स्नेहपीतोऽप्यनुवासितो वा
वान्तो विरिक्तोऽप्यथवा निरूढः।
पिबेज्जलं शीतलमाशु तस्य
स्रोतांसि दुष्यन्ति हि तद्वहानि॥
स्नेहोपलिप्तेष्वथवापि तेषु
दकोदरं पूर्व्ववदभ्युपैति।
स्निग्धं महत् तत् परिवृत्तनाभि
समन्ततः पूर्णमिवाम्बुना च॥
यथा दृतिः क्षुभ्यति कम्पते च
शब्दायते वापि दकोदरं तत्॥

जन्मनैवोदरं सर्व्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतम्।
बलिनस्तदजाताम्बु यत्नसाध्यं नवोत्थितम्॥
पक्षाद्बद्धगुदं तूर्द्धं सर्व्वं जातोदकं तथा।
प्रायो भवत्यन्तरायच्छिद्रान्त्रं चोदरं नृणाम्॥

उदररोगस्यारिष्टलक्षणम्।

शूनाक्षं कुटिलोपस्थमुपक्लिन्नतनुत्वचम्।
बलशोणितमांसाग्निपरिक्षीणञ्च वर्ज्जयेत्॥
पार्श्वभङ्गान्नविद्वेषशोफातीसारपीडितम्।
विरिक्तञ्चाप्युदरिणं पूर्य्यमाणं विवर्ज्जयेत्॥

उदररोगस्य चिकित्सा।

सर्व्वमेवोदरं प्रायो दोषसंघातजं यतः।
अतो वातादिशमनी क्रिया सर्व्वत्र शस्यते॥
उदरे दोषसम्पूर्णे कुक्षौ मन्दो यतोऽनलः।

तस्माद्भोज्यानि योज्यानि दीपनानि लघूनि च ॥
रक्तशालीन् यवान् मुद्गान् जाङ्गलान् मृगपक्षिणः ।
पयोमूत्रासवारिष्टमधुसीधु च शीलयेत् ॥
दोषातिमात्रोपचयात् स्रोतोमार्गनिरोधनात् ।
संभवत्युदरं तस्मान्नित्यमेनं विरेचयेत् ।
पाययेत्तैलमैरण्डं समूत्रं सपयोऽपि वा ॥
वातोदरं बलवतः स्नेहस्वेदैरुपाचरेत् ।
स्निग्धाय स्वेदिताङ्गाय दद्यात् स्निग्धविरेचनम् ॥
हृते दोषे परिम्लानं वेष्टयेद्वाससोदरम् ।
यथास्यानवकाशत्वाद्वायुर्नाध्मापयेत् पुनः ॥
विरिक्ते च यथादोषहरैः पेया शृता हिता ॥
वातोदरे पयोऽभ्यासो निरूहो दाशमूलिकः ॥
वातोदरी पिबेत्तक्रं पिप्पलीलवणान्वितम् ।
शर्करामरिचोपेतं स्वादु पित्तोदरी पिबेत् ॥
यवानीसैन्धवाजाजीव्योषयुक्तं कफोदरी ।
त्र्यूषणक्षारलवणैर्युक्तं त्रैदोषिकोदरी ॥
गौरवारोचकार्त्तानामम्रतत्वाय कल्पते ॥
सक्षौरं माहिषं मूत्रं निराहारः पिबेन्नरः ।
शाम्यत्यनेन जठरं सप्ताहादिति निश्चयः ॥
स्नुक्पयसा भाविततण्डुलचूर्णैर्विनिर्म्मितः पूपः ।
उदरमुदारं हिंसाद्योगोऽयं सप्तरात्रेण ॥
पुनर्नवादि क्वाथः ।
पुनर्नवा दारु निशा सतिक्ता
पटोल पथ्या पिचुमन्द मुस्ताः ।

सनागरा च्छिन्नरुहेति सर्वैः
कृतः कषायो विधिना विधिज्ञैः॥
गोमूत्रयुग् गुग्गुलुना च युक्तः
पीतः प्रभाते नियतं नराणाम्।
सर्व्वाङ्गशोथोदरपार्श्वशूल-
श्वासान्वितं पाण्डुगदं निहन्ति॥

नारायणचूर्णम्।

यमानी हवुषा धान्यं त्रिफला चोपकुञ्चिका।
कारवी पिप्पलीमूलमजगन्धा शटी वचा॥
शताह्वा जीरकं व्योषं स्वर्णक्षीरी च चित्रकम्।
द्वौ क्षारौ पौष्करं मूलं कुष्ठं लवणपञ्चकम्॥
विडङ्गञ्च समांशानि दन्त्या भागत्रयं भवेत्।
त्रिवृद्विशाला द्विगुणा सातला स्याच्चतुर्गुणा॥
एष नारायणो नाम चूर्णो रोगगणापहः।
एनं प्राप्य निवर्त्तन्ते रोगा विष्णुमिवासुराः॥
सामुद्राद्यं तथा चूर्णं सान्नं साज्यं निषेवितम्।
उदारमुदरं हन्ति गदान् गुल्मादिकांस्तथा॥

बिन्दु-महाबिन्दु-नाराच-वृहन्नाराचाख्यानि घृतानि चतुर्माषकमानानि यथाबलयथादोषमात्राणि वा प्रयुञ्जीत।

शोथाधिकारोक्तो माणमण्डोऽप्यत्र देयः।

इच्छाभेदि-नाराच-जलोदरारिरस-शोथोदरारिलोहाभया-वटी-श्रीवैद्यनाथादिशवटिकाख्यानि भेषजानि यथादोषानुपानानि देयानि।

जलोदरे शस्त्रप्रयोगविधिः ।

उदरे जातसलिले गदे चापि जलोदरे ।
भेषजे वितथे तत्र शस्त्रं युञ्ज्याद्विचक्षणः ॥
सव्ये पार्श्वे शयानस्य स्निग्धस्विन्नस्य रोगिणः ।
आप्तैः परिगृहीतस्य सान्त्वितस्य सुहृज्जनैः ॥
औपस्थिकास्थि नाभ्यन्तरङ्गुष्ठोदरमात्रकम् ।
त्रिकूर्च्चकेन संविध्येद्गाढं व्रीहिमुखेन वा ॥
तप्वाद्यन्यतमकृतां द्विद्वारां नाड़िकां ततः ।
संयोज्य दोषसलिलमवसिञ्चेत् क्रमेण हि ॥
नैकस्मिन्नेव दिवसे नैखिल्येनाहरेज्जलम् ।
सहमाखिलदोषाणां निर्हाराज्ज्वरतर्षणे ॥
भ्रममोहौ पाददाहो वैवर्ण्यमङ्गमर्द्दनम् ।
श्वासकासातिसाराश्च जायन्ते वा मृतिस्तथा ॥
अहरेकमथो द्वे वा गमयित्वाल्पमल्पकम् ।
हरेद्दोषाम्बु विधिना भिषग् वीक्ष्य बलाबलम् ॥
निःसुते निःसुते दोषे वाससा पृथुनोदरम् ।
वेष्टयेच्चर्म्मणा वापि वायुर्नाध्मापयेद्यथा ॥
षण्मासान् पयसैनं वा जाङ्गलेन रसेन वा ।
त्रीन् मासानर्द्धतोयेन पयसा वा रसेन वा ॥
मासत्रयं ततोऽन्नेन लघुना जीवयेत् परम् ।
गदी संवत्सरेणैवं भाग्यतश्चागदी भवेत् ॥
आस्थापने चैव विरेचने च पाने तथाहारविधिक्रियासु ।
सर्व्वोदरिभ्यः कुशलैः प्रयोज्यं
क्षीरं शृतं जाङ्गलजो रसो वा ॥

वारिशोषणो रसः ।

चतुर्व्विंशति भागाःस्युर्गन्धाद्‌ वङ्गं तदर्द्धकम् ।
वङ्गभागाद्‌ भवेदर्द्धः पारदः कृष्णमभ्रकम् ॥
चतुर्द्दशविभागं स्यात् मृत तद्दीयते पुनः ।
मृतलौहमष्टभाग मृतताम्रंनवात्र तत् ॥
मृतहेमद्वयं तेषां मृतरूप्यञ्च सप्तकम् ।
अतिशुद्धमतिस्थूल मृतं हीरं त्रयोदश ॥
भागा ग्राह्या माक्षिकस्य विशुद्धस्यात्र षोडश ।
अष्टादशमितं ग्राह्यं नव काशीशकं पुनः ॥
तुत्थकञ्च षडेवात्र नवीन ग्राह्यमेव च ।
तालकञ्च चतुर्भागं शिला योज्यास्त्रयो बुधैः ॥
शैलेयं पञ्च दातव्यं सर्व्वमेकत्र नूतनम् ।
मृत मौक्तिकभागैकं सौभाग्यं द्वयमेव च ॥
कुट्टयित्वा विचूर्ण्याथ जम्बीरस्य रसेन वै ।
भावयेत् सप्तधा गाढं गुड़िका तस्य कारयेत् ॥
पानक द्वितये कृत्वा मुद्रयेत् पानकद्वयम् ।
घटमध्ये निवेश्याथ दत्वा पूर्व्वञ्च वालुकाम् ॥
ऊर्द्धञ्च तां पुनर्दत्त्वा वालुकां मुद्रयेन्मुखम् ।
अहोरात्रं दहेदग्नौ स्वाङ्गशीत समुद्धरेत् ॥
वकुलस्य च वीजेन कण्टकारीद्वयेन च ।
गुडूची त्रिफला वारा भावयेत् सप्त सप्ततः ॥
वृद्धदार रसेनापि तथा देयास्तु भावनाः ।
गिरिकन्यारसेनापि रोहित मत्स्यपित्ततः ॥
एवं सिद्धो भवेत् सम्यक् रसोऽसौ वारिशोषणः ।

देवान् गुरून् समभ्यर्च्य यतिनः साधुसज्जनान् ॥
रक्तिकाद्वितयं देयं सन्निपाते ससुच्छ्रये ।
मरिचेन समं देयं तेन जागर्त्ति मानवः ॥
जलोदरे यकृद्रोगे शोथे सार्व्वाङ्गिके तथा ।
श्लैष्मिके च गदे देयं ग्रहण्यामग्निसान्द्यके ॥
प्लीह्नि पाण्डौ प्रयोक्तव्य त्रिकटु त्रिफलाम्भसा ।
शूलरोगे प्रयोक्तव्यमम्लपित्ते विशेषतः ॥
कुष्ठे सुदुष्टे देयोऽयं काकोडुम्बरिकाम्भसा ।
अति वह्निकरः श्रेष्ठो बलवर्णाग्निवर्द्धनः ॥
धन्वन्तरिकृतः सद्यो रसः परमदुर्लभः ।
सर्व्वरोगे प्रयोक्तव्यो निःसन्देहं भिषग्वरैः ॥

उदरे पथ्यापथ्यानि ।

अब्दोत्पन्ना रक्तशालिर्यवमुद्गकुलत्थकाः ।
माध्विकञ्च सुरा सीधुर्जाङ्गला मृगपक्षिणः ॥
रसोनमार्द्रकं तक्रं कुलकं शिग्रुजं फलम् ।
पुनर्नवा कारवेल्लं ताम्बूलैले पयस्तथा ॥
लघुन्न दीपनं तिक्तं वीक्ष्य दोषानलौ बलम् ।
युञ्ज्यादुदरिणे वैद्य इत्याद्यानि यथातथम् ॥
पयोऽतिपानं गुर्व्वन्नं स्नेहनं धूमसेवनम् ।
औदकानूपमांसानि पत्रशाकं तिलो दधि ॥
लवणाशनमुष्णानि विदाहीन्यम्बुदोषवत् ।
महेन्द्राद्रिभवानाञ्च सरितां सलिलं तथा ॥

व्यायामञ्च व्यवायञ्च स्नानं चङ्क्रमणं तथा।
एवम्विधानि चान्यानि त्याज्यान्युदरिभिः सदा॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
उदररोगो दशमोऽध्यायः।

एकादशोऽध्यायः।

अथ रक्तपित्ताधिकारः।

रक्तपित्तस्य निदानपूर्व्विका संप्राप्तिः।

घर्म्मव्यायामशोकाध्वव्यवायैरतिसेवितैः।
तीक्ष्णोष्णक्षारलवणैरम्लैः कटुभिरेव च॥
पित्तं विदग्धं स्वगुणैर्विदहत्याशु शोणितम्।
ततः प्रवर्त्तते रक्तमूर्द्ध्वञ्चाधो द्विधापि वा॥
आमाशयाद्व्रजेदूर्द्ध्वमधः पक्वाशयाद्व्रजेत्।
ऊर्द्ध्वं नासाक्षिकर्णास्यैर्मेढ्रयोनिगुदैरधः॥
कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत् प्रवर्त्तते॥

तस्य पूर्व्वरूपम्।

सदनं शीतकामित्वं कण्ठधूमायनं वमिः।
लोहगन्धिश्च निःश्वासो भवत्यस्मिन् भविष्यति॥
अपिच। विदाहोऽन्नस्य दौर्ब्बल्यं गात्राणां सदनं तथा।
रक्तहरितहारिद्रशकृन्मूत्रादितारुचिः॥
द्रवलोहास्त्रमत्स्यामगन्धिः श्वासोऽस्त्रवेदना।

पूर्व्वरूपाणि निर्द्दिष्टान्यस्रपित्ते भविष्यति ॥

अन्यच्च । नीललोहितपीतानां श्यावानाञ्चाप्यभीक्ष्णशः ।
अर्च्चिष्मताञ्च वस्तूनां स्वप्ने दर्शनमङ्गतम् ॥

तस्य विशिष्टं रूपम् ।

सान्द्रे सपाण्डु सस्नेहं पिच्छिलञ्च कफान्वितम् ।
श्यावारुणं सफेनञ्च तनु रूक्षञ्च वातिकम् ।
रक्तपित्तं कषायाभं कृष्णं गोमूत्रसन्निभम् ।
मेचकागारधूमाभमञ्जनाभञ्च पैत्तिकम् ॥
संसृष्टलिङ्गं संसर्गात् त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥

संसर्गभेदेन मार्गभेदः ।

ऊर्द्धगं कफसंसृष्टमधोगं पवनानुगम् ।
द्विमार्गं कफवाताभ्यामुभाभ्यामनुवर्त्तते ॥

तस्य साध्यत्वादिकम् ।

ऊर्द्धं साध्यमधो याप्यमसाध्यं युगपद्गतम् ।
एकदोषानुगं साध्यं द्विदोषं याप्यमुच्यते ॥
यत् त्रिदोषमसाध्यं स्यान्मन्दाग्नेरतिवेगवत् ।
व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यानश्नतश्च यत् ॥
एकमार्गं बलवतो नातिवेगं नवोत्थितम् ।
रक्तपित्तं सुखे काले साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् ॥

तस्योपद्रवाः ।

दौर्ब्बल्यश्वासकासज्वरवमथुमदाः पाण्डुतादाहमूर्च्छा
भुक्ते घोरो विदाहस्त्वधृतिरपि सदा हृद्यतुल्या च पीडा ।
तृष्णा कोष्ठस्य भेदः शिरसि च तपनं पूतिनिष्ठीवनञ्च
भक्तद्वेषाविपाकौ विकृतिरपि भवेद्रक्तपित्तोपसर्गात् ॥

तस्यारिष्टं लक्षणम्।

मांसप्रक्षालनाभं क्वथितमति च यत् कर्द्दमाम्भोनिभं वा
मेदः पूयास्रकल्पं यकृदिव यदि वा पक्वजम्बूफलाभम्।
यत् कृष्णं यच्च नोलं भृशमतिकुणपं यत्र चोक्ता विकारा-
स्तद्वर्ज्यं रक्तपित्तं सुरपतिधनुषा यच्च तुल्यं विभाति॥

येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः।
पश्येद्दृश्यं वियच्चापि तच्चासाध्यमसंशयम्॥
लोहितं छर्द्दयेद्यस्तु बहुशो लोहितेक्षणः।
लोहितोद्गारदर्शी च म्रियते रक्तपोत्तकः॥
वासमो रञ्जनं यत् स्याद्वलमांसविशातनम्।
ऊर्द्धाधो रोमकूपेभ्यः प्रवृत्तञ्चाप्रतिक्रियम्॥

अथ रक्तपित्तस्य चिकित्सा।

पित्तास्रं स्तम्भयेन्नादौ प्रवृत्तं बलिनो यतः।
हृत्पाण्डुग्रहणीकुष्ठप्लीहगुल्मज्वरादिकृत्॥
अधः प्रवृत्तं वमनैरूर्द्धगञ्च विरेचनैः।
जयेदन्यतरच्चापि क्षीणस्य शमनैरसृक्॥
अतिप्रवृत्तदोषस्य पूर्व्वं लोहितपित्तिनः।
अक्षीणबलमांसाग्नेः कर्त्तव्यमपतर्पणम्॥
लङ्घितस्य ततः पेयां विदध्यात् स्वल्पतण्डुलाम्।
तर्पणं पाचनं लेहान् सर्पींषि विविधानि च॥
द्राक्षामधुककाश्मर्य्यसितायुक्तं विरेचनम्।
यष्टीमधुकयुक्तञ्च सक्षौद्रं वमनं हितम्॥
वृषपत्राणि निष्पीड्य रसं समधुशर्करम्॥
पिबेत्तेन शमं याति रक्तपित्तं सुदारुणम्॥

वासकपत्रं पुटेन पक्त्वा तद्रसो ग्राह्यः, इति वृद्धोपदेशः ।

अभया मधुसंयुक्ता पाचनी दीपनी मता ।
श्लेष्माणं रक्तपित्तञ्च हन्ति शूलातिसारनुत् ॥

समाक्षिकः फल्गुफलोद्भवो वा
पीतो रसः शोणितमाशु हन्ति ॥

पक्वोडुम्बरकाश्मर्य्यपथ्याखर्ज्जूरगोस्तनाः ।
मधुना घ्नन्ति संलीढा रक्तपित्तं पृथक् पृथक् ॥

वासकस्वरसे पथ्या सप्तधा परिभाविता ।
कृष्णा वा मधुना लीढा रक्तपित्तं जयेद्द्रुतम् ॥

खदिरस्य प्रियङ्गूणां कोविदारस्य शाल्मलेः ।
पुष्पचूर्णन्तु मधुना लिहन्नारोग्यमश्नुते ॥

लाक्षाचूर्णं सुपक्वं क्षौद्राज्यसमन्वितं सकृल्लीढम् ।
शमयति सोद्वतवमनं सरक्तपित्तस्य सिद्धमिदम् ॥

घ्राणप्रवृत्ते जलमाशु देयं
सशर्करं नासिकया पयो वा ।
द्राक्षारसं क्षीरघृतं पिबेद्वा
सशर्करं चेक्षुरसं हितं वा ॥

नस्यं दाडिमपुष्पोत्थो रसो दूर्व्वाभवोऽथवा ।
आम्रास्थिजः पलाण्डोर्वा नासिकास्रुतरक्तजित् ॥

रसो दाडिमपुष्पस्य दूर्व्वारससमन्वितः ।
अलक्तकरसोपेतः पथ्यया वा समन्वितः ॥

योजितो नस्यतः क्षिप्रं त्रिदोषमपि देहिनाम् ।
नासाप्रवृत्तं रक्तन्तु हन्यादेव न संशयः ॥

नासाप्रवृत्तरुधिरं घृतभृष्टं श्लक्ष्णपिष्टमामलकम् ।

सेतुरिव तोयवेगं रुणद्धि मूर्द्धि प्रलेपेन ॥
मेढ्रेऽतिप्रवृत्ते तु वस्तिरक्तसमुज्झितः।
शृतं क्षीरं पिबेद्वापि पञ्चमूल्या तृणाह्वया ॥
शतावरी गोक्षुरकैः शृतं वा
शृतं पयो वाप्यथ पर्णिनीभिः।
रक्तं हिनस्त्याशु विशेषतस्तु
यन्मूत्रमार्गात् सरुजं प्रयाति ॥
नासाप्रवृत्ते रुधिरे कर्म्म यद्भाषितं मया।
शुत्यादिभ्यः स्रुते चापि वाह्य तद्धि हितं मतम् ॥
भेषजं शमनं चान्यत् सर्व्वताभ्यन्तरं समम् ॥
छागं पयो लोहितचन्दनेनविल्वारुणा कौटजवल्कलेन।
आभारसेनापि विपक्वमाशु
हिनस्ति पित्तास्रमधःप्रवाहि ॥
रक्तातिसारयोगांश्च पित्तास्रेऽधोविसारिणि।
असृग्दरहितांश्चापि योजयेत् कुशलो भिषक् ॥
जम्ब्वर्ज्जुनाम्रक्कथितञ्च तोय
करञ्जवोजं मधुसर्पिषी च।
मूलानि पुष्पाणि च मातुलुङ्गाः
पिष्ट्वा पिबेत्तण्डुलधावनेन ॥
धन्वजानामसृग् लिह्यान्मधुना रुगपक्षिणाम्।
सक्षौद्रं ग्रथिते रक्ते लिह्यात् पारावतं शकृत् ॥

वासाघृतं दूर्व्वाद्यघृतं तथा यक्ष्माधिकारोक्तानि घृतानि चात्र देयानि। सर्व्वाण्येव छागदुग्धाद्यनुपानानि प्रायेण द्वादशमाषकमात्राणि च प्रयोज्यानि।

उशीरादिचूर्णैलादिगुडिका कुष्माण्डखण्ड वासाकुष्माण्ड-खण्ड वासाखण्ड समशर्करलौह खण्डकाद्यलौहादीनि भेषजानि यथातथं छागादिदुग्ध मांसरसाद्यनुपानानि यथादोषानुपानानि वा प्रायेण षण्माषकमानान्यत्र प्रयुज्यन्ते ।

रक्तपित्तान्तकलौहसुधानिधिरसाद्याप्यणवटिका अत्र देयाः ।

ह्रीवेराद्यादीनि तैलानि चात्र मर्दनार्थं देयानि ।

रक्तपित्ते पथ्यापथ्यानि ।

पुराणाः शालिगोधूमयवा मुद्गमसूरकौ ।
चणकास्तुवरी वृद्धकुष्माण्डं कदलीफलम् ॥
पटोलमपि वेत्राग्रं फल पनसतालयोः ।
विल्वदाडिमखर्ज्जूरं धात्री द्राक्षा उडुम्बरम ॥
परूषकं नारिकेलं कपित्थञ्च कशेरुकम् ।
गव्यं माहिषमाजं वा सर्पिश्छागं पयस्तथा ॥
ऐक्षवं शीतसलिल चन्दन चन्द्ररश्मय' ॥
मनोऽनुकूलमाख्यानं श्रुतिरम्यञ्च कीर्त्तनम् ।
पीनोन्नतस्तनश्रोणिरम्याणां सुखवेशिनाम् ॥
रूपयौवनमत्तानामाश्लेषो रमण विना ।
एवम्विधानि सर्व्वाणि हितानि रक्तपित्तिनाम् ॥
तीक्ष्णं विदाहि विष्टम्भि पानान्न कोपमम्बु च ।
ताम्बूलं दधि वार्त्ताकु मत्स्यो माषश्च सर्षप. ॥
रसोनक्षारनिष्पावकुलत्थाश्च गुड सुरा ।
हस्त्यश्वयानं व्यायामः क्रोधः स्वप्नविपर्य्यय ॥
व्यवायोऽध्वाटनं पाठः सन्तापो वह्निभास्वतो ।

रक्तस्रावो धूमपानं क्षोभश्चपलता तथा ।
एवम्विधानि सर्व्वाणि वर्ज्जनीयानि नित्यशः ॥
निदानं रक्तपित्तस्य यत्किञ्चित् संप्रकाशितम् ।
जीवितारोग्यकामैस्तन्न सेव्यं रक्तपित्तिभिः ॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
रक्तपित्ताधिकार एकादशोऽध्यायः ।

द्वादशोऽध्यायः ।

अथ राजयक्ष्माद्यधिकारः ।

राजयक्ष्मणो निदानम् ।

वेगरोधात् क्षयाच्चैव साहसाद्विषमाशनात् ।
त्रिदोषो जायते यक्ष्मा गदो हेतुचतुष्टयात् ॥

तस्य संप्राप्तिः ।

कफप्रधानैर्दोषैस्तु रुद्धेषु रसवर्त्मसु ।
अतिव्यवायिनो वापि क्षीणे रेतस्यनन्तराः ॥
क्षीयन्ते धातवः सर्व्वे ततः शुष्यति मानवः ।

तस्य पूर्व्वरूपम् ।

श्वासाङ्गमर्द्दकफसंस्रवतालुशोष-
वम्यग्निसादमदपीनसकासनिद्राः ।
शोषे भविष्यति भवन्ति स चापि जन्तुः
शुक्लेक्षणो भवति मांसपरो रिरंसुः ॥

स्वप्नेषु काकशुकशल्लकिनीलकण्ठ-
गृध्रास्तथैव कपयः कृकलासकाश्च ।
तं वाहयन्ति स नदीर्विजलाश्च पश्ये-
च्छुष्कांस्तरून् पवनधूमदवार्दितांश्च ॥

तस्य लक्षणम् ।

अंसपार्श्वाभितापश्च सन्तापः करपादयोः ।
ज्वरः सर्व्वाङ्गगश्चेति लक्षणं राजयक्ष्मणः ॥
अभितापः पीडा । सर्व्वाङ्गगः सर्व्वधातुगः ।

सुश्रुतोक्तानि षड्लक्षणानि ।

भक्तद्वेषो ज्वरः श्वासः कासः शोणितदर्शनम् ।
स्वरभेदश्च जायन्ते षड्रूपे राजयक्ष्मणि ॥

तस्यैकादश लक्षणानि ।

स्वरभेदोऽनिलाच्छूल सङ्कोचश्चांसपार्श्वयोः ।
ज्वरो दाहोऽतिसारश्च पित्ताद्रक्तस्य चागमः ॥
शिरसः परिपूर्णत्वमभक्तच्छन्द एव च ।
कासः कण्ठस्य चोद्ध्वंसो विज्ञेयः कफकोपतः ॥
एक एव मतः शोष. सन्निपातात्मको गदः ।
उद्रेकात् तत्र लिङ्गानि दोषाणां निपतन्ति हि ॥
एकादशभिरेभिर्वा षड्भिर्वापि समन्वितम् ।
त्रिभिर्वा पीडितं लिङ्गैर्ज्वरकासासृगामयैः ॥
जह्याच्छोषार्दितं जन्तुमिच्छन् सुविमलं यशः ॥
तत्र विशेषः । सर्व्वैरर्द्धैस्त्रिभिर्वापि लिङ्गैर्मांसबलक्षये ।
युक्तो वर्ज्यश्चिकित्स्यस्तु सर्व्वरूपोऽप्यतोऽन्यथा ॥

ज्वरानुबन्धरहितं बलवन्तं क्रियासहम्।
उपक्रमेदात्मवन्तं दीप्ताग्निमकृशं नरम्॥

यक्ष्मणोऽरिष्टं लक्षणम्।

महाशनं क्षीयमाणमतिसारनिपीड़ितम्।
शूनमुष्कोदरञ्चैव यक्ष्मिणं परिवर्ज्जयेत्॥
शुक्लाक्षमन्नद्वेष्टारमूर्द्ध्वश्वासनिपीडितम्।
कृच्छ्रेण बहुमेहन्तं यक्ष्मा हन्तीह मानवम्॥
मेहन्तं शुक्रं क्षरन्तम्।

यक्ष्मणः स्थितिकालावधिः।

परं दिनसहस्रन्तु यदि जीवति मानवः।
सुभिषग्भिरुपक्रान्तस्तरुणः शोषपीडितः॥

अस्यार्थः। शोषपीडितो मानवश्चेत् तरुणो भवति सुभिषग्भिरुपक्रान्तो भवति तदा परं दिनसहस्रं द्वितीयं दिनसहस्रं यदि जीवति तत्र जीवनविकल्प इत्यर्थः। एतेन शोषपीड़ितो मानवश्चेत् तरुणो भवति सद्वैद्यैश्चिकित्सितो भवति तदा प्रथमदिनसहस्रं जीवेदेवेत्युक्तम्। (इति भाव प्रकाशः)।

व्यवायशोकवार्द्धक्यव्यायामाध्वप्रशोषितान्।
व्रणोरःक्षतसंज्ञौ च शोषिणौ लक्षणैः शृणु॥
व्यवायशोषी शुक्रस्य क्षयलिङ्गैरुपद्रुतः।
पाण्डुदेहो यथापूर्व्वं क्षीयन्ते चास्य धातवः॥
प्रध्यानशीलः स्रस्ताङ्गः शोकशोष्यपि तादृशः।
विना शुक्रक्षयकृतैर्विकारैरुपलक्षितः॥

प्रध्यानशीलः यस्याभावेन शोको जनितस्तद्ध्यानपरः। स्रस्ताङ्गः शिथिलाङ्गः। तादृशः व्यवायशोषिसदृशः। तेन शुक्रादिसर्व्वधातुक्षययुक्तो भवति। परं शुक्रक्षयकृतैर्विकारैर्मेढ्रवृषणवेदनादिभिर्वर्ज्जितो भवति व्याधिस्वभावात्।

जराशोषी कृशो मन्दवुद्धिवीर्य्यवलेन्द्रियः।
कम्पनोऽरुचिमान् भिन्नकांस्यपात्रहतस्वरः॥
ष्ठीवति श्लेष्मणा हीनं गौरवारतिपीडितः।
संप्रस्रुतास्यनासाक्षः शुष्करूक्षमलच्छविः॥
अध्वप्रशोषी स्रस्ताङ्गः सम्भृष्टपरुषच्छविः।
प्रसुप्तगात्रावयवः शुष्कक्लोमगलाननः॥
व्यायामशोषी भूयिष्ठमेभिरेव समन्वितः।
लिङ्गैरुरःक्षतकृतैः संयुक्तश्च क्षतं विना॥
रक्तक्षयाद्वेदनाभिस्तथैवाहारयन्त्रणात्।
व्रणितस्य भवेच्छोषः स चासाध्यतमः स्मृतः॥
धनुषायस्यतोऽत्यर्थं भारमुद्वहतो गुरुम्।
युध्यमानस्य वलिभिः पततो विषमोच्चतः॥
वृषं हयं वा धावन्तं दम्यं वान्य निगृह्णतः।
शिलाकाष्ठाश्मनिर्घातान् क्षिपतो निघ्नते परान्॥
अधीयानस्य वात्युच्चैर्दूरं वा व्रजतो द्रुतम्।
महानदीं वा तरतो हयैर्वा सह धावतः॥
सहसोत्पततो दूरं तूर्णं चापि प्रनृत्यतः।
तथान्यैः कर्म्मभिः क्रूरैर्भृशमभ्याहतस्य वा॥
स्त्रीषु चातिप्रसक्तस्य रूक्षाल्पप्रमिताशिनः।
विक्षते वक्षसि व्याधिर्वलवान् समुदीर्य्यते॥

उरो विरुज्यतेऽत्यर्थं भिद्यतेऽथ विभज्यते।
प्रपीड्येते ततः पार्श्वे शुष्यत्यङ्गं प्रवेपते॥
क्रमाद्वीर्य्यं बलं वर्णो रुचिरग्निश्च हीयते।
ज्वरो व्यथा मनोदैन्यं विड्भेदोऽग्निवधस्तथा॥
दुष्टः श्यावः सुदुर्गन्धः पीतो विग्रथितो बहुः।
कासमानस्य चाभीक्ष्णं कफः सासृक् प्रवर्त्तते॥
स क्षतः क्षीयतेऽत्यर्थं तथा शुक्रौजसोः क्षयात्।
अव्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्व्वरूपमिति स्मृतम्॥

उरःक्षतस्य सुश्रुतोक्तं निदानादिकम्।

व्यायामभाराध्ययनैरभिघातातिमैथुनैः।
कर्म्मणा चाप्युरस्येन वक्षो यस्य विदारितम्॥
तस्योरसि क्षते रक्तं पूयः श्लेष्मा च गच्छति।
कासमानश्छर्दयेच्च पीतरक्तासितारुणम्॥
सन्तप्तवक्षाः सोऽत्यर्थं दूयनात् परिताम्यति।
दुर्गन्धवदनोच्छ्वासो भिन्नवर्णस्वरो नवः॥

उरःक्षतस्य विशिष्टं लक्षणम्।

उरोरुक् शोणितच्छर्दिः कासो वैशेषिकः क्षते।
क्षीणे सरक्तमूत्रत्वं पार्श्वपृष्ठकटिग्रहः॥

क्षते उरःक्षतवति उरोरुक् शोणितच्छर्दिः कासो वैशेषिकः विशेषतो भवत्येव। अस्मिन् उरःक्षतवति सास्रकफशुक्रौजसां क्षयात् क्षीणे सरक्तमूत्रत्वं पार्श्वपृष्ठकटिग्रहश्च भवति।

उरःक्षतस्य साध्यत्वादिकम्।

अल्पलिङ्गस्य दीप्ताग्नेः साध्यो बलवतो नरः।
परिसंवत्सरो याप्यः सर्व्वलिङ्गन्तु वर्ज्जयेत्॥

अथ राजयक्ष्मचिकित्सा ।

बलिनो बहुदोषस्य पञ्चकर्म्माणि कारयेत् ।
यक्ष्मिणः क्षीणदेहस्य तत् कृतं स्याद्विषोपमम् ॥
मलायत्तं बलं पुंसां शुक्रायत्तन्तु जीवनम् ।
तस्माद्यत्नेन संरक्षेद्यक्ष्मिणो मलरेतसी ॥
शालिषष्टिकगोधूमयवमुद्गादयो हिताः ।
मद्यानि जाङ्गलाः पक्षिमृगाः शस्ता विशुष्यताम् ॥
सपिप्पलीकं सयवं सकुलत्थं सनागरम् ।
दाड़िमामलकोपेतं स्निग्धमाज रसं पिवेत् ॥
द्रव्यतो द्विगुणं मांसं सर्व्वतोऽष्ट गुणं जलम् ।
पादस्थं संस्कृतञ्चाज्ये षड़ङ्गो यूष उच्यते ॥

यव पलं १ । कुलत्थ पलं १ । छागमांस पलानि ४ । जल पलानि ४८ । शेष पलानि १२ । ततः पलमिते घृते संस्करणीयम् । तत्र कर्षमितं सैन्धवं देयम् । सौरभार्थं हिङ्गु देयम् । पिप्पली नागरञ्च पृथङ्माषमित कल्कीकृत्य देयम् । दाड़िमामलकाभ्यामम्लत्वं साध्यम् ।

पारावतकपिच्छागकुरङ्गाणां पृथक् पृथक् ।
मांस चूर्ण मजाक्षीरैः पीत क्षयहरं परम् ॥
छागं मांसं पयश्छागं छागं सर्पि सशर्करम् * ।
छागोपसेवा शयनं छागमध्ये तु यक्ष्मनुत् ॥
शर्करामधुसंयुक्तं नवनीतं लिहन् क्षयी ।
क्षीराशी लभते पुष्टिमतुल्ये चाज्यमाक्षिके ॥
घृतकुसुमरसालोढ़ं क्षय क्षयं नयति गजबल्लामूलम् ।

* सशर्करमित्यत्र सनागरमिति पाठान्तरम् ।

दुग्धेन केवलेन च वायसजङ्घा निपीतेव ॥
ककुभत्वङ् नागबला वानरीबीजं विचूर्णितं पयसा।
पीतं मधुघृतसंयुक्तं ससितं यक्ष्मादिकासहरम् ॥
धन्याकपिप्पलीविश्वदशमूलीजलं पिबेत्।
पार्श्वशूलज्वरश्वासपीनसादिनिवृत्तये ॥
कृष्णाद्राक्षासितालेहः क्षयहा क्षौद्रतैलवान्।
मधुसर्पिर्युतो वाश्वगन्धाकृष्णासितोद्भवः ॥
सर्पिर्मधुभ्यां त्रिकटु प्रलिह्या-
च्चव्याविडङ्गोपहितं क्षयार्त्तः।
मांसादमांसेषु घृतञ्च सिद्धं
शोषापहं क्षौद्रकणासमेतम् ॥
मधुताप्यविडङ्गाश्मजतुलोहघृताभयाः।
घ्नन्ति यक्ष्माणमत्युग्रं सेव्यमाना हिताशिना ॥
शतपुष्पा समधुकं कुष्ठं तगरचन्दनम्।
आलेपनं स्यात् सघृतं शिरःपार्श्वांसशूलनुत् ॥
बला रास्ना तिलाः सर्पिर्मधुकं नीलमुत्पलम्।
पलङ्कषा देवदारु चन्दनं केशरं घृतम् ॥
वीरा बला विदारी च कुष्ठगन्धि पुनर्नवा।
शतावरी पयस्या च कर्त्तृणं मधुकं घृतम् ॥
चत्वार एते श्लोकार्द्धैः प्रदेहाः परिकीर्त्तिताः।
शस्ताः संवृद्धदोषाणां शिरःपार्श्वांसशूलिनाम् ॥
अलक्तकरसैः क्षौद्रं रक्तवान्तिहरं परम्।
विशल्यकरणीक्वाथः कुक्कुरद्रुद्रवस्तथा ॥
यव्याम्लं चन्दनोपेतं सम्यक्क्षीरप्रपेषितम्।

क्षीरेणालोड्य पातव्यं रुधिरच्छर्दिनाशनम्॥
चन्दनमत्र रक्तं सङ्कोचनगुणत्वात्।

व्यवायादिहेतुकानां शोषाणां चिकित्सा।

तत्र व्यवायशोषस्य चिकित्सा।

व्यवायशोषिणं क्षीररसमांसान्नभोजनैः।
कुशलैर्मधुरैर्हृद्यजीवनीयैरुपाचरेत्॥

शोकशोषस्य चिकित्सा।

हर्षणाश्वासनैः क्षीरैः स्थिरधैर्यमधुरशीतलैः।
दीपनैर्लघुभिश्चान्नैः शोकशोषमुपाचरेत्॥
व्यायामशोषिणं स्निग्धैः क्षतक्षयहितैर्हिमैः।
उपाचरेज्जीवनीयैर्विधिना श्लैष्मिकेण तु॥

अध्वशोषस्य चिकित्सा।

आस्यासुखैर्दिवास्वप्नैः शीतैर्मधुरबृंहणैः।
अन्नमांसरसाहारैरध्वशोषमुपाचरेत्॥

व्रणशोषस्य चिकित्सा।

व्रणशोषं जयेत् स्निग्धैर्दीपनैः स्वादुशीतलैः।
ईषदम्लैरनम्लैर्वा यूषमांसरसादिभिः॥

उरःक्षतस्य चिकित्सा।

बलाश्वगन्धाश्रीपर्णीबहुपुत्रीपुनर्नवाः।
पयसा नित्यमभ्यस्ताः शमयन्ति क्षतक्षयम्॥

द्राक्षाघृतम्।

द्राक्षायाः प्रस्थमेकन्तु मधुकस्य पलाष्टकम्।
पचेत्तोयाढके शुद्धे पादशेषेण तेन तु॥

पलिके मधुकद्राक्षे पिष्टे क्षाणापलद्वयम्।
प्रदाय सर्पिषः प्रस्थं पचेत् क्षीरे चतुर्गुणे॥
सिद्धे शीते पलान्यष्टौ शर्करायाः प्रदापयेत्।
एतद्द्राक्षाघृतं सिद्धं क्षतक्षीणे सुखावहम्॥
वातं पित्तं ज्वरश्वासविस्फोटकहलीमकान्।
प्रदरं रक्तपित्तञ्च हन्यान्मांसबलप्रदम्॥

वासाकुष्माण्डखण्डञ्च तथैलागुड़िकामिह।
रक्तपित्ताधिकारोक्तान् योगानन्यांश्च योजयेत्॥

यद्यच्च तर्पणं शीतमविदाहि हितं लघु।
अन्नपानं निषेव्यं तत् क्षतक्षीणैः सुखार्थिभिः॥

अजापञ्चकसंज्ञञ्च जीवन्त्याद्यं घृतं तथा।
लेहौ च च्यवनप्राशवृहद्वासाभिधानकौ॥
सितोपलाद्यं लेहञ्च यक्ष्मशोषेषु योजयेत्॥

चूड़ामणिरसो देयो रसो राजमृगाङ्ककः।
महामृगाङ्कसंज्ञश्च मृगाङ्काख्यश्च यो रसः॥
काञ्चनाभ्रश्च यक्ष्मारिलौहं यक्ष्मान्तकं तथा।
शिलाजत्वादिलौहञ्च रसेन्द्रगुड़िकापि च॥
वक्ष्यमाणश्च कासेषु रसः सर्व्वाङ्गसुन्दरः।
वसन्ततिलकोऽन्ये च राजयक्ष्मण्युरःक्षते॥

प्रमेहादिजनित यक्ष्मा।

मेहेन चोपदंशेन रसेन रेतहगेन वा।
धातुर्विकृतिमापन्नो यक्ष्माणं जनयेदपि॥
शिरोरुहाणां पतनं निशास्वेदश्च जायते।
रक्तनिष्ठीवनश्वासौ बलमांसक्षयादयः॥

यक्ष्मामयाविनां स्वप्ने रेतसश्च च्युतिर्भवेत् ।
कस्तूरीप्रमुखं तत्र निशास्वेदोपशान्तये ॥
प्रलापे च प्रयोक्तव्यं भेषजं भिषजां वरैः ॥

निशास्वेदः रात्रौ स्विन्नगात्रत्वम् ।

यक्ष्मामये त्रिदोषोत्थे त्वचिरात् चयकारिणि ।
भवेद्वैकालिको वापि ज्वरस्त्रैकालिकोऽपि वा ।
अनिशं जायते स्वेदो बुभुक्षा न प्रवर्त्तते ।
करणानि विषीदेयुः शय्या चाश्रीयतेतराम् ॥
कश्चिदेव प्रमुच्येत गदादस्मात् सुदुस्तरात् ।
प्रवालभस्म कस्तूरी मृतसञ्जीवनी तथा ॥
अरिष्टमासवश्चात्र गदे सात्म्यमनुत्तमम् ।
वीजनं तालवृन्तेन स्वेदसन्ततिशान्तये ॥
बलपुष्ट्यर्थकं पथ्यं मांसयूषं प्रकल्पयेत् ।
अधिकारगतानन्यानगदान् सान्निपातिके ॥
मेहजे चोपदंशोत्थे रसोद्भूते च यक्ष्मणि ।
प्रयुञ्जीत समीक्ष्यापि गदागदबलाबलम् ॥
वासारिष्ट मसृहरारिष्टं मृगमदासवः ।
मृतसञ्जीवनी चैव कर्पूरासव एव च ॥
उरःक्षतं रक्तपित्तं राजयक्ष्माणमेव च ।
कासं पञ्चविधञ्चैव नाशयेदविकल्पतः ॥
उपद्रवा ज्वराद्यन्ये साध्याः स्वैः स्वैश्चिकित्सितैः ।
तेषु शान्तेषु रोगेषु पश्चाच्छोषमुपाचरेत् ॥
श्लेष्मणश्चोर्द्ध्वगामित्वादुपदंशादि दोषतः ।
जनयेत् शोणितो दुष्टः कण्ठे क्षतं रुजान्वितम् ॥

क्रमेणोरः समाश्रित्य यक्ष्माणमतिदारुणम्।
कासं श्वासं ज्वरञ्चैव रक्तनिष्ठीवनादिकम्॥
यक्ष्मोक्तेन विधानेन चिकित्सेत् मतिमान् भिषक्।

कण्ठक्षतचिकित्सा।

क्षीरिण्या वब्बुलस्यापि त्रिफला क्वाथकेऽपि च।
प्रक्षिप्य टङ्गनं चूर्णं कवलं धारयेत्ततः॥
कण्ठक्षतादिनाशार्थं शिवेन भाषितं पुरा॥
कर्षमस्त्रहरारिष्ट मीषदुष्णास्य वारिणः।
पलद्वयेन संमिश्र्य कवलं धारयेद्भिषक्॥
कण्ठक्षतं जयेदाशु तालुजिह्वादिकक्षतम्॥

यक्ष्मणि पथ्यापथ्यनिर्णयः।

गोधूमश्चणको मुद्गो रक्तशालिः पुरातनः।
छागं मांसं पयश्छागं छागं सर्पिश्च शर्करा॥
मत्स्यण्डिका च मदिरा कस्तूरी सितचन्दनम्।
हर्म्यं स्रजः स्मरकथा युवतीनाञ्च दर्शनम्॥
मणिमुक्तादिभूषाणां धारणं पवनो मृदुः।
धात्र्याम्रपनसानाञ्च फलानि वकुलं फलम्॥
गीतं लास्यं चन्द्ररश्मिर्गिरः श्रुतिसुखप्रदाः।
एवम्भूतानि सर्व्वाणि शुभान्युक्तानि शोषिणाम्॥
रूक्षान्नपानं विषममशनञ्च विदाहि यत्।
कटुतिक्तकषायाम्लशाकमाषरसोनकाः॥
शिम्बी मत्स्यश्च ताम्बूलं व्यायामो वेगधारणम्।
साहसानि च कर्म्माणि श्रमः स्वेदनमञ्जनम्॥
उच्चसम्भाषणं मार्गसेवनं निशि जागरः।

विशेषतो निधुवनं कर्म्मोरस्त्वमयतरत्॥
निदानत्वेन गदितं यच्च हेतुचतुष्टयम्।
सर्व्वाण्येतानि नियतं वर्ज्जनीयानि यक्ष्मिणि।
यत् पथ्य यदपथ्यञ्च रक्तपित्ते मयोदितम्।
यक्ष्मण्यपि च तत् पथ्यमपथ्यञ्चापि तन्मतम्॥
अन्यच्च। शोक स्त्रियः क्रोधमसूयताञ्च
त्यजेदुदारान् विषयान् भजेच्च।
तथा द्विजातीस्त्रिदशान् गुरूंश्च
वाचश्च पुण्याः शृणुयाद्द्विजेभ्यः॥
इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
राजयक्ष्माधिकारो द्वादशोऽध्यायः।

त्रयोदशोऽध्यायः।

अथ कासाधिकारः।

कासस्य निदानसंप्राप्तिपूर्व्वकं सामान्यलक्षणम्।

धूमोपघाताद्रजसस्तथैव
व्यायामरूक्षान्ननिषेवणाच्च।
विमार्गगत्वाच्च हि भोजनस्य
वेगावरोधात् क्षवथोस्तथैव॥
प्राणो ह्युदानानुगतः प्रदुष्टः
संभिन्नकांस्यस्वनतुल्यघोषः।

निरेति वक्त्रात् सहसा स दोषो
मनीषिभिः कास इति प्रदिष्टः॥

(स दोषः तादृक् प्राणानिलरूपः। सदोष इति समस्तपाठे सकफपित्तः कफपित्तसहितः प्राणानिल इत्यर्थः)।

पञ्च कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः।
क्षयायोपेक्षिताः सर्व्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम्॥
पूर्व्वरूपं भवेत्तेषां शूकपूर्णगलास्यता।
कण्ठे कण्डूश्च भोज्यानामवरोधश्च जायते॥

(भोज्यानामवरोधः कवलगिलने कण्ठव्यथा)।

वातिकस्य कासस्य लक्षणम्।

हृच्छङ्खपार्श्वोदरमूर्द्धशूली
क्षामाननः क्षीणबलस्वरौजाः।
प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन
भिन्नस्वरः कासति शुष्कमेव॥

पैत्तिकस्य तस्य लक्षणम्।

उरो विदाहज्वरवक्त्रशोषै-
रभ्यर्दितस्तिक्तमुखस्तृषार्त्तः।
पित्तेन पीतानि वमेत् कटूनि
कासेत् स पाण्डुः परिदह्यमानः॥

श्लैष्मिकस्य लक्षणम्।

प्रलिप्यमानेन मुखेन सीदन्
शिरोरुजार्त्तः कफपूर्णदेहः।
अभक्तरुग्गौरवकण्डुयुक्तः
कासेद्भृशं सान्द्रकफः कफेन॥

क्षतजस्य निदानपूर्व्विका संप्राप्तिः।

अतिव्यवायभाराध्वयुद्धाश्वगजनिग्रहैः।
रूक्षस्योरःक्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत्॥

तस्य लक्षणम्।

स पूर्व्वं कासते शुष्कं ततः ष्ठीवेत् सशोणितम्।
कण्ठेन रुजतात्यर्थं विभग्नेनेव चोरसा॥
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना।
दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीडाभितापिना॥
पर्व्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्य्यपीडितः।
पारावत इवाकूजन् कासवेगात् क्षतोद्भवात्॥

क्षयजस्य निदानपूर्व्विका संप्राप्तिः।

विषमासात्म्यभोज्यातिव्यवायाद्वेगनिग्रहात्।
घृणिनां शोचतां नृणां व्यापन्नेऽग्नौ त्रयो मलाः।
कुपिताः क्षयजं कासं कुर्य्युर्देहक्षयप्रदम्॥
घृणिनां विचिकित्सायुक्तानाम्।

तस्य लक्षणम्।

दुर्गन्धं हरितं श्यावं प्रततं कफमस्यति।
स्थानादुत्कासमानश्च हृदयं मन्यते च्युतम्।
अकस्मादुष्णशीतार्त्तो बह्वाशी दुर्ब्बलः कृशः।
स्निग्धाच्छमुखवर्णत्वक् श्रीमद्दर्शनलोचनः॥
पाणिपादतलैः श्लक्ष्णैः सततासूयको घृणी।
ज्वरो मिश्राकृतिस्तस्य पार्श्वरुक् पीनसोऽरुचिः॥
स गात्रशूलज्वरदाहमोहान्
प्राणक्षयञ्चोपलभेत कासी।

शुष्यन् विनिष्ठीवति दुर्ब्बलस्तु
प्रक्षीणमांसो रुधिरं सपूयम्॥
तं सर्व्वलिङ्गं भृषदुश्चिकित्स्यं
चिकित्सितज्ञाः क्षयजं वदन्ति।
इत्येष क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः।
साध्यो बलवतां वा स्याद्याप्यस्त्वेवं क्षतोत्थितः॥
नवौ कदाचित् सिध्येतामपि पादगुणान्वितौ॥
स्थविराणां जराकासः सर्व्वो याप्यः प्रकीर्त्तितः॥
त्रीन् पूर्व्वान् साधयेत् साध्यान् पथ्यैर्याप्यांस्तु यापयेत्॥

कासस्य चिकित्सा।

चिकित्सामत ऊर्द्धन्तु शृणु कासनिवर्हिणीम्।
रूक्षस्यानिलजं कासमादौ स्नेहैरुपाचरेत्॥
घृतैः सपित्तं सकफं जयेत् स्निग्धविरेचनैः॥
शटीशृङ्गीकणाभार्गीगुडवारिदयासकैः।
सतैलैर्वातकासघ्नो लेहोऽयमपराजितः॥
पित्तकासे तनुकफे त्रिवृतां मधुरैर्युताम्।
दद्याद्घनकफे तिक्तैर्विरेकार्थं युतां भिषक्॥
द्राक्षामधुकखर्ज्जूरं पिप्पलीमरिचान्वितम्।
पित्तकासहरं ह्येतल्लिह्यान्माक्षिकसर्पिषा॥
बलिनं वमनेनादौ शोधितं कफकासिनम्।
यवान्नैः कटुरूक्षोष्णैः कफघ्नैश्चाप्युपाचरेत्॥
पार्श्वशूले ज्वरे श्वासे कासे श्लेष्मसमुद्भवे।
पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं दशमूलीजलं पिबेत्॥
स्वरसं शृङ्गवेरस्य माक्षिकेण समन्वितम्।

पाययेच्छ्वासकासघ्नं प्रतिश्यायकफापहम् ॥
कण्टकारीकृतः क्वाथः सकृष्णः सर्व्वकासहा ॥
विभीतकं घृताभ्यक्तं गोशकृत्परिवेष्टितम् ।
स्विन्नमग्नौ हरेत् कासं ध्रुवमास्यविधारितम् ॥
वासायाः स्वरसः पेयो मधुयुक्तो हिताशिना ।
पित्तश्लेष्मकृते कासे रक्तपित्ते विशेषतः ॥
वासायाः स्वरसं पूतं कणामाक्षिकसंयुतम् ।
अभ्यासान्मुच्यते पीत्वाप्यासाध्यात् कासरोगतः ॥

(पुटपाकेन उत्स्विद्य वासकस्य रसो ग्राह्यः । अत्र क्वाथं व्यवहरन्ति वृद्धाः ।)

समूलं चित्रकञ्चैव पिप्पलीचूर्णकं हरेत् ।
कासं श्वासञ्च हिक्काञ्च मधुयुक्तं द्विजोत्तम ! ॥
पिप्पलीमधुकं द्राक्षा लाक्षा शृङ्गी शतावरी ।
द्विगुणा च तुगाक्षीरी सिता सर्व्वैश्चतुर्गुणा ॥
लेहोऽयं मधुसर्पिर्भ्यां क्षतकासनिवर्हणः ॥
मुस्तकं पिप्पली द्राक्षा सुपक्वं बृहतीफलम् ।
घृतक्षौद्रयुतो लेहः क्षयकासनिवर्हणः ॥
हरीतकीनागरमुस्तचूर्णं गुडेन तुल्यं गुडिका विधेया ।
निवारयत्यास्यविधारितेयं
श्वासं प्रवृद्धं प्रबलञ्च कासम् ॥
मनःशिलालमरिचमांसीमुस्तेङ्गुदैः पिबेत् ।
धूमं त्र्यहञ्च तस्यानु सगुडञ्च पयः पिबेत् ॥
एष कासान् पृथग् द्वन्द्वसर्व्वदोषसमुद्भवान् ।
शतैरपि प्रयोगाणां साधयेदप्रसाधितान् ॥

मन.शिला लिप्तदलं बदर्य्या उपशोषितम्।
मक्षीरं धूमपानञ्च महाकासनिवर्हणम्॥

मरिचाद्यचूर्ण-समशर्करचूर्ण-व्याघ्रीहरीतकी-वासावलेह-तालिशाद्यमोदक-पञ्चामृतरस-चन्द्रामृतरस-महाकालेश्वररस-कासमंहारभैरव-रसेन्द्रगुडिका-समशर्करलौह-कासलक्ष्मीविलास--शृङ्गाराभ्र--सर्व्वाङ्गसुन्दररस-वसन्ततिलकाद्यान्यपि भेषजानि यथादोषानुपानान्यत्र देयानि। छागाद्यं घृतमपि कासे हितम्। चन्दनाद्यं वासाचन्दनाद्यञ्च तैलमत्र शुभदम्।

कासे पथ्यापथ्यानि।

शालिषष्टिकगोधूमश्यामाकयवकोद्रवाः।
माषमुद्गकुलत्थानां रसाः सर्पिः पुरातनम्॥
वास्तूकं वायसीशाकं वार्त्ताकुर्बालमूलकम्।
छागं दुग्धं घृतं छागं सुरोष्णसलिलं मधु॥
धन्वानूपभवानाञ्च मांसं मांसाशिनां तथा।
द्राक्षादाड़िमखर्ज्जूरफलान्यत्र हितानि च॥
वस्तिर्नस्यमसृङ्मोक्षो व्यायामो दन्तघर्षणम्।
आतपो दुष्टपवनो रजोमार्गनिषेवणम्॥
विष्टम्भीनि विदाहीनि रूक्षाणि विविधानि च।
शकृन्मूत्रोद्गारकासवमिवेगविधारणम्॥
मत्स्यः कन्दः सर्षपश्च दुष्टाम्भस्तुम्बुरुपोदिका।
रात्रौ जागरणं ग्राम्यधर्म्मः कासेऽहितानि च॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
कासाधिकारस्त्रयोदशोऽध्यायः।

———

चतुर्दशोऽध्यायः।

—— -o- ——

अथ स्वरभेदाधिकारः।

स्वरभेदस्य निदानं सम्प्राप्तिः संख्या पृथक् लक्षणानि च।

अत्युच्चभाषणविषाध्ययनाभिघात
सद्दूषणैः प्रकुपिताः पवनादयस्तु।
स्रोतःसु ते स्वरवहेषु गताः प्रतिष्ठां
हन्यः स्वरं भवति चापि हि षड्विधः सः॥
वातादिभिः पृथक् सर्व्वैर्मेदसा च क्षयेण च।
वातेन कृष्णनयनानन मूत्रवर्च्चा
भिन्न शनैर्वदति गर्दभवत् स्वरञ्च॥
पित्तेन पीतनयनाननमूत्रवर्च्चा
ब्रूयाद्गलेन स च दाहसमन्वितेन।
ब्रूयात् कफेन सततं कफरुद्धकण्ठः
स्वल्पं शनैर्वदति चापि दिवा विशेषात्॥
सर्व्वात्मके भवति सर्व्वविकारसम्पत्
तच्चाप्यसाध्यमृष: स्वरभेदमाहुः।
धूप्येत वाक्क्षयकृते क्षयमाप्नुयाच्च
वागेष चापि हतवाक् परिवर्ज्जनीयः॥
अन्तर्गतं स्वरमलक्ष्यपदञ्चिरेण
मेदोन्वयाद्वदति दिग्धगलस्तृषार्त्तः।
क्षीणस्य वृद्धस्य कृशस्य वापि
चिरोत्थितो यश्च सहोपजातः।

मेदस्विनः सर्व्वसमुद्भवश्च
स्वरामयो यो न स सिद्धिमेति ॥

स्वरभेदस्य चिकित्सा।

वाते सलवणं तैलं पित्ते सर्पिः समाक्षिकम्।
कफे सक्षार कटुकं क्षौद्रं कवड़ इष्यते ॥
गले तालुनि जिह्वायां दन्तमूलेषु चाश्रितः।
तेन निष्कृष्यते श्लेष्मा स्वरश्चास्य प्रसीदति ॥
स्वरोपघाते मेदोजे कफवद्‌ विधिरिष्यते।
क्षयजे-सर्व्वजे चापि प्रत्याख्याय चरेत् क्रियाम् ॥

चव्यादि चूर्णम्।

चव्यम्लवेतस कटुत्रिक तिन्तिड़ीक-
तालीशजीरक तुगा दहनैः समांशैः।
चूर्णं गुड़ैर्विमृदित त्रिसुगन्धि युक्तं
वैस्वर्य्य पीनस कफारुचिषु प्रशस्तम् ॥

अजमोदां निशां धात्रीं क्षारं वह्निं विचूर्णयेत्।
मधुसर्पिर्युतं लीढ्वा स्वरभेदमपोहति ॥
वदरीपत्रकल्कं वा घृतभृष्टं ससैन्धवम्।
स्वरोपघाते कासे च लेहमेतत् प्रयोजयेत् ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं विश्वभेषजम्।
पिबेन्मूत्रेण मतिमान् कफजे स्वरसंक्षये ॥

व्याघ्रीघृतम्।

व्याघ्रीस्वरसविपक्वं रास्ना वाट्याल गोक्षुर व्योषैः।
सर्पिः स्वरोपघातं हन्यात् कासञ्च पञ्चविधम् ॥

शुष्कद्रव्यमुपादाय स्वरसानामसम्भवे।
वारिण्यष्टगुणे साध्यं ग्राह्यं पादावशेषितम्॥

किन्नरकण्ठो रसः।

रसं गन्धकमभ्रञ्च माक्षिकं लौहमेव च।
कर्षप्रमाणं संगृह्य वैक्रान्तं रसपादिकम्॥
वैक्रान्तार्द्धं तथा हेम रौप्यं हेमचतुर्गुणम्।
वासायाश्च तथा भार्ग्या वृहत्योरार्द्रकस्य च॥
स्वरसेन सरस्वत्या भावयित्वा पृथक् पृथक्।
रक्तिद्वयमिताः कुर्य्याद् वटीश्छायाप्रशोषिताः॥
स्वरभेदानशेषांश्च कासान् श्वासांश्च दारुणान्।
निखिलान् कफजान् व्याधीन् वातश्लेष्मसमुद्भवान्॥
हन्यात् किन्नरकण्ठाख्यो रसोऽसौ रुद्रनिर्म्मितः।
किन्नरस्येव कण्ठस्य स्वरोऽस्य प्राशनाद् भवेत्॥

निदिग्धिकावलेहश्च घृतं सारस्वताभिधम्।
चरस्वकाभ्रादिकञ्चापि भेषजं स्वरभेदनुत्॥

स्वरभेदे पथ्यापथ्य व्यवस्था।

वलपुष्टिप्रदं हृद्यं कफघ्न स्वरशुद्धिकृत्।
अन्नं पानञ्च निखिलं स्वरभेदे हितं मतम्॥
नात्यभिष्यन्दि संसेव्यं न च शीतक्रिया हिता।
दिवास्वापो न कर्त्तव्यो न च वेगविधारणम्॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
स्वरभेदश्चतुर्द्दशोऽध्यायः।

पञ्चदशोऽध्यायः ।

—:o:—

अथ हिक्काश्वासाधिकारः ।

हिक्काया विप्रकृष्टं निदानम् ।

विदाहि गुरु विष्टम्भि रूक्षाभिष्यन्दिभोजनैः ।
शीतपानाशनस्थानरजोधूमातपानिलैः ॥
व्यायामकर्म्मभाराध्ववेगाघातापतर्पणैः ।
हिक्का श्वासश्च कासश्च नृणां समुपजायते ॥

हिक्कानां संप्राप्तिः संख्या च ।

अन्नजां यमलां क्षुद्रां गम्भीरां महतीं तथा ।
वायुः कफेनानुगतः पञ्च हिक्काः करोति हि ॥

तासां सामान्यलक्षणं निरुक्तिश्च ।

मुहुर्मुहुर्वायुरुदेति सस्वनो
यकृत्प्लीहान्त्राणि मुखादिवाक्षिपन् ।
सदोषवानाशु हिनस्त्यसून् यत-
स्ततस्तु हिक्केत्यभिधीयते बुधैः ॥

तासां पूर्व्वरूपम् ।

कण्ठोरसोर्गुरुत्वञ्च वदनस्य कषायता ।
हिक्कानां पूर्व्वरूपाणि कुक्षेराटोप एव च ।

अन्नजा हिक्का ।

पानान्नैरतिसंयुक्तैः सहसा पीड़ितोऽनिलः ।
हिक्कयत्यूर्द्धगो भूत्वा तां विद्यादन्नजां भिषक् ॥

यमला ।

चिरेण यमलैर्वेगैर्या हिक्का संप्रवर्त्तते ।
कम्पयन्ती शिरोग्रीवं यमलां तां विनिर्दिशेत् ॥

क्षुद्रा ।

विकृष्टकालैर्या वेगैर्मन्दैः समभिवर्त्तते ।
क्षुद्रिका नाम सा हिक्का जत्रुमूलात् प्रधाविता ॥

गम्भीरा ।

नाभिप्रवृत्ता या हिक्का घोरा गम्भीरनादिनी ।
अनेकोपद्रववती गम्भीरा नाम सा स्मृता ॥

महती ।

मर्म्माण्युत्पीडयन्तीव सतत या प्रवर्त्तते ।
महाहिक्केति सा ज्ञेया सर्व्वगात्रविकम्पिनी ॥

हिक्कानामरिष्टलक्षणम् ।

आयम्यते हिक्कतो यस्य देहो
दृष्टिश्चोर्द्ध्वं ताम्यते नित्यमेव ।
क्षीणोऽन्नद्विट् क्षौति यश्चातिमात्रं
तौ द्वौ चान्यौ वर्ज्जयेद्धिक्कमानौ ॥

अतिसञ्चितदोषस्य भक्तच्छेदकृशस्य च ।
व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यातिव्यवायिनः ॥
आसां या सा समुत्पन्ना हिक्का हन्त्याशु जीवितम् ।
यमिका च प्रलापार्त्तिमोहतृष्णासमन्विता ॥
अक्षीणश्चाप्यदीनश्च स्थिरधात्विन्द्रियश्च यः ।
तस्य साधयितुं शक्या यमिका हन्त्यतोऽन्यथा ॥

अथ श्वासस्य निदानम्।

यैरेव कारणैर्हिक्का देहिनां संप्रवर्त्तते।
तैरेव बहुभिः श्वासो व्याधिर्घोरः प्रजायते॥

तस्य भेदाः।

महोर्द्धच्छिन्नतमकक्षुद्रभेदैस्तु पञ्चधा।
भिद्यते स महाव्याधिः श्वास एको विशेषतः॥

तस्य पूर्व्वरूपम्।

प्राग्रूपं तस्य हृत्पीड़ा शूलमाध्मानमेव च।
आनाहो वक्त्रवैरस्यं शङ्खनिस्तोद एव च॥

तस्य संप्राप्तिः।

यदा स्रोतांसि संरुध्य मारुतः कफपूर्व्वकः।
विष्वग्व्रजति संरुद्धस्तदा श्वासं करोति सः॥

महाश्वासस्य लक्षणम्।

उद्धूयमानवातो यः शब्दवद्दुःखितो नरः
उच्चैः श्वसिति संरुद्धो मत्तर्षभ इवानिशम्॥
प्रनष्टज्ञानविज्ञानस्तथाविभ्रान्तलोचनः।
विकृताक्षाननो बद्धमूत्रवर्च्चा विशीर्णवाक्।
दीनं प्रश्वसितञ्चास्य दूराद्विज्ञायते भृशम्।
महाश्वासोपसृष्टस्तु क्षिप्रमेव विपद्यते॥

ऊर्द्धश्वासस्य लक्षणम्।

ऊर्द्धं श्वसिति योऽत्यर्थं न च प्रत्याहरत्यधः।
श्लेष्मावृतः मुखस्रोतः क्रुद्धगन्धवहार्दितः॥
ऊर्द्धदृष्टिर्विपश्यंस्तु विभ्रान्ताक्ष इतस्ततः।
प्रमुह्यन् वेदनार्त्तश्च शुष्कास्योऽरतिपीड़ितः॥

ऊर्द्धश्वासे प्रकुपिते ह्यधःश्वासो निरुध्यते।
मुह्यतस्ताम्यतश्चोर्द्धश्वासस्तस्य निहन्त्यसून्॥

छिन्नश्वासस्य लक्षणम्।

यस्तु श्वसिति विच्छिन्नं सर्व्वप्राणेन पीड़ितः।
न वा श्वसिति दुःखार्त्तो मर्म्मच्छेदरुगर्दितः॥
आनाहस्वेदमूर्च्छार्त्तो दह्यमानेन वस्तिना।
विप्लुताक्षः परिक्षीणः श्वसन् रक्तैकलोचनः॥
विचेताः परिशुष्कास्यो विवर्णः प्रलपन् नरः।
छिन्नश्वासेन विच्छिन्नः स शीघ्रं विजहात्यसून्॥

तमकश्वासस्य लक्षणम्।

प्रतिलोमं यदा वायुः स्रोतांसि प्रतिपद्यते।
ग्रीवां शिरश्च संगृह्य श्लेष्माणं समुदीर्य्य च॥
करोति पीनसं तेन रुद्धो घुर्घुरकं तथा।
अतीव तीव्रवेगञ्च श्वासं प्राणप्रपीडकम्॥
प्रताम्यति स वेगेन तृष्यते सन्निरुध्यते।
प्रमोहं कासमानश्च स गच्छति मुहुर्मुहुः॥
श्लेष्मण्यमुच्यमाने तु भृशं भवति दुःखितः।
तस्यैव च विमोक्षान्ते मुहूर्त्तं लभते सुखम्॥
तथास्योद्धंसते कण्ठः कृच्छ्राच्छक्नोति भाषितुम्।
न चापि लभते निद्रां शयानः श्वासपीड़ितः॥
पार्श्वे तस्यावगृह्णाति शयानस्य समीरणः।
आसीनो लभते सौख्यमुष्णञ्चैवाभिनन्दति॥
उच्छ्रिताक्षो ललाटेन स्विद्यता भृशमर्त्तिमान्।
विशुष्कास्यो मुहुःश्वासी मुहुश्चैवावधम्यते॥

मेघाम्बुशीतप्राग्वातैः श्लेष्मलैश्च विवर्द्धते।
स याप्यस्तमकः श्वासः साध्यो वा स्यान्नवोत्थितः॥

तमकस्यैव भेदस्य प्रतमकस्य लक्षणम्।

ज्वरमूर्च्छापरीतस्य विद्यात् प्रतमकन्तु तम्॥

प्रतमकस्यापरं लक्षणम्।

उदावर्त्तरजोऽजीर्णक्लिन्नकायनिरोधजः।
तमसा वर्त्ततेऽत्यर्थं शीतैश्चाशु प्रशाम्यति।
मज्जतस्तमसीवास्य विद्यात् प्रतमकन्तु तम्॥

क्षुद्रश्वासस्य लक्षणम्।

रूक्षायासोद्भवः कोष्ठे क्षुद्रो वातमुदीरयन्।
क्षुद्रश्वासो न सोऽत्यर्थं दुःखिनाङ्गप्रबाधकः॥
हिनस्ति न स गात्राणि न च दुःखो यथेतरे।
न च भोजनपानानां निरुणद्ध्युचितां गतिम्॥
नेन्द्रियाणां व्यथां नापि काञ्चिदुत्पादयेद्रुजम्।
स साध्य उक्तो बलिनः सर्व्वे चाव्यक्तलक्षणाः॥

श्वासानां साध्यत्वादिकम्।

क्षुद्रः साध्यतमस्तेषां तमकः कृच्छ्र उच्यते।
त्रयः श्वासा न सिध्यन्ति तमको दुर्ब्बलस्य च॥
कामं प्राणहरा रोगा बहवो न तु ते तथा।
यथा श्वासश्च हिक्का च हरतः प्राणमाशु वै॥

हिक्काश्वासानां चिकित्सा।

हिक्काश्वासातुरे पूर्व्वं तैलाक्ते स्वेद इष्यते।
स्निग्धैर्लवणयोगैश्च मृदुर्वातानुलोमनम्॥
ऊर्द्ध्वाधः शोधनं शक्ते दुर्ब्बले शमनं मतम्॥

यत् किञ्चित् कफवातघ्नमुष्णं वातानुलोमनम् ॥
भेषजं पानमन्नं वा हिक्काश्वासेषु तद्धितम् ॥
कोलमज्जाञ्जनं लाजा तिक्ता काञ्चनगैरिकम् ।
कृष्णा धात्री सिता शुण्ठी कासीसं दधिनाम च ॥
पाटल्याः सफलं पुष्पं कृष्णा खर्जूरमस्तकम् ।
एडेते पादिका लेह्या हिक्काघ्ना मधुसंयुताः ॥
मधुकं मधुसंयुक्तं पिप्पली शर्करान्विता ।
नागर गुडसंयुक्तं हिक्काघ्नं नावनत्रयम् ॥

नावन नस्यम् ।

स्तन्येन मक्षिकाविष्ठा नस्यं वालक्तकाम्बुना ।
योज्यं हिक्काभिभूताय स्तन्यं वा चन्दनान्वितम् ॥
मधुसौवर्च्चलोपेतं मातुलुङ्गरसं पिबेत् ।
हिक्कार्त्तस्य पयश्छागं हित नागरसाधितम् ॥
अप्यसाध्यं नयत्यस्त हिक्कां चौद्रविलेहनम् ॥
माषचूर्णभवो धूमो हिक्कां हन्ति न संशयः ।
असाध्यां साधयेद्धिक्कां सितयैलाभवं रजः ॥
शर्करा मरिचं चूर्णं लीढं मधुयुत मुहुः ।
निहन्ति प्रबलां हिक्कामसाध्यामपि देहिनाम् ।
हिक्काघ्नः कदलीमूलरसः पेयः सशर्करः ॥
कृष्णामलकशुण्ठीनां चूर्णं मधुसितायुतम् ।
मुहुर्मुहुः प्रयोक्तव्यं हिक्काश्वासनिवारणम् ॥
हिक्कां हरति प्रबलां श्वासमतिप्रवृद्धं जयति ।
शिखिपुच्छभूतिपिप्पलीचूर्णं मधुमिश्रितं लीढम् ॥
हिक्काश्वासौ विवेद्भार्गीं सविश्वामुष्णवारिणा ।

नागरं वा सिता भार्गी सौवर्चलसमन्वितम् ॥
कनकस्य फलं शाखां पत्रं संक्षुद्य यत्नतः ।
शोषयित्वा च तद्धूमपानाच्छ्वासो विनश्यति ॥

हरिद्रादिचूर्णम् ।

हरिद्रां मरिचं द्राक्षा गुड़ं रास्नां कणां शटीम् ।
जह्यात् तैलेन विलिहन् श्वासान् प्राणहरानपि ॥
गुडं कटुकतैलेन मिश्रयित्वा समं लिहेत् ।
त्रिसप्ताहप्रयोगेण श्वासं निर्म्मूलतो जयेत् ॥
कुष्माण्डकानां चूर्णन्तु पेयं कोष्णेन वारिणा ।
शीघ्रं प्रशमयेच्छ्वासं कासञ्चैव सुदारुणम् ॥
कृष्णासैन्धवचूर्णं स्वरसेन शृङ्गवेरस्य हि ।
यो लेढ़ि शमनकाले स जयति समाहतः श्वासान् ॥
गन्धकं मरिचं साज्यं श्वासकासक्षयापहम् ।
गन्धकं घृतयोगेन श्वासकासक्षयापहम् ॥

शृङ्ग्यादिचूर्ण-भार्गीगुड़-शृङ्गीगुडघृत-भार्गीशर्करा-महाश्वासारिलौह-पिप्पल्याद्यलौहप्रभृतीनि भेषजानि यथादोषानुपानमात्राणि तथा श्वासकुठाररस-श्वासभैरवरस-सूर्य्यावर्त्तरस-श्वासचिन्तामण्यादीन्यपि भेषजानि हिक्काश्वासेषु देयानि। वृहच्चन्दनादितैलमत्र हितम् ।

हिक्काश्वासेषु पथ्यापथ्यानि ।

शालिषष्टिकगोधूमयवाः शस्ताः पुरातनाः ।
शशोऽहिभुक् तित्तिरिश्च दक्षो धन्वमृगः शुकः ॥
सर्पिः पुरातनं छागं दुग्धं मधु सुरा तथा ।
जीवन्तिका च वास्तूकं रसोनश्च पटोलकम् ॥

द्राक्षा त्रुटिः पौष्करञ्च वार्य्युष्णं कटुकत्रयम्।
हिक्काश्वासेषु जानीयादित्याद्यानि हितानि हि॥
विदाहि गुरु पानान्नं व्यायामाध्वनिषेवणम्।
श्वासी हिक्की ग्राम्यधर्मं क्रोधं चिन्ताञ्च संत्यजेत्।

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
हिक्काश्वासाधिकारः पञ्चदशोऽध्यायः।

षोड़शोऽध्यायः।

हृद्रोगाधिकारः।

हृद्रोगस्य विप्रकृष्टं निदानम्।

अत्युष्ण गुर्व्वन्न कषाय तिक्त श्रमाभिघाताध्यशन प्रसङ्गैः।
संचिन्तनैर्वेग विधारणैश्च जायेत रोगो हृदयेऽतिघोरः॥

हृदये रोगो जायेत हृद्रोगः स्यात्, अतिघोरः कष्टप्रदो दुश्चिकित्स्यश्च।

तस्य सम्प्राप्तिर्लक्षणञ्च।

दूषयित्वा रस दोषा विगुणा हृदयं गताः।
हृदि वाधां प्रकुर्व्वन्ति हृद्रोगं तं प्रचक्षते॥
वाधां दोषभेदेन नानाविधां व्यथाम्।

वातिकस्य हृद्रोगस्य लक्षणम्।

आयम्यते मारुतजे हृदयं तुद्यते तथा।
निर्मथ्यते दीर्य्यते च स्फोट्यते पाट्यतेऽपि च।

पैत्तिकस्य तस्य लक्षणम्।

तृष्णोष्मदाह चोषाः स्युः पैत्तिके हृदयक्लमः।
धूमायनञ्च मूर्च्छा च स्वेदः शोषो मुखस्य च॥

श्लैष्मिकस्य तस्य लक्षणम्।

गौरवं कफसंस्रावोऽरुचिः स्तम्भोऽग्निमार्द्दवम्।
माधुर्य्यमपि चास्यस्य बलासावतते हृदि॥

सान्निपातिकस्य लक्षणम्।

विद्यात् त्रिदोषमप्येवं सर्व्वलिङ्गं हृदामयम्॥

क्रिमिजस्य हृद्रोगस्य विप्रकृष्टं निदानं सम्प्राप्तिश्च।

त्रिदोषजे तु हृद्रोगे यो दुरात्मा निषेवते।
तिलक्षीर गुडादींश्च ग्रन्थिस्तस्योपजायते॥
मर्म्मैकदेशे संक्लेदं रसश्चाप्युपगच्छति।
संक्लेदात् क्रिमयश्चास्य भवन्त्युपहतात्मनः॥

तस्य लक्षणम्।

उत्क्लेदः ष्ठीवन तोदः शूलं हृल्लासकस्तमः।
अरुचिः श्यावनेत्रत्वं शोषश्च क्रिमिजे भवेत्॥

शोषो यक्ष्मा।

हृद्रोगस्योपद्रवाः।

क्लमस्तन्द्रा भ्रमः शोषो ज्ञेयास्तेषामुपद्रवाः।
क्रिमिजे तु क्रिमीणां ये श्लैष्मिकाणां हि ते मताः॥

तन्त्रान्तरोक्तानां हृदयरोगाणां लक्षणादीनि।

आवरणिकः।

आमवाताद्वृतदोषात् शीतादेर्लङ्घनादिसेवनात्।
हृत्कोष्ठावरणो क्षिप्रं पीड्यते ह्यकृतात्मनः॥

तत्र दाहोष्णता शोफो गौरवं महती व्यथा ।
कोष्ठसंवेपनं कासो दौर्व्बल्यं श्वासकृच्छ्रता ॥
नासामार्गेण रक्तस्य स्रुतिर्वह्नेश्च मन्दता ।
शाखासु शोफो धमनी भवेद् विषमगामिनी ॥
नाम्नावरणिको ह्येष व्याधिर्विद्वद्भिरुच्यते ।
जातमात्रश्चिकित्स्योऽयं नैवोपेक्ष्यः कदाचन ॥

कौष्ठिकः ।

आमवातादभीघातात् तथावरणिकाद् गदात् ।
हृत्कोष्ठे जायते शोथो गद एष हि कौष्ठिकः ॥
ज्वरो दाहोऽरुचिः कम्पो वैवर्ण्यं वह्निसत्त्वयः ।
श्वासः कासो राजयक्ष्मा कोष्ठे पूयस्य सञ्चयः ॥
मूर्च्छाक्षेपः प्रलापश्च नाडी विषमवाहिनी ।
गदाद् घोरतरादस्माद् भाग्यात् कोऽपि प्रमुच्यते ॥

पृथुकः ।

शोणितस्य गतौ कोष्ठे व्याहतायामनात्मनः ।
तत्पेशी पृथुतां याति मिथ्याहारविहारतः ॥
हृद्वेपथुर्व्यथा तत्र दौर्ब्बल्यं श्वासकृच्छ्रता ।
अरतिर्भ्रममोहौ च चिह्नानि पृथुके गदे ॥

आयासिका ।

हृत्कोष्ठ प्रहृतिर्नाम्ना व्याधिरायासिका मता ।
श्वासः शोथो भ्रमो मूर्च्छा हृत्कम्पो वह्निमन्दता ॥
जलोदरमनिद्रत्वं बलमांसपरिक्षयः ।
एभिरन्यैश्च विज्ञेयश्चिह्नैरायासिको गदः ॥

परिच्चयः।

च्चयात् सञ्जायते घोरो व्याधिर्नाम्ना परिच्चयः।
कोष्ठपेश्याः च्चयः श्वासो दौर्ब्बल्यं सदनं भ्रमः॥
हृद्वेपथुर्वह्निमान्द्यं क्रमाच्छोफश्च जायते।
एतैरन्यैश्च विज्ञेयश्चिह्नैर्व्याधिः परिच्चयः॥

मेदःसूत्रम्।

हृत्कोष्ठ पेशीसूत्रेषु मेदःकणचयो गदः।
मेदः सूत्राख्यया प्रोक्तो मुनिभिस्तत्त्ववेदिभिः॥
मन्द मन्दं व्रजेन्नाडो भवेद्धृदयवेपथुः।
अवसादो भ्रमो मूर्च्छा स्नायूनां वलसंच्चयः॥
हृद्वृत्तेर्वापि संभेदान्मृत्युश्च सहसा भवेत्।
जातमात्रश्चिकित्स्योऽयं व्याधिः परमदारुणः॥

विच्चेपिका।

हृत्कोष्ठाच्चेपको व्याधिर्नाम्ना विच्चेपिका मता।
जातेऽस्मिन् महति व्याधौ कोष्ठदेशेऽप्युरोऽस्थ्यधः॥
सव्यांसास्थ्नि सव्यबाहौ ग्रीवायां पृष्ठदेशतः।
वेदना जायते तीव्रा मर्म्मप्राणप्रपीड़नी॥
तोदभेदौ समाकर्षौ दाहस्तत्र च जायते।
मुहुर्मुहुः श्वासरोधः शीता त्वक् स्वेदनिर्गमः॥
आध्मानानाह मोहाश्च वैवर्ण्यं कृशतारुचिः।
क्रमादिन्द्रिय विध्वंसो मरणं चाप्यनात्मनः॥

हृद्रोगस्य चिकित्सा।

घृतेन दुग्धेन गुड़ाम्भसा वा पिवन्ति चूर्णं ककुभत्वचो ये
हृद्रोगजीर्णज्वर रक्तपित्तं हत्वा भवेयुश्चिरजीविनस्ते॥

हरीतकी वचा रास्ना पिप्पली नागरोद्भवम्।
शटीपुष्करमूलोत्थं चूर्णं हृद्रोगनाशनम्॥
पुटगग्धं हरिणशृङ्गं पिष्टं गव्येन सर्पिषा पिबतः।
हृत्पृष्ठशूल मचिरादुपैति शान्तिं सुकष्टमपि॥
तैलाज्य गुडविपक्वं चूर्णं गोधूम पार्थोत्थम्।
पिबति पयोभुक् स भवति जितसकलहृदामयः पुरुषः॥

पिप्पल्यादि चूर्णम्।

पिप्पल्येला वचा हिङ्गु यवक्षारोऽथ सैन्धवम्।
सौवर्च्चलमथो शुण्ठी चाजमोदेति चूर्णितम्॥
दध्ना मद्येनासवेन काञ्जिकेन घृतेन वा।
पाययेच्छर्दयेद्धि वातिके हृदयामये॥

शीताः प्रदेहाः परिषेचनानि
तथा विरेको हृदि पित्तदुष्टे।
द्राक्षासिताक्षौद्र परूषकैः स्या-
च्छुद्धे च पित्तापहमन्नपानम्॥
पिष्ट्वा पिबेद्वापि सिताजलेन
यष्ट्याह्वयं तिक्तकरोहिणीञ्च।

वचानिम्ब कषायाभ्यां वान्तं हृदि कफोत्थिते।
वातहृद्रोगहृच्चूर्णं पिप्पल्याद्यं प्रपाययेत्॥

त्रिदोषजे लङ्घनमादितः स्या-
दन्नञ्च सर्व्वेषु हितं विधेयम्।
हीनातिमध्यत्वमवेक्ष्य चैव
कार्य्यं त्रयाणामपि कर्म्म शस्तम्॥

हिङ्ग्रगन्धा विड्विश्व कृष्णा-
कुष्ठाभयाचित्रक यावशूकम् ।
पिबेत् ससौवर्चल पुष्कराढ्यं
यवाम्भसा शूलहृदामयघ्नम् ॥

पाठां वचां यवक्षारमभयामम्लवेतसम् ।
दुरालभां चित्रकञ्च त्र्यूषणञ्च फलत्रयम् ॥
शटीं पुष्करमूलञ्च तिन्तिडीकं सदाडिमम् ।
मातुलुङ्गस्य मूलानि श्लक्ष्णा चूर्णानि कारयेत् ॥
सुखोदकेन सर्व्वाणि युतान्येतानि पाययेत् ।
अर्शः शूलञ्च हृद्रोगं गुल्मञ्चाशु नियच्छति ॥
क्रिमिजे च पिबेन्मूत्रं विड़ङ्गामय संयुतम् ।
हृदि स्थिताः पतन्त्येवमधस्तात् क्रिमयो नृणाम् ॥
यवान्नं वितरेच्चास्मै सविड़ङ्गमतः परम् ॥

कासीसादि वटी ।

कासीसं सैन्धवं व्योम सम खल्वे विमर्दयेत् ।
गोधूमार्ज्जुनतोयेन भावयित्वा पृथक् पृथक् ॥
माषमाना वटीः कृत्वा यवक्वाथेन संयुताः ।
दद्याद्धृद्रोगिणे धीमान् स्नेहेनान्यतमेन वा ॥

हृदयरत्न चूर्णम् ।

कासीसस्य च भागैकं पार्थस्य पञ्चधा तथा ।
श्लक्ष्णं चूर्णीकृतं दद्याद्धृदामयनिवृत्तये ॥

हृदयेश्वरो रसः ।

रसगन्धक लौहाभ्रं विद्रुमं मौक्तिकं तथा ।
कन्याद्रवेण संमर्द्य गुञ्जाद्वयमितां वटीम् ॥

कृत्वा संशोषयेद्धीद्रवक्रियोगं विना भिषक्।
पार्थाम्भसा सर्पिषा च दद्याद्धृद्रोगशान्तये॥

हेमामृत रसः।

भागमेकं पारदस्य बलेर्भागद्वयं तथा।
हेम्नः पादमितं भागमेकैकं तारवङ्गयोः॥
अर्जुनस्य कषायेण संमर्द्य रक्तिकोन्मिताम्।
वटीं कृत्वा दापयेच्च सिताज्य मधुसंयुताम्॥
शाम्यन्त्यनेन हृद्रोगाः सर्व्वे एव न संशयः।
श्रीमद् गहननाथेन निर्म्मितोऽयं रसोत्तमः॥

रत्नाकरो रसः।

हेमहीरक वैक्रान्त वङ्गाभ्र रस गन्धकाः।
समभागमिता योज्याः सर्व्वतुल्यमयो मतम्॥
खल्ले निक्षिप्य सर्व्वाणि भावयेत् ककुभाम्भसा।
गोधूमस्य यवस्यापि क्वाथेन सप्तधा पृथक्॥
ततः कन्याम्बुना प्राज्ञस्त्रीन् वारान् परिषेचयेत्।
रक्तशाल्यन्तरे पिण्डं निशाः सप्त च धापयेत्॥
समुद्धृत्य वटीश्चाथ कुर्य्यात् क्लिन्नकलायवत्।
अर्ज्जुनस्य कषायेण काञ्जिकेनासवेन वा॥
गोधूमस्य यवस्यापि क्वाथेन हविषापि वा।
यथादोषानुपानैर्वा प्रदद्यात् परमौषधम्॥
वातिकं पैत्तिकञ्चापि श्लैष्मिकं सान्निपातिकम्।
क्रिमिजं हृद्गदञ्चापि कौष्ठिकं पृथुकं तथा॥
तथावरणिकं घोरं गदं विक्षेपिकाभिधम्।
मेदः स्रुताभिध चापि परिच्छयगदं तथा॥

आयामिकाञ्च यच्चाणं वातपित्त कफामयान् ।
हन्त्ययं निखिलान् रोगान् वृत्तानिन्द्राशनिर्यथा ॥

हृद्रोगेषु पथ्यापथ्यनिर्णयः ।

पुरातनो रक्तशालिर्जाङ्गला मृगपक्षिणः ।
कुलत्थमुद्गयूषश्च पटोलं कदलीफलम् ॥
रसालं वृद्धकुष्माण्डं दाडिमञ्च हरीतकी ।
द्राक्षा तक्रं सैन्धवञ्च हितानि हृदयामये ॥
वेगरोधो व्यवायश्च व्यायामो निशि जागरः ।
मह्यविन्ध्य समुद्भूत सरितां सलिलं तथा ॥
मेषीपयो जलं दुष्टं गुरुतिक्ताम्ल भोजनम् ।
पत्रशाकञ्चाध्यशनं न हितानि हृदामये ॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
हृद्रोगाधिकारः षोड़शोऽध्यायः ।

सप्तदशोऽध्यायः ।

—— o ——

उरस्तोयाधिकारः ।

उरस्तोयस्य सम्प्राप्तिः ।

उरस्येकतरे पार्श्वे पार्श्वयोर्वाप्यपां चयः ।
उरस्तोयगदो नाम प्रायशः प्राणनाशनः ॥
उरसि वक्षोयन्त्रे । असौ गदः प्रायेण प्राणनाशनः ।

उरस्तोयस्य लक्षणम्।

कृच्छ्रोच्छ्वासः कफस्रावो नीलावोष्ठौ तथा मुखम्।
शोथः पादे धरा क्षुद्रा विषमा वेगवाहिनी॥
मूत्राल्पत्वं भवेच्चापि स ना न शयनक्षमः।
स्वास्थ्य किञ्चित् समासीनो लभतेऽस्मिन् महागदे॥

धरा धमनी।

अस्य चिकित्सा।

भेषजं श्लेष्महरणं मूत्रस्यापि प्रवर्त्तनम्।
उरस्तोये गदे योज्य विवेच्य भिषजा सदा॥
पिपासानिग्रहः कार्य्यः शीताम्भोऽनिलसेवनम्।
यत्नतः परिहर्त्तव्यमभिष्यन्द्यखिलं तथा॥
पादावशिष्टं यत्तोयं तत्तृषायां पिबेन्मनाक्।
पयसा वा शृतोष्णेन शान्तिं कुर्य्यात् सदा तृषः॥
वर्षाभूस्वरसं वापि यवक्षारसमायुतम्।
पिबेन्नित्यमुरस्तोयी सायंप्रातरतन्द्रितः॥
श्वयथौ मूत्रकृच्छ्रे च कासे श्वासे हृदामये।
भेषजं गदितं यद्यत् तत्तदत्र प्रयोजयेत्॥
नैवं व्याधिः सत्र यायान्निखिलैर्यदि कर्म्मभिः।
कुर्य्याच्छस्त्रक्रियां तर्हि लघुहस्तो भिषग्वरः॥
समुद्रवक्षोर्मध्ये वा महीप्रग्रहयोरथ।
पर्शुकास्थ्नोर्महद्दिशोः शस्त्रं नाम त्रिकूर्च्चकम्॥
प्रवेश्यावहितो रक्षन् यकृत् प्लीहानमेव च।
निःशेषं निर्हरेदम्बु व्याधिरेव प्रशाम्यति॥

ततो व्यवायमध्वानं व्यायामं शिशिरं जलम्।
अह्नःस्वापं शुचं क्रोधं त्यजेद्वर्षं गदोत्थितः॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
उरस्तोयाधिकारः सप्तदशोऽध्यायः।

अष्टादशोऽध्यायः।

क्रिम्यधिकारः।

क्रिमीणां भेदा निदानानि च।

क्रिमयस्तु द्विधा प्रोक्ता वाह्याभ्यन्तरभेदतः।
वहिर्मलकफासृग्विड्जन्मभेदाच्चतुर्विधाः।
नामतो विंशतिविधा वाह्यास्तत्र मलोद्भवाः॥

वाह्यानां क्रिमीणां रूपाणि।

तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाम्बराश्रयाः।
बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूका लिख्याश्च नामतः॥
द्विधा ते कोठपिड़काकण्डूगण्डान् प्रकुर्व्वते॥

आभ्यन्तरक्रिमीणां विप्रकृष्टं निदानम्।

अजीर्णभोजी मधुराम्लनित्यो द्रवप्रियः पिष्टगुड़ोपभोक्ता।
व्यायामवर्ज्जी च दिवाशयानो
विरुद्धभुक् संलभते क्रिमींश्च॥
ज्वरो विवर्णता शूलं हृद्रोगः सदनं भ्रमः।
भक्तद्वेषोऽतिसारश्च सञ्जातक्रिमिलक्षणम्।

कफजानां निदानं लक्षणञ्च।

मांसमत्स्यगुडक्षीरदधिशुक्तैः कफोद्भवाः।
कफादामाशये जाता वृद्धाः सर्पन्ति सर्व्वतः॥
पृथुब्रध्ननिभाः केचित् केचिद्गण्डूपदोपमाः।
श्वेतास्ताम्रावभासाश्च नामतः सप्तधा तु ते।
अन्त्रादा उदरावेष्टा हृदयादा महागुदाः॥
चुरवो दर्भकुसुमाः सुगन्धास्ते च कुर्व्वते।
हृल्लासमास्यस्रवणमविपाकमरोचकम्।
मूर्च्छां छर्द्दिं ज्वरानाहकार्श्यंक्षवथुपीनसान्॥

रक्तजानां लक्षणम्।

रक्तवाहिशिरास्थाना रक्तजा जन्तवोऽणवः।
अपादा वृत्तताम्राश्च सौक्ष्म्यात् केचिददर्शनाः॥
केशादा रोमविध्वंसा रोमद्वीपा उडुम्बराः।
षट् ते कुष्ठैककर्म्माणः सहसौरसमातरः॥
तन्त्रान्तरे—
आनूपग्राम्यवन्यानां मांसं यः सेवते सदा।
तस्य क्रियाविहीनस्य क्रिमिर्घोरः प्रजायते॥
आकृष्टो वर्द्धतेऽत्यर्थं तुम्बीवीजसमाकृतिः।
चिकित्सामन्तरेणासौ करोत्युपद्रवान् बहून्॥

पुरीषोत्थानां लक्षणम्।

पक्वाशये पुरीषोत्था जायन्तेऽधोविसर्पिणः।
वृद्धास्ते स्युर्भवेयुश्च ते यदामाशयोन्मुखाः॥
तदास्योद्गारनिश्वासविड्गन्धानुविधायिनः।
पृथुवृत्ततनुस्थूलः श्यावपीतसितासिताः॥

ते पञ्च नाम्ना क्रिमयः ककेरुकमकेरुकाः।
सौसुरादाः सशूलाख्या लेलिहा जनयन्ति हि॥
विड्भेदशूलविष्टम्भकार्श्यपारुष्यपाण्डुताः॥
रोमहर्षाग्निसदनगुदकण्डूविमार्गगाः॥

क्रिमीणां चिकित्सा।

पारिभद्रस्य पत्रोत्थं रसं क्षौद्रयुतं पिबेत्।
केवुकस्य रसं वापि पत्तूरस्याथवा पुनः॥
लिह्यात् क्षौद्रेण वैड़ङ्गं चूर्णं क्रिमिहरं परम्॥
पारसीया यमानी पीता पर्य्युषितवारिणा प्रातः।
गुडपूर्व्वा क्रिमिजातं कोष्ठगतं पातयत्याशु॥

(गुड़पूर्व्वा प्रथमतो गुड़ं मनाक् भक्षयित्वा विलम्बं कृत्वा पातव्या।)

पलाशवीजस्वरसं पिबेद्वा क्षौद्रसंयुतम्।
पिबेत्तद्वीजकल्कं वा तक्रेण क्रिमिनाशनम्॥
क्वाथं खर्ज्जूरपत्राणां सक्षौद्रमुषितं निशि।
पीत्वा निवारयत्याशु क्रिमिसङ्घमशेषतः॥
अपक्वं क्रमुकं पिष्टं पीतं जम्बीरजै रसैः।
निहन्ति विड्भवं कीटं रसः खर्ज्जूरजम्भयोः॥
पिबेत् तुम्बीवीजचूर्णं तक्रेण क्रिमिनाशनम्।
नारिकेलजलं पीतं सक्षौद्रं क्रिमिनाशनम्॥
कम्पिल्लचूर्णं कर्षार्द्धं गुड़ेन सह भक्षितम्॥
संपातयेत् क्रिमीन् सर्व्वानुदरस्थान् न संशयः॥
पलाशवीजेन्द्रविड़ङ्गनिम्बभूनिम्बचूर्णं सगुड़ं लिहेद्यः।

दिनत्रयेण क्रिमयः पतन्ति
पलाशवीजेन यमानिका वा ॥
भुक्ता वेड़ङ्ग चूर्णं हि क्रिमीन् सर्व्वान् व्यपोहति।
पेषयेदारनालेन नाड़ीचस्य फलानि च।
यूकानाञ्च प्रशान्त्यर्थं दद्याल्लेपन्तु मस्तके ॥

धुस्तूरतैलम्।

धुस्तूरपत्रकल्केन तद्रसेनैव पाचितम्
तैलमभ्यङ्गमात्रेण यूका नाशयति चणात् ॥

पारिभद्रावलेहस्तोलकमानः शीतजलानुपानस्तथा क्रिमिमुद्गररस-कीटारिरस-कीटमर्दरसाद्यान्यपि भेषजानि क्रिमिघ्नानुपानेन सह प्रदेयानि। विडङ्गघृतमत्र विशेषेण हितप्रदमिति।

प्रत्यहं कटुकं तिक्तं भोजनं कफनाशनम्।
क्रिमीणां नाशनं रुच्यमग्निसन्दीपनं परम् ॥
चीराणि मांसानि घृतानि चापि
दधीनि शाकानि च पर्णवन्ति।
अम्लञ्च मिष्टञ्च रसं विशेषात्
क्रिमीन् जिघांसुः परिवर्ज्जयेद्धि ॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
क्रिम्यधिकारोऽष्टादशोऽध्यायः।

———

ऊनविंशोऽध्यायः ।

-o-

अग्निमान्द्याद्यधिकारः ।

मन्दस्तीक्ष्णोऽथ विषमः समश्चेति चतुर्व्विधः ।
कफपित्तानिलाधिक्यात् तत्साम्याज्जठरोऽनलः ॥

समादीनां लक्षणानि ।

समा समाग्नेरशिता मात्रा सम्यग् विपच्यते ।
स्वल्पापि नैव मन्दाग्नेर्विषमाग्नेस्तु देहिनः ॥
कदाचित् पच्यते सम्यक् कदाचिच्च न पच्यते ।
मात्रातिमात्राप्यशिता सुखं यस्य विपच्यते ॥
तीक्ष्णाग्निरिति तं विद्यात् समाग्निः श्रेष्ठ उच्यते ॥
विषमो वातजान् रोगांस्तीक्ष्णः पित्तनिमित्तजान् ।
करोत्यग्निस्तथा मन्दो विकारान् कफसम्भवान् ॥

तीक्ष्णाग्निविशेषस्य भस्मकस्य संप्राप्तिर्निदानं लक्षणान्युपद्रवाश्च ।

नरे क्षीणे कफे पित्तं कुपितं मारुतानुगम् ।
स्वोष्मणा पावकस्थाने बलमग्नेः प्रयच्छति ॥
तदा लब्धबलो देहं विरुक्षेत् सानिलोऽनलः ।
अभिभूय पचत्यन्नं तैक्ष्ण्यादाशु मुहुर्मुहुः ॥
पक्वान्नं सततं धातून् शोणितादीन् पचत्यपि ।
तदा दौर्ब्बल्यमातङ्कान् मृत्युञ्चोपनयेन्नरम् ॥
भुक्तेऽन्ने लभते शान्तिं जीर्णमात्रे प्रताम्यति ।
तृड्कासदाहमूर्च्छाः स्युर्व्याधयोऽत्यग्निसम्भवाः ॥

अजीर्णस्य विप्रकृष्टं निदानम्।

अत्यम्बुपानाद्विषमाशनाच्च
सन्धारणात् स्वप्नविपर्य्ययाच्च।
कालेऽपि सात्म्यं लघु चापि भुक्त
मन्नं न पाकं भजते नरस्य॥
आमं विदग्धं विष्टब्धं कफपित्तानिलैस्त्रिभिः।
अजीर्णं केचिदिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः॥
अजीर्णं पञ्चमं केचिन्निर्दोषं दिनपाकि च॥
वदन्ति षष्ठञ्चाजीर्णं प्राकृतं प्रतिवासरम्॥

आमादीनां लक्षणम्।

तत्रामे गुरुतोत्क्लेशः शोथो गण्डाक्षिकूटगः।
उद्गारश्च यथाभुक्तमविदग्धः प्रवर्त्तते॥
विष्टब्धे शूलमाध्मानं विविधा वातवेदनाः।
मलवाताप्रवृत्तिश्च स्तम्भो मोहाङ्गपीड़नम्॥
विदग्धे भ्रमतृण्मूर्च्छाः पित्ताच्च विविधा रुजः।
उद्गारश्च सधूमाम्लः स्वेदो दाहश्च जायते॥
रसशेषेऽन्नविद्वेषो हृदयाशुद्धिगौरवे॥
मूर्च्छाप्रलापो वमथुः प्रसेकः सदनं भ्रमः।
उपद्रवा भवन्त्येते मरणं वाप्यजीर्णतः॥
अनात्मवन्तः पशुवद्भुञ्जते येऽप्रमाणतः।
रोगानीकस्य ते मूलमजीर्णं प्राप्नुवन्ति हि॥
अजीर्णमामं विष्टब्धं विदग्धञ्च यदीरितम्।
विसूच्यलसकौ तस्माद्भवेच्चापि विलम्बिका॥

विसूच्या निरुक्तिः ।

सूचीभिरिव गात्राणि तुदत् सन्तिष्ठतेऽनिलः ।
यस्याजीर्णेन सा वैद्यैर्विसूचीति निगद्यते ॥

तस्या निदानम् ।

न तां परिमिताहारा लभन्ते विदितागमाः ।
मूढ़ास्तामजितात्मानो लभन्तेऽशनलोलुपाः ॥

तस्य लक्षणम् ।

मूर्च्छातिसारौ वमथुः पिपासा
शूलभ्रमोद्वेष्टनजृम्भदाहाः ।
वैवर्ण्यकम्पौ हृदये रुजश्च
भवन्ति तस्यां शिरसश्च भेदः ॥

तस्या उपद्रवाः ।

निद्रानाशोऽरतिः कम्पो मूत्राघातो विसंज्ञता ।
अमी उपद्रवा घोरा विसूच्याः पञ्च दारुणाः ॥

अलसकस्य लक्षणम् ।

कुक्षिरानह्यतेऽत्यर्थं प्रताम्येत् परिकूजति ।
निरुद्धो मारुतश्चैव कुक्षावुपरि धावति ॥
वातवर्चोनिरोधश्च यस्यात्यर्थं भवेदपि ।
तस्यालसकमाचष्टे तृष्णोद्गारौ च यस्य तु ॥

विसूच्यलसकयोररिष्टलक्षणम् ।

यः श्यावदन्तौष्ठनखोऽल्पसंज्ञो
वम्यर्दितोऽभ्यन्तरयातनेत्रः ।
क्षामस्वरः सर्व्वविमुक्तसन्धि-
र्यायान्नरः सोऽपुनरागमाय ॥

विलम्बिकाया लक्षणम्।

दुष्टन्तु भुक्तं कफमारुताभ्यां
प्रवर्त्तते नोर्द्धमधश्च यस्य।
विलम्बिकां तां भृशदुश्चिकित्स्या-
माचक्षते शास्त्रविदः पुराणाः॥

अजीर्णजन्यश्वामस्य कार्य्यान्तरम्।

यत्रस्थमामं विरुजेत् तमेव
देशं विशेषेण विकारजातैः।
दोषेण येनावततं शरीरं
तल्लक्षणैरामसमुद्भवैश्च॥

जीर्णाहारस्य लक्षणम्।

उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गौ यथोचितः।
लघुता क्षुत् पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम्॥

अग्निमान्द्यादीनां चिकित्सा।

सारमेतच्चिकित्सायाः परमग्नेश्च पालनम्॥
तस्माद्यत्नेन कर्त्तव्यं वह्नेस्तु प्रतिपालनम्॥
अस्तु दोषशतं क्रुद्धं सन्तु व्याधिशतानि च।
कायाग्निमेव मतिमान् रक्षन् रक्षति जीवितम्॥
समस्य रक्षणं कार्य्यं विषमे वातनिग्रहः।
तीक्ष्णे पित्तप्रतीकारो मन्दे श्लेष्मविशोधनम्॥
हरीतकी तथा शुण्ठी भक्ष्यमाणा गुडेन च।
सैन्धवेन युता वा स्यात् सातत्येनाग्निदीपनी॥
व्योषं दन्ती त्रिवृच्चित्र कृष्णा मूलं विचूर्णितम्।
तच्चूर्णं गुड़संमिश्रं भक्षयेत् प्रातरुत्थितः॥

एतद्गुड़ाष्टकं नाम बलवर्णाग्निवर्द्धनम्।
शोथोदावर्त्तशूलघ्नं प्लीहपाण्ड्वामयापहम्॥
तत्रामे वमनं कार्य्यं विदग्धे लङ्घनं हितम्।
विष्टब्धे स्वेदनं शस्तं रसशेषे शयीत च।
वमनं त्वलसे पूर्व्वं लवणेनोष्णवारिणा।
स्वेदो वर्त्तिर्लङ्घनञ्च क्रमश्चातोऽग्निवर्द्धनः॥
सरुक् चानद्धमुदरमम्लपिष्टैः प्रलेपयेत्।
दारुहैमवतीकुष्ठशताह्वाहिङ्गुसैन्धवैः॥
तीव्रार्त्तिरपि नाजीर्णी पिबेच्छूलघ्नमौषधम्।
दोषच्छन्नोऽनलो नालं पक्तुं दोषौषधाशनम्॥

सैन्धवादिचूर्ण-हिङ्ग्वष्टकाग्निमुखचूर्ण-भास्करलवण-सुकुमारमोदक-त्रिवृतादिमोदक-लवङ्गाद्यमोदक-शार्द्दूलकाञ्जि-काग्निमुखलवणादीनि भेषजानि यथानुपानमात्राणि वह्नि-मान्द्येऽजीर्णेषु च विविच्य देयानि। रामवाणरसाग्नितुण्डग्र-मृतवटी टङ्कनादिवटी-क्षुधासागररसाग्निरसाजीर्णकण्टकरसा-ग्निकुमाररस-हुताशनरस-भास्कररसाग्निसन्दीपनरस-शङ्खवटी-महाशङ्खवटी-प्रभृतीन्यपि भेषजान्यत्र हितानि।

दुर्ज्जरं संत्यजेत् सर्व्वं निशायामशनं तथा।
अजीर्णी मन्दवह्निश्च भक्षयेत् सुजरं लघु॥

विसूच्या विशेषचिकित्सा।

अतिसारदशायां हि रसचूर्णेन संयुतम्।
फणिफेनं यथामात्रं प्रयुञ्ज्याद्रोगिणे भिषक्॥
शरीरे शीततामाप्ते क्षीणतामिन्द्रिये गते।
यथामात्रं प्रयुञ्जीत मृतसञ्जीवनीं सुधाम्॥

कर्पूरवासितं तोयं तथातिशीततां गतम्।
तृषार्त्ताय मुहुर्दद्यात् युक्तितः प्राणधारणम्॥
उदरोर्द्ध्वं प्रलिम्पेच्च कल्कैः सर्षपसम्भवैः।
तेन वान्तिः शमं याति रोगी च सुखमाप्नुयात्॥
हिङ्गुचन्द्रकणाः पिष्ट्वा ततो रक्तिद्वयोन्मितम्।
काञ्जिकेन समं दद्यादथवा सौध्रुसंयुतम्॥
श्रीवासेन समभ्यज्य स्वेदयेदुदरं शनैः।
स्वेदेन प्रशमं याति वेदनोदरसम्भवा॥
ग्रीवायामथवा पृष्ठे पिष्टैः सिद्धार्थकैर्भिषक्।
हिक्काप्रशमनार्थाय पृष्ठवंशं प्रलेपयेत्॥
मूत्ररोधप्रशान्त्यर्थं स्थलपद्मस्य पत्रजम्।
स्वरसं सितया सार्द्धं पाययेत् परमं हितम्॥
सोरकं वटपत्रैश्च पिष्ट्वा पिम्पेत् तथोदरम्।
शीताम्भः पाययेत् तच्च तन्मूत्रकरणं परम्॥
शिरःशूले च शिरसि सिञ्चेत् तोयं सुशीतलम्।
संज्ञासञ्जननार्थञ्च चरणौ परितापयेत्॥
कुष्ठसैन्धवयोः कल्कं चुक्रतैलसमन्वितम्।
विसूच्यां मर्दयेत् कोष्णं खल्लीशूलनिवृत्तये॥

त्वक्पत्ररास्नागुरुशिग्रुकुष्ठै-
रम्लप्रपिष्टैः सवचाशताह्वैः।
उद्वर्त्तनं खल्लिविसूचीकाघ्नं
तैलं विपक्वञ्च तदर्थकारि॥

पीतः कर्पूरजोऽरिष्टो विसूच्यां सततं हितः।
जलपीतमपामार्गमूलं चैतां निहन्ति च॥

चूर्णं शृङ्गाटकोद्भूतं छागेन पयसा पचेत् ।
विसूच्यादौ तदशनं हितं परममुच्यते ॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
अग्निमान्द्याद्यधिकारः ऊनविंशोऽध्यायः ।

विंशोऽध्यायः ।

अरोचकाधिकारः ।

सनिदानमरोचकमाह ।

वातादिभिः शोकभयातिलोभ
क्रोधैर्मनोघ्नाशन गन्धरूपैः ।
अरोचकाः स्युः परिहृष्टदन्तः
कषायवक्त्रश्च मतोऽनिलेन ॥

वातादिभिस्त्रयः सन्निपातेनैकः शोकादिना आगन्तुरेकः एवं पञ्च अरोचका भवन्ति । अतिलोभादहितस्य सततोपयोगहेतुतया दोषप्रकोपः । वातिकस्य लक्षणमाह परिहृष्टदन्त इत्यादि । परिहृष्टदन्तः अम्लभोजनेनेव परिहृष्टौ दन्तौ यस्य सः । तथा कषायवक्त्रः कषायरसो वक्त्रं यस्य सः ।

पित्तजकफजयोर्लक्षणम् ।

कट्वम्लमुष्णं विरसञ्च पूति पित्तेन विद्याल्लवणञ्च वक्त्रम् ।
माधुर्य्यपैच्छिल्य गुरुत्व शैत्यस्निग्धत्व दौर्गन्ध्ययुतं कफेन ॥

कटुस्त्वमित्यादिना विद्यादित्यन्तेन पैत्तिकस्य लक्षणं ततो लवणञ्चेत्यादिना श्लैष्मिकस्येति। पैच्छिल्यं मुखस्याभ्यन्तरे स्निग्धत्वं वहिः।

हृच्छूलपीड़नयुतं पवनेन पित्ताव्
तृड्दाह चोषबहुलं सकफप्रसेकम्।
श्लेषात्मकं बहुरुजं बहुभिश्च विद्याद्
वैगुण्यमोहजडताभिरथापरञ्च॥

हृच्छूलपीडनयुतं हृदि शूलेन पीडनं तेन युतम्। चोषः पार्श्वस्थिताग्निनेव सन्तापः। बहुभिः त्रिभिर्दोषैः बहुरुजं कथितवातादिरोगयुक्तन्। वैगुण्यं मनसो व्याकुलत्वम्। जडता शून्यता। अपरमागन्तुजम्।

आगन्तुजसान्निपातिकयोर्लक्षणम्।
अरोचके शोकभयातिलोभ-
क्रोधाद्यहृद्याशुचिगन्धजे स्यात्।
स्वाभाविकञ्चास्यमथारुचिश्च
त्रिदोषजेनैकरसं भवेच्च॥

क्रोधादीत्यादिशब्देन अहृद्ययोरशनगन्धयोर्ग्रहणम्। स्वाभाविकमविकृतरसम्। त्रिदोषजमाह नैकरसम् अनेकरसमास्यं स्यादिति।

प्रक्षिप्तन्तु मुखे चान्न यत्र न स्वदते नरः।
अरोचकः स विज्ञेयो भक्तद्वेषमतः शृणु॥
चिन्तयित्वा तु मनसा दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा च भोजनम्।
द्वेषमायाति चेज्जन्तुर्भक्तद्वेषः स उच्यते॥

कुपितस्य भयार्त्तस्य तथा भक्तविरोधिनः।
यत्र नान्ने भवेच्छ्रद्धा सोऽभक्तच्छन्द उच्यते॥

न स्वदते अन्नस्य मिष्टतां न प्राप्नोति तदन्नं मिष्टं न लगतीति यावत्।

अरोचकस्य चिकित्सा।

वस्तिं समीरणे पित्ते विरेकं वमनं कफे।
कुर्य्याद्‌हृद्यानुकूलानि हर्षणञ्च मनोघ्नजे॥
भोजनाग्रे सदा पथ्यं लवणार्द्रकभक्षणम्।
रोचनं दीपनं वह्नेर्जिह्वाकण्ठविशोधनम्॥
कुष्ठं सौवर्च्चलाजाजीशर्करामरिचं विड़म्।
धात्र्येलापद्मकोशीरपिप्पल्यश्चन्दनोत्पलम्॥
लोध्रं तेजोवती पथ्या त्र्यूषणं सयवाग्रजम्।
आर्द्रदाड़िमनिर्यासश्चाजाजी शर्करा तथा॥
सतैलमाक्षिकास्त्वेते चत्वारः कवड़ग्रहाः।
चतुरोऽरोचकान् हन्युर्वाताद्येकजसर्व्वजान्॥
त्वङ्मुस्तमेलाधान्यानि मुस्तमामलकं त्वचः।
त्वक् च दार्व्वी यमान्यश्च पिप्पल्यस्तेजवत्यपि॥
यमानी तिन्तिड़ीकञ्च पञ्चैते मुखशोधनाः।
श्लोकपादैरभिहिताः सर्व्वारोचकनाशनाः॥
कारव्यजाजी मरिचं द्राक्षा वृक्षाम्ल दाड़िमम्।
सौवर्च्चलं गुड़क्षौद्रं सर्व्वारोचकनाशनम्॥
विट्चूर्णमधुसंयुक्तो रसो दाड़िमसम्भवः।
असाध्यामपि संहन्यादरुचिं वक्त्रधारितः॥

तिन्तिड़ीपानकञ्चापि रसाला रसकेशरी।
भेषजान्येवमादीनि प्रयोज्यान्यरुचौ गदे॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
अरोचकाधिकारो विंशोऽध्यायः।

एकविंशोऽध्यायः।

अतीसाराधिकारः।

अतिसारस्य विप्रकृष्टं निदानम्।

गुर्व्वतिस्निग्धरूक्षोष्णद्रवस्थूलातिशीतलैः।
विरुद्धाध्यशनाजीर्णैर्विषमैश्चापि भोजनैः॥
स्नेहाद्यैरपि युक्तैश्च मिथ्यायुक्तैर्विषैर्भयैः।
शोकाद्दुष्टाम्बुमद्यातिपानैः सात्म्यर्त्तुपर्य्ययैः॥
जलाभिरमणैर्वेगविघातैः क्रिमिदोषतः।
नृणां भवत्यतीसारो लक्षणं तस्य वक्ष्यते॥

तस्य पूर्व्वरूपम्।

हृन्नाभिपायूदरकुक्षितोद-
गात्रावसादानिलसन्निरोधाः।
विट्सङ्ग आध्मानमथाविपाको
भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि॥

तस्य संप्राप्तिः ।

संशम्यापां धातुरग्निं प्रवृद्धः
शकृन्मिश्रो वायुनाधः प्रणुन्नः ।
सरत्यतोवातिसारं तमाहु-
र्व्याधिं घोरं षड्विधं तं वदन्ति ॥
एकैकशः सर्व्वशश्चापि दोषैः
शोकेनान्यः षष्ठ आमेन चोक्तः ।

वातिकस्य तस्य लक्षणम् ।

अरुणं फेनिलं रूक्षमल्पमल्पं मुहुर्मुहुः ।
शकृदामं सरुक्शब्दं मारुतेनातिसार्य्यते ॥

पैत्तिकस्य लक्षणम् ।

पित्तात् पीतं हरितं लोहितं वा
तृष्णामूर्च्छादाहपाकोपपन्नम् ।

श्लैष्मिकस्य लक्षणम् ।

शुक्लं सान्द्रं सकफं श्लेष्मणा तु
विस्रं शीतं हृष्टरोमा मनुष्यः ।

सान्निपातिकस्य लक्षणम् ।

वराहस्नेहमांसाम्बुसदृशं सर्व्वरूपिणम् ।
कृच्छ्रसाध्यमतीसारं विद्याद्दोषत्रयोद्भवम् ॥

शोकजस्य लक्षणम् ।

तैस्तैर्भावैः शोचतोऽल्पाशनस्य
वाष्पोष्मा वै वह्निमाविश्य जन्तोः ।
कोष्ठं गत्वा क्षोभयेत् तस्य रक्तं
तच्चाधस्तात् काकणन्तीप्रकाशम् ॥

निर्गच्छेद्वै विड्‌विमिश्रं ह्यविड्‌वा
निर्गन्धं वा गन्धवद्वातिसारः।
शोकोत्पन्नो दुश्चिकित्स्योऽतिमात्रं
रोगो वैद्यैः कष्ट एष प्रदिष्टः॥

आमातिसारस्य लक्षणम्।

अन्नाजीर्णात् प्रद्रुताः क्षोभयन्तः
कोष्ठं दोषा धातुसङ्घान् मलांश्च।
नानावर्णं नैकशः सारयन्ति शूलोपेतं षष्ठमेनं वदन्ति॥

पित्तातिसारभेदस्य रक्तातिसारस्य लक्षणम्।

पित्तकृन्ति यदात्यर्थं द्रव्याण्यश्नाति पैत्तिके।
तदोपजायतेऽभीक्ष्णं रक्तातिसार उल्वणः॥

सर्व्वातीसाराणामामावस्थापक्वावस्थयोर्लक्षणम्।

संसृष्टमेभिर्दोषैस्तु न्यस्तमप्स्ववसीदति।
पुरीषं भृशदुर्गन्धि पिच्छिलं चामसंज्ञितम्॥
एतान्येव तु लिङ्गानि विपरीतानि यस्य वै।
लाघवञ्च विशेषेण तस्य पक्वं विनिर्दिशेत्॥

अतिसारस्यारिष्टं लक्षणम्।

पक्वजाम्बवसङ्काशं यकृत्खण्डनिभं तनुम्।
घृततैलवसामज्जवेसवारपयोदधि॥
मांसधावनतोयाभं कृष्णं नीलारुणप्रभम्।
कर्व्वुरं मेचकं स्निग्धं चन्द्रकोपगतं घनम्॥
कुणपं मस्तुलुङ्गाभं सुगन्धि क्वथितं बहु।
तृष्णादाहतमःश्वासहिक्कापार्श्वास्थिशूलिनम्॥
सम्मूर्च्छारतिसम्मोहयुक्तं पक्वबलीगुदम्।

प्रलापयुक्तञ्च भिषग्वर्ज्जयेदतिसारिणम्॥
असंवृतगुदं क्षीणं दूराध्मातमुपद्रुतम्।
गुदे पक्के गतोष्माणमतिसारकिणं त्यजेत्॥
श्वासशूलपिपासार्त्तं क्षीणं ज्वरनिपीड़ितम्।
विशेषेण नरं वृद्धमतीसारो विनाशयेत्॥

प्रवाहिकायाः संप्राप्तिः।

वायुः प्रवृद्धो निचितं वलाशं
नुदत्यधस्तादहिताशनस्य।
प्रवाहतोऽल्पं बहुशो मलाक्तं
प्रवाहिकां तां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः॥
प्रवाहिका वातकृता सशूला
पित्तात् सदाहा सकफा कफाच्च।
सशोणिता शोणितसम्भवा च
ताः स्नेहरूक्षप्रभवा मतास्तु॥
तासामतीसारवदादिशेच्च
लिङ्गं क्रमञ्चामविपक्वताञ्च॥

अतिसारमुक्तस्य लक्षणम्।

यस्योच्चारं विना मूत्रं सम्यग्वायुश्च गच्छति।
दीप्ताग्नेर्लघुकोष्ठस्य स्थितस्तस्योदरामयः॥

अतीसारस्य चिकित्सा।

आमे विलङ्घनं शस्तमादौ पाचनमेव च।
कार्य्यञ्चानशनस्यान्ते प्रद्रवं लघु भोजनम्॥
एकं हि लङ्घनं त्यक्त्वा बलिनोऽन्यन्न भेषजम्।
पक्त्वा तन्निखिलान् दोषांस्त्वरया शमयेन्नदम्॥

ह्रीवेरशृङ्गवेराभ्यां मुस्तपर्पटकेन वा ।
मुस्तोदीच्यशृतं वापि तोयं देयं पिपासवे ॥
युक्तोऽन्नकाले क्षुत्क्षामं लघून्यन्नानि भोजयेत् ॥

ओषधैः सिद्धपेया लाजानां शक्तवोऽप्यतिसारहिता वस्त्रप्रसुतमण्डः पेयाश्च मसूरयूषश्च ।

न तु संग्रहणं दद्यात् पूर्व्वमामातिसारिणे ।
दोषा ह्यादौ रुध्यमाना जनयन्त्यामयान् बहून् ॥
शोथपाण्ड्वामयप्लीहकुष्ठगुल्मोदरज्वरान् ।
दण्डकालसकाध्मानग्रहण्यर्शोगदांस्तथा ॥
क्षीणधातुबलार्त्तस्य बहुदोषोऽतिनिःस्रुतः ।
आमोऽपि स्तम्भनीयः स्यात् पाचनान्मरणं भवेत् ॥
स्तोकं स्तोकं विबन्धं वा सशूलं योऽतिसार्य्यते ।
अभयापिप्पलीकल्कैः सुखोष्णैस्तं विपाचयेत् ॥

धान्यपञ्चकं धान्यचतुष्कञ्च ।

धान्यकं नागरं मुस्तं बालकं बिल्वमेव च ।
आमशूलविबन्धघ्नं पाचनं वह्निदीपनम् ॥
इदं धान्यचतुष्कं स्यात् पैत्ते शुण्ठीं विना पुनः ।
नागरातिविषामुस्तैरथवा धान्यनागरैः ।
तृष्णाशूलातिसारघ्नं पाचनं दीपनं लघु ॥
पक्वोऽसकृदतीसारो ग्रहणी मार्दवाद्यदा ।
प्रवर्त्तते तदा कार्य्यः क्षिप्रं सांग्राहिको विधिः ॥

कञ्चटादिः ।

कञ्चटदाड़िमजम्बूशृङ्गाटकापत्रह्रीवेरम् ।
जलधरनागरसहितं गङ्गामपि वेगिनीं रुन्ध्यात् ॥

कुटजादिः ।

कुटजं दाड़िमं मुस्तं धातकी विल्वबालकम् ।
लोध्रचन्दनपाठाश्च कषायं मधुना पिवेत् ॥
सामे शूले सरक्ते च पिच्छास्रावे च शस्यते ।
कुटजादिरिति ख्यातः सर्व्वातीसारनाशनः ॥

वत्सकादिः ।

सवत्सकः सातिविषः सविल्वः सोदीच्य मुस्तश्च कृतः कषायः ।
सामे सशूले सहशोणिते च
चिरप्रवृत्तोऽपि हितोऽतिसारे ॥
कृत्वालवालं सुदृढं पिष्टैरामलकैर्भिषक् ।
आर्द्रकस्वरसेनाथ पूरयेन्नाभिमण्डलम् ॥
नदीवेगोपमं घोरमतिसारं विनाशयेत् ॥
तथा जातीफलं पिष्ट्वा नाभौ दद्यात् प्रलेपनम् ।
दुर्निवारमतीसारं वारयत्यनिवारितम् ॥
आम्रस्य वल्कलं पिष्टं काञ्जिकेन प्रयत्नतः ।
नाभिं संलेपयेत्तेन कल्केन मतिमान् भिषक् ॥
नदीवेगोपमं घोरमतीसारं निवारयेत् ॥
विल्वचूतास्थिनिर्य्यूहः पीतः सक्षौद्रशर्करः ।
निहन्याच्छर्द्दीतीसारं वैश्वानर इवाहुतिम् ॥
पटोलयवधन्याकक्काथः पेयः सुशीतलः ।
शर्करामधुसंयुक्तश्छर्द्यतीसारनाशनः ॥
जातीफलं त्रिदशपुष्पसमन्वितञ्च
जीरञ्च टङ्कनयुतं मुनिभिः प्रणीतम् ।
एतानि माक्षिकमितासहितानि लिढ्वा

आमातिसारमखिलं गुरुमाशु हन्ति ॥
पीत्वाहिफेनं छागेन दुग्धेन रक्तिकोन्मितम् ।
अतीसार नदीवेगं सुघोरं त्वरया जयेत् ॥
अहिफेनातियोगेन नातिसारो निवर्त्तते ।
किन्त्वस्य बहुभिर्योगैर्मा स्रतोऽस्रत एव सः ॥

कुटजदाड़िमकषायः ।

कषायो मधुना पीतस्त्वचो दाडिमवत्सकात् ।
सद्यो जयेदतीसारं सरक्तं दुर्निवारकम् ॥

गुडविल्वम् ।

गुड़ेन खादितं विल्वं रक्तातीसारनाशनम् ।
आमशूलविबन्धघ्नं कुक्षिरोगविनाशनम् ॥
जम्ब्वाम्रामलकीनान्तु पल्लवानथ कुट्टयेत् ।
संगृह्य स्वरसं तेषामजाक्षीरेण योजयेत् ॥
तं पिबेन्मधुना युक्तं रक्तातिसारनाशनम् ॥
विल्वं छागपयःसिद्धं सितामोचरसान्वितम् ।
कलिङ्गचूर्णसंयुक्तं रक्तातिसारनाशनम् ॥
पीत्वा शतावरीकल्कं पयसा क्षीरभुग् जयेत् ।
रक्तातिसारं पीत्वा वा तया सिद्धं घृतं नरः ॥
कुटजस्य पलं गृह्य चाष्टभागजले शृतम् ।
तथैव विपचेद्भूयो दाडिमोदकसंयुतम् ॥
यावच्चैव लसीकाभं शृतं तदुपकल्पयेत् ।
तस्यार्द्धकर्षं तक्रेण पिबेद्रक्तातिसारवान् ॥
अवश्यमरणीयोऽपि मृत्योर्य्याति न गोचरम् ॥
कल्कस्तिलानां कृष्णानां शर्कराभागसंयुतः ।

आजेन पयसा पीतः सद्यो रक्तं नियच्छति ॥
विल्वाब्दधातकीपाठाशुण्ठीमोचरसाः समाः।
पीता रुन्धन्त्यतीसारं गुडतक्रेण दुर्ज्जयम् ॥

प्रवाहिकायाम्।

बालं विल्वं गुड़ं तैलं पिप्पलीं विश्वभेषजम्।
लिह्याद्वाते प्रतिहते सशूले सप्रवाहिकः ॥
पयसा पिप्पलीकल्कः पीतो वा समरिचोद्भवः।
त्र्यहात् प्रवाहिकां हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम् ॥
दध्ना ससारेण समाक्षिकेण भुञ्जीत निश्चारकपीड़ितस्तु।
सुतप्तकुप्यक्वथितेन वापि क्षीरेण शीतेन मधुप्लुतेन ॥
निश्चारके सरक्ते तु क्रिया रक्तातिसारजित्।
कर्त्तव्या भिषजा वीक्ष्य दोषमग्निं बलं वयः ॥

नारायणचूर्ण-वृहद्गङ्गाधरचूर्ण-कुटजलेह-कुटजाष्टकादीनि भेषजानि•छागदुग्धाद्यनुपानानि यथामात्राणि अतीसारादौ देयानि।

अमृतार्णवरस-जातीफलरसाभयनृसिंहरसानन्दभैरवरस-कर्पूररसादयोऽप्यणुवटिका अत्र हिताः।

अतीसारेऽपि पथ्यादि ज्ञेयं सर्व्वमजीर्णवत् ॥
स्नानावगाहावभ्यङ्गं गुरुस्निग्धद्रवाशनम्।
व्यायाममग्निसन्तापमतिसारी विवर्ज्जयेत् ॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
अतिसाराधिकारे एकविंशोऽध्यायः।

द्वाविंशोऽध्यायः ।

— ◎ —

अथ ग्रहणीरोगाधिकारः ।

ग्रहणीरोगस्य सम्प्राप्तिः संख्या सामान्यलक्षणञ्च ।

अतीसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्नेरहिताशिनः ।
भूयः संदूषितो वह्निर्ग्रहणीमभिदूषयेत ॥
एकैकशः सर्व्वशश्च दोषैरत्यर्थमूर्च्छितैः ।
सा दुष्टा बहुशोभुक्तमाममेव विमुञ्चति ॥
पक्वं वा सरुज पूति मुहुर्बद्धं मुहुर्द्रवम् ।
ग्रहणीरोगमाहुस्तमायुर्व्वेदविदो जनाः ॥

अपिशब्दादजातातिसारस्यापि ग्रहणीरोगः स्यात् ।

तस्य पूर्व्वरूपम् ।

पूर्व्वरूपन्तु तस्येदं तृष्णालस्यं बलक्षयः ।
विदाहोऽन्नस्य पाकश्च चिरात् कायस्य गौरवम् ॥

वातजाया ग्रहण्या निदानं सम्प्राप्तिर्लक्षणञ्च ।

कटुतिक्तकषायातिरुक्षसंदुष्टभोजनैः ।
प्रमितानशनात्यध्ववेगनिग्रहमैथुनैः ॥
मारुतः कुपितो वह्निं संछाद्य कुरुते गदान् ।
तस्यान्नं पच्यते दुःखं शुक्तपाकं खराङ्गता ॥
कण्ठास्यशोषः क्षुत्तृष्णा तिमिरं कर्णयोः स्वनः ।
पार्श्वोरुवङ्क्षणग्रीवारुगभीक्ष्णं विसूचिका ॥
हृत्पीड़ाकार्श्यदौर्व्बल्यवैरस्यं परिकर्त्तिका ।
गृद्धिः सर्व्वरसानाञ्च मनसः सदनन्तथा ॥

जीर्णे जीर्य्यति चाध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यमुपैति च।
स वातगुल्महृद्रोगप्लीहाशङ्की च मानवः॥
चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत्।
पुनःपुनः सृजेद्वर्चः कासश्वासार्दितोऽनिलात्॥

पित्तजायास्तस्या निदानं सम्प्राप्तिर्लक्षणञ्च।

कट्वजीर्णविदाह्यम्लक्षाराद्यैः पित्तमुल्वणम्।
आप्लावयद्धन्त्यनलं जलन्तप्तमिवानलम्॥
सोऽजीर्णं नीलपीताभं पीताभः सार्य्यते द्रवम्।
पूत्यम्लोद्गारहृत्कण्ठदाहारुचितृडर्दितः॥

श्लेष्मजायास्तस्या निदानं सम्प्राप्तिर्लक्षणञ्च।

गुर्व्वतिस्निग्धशीतादिभोजनादतिभोजनात्।
भुक्तमात्रस्य च सप्नाद्धन्त्यग्निं कुपितः कफः॥
तस्यान्नं पच्यते दुःखं हृल्लासच्छर्द्यरोचकाः।
आस्योपदेहमाधुर्य्यं कासष्ठीवनपीनसाः॥
हृदयं मन्यते स्त्यानमुदरं स्तिमितं गुरु।
दुष्टो मधुर उद्गारः सदनं लोमहर्षणम्॥
भिन्नामश्लेष्मसंसृष्टगुरुवर्च्चःप्रवर्त्तनम्।
अकृशस्यापि दौर्व्बल्यमालस्यञ्च कफात्मके।

त्रिदोषजाया निदानं सम्प्राप्तिश्च।

पृथग्वातादिनिर्दिष्टहेतुलिङ्गसमागमे।
त्रिदोषं निर्द्दिशेदेवं तेषां वक्ष्यामि भेषजम्॥

संग्रहग्रहण्या लक्षणम् ।

अन्त्रकूजनमालस्यं दौर्ब्बल्यं सदनन्तथा ।
द्रवं शीतं घनं स्निग्धं सकटीवेदनं शकृत् ॥
आमं बहु सपैच्छिल्यं सशब्दं मन्दवेदनम् ।
पक्षान्मासाद्दशाहाद्वा नित्यं वाप्यथ मुञ्चति ॥
दिवा प्रकोपो भवति रात्रौ शान्तिं व्रजेच्च सा ।
दुर्विज्ञेया दुश्चिकित्स्या चिरकालानुबन्धिनी ॥
सा भवेदामवातेन संग्रहग्रहणी मता ॥

घटीयन्त्राख्यस्य ग्रहणीरोगस्य लक्षणम् ।

प्रसुप्तिः पार्श्वयोः शूलं तथा जलघटिध्वनिः ।
तं वदन्ति घटियन्त्रमसाध्य ग्रहणीगदम् ॥

जलघटिध्वनिः अधोमुखीकृताया जलघट्या जलनिःसरणे यथा ध्वनिः, तथा मलनिर्गमनसमये भवति ।

बालो जीवति यत्नेन युवा जीवति वा न वा ।
वृद्धस्तु ग्रहणीरोगान्न जीवति न जीवति ॥

ग्रहण्याश्चिकित्सा ।

ग्रहणीमाश्रितं दोषमजीर्णवदुपाचरेत् ।
अतीसारोक्तविधिना तस्यामञ्च विपाचयेत् ॥
शरीरानुगते सामे रसे लङ्घनपाचनम् ।
विशुद्धामाशयायास्मै पञ्चकोलादिभिर्युतम् ॥
दद्यात् पेयादि लघ्वन्नं पुनर्योगांश्च दीपनान् ॥
ग्रहणीदोषिणां तक्रं दीपनं ग्राहि लाघवात् ।
पथ्यं मधुरपाकित्वान्न च पित्तप्रकोपणम् ॥
कषायोष्णविकाशित्वाद् रौक्ष्याच्चैव कफे हितम् ।

वाते स्वाद्वम्लसान्द्रत्वात् सद्यष्कमविदाहि तत् ॥
कपित्थविल्वचाङ्गेरी तक्रदाड़िमसाधिता।
यवागूः पाचयत्यामं शकृत् संवर्त्तयत्यपि ॥
संवर्त्तयति घनीकरोति।
नागरं चित्रकं चव्यं मुस्तकं विल्वदाड़िमौ।
यमानीं क्वाथयित्वा च सैन्धवेन पिवेन्नरो ॥
हरीतकी यमानी च सैन्धवञ्च तथा विडम्।
तक्रेण साधितः कल्क इत्येषां वह्निदीपनः ॥
आध्मानापहरः श्रेष्ठः कासश्वासनिसूदनः।
कोष्ठशुद्धिकरश्चापि ग्रहणीगदनाशनः।
तिम्पाकस्य रसं वापि निम्बूकस्यापि वा तथा।
पिवेत् सलवणं नित्यं ग्रहणीगदशान्तये ॥
मुस्तकातिविषाविल्वं कौटजं सूक्ष्मचूर्णितम्।
मधुना च समालीढं नाशयेद् ग्रहणीगदम् ॥
श्वेतो वा यदि वा रक्तः सुपक्वो ग्रहणीगदः।
गुड़ेनाधिकसर्जेन भक्षितेनाशु नश्यति ॥
अतिसारोक्तभैषज्यैर्निरामां ग्रहणीं जयेत् ॥
चित्रकाख्या च गुडिका चूर्णं गङ्गाधराभिधम्।
पाठाद्यञ्च लवङ्गाद्यं चूर्णंसायासकाञ्जिकम् ॥
गुडः कल्याणको नाम पिप्पल्याद्यासवस्तथा।
मोदकोऽग्निकुमाराख्यः श्रीकामेश्वरमोदकः ॥
जातीफलाद्या वटिका रसश्चाग्निकुमारकः।
नृपवल्लभनामा च रसोऽभ्रवटिका तथा ॥
रसपर्पटिका चापि तथा विजयपर्पटी।

पञ्चामृताभिधा चापि लौहपर्पटिका तथा ॥
ग्रहणीकपाटाख्य रसः स चात्र परमो हितः ।
एतान्येव तथान्यानि भेषजान्यत्र योजयेत् ॥
सुजरं दीपनं वक्रेवन्नं पानञ्च नित्यशः ।
सेवेत मतिमानत्र विपरीतं विवर्ज्जयेत् ॥
शालिं प्रत्रं मसूरञ्च यवं मांसरसं तथा ।
मद्गुरञ्च तथा शृङ्गीं तक्रं विल्वञ्च दाड़िमम् ॥
शृङ्गाटकं छागदुग्धं वार्त्ताकुञ्च कसेरुकम् ।
ग्रहणीगदवान् नित्यं भुञ्जीतैवंविधानि च ॥
दिवास्वप्नं सुरां तीक्ष्णां रात्रौ जागरणं तथा ।
गुरु चान्नमभिष्यन्दि यत्नतः परिवर्ज्जयेत् ॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
ग्रहणीरोगाधिकारो द्वाविंशोऽध्यायः ।

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अम्लपित्ताधिकारः ।

अम्लपित्तस्य विप्रकृष्टं निदानम् ।

विरुद्धदुष्टाम्लविदाहि पित्त-
प्रकोपि पानान्नभुजो विदग्धम् ।
पित्तं स्वहेतूपचितं पुरा यत्
तदम्लपित्तं प्रवदन्ति सन्तः ॥

अम्लपित्तस्य लक्षणम्।

अविपाकक्लमोत्क्लेशतिक्ताम्लोद्गारगौरवैः।
हृत्कण्ठदाहारुचिभिश्चाम्लपित्तं वदेद्भिषक्॥

तृड्दाहमूर्च्छाभ्रममोहकारि
प्रयात्यधो वा विविधप्रकारम्।
हृल्लासकोठानलसादहर्ष-
स्वेदाङ्गपीतत्वकरं कदाचित्॥
वान्तं हरित्पीतकनीलकृष्ण-
मारक्तरक्ताभमतीव चाम्लम्।
मांसोदकाभं त्वतिपिच्छिलाभं
श्लेष्मानुजातं विविधं रसेन॥

अम्लपित्तस्यावस्थाविशेषः।

भुक्ते विदग्धे त्वथवाप्यभुक्ते
करोति तिक्ताम्लवमिं कदाचित्।
उद्गारमेवंविधमेव कण्ठ
हृत्कुक्षिदाहं शिरसो रुजं वा॥

करचरणदाहमौष्ण्यं महतीमरुचिं ज्वरञ्च कफपित्तम्।
जनयति कण्डूमण्डलपिडकाशतनिचितगात्ररोगचयम्॥
रोगोऽयमम्लपित्ताख्यो यत्नात् संसाध्यते नवः।
चिरोत्थितो भवेद् याप्यः कृच्छ्रसाध्यः स कस्यचित्॥
सानिलं सानिलकफं सकफं तच्च लक्षयेत्।
दोषलिङ्गेन मतिमान् भिषङ्मोहकरं हि तत्॥
कम्पप्रलाप मूर्च्छाचिमिचिमि गात्रावसाद शूलानि।
तमसो दर्शन विभ्रम प्रमोह हर्षास्त्वनिलकोपात्॥

कफनिष्ठीवन गौरव जडतारुचि शीतसादवमि लेपाः॥
दहनबलसादः कण्डू निद्रा चिह्नं कफानुगे भवति।
उभयमिदमेव चिह्नं मारुत कफसम्भवे भवत्यम्ले॥

श्लेष्मपित्तस्य लक्षणम्।

तमो मूर्च्छारुचिश्छर्द्दिरालस्यञ्च शिरोरुजा।
प्रसेको मुखमाधुर्य्यं श्लेष्मपित्तस्य लक्षणम्।

अम्लपित्तस्य चिकित्सा।

अम्लपित्ते तु वमनं पटोलारिष्टवासकैः।
कारयेन्मदनैः क्षौद्रैः सैन्धवैश्च तथा भिषक्॥
विरेचनं त्रिवृच्चूर्णं मधु धात्री फलद्रवैः।
ऊर्द्धगं वमनैर्विद्वानधोगं रेचनैर्हरेत्॥
निस्तुष यवबृषधात्रीक्वथितं सलिलं त्रिगन्धमधुयुक्तम्।
द्रुततरमपहरति वमिं सञ्जनितामम्लपित्तेन॥
पटोलं नागरं धान्यं क्वाथयित्वा जलं पिबेत्।
कण्डू पामार्त्ति शूलघ्नं कफपित्ताग्निमान्द्यजित्॥
पटोल विश्वामृत रोहिणीकृतं
जलं पिबेत् पित्तकफाश्रये तु।
शूल भ्रमारोचक वह्निमान्द्य
दाह ज्वर च्छर्द्दि निवारणं तत्॥
अभया पिप्पली द्राक्षा सिता धान्ययवासकम्।
मधुना कण्ठदाहघ्न पित्तश्लेष्महरं परम्॥
पठोल यव धन्याक पिप्पल्यामलकानि च।
एषां क्षौद्रयुतः क्वाथः पित्तश्लेष्महरः परः॥
वासामृता पर्पटक निम्बभूनिम्बमार्कवैः।

त्रिफला कुलकैः क्वाथः सक्षौद्रश्चाम्लपित्तहा॥

अविपत्तिकरचूर्णं पिप्पलीखण्ड शुण्ठीखण्ड सितामण्डूर सौभाग्यशुण्ठीमोदकाद्यानि भेषजान्यत्र हितानि।

क्षुधावतीगुड़िका पञ्चाननगुड़िका पानीयभक्तवटिका लीलाविलासरसश्चैवंविधान्यपराण्यपि औषधान्यत्र प्रशस्तानि। श्रीविल्वाख्यादिकानि तैलानि च शस्तानि।

यवगोधूमं मुद्गाश्च पुराणा रक्तशालयः।
जलानि तप्तशीतानि शर्करा मधु शक्तवः॥
कर्कोटकं कारवेल्लं पटोलं हिलमोचिका।
वेत्राग्रं वृद्धकुष्माण्डं रम्भापुष्पञ्च वास्तूकम्॥
कपित्थं दाड़िमं धात्री तिक्तानि सकलानि च।
अम्लपित्तामये नित्यं सेवितव्यानि मानवैः॥
नवान्नानि समस्तानि कफपित्तकराणि च।
वमिवेग तिलान् माषान् कुलत्थांस्तैलभक्षणम्॥
अविदुग्धञ्च धान्याम्लं लवणाम्लकटूनि च।
गुर्व्वन्नं दधि मद्यञ्च वर्ज्जयेदम्लपित्तवान्॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
ग्रहणीरोगाधिकारस्त्रयोविंशोऽध्यायः।

चतुर्व्विंशोऽध्याय: ।

——:o:——

शूलाधिकार: ।

शूलस्य सन्निकृष्टं निदानम् ।

दोषै: पृथक् समस्तामद्वन्द्वै: शूलोऽष्टधा भवेत् ।
सर्व्वेष्वेतेषु शूलेषु प्रायेण पवन: प्रभु: ॥

वातिकशूलस्य विप्रकृष्टं निदानं सम्प्राप्तिर्लक्षणञ्च ।

व्यायाम यानादतिमैथुनाच्च
प्रजागराच्छीतजलातिपानात् ।
कलायमुद्गाढ़कि कोरदूषा-
दत्यर्थरूक्षाध्यशनाभिघातात् ॥
कषायतिक्तातिविरूढजान्न-
विरुद्ध वल्लूरक शुष्कशाकात् ।
विट्शुक्रमूत्रानिलवेगरोधा-
च्छोकोपवासादतिहास्यभाषात् ॥
वायु: प्रवृद्धो जनयेद्धि शूलं
हृत्पार्श्वपृष्ठ त्रिकवस्तिदेशे ।
जीर्णे प्रदोषे च घनागमे च
शीते च कोपं समुपैति गाढ़म् ॥
मुहुर्मुहुश्चोपशम प्रकोपै-
र्विण्मूत्र संस्तम्भन तोदभेद: ।
संस्वेदनाभ्यञ्जन मर्द्दनाद्यै:
स्निग्धोष्ण भोज्यैश्च शमं प्रयाति ॥

पैत्तिकस्य विप्रकृष्टं निदानं सम्प्राप्तिर्लक्षणञ्च।

क्षारातितीक्ष्णोष्ण विदाहि तैल-
निष्पाव पिण्याक कुलत्थयूषैः।
कट्वम्ल सौवीर सुराविकारैः
क्रोधानलायास रवि प्रतापैः॥
ग्राम्यातियोगादशनैर्व्विदग्धैः
पित्तं प्रकुप्याशु करोति शूलम्।
तृण्मोहदाहार्त्तिकरं हि नाभ्यां
संस्वेद मूर्च्छा भ्रम चोषयुक्तम्॥
मध्यन्दिने कुप्यति चार्द्धरात्रे
निदाघकाले जलदात्यये च।
शीते च शीतैः समुपैति शान्ति
सुस्वादु शीतैरपि भोजनैश्च॥

श्लैष्मिकस्य विप्रकृष्टं निदानं संप्राप्तिर्लक्षणञ्च।

आनूपवारिजकिलाटपयोविकारै-
र्मांसेक्षुपिष्टकृशरातिलशष्कुलीभिः।
अन्यैर्बलासजनकैरपि हेतुभिश्च
श्लेष्मा प्रकोपमुपगम्य करोति शूलम्॥
हृल्लासकाससदनारुचिसंप्रसेकै-
रामाशये स्तिमितकोष्ठशिरोगुरुत्वैः।
भुक्ते सदैव हि रुजं कुरुतेऽतिमात्रं
सूर्य्योदयेऽथ शिशिरे कुसुमागमे च॥

द्वन्द्वजस्य लक्षणम्।

द्विदोषलक्षणैरेतैर्विद्याच्छूलं द्विदोषजम्।

सान्निपातिकस्य लक्षणम्।

सर्व्वेषु दोषेषु च सर्व्वलिङ्गं
विद्याद्भिषक् सर्व्वभवं हि शूलम्।
सुकष्टमेनं विषवज्रकल्पं
विवर्ज्जनीयं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः॥

आमजस्य लक्षणम्।

आटोपहृल्लासवमीगुरुत्व-
स्तैमित्यमानाहकफप्रसेकैः।
कफस्य लिङ्गेन समानलिङ्ग-
मामोद्भवं शूलमुदाहरन्ति॥

वस्तौ हृत्पार्श्वपृष्ठेषु स शूलः कफवातिकः।
कुक्षौ हृन्नाभिमध्येषु स शूलः कफपैत्तिकः॥
दाहज्वरकरो घोरो विज्ञेयो वातपैत्तिकः॥
एकदोषोत्थितः साध्यः कृच्छ्रसाध्यो द्विदोषजः।
सर्व्वदोषोत्थितो घोरस्त्वसाध्यो भूर्य्युपद्रवः॥

शूलस्यारिष्टं लक्षणम्।

वेदनातितृषा मूर्च्छा आनाहो गौरवं ज्वरः।
भ्रमोऽरुचिः कृशत्वञ्च बलहानिस्तथैव च॥
उपद्रवा दशैवैते यस्य शूलेषु नास्ति सः।

शूलस्यैव भेदस्य परिणामशूलस्य निदानं संप्राप्तिर्लक्षणञ्च।

स्वैर्निदानैः प्रकुपितो वायुः सन्निहितस्तदा।
कफपित्ते समावृत्य शूलकारी भवेद्बली॥
भुक्ते जीर्य्यति यच्छूलं तदेव परिणामजम्।
तस्य लक्षणमप्येतत् समासेनाभिधीयते॥

वातिकस्य परिणामशूलस्य लक्षणम् ।

आध्मानाटोपविण्मूत्रविवन्धारतिवेपनैः ।
स्निग्धोष्णोपशमप्रायं वातिके तद्वदेद्भिषक् ॥

पैत्तिकस्य तस्य लक्षणम् ।

तृष्णादाहारतिस्वेदं कट्वम्ललवणोद्भवम् ।
शूलं शीतशमप्रायं पैत्तिकं लक्षयेद्बुधः ॥

श्लैष्मिकस्य तस्य लक्षणम् ।

छर्द्दिहृल्लाससंमोहं स्वल्परुग्दीर्घसन्तति ।
कटुतिक्तोपशान्तौ च तच्च ज्ञेयं कफात्मकम् ॥
संसृष्टलक्षणं बुद्धा द्विदोषं परिकल्पयेत् ।
त्रिदोषजमसाध्यं स्यात् क्षीणमांसबलानलम् ॥

अन्नद्रवाख्यस्य शूलस्य लक्षणम् ।

जीर्णे जीर्य्यत्यजीर्णे वा यच्छूलमुपजायते ।
पथ्यापथ्यप्रयोगेण भोजनाभोजनेन वा ।
न शमं याति नियमात् सोऽन्नद्रव उदाहृतः ॥
अन्नद्रवाख्यशूलेषु न तावत् स्वास्थ्यमश्नुते ।
वान्तमात्रे जरत् पित्तं शूलमाशु व्यपोहति ॥

शूलस्य चिकित्सा ।

वमनं लङ्घनं स्वेदः पाचनं कफवर्त्तयः ।
क्षारचूर्णानि गुड़िकाः शस्यन्ते शूलशान्तये ॥
स्वल्पशूलाकुलस्य स्यात् स्वेद एव सुखावहः ॥
मृत्तिकां सजलां पाकाद्घनीभूतां पटे क्षिपेत् ।
कृत्वा तत्पोट्टलीं शूली यथास्वेद विधापयेत् ॥
तिलैश्च गुड़िकां कृत्वा भ्रामयेज्जठरोपरि ।

शूलं सुदुस्तरं तेन शान्तिं गच्छति सत्वरम्॥
विश्वमेरण्डजं मूलं क्वाथयित्वा जलं पिवेत्।
हिङ्गुसौवर्च्चलोपेतं सद्यः शूलनिवारणम्॥
शूली निरन्नकोष्ठोऽञ्जिरुष्णाभिश्चूर्णिताः पिवेत्।
हिङ्गुप्रतिविषाव्योषवचासौवर्च्चलाभयाः॥
वलापुनर्नवैरण्डवृहतीद्वयगोक्षुरम्।
सहिङ्गुलवणोपेतं सद्यो वातरुजापहम्॥
यमानीहिङ्गुसिन्धूत्थक्षारसौवर्च्चलाभयाः।
सुरामण्डेन पातव्या वातशूलनिसूदनाः॥
हिङ्गुपुष्करमूलाभ्यां हिङ्गुसौवर्च्चलेन वा।
विश्वैरण्डयवक्वाथः सद्यः शूलनिवारणः॥
सौवर्च्चलाम्लिकाजाजीमरिचैर्द्विगुणोत्तरैः।
मातुलुङ्गरसैः पिष्ट्वा गुडिका वातशूलनुत्॥
वीजपूरकमूलञ्च घृतेन सह पाययेत्।
जयेद्वातभवं शूलं कर्षमेकं प्रमाणतः॥
हिङ्गुम्लवेतसव्योषयमानीलवणत्रिकैः।
वीजपूर रसोपेतैर्गुड़िका वातशूलनुत्॥
विल्वमूलतिलैरण्डं पिष्ट्वा चाम्लतुषाम्भसा।
गुडिकां भ्रामयेदुष्णां वातशूलविनाशिनीम्॥
जीवन्तीमूलकल्को वा सतैलः पार्श्वशूलनुत्॥
शतावरीरसं क्षौद्रयुतं प्रातः पिवेन्नरः।
दाहशूलोपशान्त्यर्थं सर्व्वपित्तामयापहम्॥
धात्र्या रस विदार्य्या वा त्रायन्ती गोस्तनाम्बुना।
पिवेत् सशर्करं सद्यः पित्तशूलनिसूदनम्॥

शतावरीसयष्ट्याह्ववाट्यालकुशगोक्षुरैः ।
शृतशीतं पिबेत्तोयं सगुड़क्षौद्रशर्करम् ।
पित्तासृग्दाहशूलघ्नं सद्योदाहज्वरापहम् ॥
तैलमेरण्डजं वापि मधुकक्काथसंयुतम् ।
शूलं पित्तोद्भवं हन्ति गुल्मं पैत्तिकमेव च ॥
प्रलिह्यात् पित्तशूलघ्नं धात्रीचूर्णं समाक्षिकम् ॥
विरेचनं पित्तहरञ्च शस्तं
रसाश्च शस्ताः शशलावकानाम् ।
सन्तर्पणं लाजमधूपपन्नं
योगाः सुशीता मधुसंप्रयुक्ताः ॥
छर्द्द्यां ज्वरे पित्तभवेऽथ शूले
घोरे विदाहे त्वतिकर्षिते च ।
यवस्य पेयां मधुना विमिश्रां
पिबेत् सुशीतां मनुजः सुखार्थी ॥
श्लेष्मात्मके छर्दनलङ्घनानि
शिरोविरेकं मधुसीधुपानम् ।
मधूनि गोधूमयवानरिष्टान्
सेवेत रूक्षान् कटुकांश्च सर्व्वान् ॥
लवणत्रयसंयुक्तं पञ्चकोलं सरामठम् ।
सुखोष्णेनाम्बुना पीतं कफशूलनिवारणम् ॥
विल्वमूलमथैरण्डं चित्रकं विश्वभेषजम् ।
हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं सद्यः शूलनिवारणम् ॥
हिङ्गुसौवर्च्चलं शुण्ठी पथ्या च द्विगुणोत्तरा ।
एतच्चूर्णं कटीकुक्षिपार्श्वहृद्बस्तिशूलनुत् ॥

आमशूले क्रिया कार्य्या कफशूलविनाशिनी।
सेव्यमामहरं सर्व्वं यदग्निबलवर्द्धनम्॥

आमस्य कफेन तुल्यप्रकृतिकत्वात् कफशूले यत् पञ्च-कोलादियुक्तं तदामशूले कार्य्यम्।

चतुःसमचूर्णम्।

दीप्यकं सैन्धवं पथ्या नागरञ्च चतुःसमम्।
चूर्णं शूलं जयत्याशु मन्दस्याग्नेश्च दीपनम्॥

समाक्षिकं बृहत्यादि पिवेत् पित्तानिलात्मके।
व्यामिश्रं वा विधिं तत्र यत्नात् कुर्य्याद्यथातथम्॥

रसोनं मधुसमिश्रं पिवेत् प्रातः प्रकाङ्क्षितः।
वातश्लेष्मभवं शूलं निहन्याद्वह्निदीपनम्॥

पित्तजे कफजे चापि क्रिया या कथिता पृथक्।
एकीकृत्य प्रयुञ्जीत तां क्रियां कफपित्तजे॥

शङ्खचूर्णं सलवणं सहिङ्गु व्योषसंयुतम्।
उष्णोदकेन तत्पीतं शूलं हन्ति त्रिदोषजम्॥

गोमूत्रशुद्धमण्डूरं त्रिफलाचूर्णसंयुतम्।
विलिहन्मधुसर्पिर्भ्यां शूलं हन्ति त्रिदोषजम्॥

दग्धमनिर्गतधूमं मृगशृङ्गं गोघृतेन सह पीतम्।
हृदयनितम्बजशूलं हरति शिखी दारुनिवहमिव॥

हरिणशृङ्गं संकुट्य अन्तर्धूमेन दग्ध्वा तद्भस्म घृतेन सह लेह्यम्।

वातजे पित्तजे शूले तथा श्लेष्मसमुद्भवे।
या या क्रिया पृथक् प्रोक्ता ताः कार्य्याः सान्निपातिके॥

वमनं तिक्तमधुरैर्विरेकश्च प्रशस्यते।

वस्तयश्च हिता शूले परिणामसमुद्भवे ॥

नागरतिलगुड़कल्कं पयसा संसाध्य यः पुमानद्यात्।
उग्रं परिणतिशूलं तस्यापैति सप्तरात्रेण ॥

पीतं शम्बूकजं भस्म जलेनोष्णेन तत्क्षणात्।
पक्तिजं विनिहन्त्येतच्छूलं विष्णुरिवासुरान् ॥

निर्मांसीकृतशम्बूकभस्म माषमेकं घृताक्तमुखकुहरेण उष्णाम्बुना गीलयित्वा पेयम्।

लौहपथ्या कणाशुण्ठीचूर्णं समधुसर्पिषा।
विलिहन् विनिहन्त्येव शूलं हि परिणामजम् ॥

नारिकेलं सतोयञ्च लवणेन प्रपूरितम्।
मृदावविष्टितं शुष्कं पक्कं गोमयवह्निना ॥
पिप्पल्या भक्षितं हन्ति शूलं हि परिणामजम्।
वातिकं पैत्तिकञ्चापि श्लैष्मिकं सान्निपातिकम् ॥

लौहचूर्णं वरायुक्तं विलीढ़ं मधुसर्पिषा।
जयेत् पक्तिभवं शूलं मण्डूरेण वरायवा ॥

शम्बूकादिश्च गुडिका तथा शङ्करसाभिधा।
सामुद्राद्याभिधं चूर्णं पक्तिशूलोपशान्तये ॥

सप्तामृतलौह-तारामण्डूरगुड़-शतावरीमण्डूर-रसमण्डूर-धात्रीलौह-शर्करालौह-खण्डामलकी-नारिकेलखण्ड-नारिकेलामृत-हरीतकीखण्ड-पूगखण्ड-वैश्वानरलौहाद्यानि भेषजानि यथादोषानुपानमात्राणि सर्व्वेषु शूलेषु हितानि।

विद्याधराभ्रशूलान्तकरस-शूलगजकेशरिप्रभृतीन्यप्यौषधानि सर्व्वदा सर्व्वेषु शूलेषु प्रयुज्यन्ते।

तैलं शूलगजेन्द्राख्यं श्रीविष्णाद्यमथापि वा।

शूलेषु निखिलेष्वेव सुतरां हितदं भवेत्॥
पुराणाः शालयः क्षीरमुष्णं जाङ्गलजो रसः।
पटोलं कारवेल्लञ्च द्राक्षा पक्काम्रदाड़िमौ॥
विड़ं शालिञ्चपत्राणि तप्ताम्भो देवपुष्पकम्।
अनुलोमकराण्यत्र सर्व्वाण्येव हितानि वै॥
व्यायामं मैथुनं मद्यं लवणं कटु वैदलम्।
वेगरोधं शुचं क्रोधं वर्ज्जयेच्छूलवान्नरः॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
शूलाधिकारश्चतुर्व्विंशोऽध्यायः।

पञ्चविंशोऽध्यायः।

गुल्मरोगाधिकारः।

गुल्मस्य सन्निकृष्टविप्रकृष्टकारणपूर्व्वकं सामान्यलक्षणम्।

दुष्टा वातादयोऽत्यर्थं मिथ्याहारविहारतः।
कुर्व्वन्ति पञ्चधा गुल्मं कोष्ठान्तर्ग्रन्थिरूपिणम्॥

पञ्चधेति वातपित्तकफसन्निपातरक्तजानि। द्वन्द्वजास्तु प्रकृतिसमवेतत्वात् पृथङ् न गण्यन्ते अर्शोवत्। कोष्ठान्तः हृदयाद्वस्तिपर्य्यन्तं कोष्ठः तस्य मध्ये कुत्रापि ग्रन्थिरूपिणं गुडकाकारम्।

स व्यस्तैर्जायते दोषैः समस्तैरपि चोच्छ्रितैः।
पुरुषाणां तथा स्त्रीणां ज्ञेयो रक्तेन चापरः॥
आर्त्तवादपि गुल्मः स्यात् स तु स्त्रीणां प्रजायते।
अन्यस्त्वसृग्भवः पुंसां तथा स्त्रीणाञ्च जायते॥

गुल्मस्य स्थाननियमः।

तस्य पञ्चविधं स्थानं पार्श्वहृन्नाभिवस्तयः॥

द्वे पार्श्वे गणनीये अन्यथा पञ्चत्वानुपपत्तिः।

गुल्मस्य सामान्यं लक्षणम्।

हृन्नाभ्योरन्तरे ग्रन्थिः सञ्चारी यदि वाचलः।
वृत्तश्चयापचयवान् स गुल्म इति कीर्त्तितः॥

नाभिशब्देनात्र वस्तिर्बोध्यः सामीप्यात्। यथा गङ्गायां घोष इति। वस्तेरपि गुल्माश्रयत्वेनोक्तत्वात्। अन्ये तु हृद्वस्त्योरेव पाठान्तरं पठन्ति।

तस्य पूर्व्वरूपम्।

उद्गारबाहुल्य पुरीषबन्ध
तृप्त्यक्षमत्वान्त्रविकूजनानि।
आटोपमाध्मानमपक्तिशक्ति-
रासन्नगुल्मस्य वदन्ति चिह्नम्॥

तृप्तिरनन्नाभिलाषः। अक्षमत्वमसामर्थ्यम्। आटोपोऽत्र रुजापूर्व्वकः क्षोभः तलतलं वा।

गुल्मस्य साधारणं लक्षणम्।

अरुचिः कृच्छ्रविण्मूत्रवातताऽन्त्रविकूजनम्।
आनाहश्चोर्द्ध्ववातत्वं सर्व्वगुल्मेषु लक्षयेत्॥

वातिकस्य गुल्मस्य निदानम्।

रूक्षान्नपानं विषमातिमात्रं
विचेष्टनं वेगविनिग्रहश्च।
शोकोऽभिघातोऽतिमलक्षयश्च
निरन्नता चानिलगुल्महेतुः॥

विचेष्टनं विरुद्धा चेष्टा बलवद्विग्रहादिः। अतिमलक्षयो विरेकादिना। निरन्नता उपवासः। शोकाभिघात इति पाठे शोकेन मनोऽधिष्ठानस्य हृदयस्याभिघात इत्यर्थः।

तस्य लक्षणम्।

यः स्थानसंस्थानरुजाविकल्पं
विड्वातसङ्गं गलवक्त्रशोषम्।
श्यावारुणत्वं शिशिरज्वरञ्च
हृत्कुक्षिपार्श्वांसशिरोरुजञ्च॥
करोति जीर्णे त्वधिकं प्रकोपं
भुक्ते मृदुत्वं समुपैति यश्च।
वातात् स गुल्मो न च तत्र रूक्ष
कषायतिक्तं कटु चोपशेते॥

स्थानसंस्थानरुजाविकल्पः अत्र विकल्पशब्दः प्रत्येकं योज्यः। स्थानविकल्पो यथा कदाचिन्नाभौ कदाचित् पार्श्वयोः कदाचिद् वस्तावित्यादि। संस्थानविकल्पो यथा कदाचिदल्पः कदाचिन्महान् वृत्तो दीर्घो वेति। रुजाविकल्पो यथा कदाचिदल्पा रुक् कदाचिन्महती कदाचित् तोदरूपा अनेकरूपा वेति। उपशेते सुखयति।

पैत्तिकस्य निदानम्।

कट्वम्लतीक्ष्णोष्ण विदाहि रूक्ष-
क्रोधातिमद्यार्कहुताशसेवा।
आमोऽभिघातो रुधिरञ्च दुष्टं
पैत्तस्य गुल्मस्य निमित्तमुक्तम्॥

आमोऽत्र विदग्धाजीर्णम्। अभिघातो लगुड़ादिना। आमाभिघात इति पाठे आमेन अभिघातोऽभिभव इत्यर्थः।

तस्य लक्षणम्।

ज्वरः पिपासा वदनाङ्गरागः
शूलं महज्जीर्य्यति भोजने च।
स्वेदो विदाहो व्रणवच्च गुल्मः
स्पर्शासहः पैत्तिकगुल्मरूपम्॥

श्लैष्मिकस्य सान्निपातिकस्य च निदानम्।

शीतं गुरु स्निग्धमचेष्टनञ्च
सम्पूरणं प्रस्वपनं दिवा च।
गुल्मस्य हेतुः कफसम्भवस्य
सर्व्वस्तु दिष्टो निचयात्मकस्य॥

सम्पूरणमुदरपूरणम्। निचयात्मकस्य सान्निपातिकस्य। सर्व्वो हेतुः वातपित्तकफजानां हेतुः। दिष्टः कथितः।

श्लैष्मिकस्य लक्षणम्।

स्तैमित्यशीतज्वरगात्रसाद-
हृल्लासकासारुचिगौरवाणि।
शैत्यं रुगल्पा काठिन्योन्नतत्वं
गुल्मस्य रूपाणि कफात्मकस्य॥

निमित्तरूपाण्युपलभ्य गुल्मे
द्विदोषजे दोषबलाबलञ्च ।
व्यामिश्रलिङ्गानपरांश्च गुल्मां-
स्त्रीनादिदेशौषधकल्पनार्थम् ॥

सान्निपातिकस्य लक्षणम् ।

महारुजं दाहपरीतमश्मवद्
घनोन्नतं शीघ्रविदाहि दारुणम् ।
मनःशरीराग्निबलापहारिणं
त्रिदोषजं गुल्ममसाध्यमादिशेत् ॥

रक्तजस्य निदानं लक्षणञ्च ।

रक्तात् स्वैः कोपनैः क्रुद्धाद्रक्तगुल्मः प्रजायते ।
पैत्तस्य प्रायशस्तुल्यो विशेषो योऽत्र कथ्यते ॥
कोठानां जन्म लौहित्यं नेत्रयोरवतिस्तथा ।
मूर्च्छा रक्तातिसारश्च सुखाच्छोऽयं गदो मतः ॥

आर्त्तवरूपरक्तजातस्य गुल्मस्य लक्षणम् ।

नवप्रसूताहितभोजना या
या चामगर्भं विसृजेदृतौ वा ।
वायुर्हि तस्याः परिगृह्य रक्तं
करोति गुल्मं सरुजं सदाहम् ॥
पैत्तस्य लिङ्गेन समानलिङ्ग
विशेषणञ्चाप्यपरं निबोध ।
यः स्पन्दते पिण्डित एव नाङ्गै-
श्चिरात् सशूलः समगर्भलिङ्गः ॥

स रौधिरः स्त्रीभव एव गुल्मो
मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्यः।
अन्यच्च। ऋतावनाहारतया भयेन
विरूक्षणैर्वेगविनिग्रहैश्च।
संस्तम्भनोल्लेखनयोनिदोषै-
र्गुल्मः स्त्रिया रक्तभवोऽभ्युपैति॥

नवप्रसूता प्रकृताग्निबलवर्णमांसहीना अहितभोजना। या च आमगर्भं विसृजेत् नवमासादर्व्वाक् प्रसूयते साप्यहित-भोजना ऋतौ वा आर्त्तवप्रवृत्तिकाले अहितभोजना वा। वायुः रक्तं परिगृह्य गुटिकाकारं गर्भाशये गुल्मं करोति। भोजनपदं विहारस्याप्युपलक्षणं यथोक्तं ऋतावनाहारतया भयेन इत्यादि। चिरात् स्पन्दते चलति नाङ्गैः न हस्तपादैः। समगर्भलिङ्गः अत्र समशब्दः सर्व्वशब्दार्थकः तेन समानि सर्व्वाणि गर्भलिङ्गानि आर्त्तवादर्शनमुखपीततास्तनमुखकृष्णतादोहदादीनि यत्र सः। एते च व्याधिप्रभावात्। यथा यक्ष्मणि रिरंसा। स रौधिरः आर्त्तवरूपरक्तजः स्त्रीणां प्रजायते इति। गर्भसमानलिङ्गत्वे विशेषज्ञानार्थमाह मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्य इति नवम-दशममासयोः प्रसवकालत्वादित्येके। तन्न यः स्पन्दते पिण्डित एव नाङ्गैरित्यादिनैव संशयस्य निराकृतत्वात्। गर्भः प्रत्यङ्गैः निरन्तरं निःशूलं स्पन्दते गुल्मश्चैतद्विपरीत इति। किञ्च नवमे दशमे प्रसूयते इत्युत्सर्गो न तु नियमः। तदधिककालेऽपि प्रसवदर्शनादागमाच्च। यत आह चरकः "तं स्त्री प्रसूते सुचिरेण गर्भं पुष्टं यदा वर्षगणैरपि स्यात्। तस्मात् मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्यः" इति न संशयव्यवच्छेदार्थं किन्तु तदा सुखेन

चिकित्सार्थं यत उक्तं रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुखसाध्यस्य लक्षणमिति। पुराणता चास्य दशममासातिक्रमेणैव भवति।

अमाध्यलक्षणमाह।

सञ्चितः क्रमशो गुल्मो महावास्तुपरिग्रहः।
कृतमूलः शिरानद्धो यदा कूर्म इवोत्थितः॥
दौर्ब्बल्यारुचिहृल्लासकासवम्यरतिज्वरैः।
तृष्णातन्द्राप्रतिश्यायैर्युज्यते स न सिध्यति॥

महावास्तुपरिग्रहः सर्व्वोदरव्यापी। कृतमूलः धात्वन्तरावगाही। शिरानद्धः शिराजालवान्। युज्यते युक्तो भवति।

गृहीत्वा सज्वरं श्वासच्छर्द्यतीसारपीडितम्।
हृन्नाभिहस्तपादेषु शोथः कर्षति गुल्मिनम्॥

कर्षति मरणायेति शेषः।

श्वासः शूलं पिपासान्नविद्वेषो ग्रन्थिमूढता।
जायते दुर्ब्बलत्वञ्च गुल्मिनो मरणाय वै॥

ग्रन्थिमूढता ग्रन्थिरूपस्य गुल्मस्य अकस्माद्विलयनम्।

गुल्मस्य चिकित्सा।

वायोः प्रशमनं कार्य्यमादौ गुल्मं चिकित्सता।
जिते तस्मिन् बली दोषः सुखेनान्यो निवार्य्यते॥
स्निग्धस्य भिषजा स्वेदः कर्त्तव्यो गुल्मशान्तये॥
स्रोतसां मार्द्दवं कृत्वा जित्वा मारुतमुल्वणम्।
भित्त्वा विबन्धं स्निग्धस्य स्वेदो गुल्मान् व्यपोहति॥
वातारितैलेन पयोयुतेन पथ्यासमेतेन विरेचनं हि।
संस्वेदनं स्निग्धमतिप्रशस्तं प्रभञ्जनक्षोभहृते च गुल्मे॥
स्वर्जिकाकुष्ठसहितः क्षारः केतकसम्भवः।

पीतस्तैलेन शमयेद् गुल्मं पवनसम्भवम् ॥
पित्तगुल्मे त्रिवृच्चूर्णं पातव्यं त्रिफलाम्बुना।
विरेकाय सितायुक्तं काम्पिल्लं वा समाक्षिकम् ॥
त्रिफलाम्बुना त्रिफलाक्काथेन।
अभयां द्राक्षया खादेत् पित्तगुल्मी गुडेन वा ॥
योगैश्च वातगुल्मोक्तैः श्लेष्मगुल्ममुपाचरेत्।
अपरैश्च बलासघ्नैर्युक्तियुक्तैः शमं नयेत् ॥
व्यामिश्रदोषे व्यामिश्रः सर्व्व एव क्रियाक्रमः।
सन्निपातोद्भवे गुल्मे त्रिदोषघ्नो विधिर्हितः ॥
वचाभयाविडाशुण्ठी हिङ्गुकुष्ठाग्निदीप्यकाः।
द्विनिपट् चतुरेकाष्टपञ्चपञ्चांशिकाः क्रमात् ॥
चूर्णं मद्यादिभिः पीतं गुल्मानाहोदरापहम्।
शूलार्शःश्वासकासघ्नं ग्रहणीदीपनं परम् ॥
हिङ्गुपुष्करमूलानि तुम्बुरूणि हरीतकी।
श्यामा विड़ं सैन्धवञ्च यवक्षारं महौषधम् ॥
यवक्काथोदकेनैतद् घृतभृष्टन्तु पाययेत्।
तेनास्य भिद्यते गुल्मः सशूलः सपरिग्रहः ॥
गमयित्वार्त्तवोद्भूते दश मासाननन्तरम्।
स्नेहस्वेदौ विधातव्यस्तथा स्निग्धं विरेचनम् ॥
शताह्वचिरविल्वत्वग्दारुभार्गीकणोद्भवः।
कफः पीतो हरेद्गुल्मं तिलक्काथेन रक्तजम् ॥
पीतो धात्रीरसो युक्तो मरिचैश्चास्रगुल्मनुत् ॥
तिलक्काथं गुडव्योषहिङ्गुभार्गीयुतं पिबेत्।
आर्त्तवप्रभवे गुल्मे नष्टे पुष्पे च नित्यशः ॥

सक्षारं त्र्यूषणं मद्यं प्रपिबेदसृगुल्मिनी।
पलाशक्षारतोयेन सिद्धं सर्पिः पिबेच्च सा॥
प्रवर्त्तमाने नितरां शोणिते रक्तपित्तहृत्।
रक्तातिसारशमनी क्रिया चापि विधीयते॥

काङ्कायनगुड़िका नागचघृतं पञ्चपलं घृतं क्षीरषट्पलकं घृतं दन्तीहरीतकी गुल्मकालानलो रसः शिखिवाडवो रसः पञ्चाननरसश्चैवमाद्यानि भेषजानि गुल्मगदे योज्यानि।

वल्लूरं मूलकं मत्स्यान् शुष्कशाकानि वैदलम्।
न खादेच्चालुकं गुल्मी मधुराणि फलानि च॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
गुल्माधिकारः पञ्चविंशोऽध्यायः।

षड्विंशोऽध्यायः।

-o-

छर्द्यधिकारः।

छर्द्दिर्निदानं निरुक्तिश्च।

दुष्टैर्दोषैः पृथक् सर्व्वैर्विभत्सालोचनादिभिः।
छर्द्दयः पञ्च विज्ञेयास्तासां लक्षणमुच्यते॥
अतिद्रवैरतिस्निग्धैरहृद्यैर्लवणैरति।
अकाले चातिमात्रैश्च तथासात्म्यैश्च भोजनैः॥
श्रमाद् भयात् तथोद्वेगादजीर्णात् क्रिमिदोषतः।

नार्य्याश्चापन्नसत्वायास्तथातिद्रुतमश्नतः ॥
वीभत्सैर्हेतुभिश्चान्यैर्द्रुतमुत्क्लेशितो बलात् ।
छादयन्नाननं वेगैरर्द्दयन्नङ्गभञ्जनैः ॥
निरुच्यते च्छर्द्दिरिति दोषो वक्त्रं प्रधावितः ॥

तस्याः पूर्व्वरूपम् ।

हृल्लासोद्गारसंरोधौ प्रसेको लवणास्यता ।
द्वेषोऽन्नपाने च भृशं वमीनां पूर्व्वलक्षणम् ।

वातजायाश्छर्द्देर्लक्षणम् ।

हृत्पार्श्वपीडा मुखशोषशीर्ष-
नाभ्यर्त्तिकासस्वरभेद तोदैः ।
उद्गारशब्द प्रबलं सफेनं
विच्छिन्नमुष्णं तनुकं कषायम् ॥
कृच्छ्रेण चाल्पं महता च वेगे-
नार्त्तोऽनिलाच्छर्द्दयतीह दुःखम् ॥

पित्तजायास्तस्या लक्षणम् ।

मूर्च्छा पिपासा मुखशोष मूर्द्ध-
ताल्वक्षिसन्ताप तमोभ्रमार्त्तः ।
पीतं भृशोष्णं हरितञ्च तिक्तं
धूम्रञ्च पित्तेन वमेत् सदाहम् ॥

कफजाया लक्षणम् ।

तन्द्रास्यमाधुर्य्य कफप्रसेक-
सन्तोषनिद्रारुचि गौरवार्त्तः ।
स्निग्धं घनं स्वादु कफाद्वि शुद्धं
सलोमहर्षोऽल्परुज वमेत्तु ॥

त्रिदोषजाया लक्षणम्।

शूलाविपाकारुचि दाहतृष्णा-
श्वासप्रमोहः प्रबला प्रसक्ता।
छर्द्दिस्त्रिदोषाल्लवणाम्लनील-
सान्द्रोष्णरक्तं वमतां नृणां स्यात्॥

प्रसक्तमिति पाठे तत् क्रियाविशेषणत्वेन बोध्यम्।

आगन्तुजाया लक्षणम्।

अशात्म्यजा च क्रिमिजामजा च
वीभत्सजा दौर्हृदजा च या हि।
सा पञ्चमी नाम त्रिभाविषेख
दोषोच्छ्रयेणैव वदोक्तमादौ॥

एताः पञ्चाप्यागन्तुजत्वेन साम्यादेकैव। अतएव सा आगन्तुजा पञ्चमीति। ताः अशात्म्यजाद्याः।

क्रिमिजाया लक्षणम्।

शूलहृल्लासबहुला क्रिमिजा च विशेषतः।
क्रिमिहृद्रोगतुल्येन लक्षणेन च लक्षिता॥

छर्द्देररिष्टलक्षणानि।

विट्स्वेद मूत्राम्बुवहानि वायुः
स्रोतांसि संरुध्य यदोर्द्ध्वमेति।
उत्सन्नदोषस्य समाचितं तं
दोषं समुद्धूय नरस्य कोष्ठात्॥
विण्मूत्रयोस्तत् समगन्धवर्णं
तृट्श्वास हिक्कार्त्तियुतं प्रसक्तम्।

प्रच्छर्दयेद्दुष्टमिहातिवेगात्
तयार्द्दितश्चाशु विनाशमेति ॥
क्षीणस्य या च्छर्दिरति प्रसक्ता
सोपद्रवा शोणितपूययुक्ता ।
सचन्द्रिकां तां प्रवदन्त्यसाध्यां
साध्यां चिकित्सेन्निरुपद्रवाञ्च ॥

छर्द्दरुपद्रवाः ।

कासः श्वासो ज्वरस्तृष्णा हिक्का वैचित्त्यमेव च ।
हृद्रोगस्तमकश्चैव ज्ञेयाश्छर्द्दरुपद्रवाः ॥

तमकोऽत्र तमः। श्वासपदेनैव तमकाख्यस्यापि श्वासस्योक्तेः।

छर्द्दिचिकित्सा ।

आमाशयोत्क्लेशभवा हि सर्व्वा-
श्छर्द्यो मता लङ्घनमेव तस्मात् ।
विधीयते मारुतजां विना तु
संशोधनं वा कफपित्तहारि ॥

अत्र लङ्घनमल्पदोषविषयं संशोधनं बहुदोषविषयमिति व्यवस्था। संशोधनमत्र विरेचनम्।

हन्यात् क्षीरोदकं पीतं छर्दिं पवनसम्भवाम् ।
मुद्गामलकयूषो वा ससर्पिष्कः ससैन्धवः ॥

क्षीरोदकं नष्टस्य क्षीरस्योदकम् ।

गुडूची त्रिफला निम्ब पटोलैः क्वथितं जलम् ।
पिबेन्मधुयुतं तेन च्छर्दिर्नश्यति पित्तजा ॥
हरीतकीनां चूर्णन्तु लिह्यान्माक्षिकसंयुतम् ।

अधोमार्गोद्धते दोषे छर्दिः शीघ्रं निवर्त्तते ॥
विडङ्ग त्रिफला विश्वाचूर्णं मधुयुतं जयेत् ।
विडङ्गप्लवशुण्ठीनां चूर्णं वा कफजां वमिम् ॥
पिष्ट्वा धात्रीफलं लाजान् शर्कराञ्च पलोन्मिताम् ।
दत्त्वा मधुपलञ्चापि कुडवं सलिलस्य च ॥
वाससा गालितं पीतं हन्ति छर्दिं त्रिदोषजाम् ॥
गुडूच्या रचितं हन्ति हिमं मधुसमन्वितम् ।
दुर्निवारामपि छर्दिं त्रिदोषजनितां बलात् ॥

एला लवङ्ग गजकेशर कोलमज्ज-
लाजा प्रियङ्गु घन चन्दन पिप्पलीनाम् ।
चूर्णानि माक्षिक सिता सहितानि लीढ्वा
छर्दिं निहन्ति कफमारुत पित्तजाताम् ॥

चन्दनमत्र श्वेतम् ।

अश्वत्थवल्कलं शुष्कं दग्धं निर्व्वापितं जले ।
तज्जलं पीतमात्र हि वान्तिं जयति दुर्ज्जयाम् ॥
पिप्पली मरिचोपेतः कपित्थामलकीरसः ।
जयेत् त्रिदोषजां छर्दिं पीतो माक्षिकसंयुतः ॥
क्वाथः पर्प्पटजः पीतः सक्षौद्रश्छर्दिनाशनः ॥
चन्दनेनाक्षमात्रेण संयोज्यामलकीरसम् ।
पिबेन्माक्षिकसंयुक्तं छर्दिस्तेन निवर्त्तते ॥

चन्दनमत्र श्वेतम् ।

निम्बुकद्रव संयुक्तं शर्करासलिलं पिबेत् ।
एलालवङ्ग चूर्णेन वान्तिं तद्वद् विनिवारयेत् ॥
आम्रास्थि विल्वनिर्य्यूहः पीतः समधुशर्करः ।

निहन्याच्छर्द्यतीसार वैश्वानर इवाहुतिम् ॥
वीभत्सजां हृद्यतमैरिष्टैर्दौहृर्दजां फलैः।
लङ्घनैरामजां च्छर्दिं जयेत् सात्म्यैरसात्म्यजाम् ॥
क्रिमिहृद्रोगवन्यन्याच्छर्दिं क्रिमिसमुद्भवाम्।
तत्र तत्र यथादोषं क्रियां कुर्य्याच्चिकित्सकः ॥
पुराणाः शालयो लाजा गोधूमश्च यवो मधु।
शशलावमयूराद्या जाङ्गलाः पशुपक्षिणः ॥
जम्बीरामलकी द्राक्षा दाड़िमं वीजपूरकम्।
नारिकेलञ्च यद्दालं तत्तोयञ्च सिता सुरा ॥
मनोज्ञ गन्धसंसेवा चन्दनाद्यनुलेपनम्।
शिरःस्नानं सुखास्या च हितानि च्छर्दिरोगिणाम् ॥
यदुग्रमुद्वेगकरं कर्म्म द्रव्यमथापि वा।
त्याज्यं तदखिलं छर्द्यां धीमतारोग्यकाङ्क्षिणा ॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
छर्द्यधिकारे षड्विंशोऽध्यायः।

सप्तविंशोऽध्यायः ।

—— ०· ——

तृष्णाधिकारः ।

तृष्णाया निदानं सम्प्राप्तिश्च ।

भयाश्रमाभ्यां बलसङ्क्षयाद् वा
ऊर्द्धं चितं पित्तविवर्द्धनैश्च ।
पित्तं सवातं कुपितं नराणां
तालुप्रपन्नं जनयेत् पिपासाम् ॥
स्रोतःसु वाग्वाहिषु दूषितेषु
दोषैश्च तृट् सम्भवतीह जन्तोः ।
तिस्रः स्मृतास्ताः क्षतजा चतुर्थी
क्षयात् तथा ह्यामसमुद्भवा च ॥
भक्तोद्भवा सप्तमिकेति तृष्णा
निबोध लिङ्गान्यनुपूर्व्वशस्तु ॥

वातजायास्तृष्णाया लक्षणम् ।

क्षामास्यता मारुतसम्भवायां
तोदस्तथा शङ्खशिरःसु चापि ।
स्रोतोनिरोधो विरसञ्च वक्त्रं
शीताभिरद्भिश्च विवृद्धिमेति ॥

पित्तजायास्तस्या लक्षणम् ।

मूर्च्छान्नविद्वेष विलाप दाहा
रक्तेक्षणत्वं प्रततश्च शोषः ।

शीताभिनन्दा मुखतिक्तता च।
पित्तात्मिकायां परिधूपनञ्च॥

कफजाया लक्षणम्।

वाष्पावरोधात् कफसंवृतेऽग्नौ
तृष्णा बलासेन भवेत् तथा तु।
निद्रा गुरुत्वं मधुरास्यता च
तयार्दितः शुष्यति चातिमात्रम्॥

क्षतजाया लक्षणम्।

क्षतस्य रुक्शोणितनिर्गमाभ्यां
तृष्णा चतुर्थी क्षतजा मता तु॥

क्षयजाया लक्षणम्।

रसक्षयाद् या क्षयसम्भवा सा
तयाभिभूतस्तु निशादिनेषु।
पेपीयतेऽम्भः स सुखं न याति
तां सन्निपातादिति केचिदाहुः॥
रसक्षयोक्तानि च लक्षणानि
तस्यामशेषेण भिषग् व्यवस्येत्।

आमजाया लक्षणम्।

त्रिदोषलिङ्गामसमुद्भवा च
हृच्छूल निष्ठीवन सादकर्त्री॥

भक्तोद्भवाया लक्षणम्।

स्निग्धं तथाम्लं लवणञ्च भुक्तं
गुर्वन्नमेवाशु तृषां करोति॥

(द, १६)

ग्रन्थविशेषोक्ताया उपसर्गजायास्तृष्णाया लक्षणम्।

दीनस्वरः प्रताम्यन् दीनः संशुष्कवक्त्रगलतालुः।
भवति खलु सोपसर्गात्तृष्णा सा शोषिणी कष्टा॥

तृष्णाया उपसर्गास्तद्युक्ताया अरिष्टत्वञ्च।

ज्वर मोह क्षय कासश्वासाद्युपसृष्टदेहानाम्।
सर्व्वास्त्वतिप्रसक्ता रोगकृशानां वमिप्रसक्तानाम्॥
घोरोपद्रवयुक्ता तृष्णा मरणाय विज्ञेया।
आदि शब्दादतीसारादीनां ग्रहणम्।

तृष्णायाश्चिकित्सा।

तृष्णायां पवनोत्थायां सगुड़ं दधि शस्यते।
रसाश्च वृंहणाः शीता गुड़ूच्या रस एव वा॥
पित्तजायान्तु तृष्णायां पक्वोडुम्बरजो रसः।
तत्क्वाथो वा हिमस्तद्वच्छारिवादिगणाम्बुना॥
लाजोदकं मधुयुतं शीतं गुडविमर्दितम्।
काश्मर्य्य शर्करा युक्तं पिबेत् तृष्णार्दितो नरः॥

विल्वाढकी धातकि पञ्चकोल-
दर्भैर्युतोऽयं कफजां निहन्ति।
हितं भवेच्छर्दनमेव चात्र
तप्तेन निम्बप्रसवोदकेन॥
क्षतोत्थितां रुग्विनिवारणेन
जयेद्रसानामसृजश्च पानैः।
क्षयोत्थितां क्षीरजलं निहन्या-
न्मांसोदकं वाथ मधूदकं वा॥

गुर्व्वन्नजामुल्लिखनैर्जयेत्तु
क्षयात्ऽते सर्व्वकृताञ्च तृष्णाम्।
क्षीरेक्षुरस माध्वीक क्षौद्र सीधु गुडोदकैः।
वृक्षाम्लकैश्च गण्डूषास्तालुशोष निवारणाः॥
आम्रजम्बू कषायं वा पिवेन्माक्षिक संयुतम्।
छर्दिं सर्व्वां प्रणुदति तृष्णाञ्चैवापकर्षति॥
वारि शीतं मधुयुतमाकण्ठाद्द वा पिपासितम्।
पाययेद्द वामयेच्चापि तेन तृष्णा प्रशाम्यति॥
प्रातः शर्करयोपेतः क्वाथो धन्याक्र सम्भवः।
जयेत् तृष्णां तथा दाहं कुर्य्यात् स्रोतोविशोधनम्॥
तृषितो मोहमाप्नोति मोहात् प्राणान् विमुञ्चति।
तस्मात् सर्व्वास्ववस्थासु न क्वचिद्द वारि वार्य्यते॥
अन्नेनापि विना जन्तुः प्राणान् धारयते चिरम्।
तोयाभावे पिपासार्त्तः क्षणात् प्राणैर्विमुच्यते॥
अत्यम्बुपानात् प्रभवन्ति रोगा
निरम्बुपानाच्च स एव दोषः।
तस्माद्द बुधः प्राणविवर्द्धनार्थं
मुहुर्मुहुर्वारि पिवेदभूरि॥
हृद्यं सुमधुरं शीतं सेवेत तृषयार्दितः॥
उग्रमुद्वेगजननं त्यजेत् सर्व्वमतन्द्रितः॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
तृष्णाधिकारः सप्तविंशोऽध्यायः।

———

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

दाहाधिकारः ।

दाहस्य निदानम् ।

पित्तप्रकोप पानादि हेतुभिर्जायते गदः ।
उष्मात्मको हि दाहाख्यः स च सप्तविधो मतः ॥

पित्तजन्य निदानादि ।

पित्तज्वरसमः पित्ताद् दाहस्तादृक् क्रमोऽस्य च ॥
क्रमश्चिकित्सा ।

रक्तजस्य ।

कृत्स्नदेहानुगं रक्त मुद्रिक्तं दहति ध्रुवम् ।
स उष्यते तृष्यते वा ताम्राभस्ताम्रलोचनः ॥
लोहगन्धाङ्गवदनो वह्निनेवावकीर्य्यते ॥
उद्रिक्तम् अतिरिक्तं सत् दहति दाहाख्यं व्याधिं करोति।

रक्तपूर्णकोष्ठजस्य ।

असृजा पूर्णकोष्ठस्य दाहोऽन्यः स्यात् सुदुस्तरः ॥
असृजा शस्त्रादिच्चतान्निःसृतरक्तेन ।

मद्यजस्य ।

त्वचं प्राप्तः सपानोष्मा पित्तरक्ताभिमूर्च्छितः ।
दाहं प्रकुरुते घोरं पित्तवत् तत्र भेषजम् ॥
सपानोष्मा मद्यपानजनित उष्मा, पित्तरक्ताभिमूर्च्छितः पित्तरक्ताभ्यां वर्द्धितः ॥

तृष्णानिरोधजस्य ।

तृष्णानिरोधादब्धातौ क्षीणे तेजः समुद्गतम् ।
स बाह्याभ्यन्तरं देहं प्रदहेन्मन्दचेतसः ॥
संशुष्क गलताल्वोष्ठो जिह्वां निष्कृष्य वेपते ॥

धातुक्षयजस्य ।

धातुक्षयोत्थो यो दाहस्तेन मूर्च्छातृडर्दितः ।
क्षामस्वरः क्रियाहीनः स सीदेद् भृशपीडितः ॥

सीदेत् म्रियेत ।

मर्म्माभिघातजस्य ।

मर्म्माभिघातजोऽप्यस्ति सोऽसाध्यः सप्तमो मतः ।

मर्म्माणि शिरोहृदयवस्त्यादीनि ।

असाध्यदाहस्य लक्षणम् ।

सर्व्व एव च वर्ज्ज्याः स्युः शीतगात्रस्य देहिनः ॥

दाहस्य चिकित्सा ।

यत् पित्तज्वरदाहोक्तं दाहे तत् सर्व्वमिष्यते ॥
चन्दनाम्बु कणास्यन्दि तालवृन्तोपवीजितः ।
सुप्याद् दाहार्दितोऽम्भोजकदलीदलसंस्तरे ॥
छादयेत् तस्य सर्व्वाङ्गमारनालार्द्रवाससा ।
लामज्जकेन युक्तेन चन्दनेनानुलेपयेत् ॥
सर्पिषा शतधौतेन लेपाद् दाहः प्रशाम्यति ॥
परिषेकावगाहेषु व्यजनानाञ्च सेवने ।
शस्यते शिशिरं तोयं तृष्णादाहोपशान्तये ॥
फलिनीलोध्रसेव्याम्बु हेमपुष्पं कुटन्नटम् ।
कालीयकरसोपेतं दाहे शस्तं प्रलेपनम् ॥

ह्रीवेर पद्मकोशीरचन्दनक्षोदवारिणा।
संपूर्णामवगाहेत द्रोणीं दाहार्दितो नरः॥
अवगाहेताम्बुपूर्णां द्रोणीं दाहार्दितो नरः॥
वाप्यः कमलहासिन्यो जलयन्त्रगृहा शुभाः।
नार्य्यश्चन्दनस्निग्धाङ्ग्यो दाहदैन्यहरा मताः॥
पाययेत् कमलस्याम्भः शर्कराम्भः पयोऽपि च।
क्षीरमिक्षुरसञ्चापि कारयेत् पित्तजिद्विधिम्॥
पटोरपर्पटोशीर नीर नीरद नीरजैः।
मृणालमिसिधन्याक पद्मकामलकैः कृतः॥
अर्द्धशिष्टः सिताशीतः पीतः क्षौद्रसमन्वितः।
क्वाथो व्यपोहयेद् दाहं तृणाञ्च परमोल्वणम्॥

काञ्जिकतैलम्।

तिलतैलं भवेत् प्रस्थं तत्षोडशगुणे शनैः।
काञ्जिके विपचेत् तत् स्याद् दाहज्वरहरं परम्॥

सुधाकररसः।

सिन्दूराभ्रक हेमानि मौक्तिकं त्रिफलाम्भसा।
शतपुष्पीरसेनापि मर्दयेत् सप्तसप्तधा॥
ततो रक्तिमितां कुर्य्याद् वटीं छायाप्रशोषिताम्।
एकैकां योजयेत् तान्तु यथादोषानुपानतः॥
रसः सुधाकरः सोऽयं हन्ति दाह बलाबलम्।
प्रमेहानपि वातास्रं बलशुक्रकरः परः॥

दाहे पथ्यापथ्य निर्णयः।

शालयः षष्टिका मुद्गा मसूराश्चणका यवाः।
धन्वमांसरसा लाजमण्डश्च लाजशक्तवः॥

शतधौतघृतं दुग्धं नवनीतं पयोभवम्।
सिता कुष्माण्डकं मोचं पनसं स्वादु दाड़िमम्॥
पटोलं पर्पटं द्राक्षा धात्रीफल परूषके।
शिम्बी तुम्बी पयःपेटी खर्ज्जूरं धान्यकं मिसिः॥
बालतालं पियालञ्च शृङ्गाटककशेरुके।
मधूकपुष्पं ह्रीवेर तिक्तानि निखिलानि च॥
शीताः प्रदेहा भूवेश्म सेकोऽभ्यङ्गोऽवगाहनम्।
पद्मोत्पलदलक्षौमशय्या शीतलकाननम्॥
कथा विचित्रा गीतानि कामिनोपरिरम्भणम्।
उशीरचन्दनालेपः शीताम्भः शिशिरोऽनिलः॥
सुधांशुरश्मयः स्नानं मणयो मधुरा रसाः।
एवं चान्यानि दाहेषु सेव्यानि सुखमीप्सुभिः॥
विरुद्धान्यन्नपानानि क्रोधो वेगविधारणम्।
गजाश्वयानमध्वा च क्षारं पित्तकराणि च॥
व्यायामश्चातपस्तक्रं ताम्बूलं मधु रामठम्।
व्यवायः कटुतिक्तोष्णान्यहितानीति निश्चितम्॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
दाहाधिकारोऽष्टाविंशोध्यायः।

ऊनत्रिंशोऽध्यायः ।

—·६३·—

शीतपित्ताद्यधिकारः ।

तस्य विप्रकृष्ट निदानादीनि ।

शीतमारुतसम्पर्कात् प्रवृद्धौ कफमारुतौ ।
पित्तेन सह सम्भूय वहिरन्तर्विसर्पतः ॥
पिपासारुचि हृल्लास देहसादाङ्गगौरवम् ।
रक्तलोचनता तेषां पूर्व्वरूपस्य लक्षणम् ॥

शीतपित्तस्य लक्षणम् ।

वरटोदष्ट संस्थानः शोथः सञ्जायते वहिः ।
सकण्डूतोदबहुलश्छर्दि ज्वर विदाहवान् ॥
वाताधिकतमं विद्याच्छीतपित्तमिम भिषक् ।

उदर्दस्य लक्षणम् ।

सोत्सङ्गैश्च सरागैश्च कण्डूमद्भिश्च मण्डलैः ।
शैशिरः श्लेष्मबहुल उदर्द इति कीर्त्तितः ॥

कोठोत्कोठयोर्लक्षणम् ।

असम्यग् वमनोदीर्ण पित्तश्लेष्मान्न निग्रहैः ।
मण्डलानि सकण्डूनि रागवन्ति बहूनि च ॥
कोठसंज्ञानि जायन्त उत्कोठः सानुवन्धकः ॥

शीतपित्तादीनां चिकित्सा ।

शीतपित्ते तु वमनं पटोलारिष्टवासकैः ।
त्रिफलापुरकृष्णाभिर्विरेकश्चात्र शस्यते ॥

अभ्यङ्गः कटुतैलेन सेकश्चोष्णेन वारिणा ।
त्रिफलां क्षौद्रसंयुक्तां खादेच्च नवकार्षिकम् ।
त्रिफला पुरकृष्णानां त्रिपञ्चैकांशयोजिता ।
गुटिका शीतपित्तार्शोभगन्दरवतां हिता ॥
आर्द्रकस्य रसः पेयः पुराण गुड संयुतः ।
शीतपित्तापहः श्रेष्ठो वह्निमान्द्यविनाशनः ॥
दूर्व्वानिशायुतो लेपः कण्डूपामाविनाशनः ।
क्रिमिदद्रुहरश्चैव शीतपित्तापहः स्मृतः ॥
सिद्धार्थरजनीकल्कैः प्रपुन्नाटतिलैः सह ।
कटुतैलेन संमिश्रमेतदुद्वर्त्तनं हितम् ॥
सगुड़ दीप्यकं यस्तु खादेत् पथ्यान्नभुङ्नरः ।
तस्य नश्यति सप्ताहादुदर्दः सर्व्वदेहजः ॥
अग्निमन्थभवं मूलं पिष्टं पीतञ्च सर्पिषा ।
शीतपित्तोदर्द कोठान् सप्ताहादेव नाशयेत् ॥
स्निग्धस्विन्नस्य संशुद्धिमादौ कोठे समाचरेत् ।
उत्कोठे शुद्धदेहस्य कुष्ठघ्नीं कारयेत् क्रियाम् ॥
कर्षं गव्यघृतस्यापि माषकं मरिचस्य च ।
एकीकृत्य पिबेत् प्रातः शीतपित्तादिनाशनम् ॥
सितां त्रिकटुसंयुक्तां गुडमामलकैः सह ।
यमानीं खादयेच्चापि व्योषक्षार समायुताम् ॥

निम्बस्य पत्राणि सदा घृतेन
धात्रीविमिश्राणि नरः सदाद्यात् ।
विस्फोटकण्डू क्रिमि शीतपित्त-
मुदर्दकोठौ च कफञ्च हन्यात् ॥

आर्द्रकखण्डः।

आर्द्रकं प्रस्थमेकं स्यात् गोघृतं कुडवद्वयम्।
गोदुग्धं प्रस्थयुगलं तदर्द्धं शर्करा मता॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं विश्वभेषजम्।
चित्रकञ्च विडङ्गञ्च मुस्ताख्यं नागकेशरम्॥
त्वगेलापत्रकर्पूरं प्रत्येकं पलमानकम्।
विधाय पाकं विधिवत् खादेत् तत् कोलसम्मितम्॥
इदमार्द्रकखण्डाख्यं भेषजं हि व्यपोहति।
शीतपित्तमुदर्दञ्च कोठस्फोटमेव च॥
यक्ष्माणं रक्तपित्तञ्च कासं श्वासमरोचकम्।
उदावर्त्तञ्च गुल्मञ्च शोफकण्डू क्रिमीनपि॥
दीपयेदुदरे वह्निं बलं वीर्य्यञ्च वर्द्धयेत्।
वपुःपुष्टिं प्रकुरुते तस्मात् सेव्यमिदं सदा॥
शीतपित्तादिषु व्याधिषु हरिद्राखण्डाद्यानि
भेषजानि परमहितानि।

शीतपित्तादिषु पथ्यापथ्यनिर्णयः।

पुराणा शालयः शस्ता यूषो मुद्गकुलत्थयोः।
कर्कोटकं कारवेल्लं शिग्रुद्रोणा च दाडिमम्॥
कटुतैलं तप्तनीरं निखिलं कफपित्तहृत्।
ज्ञेयानि शीतपित्तादिगदेषु शुभदानि हि॥
गुर्व्वन्नपानं क्षीरेक्षुविकारान् मधुरं रसम्।
अम्लञ्चाप्यौदकानूपजीवानामामिषं तथा॥

स्नेहं मद्यं नवीनञ्च मत्स्यं प्राग्दक्षिणानिलम्।
शीतमम्बु दिवास्वापं शीतपित्तादिमांस्त्यजेत्॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
शीतपित्ताद्यधिकार ऊनत्रिंशोऽध्यायः।

त्रिंशोऽध्यायः।

विसर्पाधिकारः।

विसर्पस्य विप्रकृष्टं निदानादि सख्या निरुक्तिश्च।
लवणाम्ल कटूष्णादिसेवनाद् दोषकोपतः।
विसर्पः सप्तधा ज्ञेयः सर्व्वतः परिसर्पणात्॥
वातिकः पैत्तिकश्चैव कफजः सान्निपातिकः।
चत्वार एते वीसर्पा वक्ष्यन्ते द्वन्द्वजास्त्रयः॥
आग्नेयो वातपित्ताभ्यां ग्रन्थाख्यः कफवातजः।
यस्तु कर्द्दनको घोरः स पित्तकफसम्भवः॥
रक्तं लसीका त्वङ्मांसं दूष्यं दोषास्त्रयो मलाः।
विसर्पाणां समुत्पत्तौ हेतवः सप्त धातवः॥

त्रयो मला वातपित्तकफाः दोषा दूषका इत्यर्थः।
अन्यथा दोषा मला इत्यत्र पुनरुक्तिदोषो भवति।

वातिकस्य विसर्पस्य लक्षणम्।

तत्र वातात् परीसर्पो वातज्वरसमव्यथः।
शोथस्फुरण निस्तोदभेदायामार्त्तिहर्षवान्॥

परीसर्पो विसर्पः। वातज्वरसमव्यथः वातज्वरवत् शिरोहृद्गात्रोदरशूलादियुक्तः। आयामः आकर्षणस्येव व्यथा।

पैत्तिकजस्य लक्षणम्।

पित्ताद् द्रुतगतिः पित्तज्वरलिङ्गोऽतिलोहितः॥

श्लैष्मिकस्य लक्षणम्।

कफात् कण्डूयुतः स्निग्धः कफज्वरसमानरुक्॥

सान्निपातिकस्य लक्षणम्।

सन्निपातसमुत्थश्च सर्व्वलिङ्गसमन्वितः॥

वातपैत्तिकस्य लक्षणम्।

वातपित्ताज्ज्वरच्छर्द्दिमूर्च्छातीसारतृड्भ्रमैः।
अस्थिभेदाग्निसदनतमकारोचकैर्युतः॥
करोति सर्व्वमङ्गञ्च दीप्ताङ्गारावकीर्णवत्।
यं यं देशं विसर्पश्च विसर्पति भवेत् स सः॥
शान्ताङ्गारासितो नीलो रक्तो वाशूपचीयते।
अग्निदग्ध इव स्फोटैः शीघ्रगत्वाद् द्रुतश्च सः॥
मर्म्मानुसारी वीसर्पः स्याद् वातोऽतिबलस्ततः।
व्यथेताङ्गं हरेत् संज्ञां निद्राञ्च श्वासमीरयेत्॥
हिक्काञ्च स गतोऽवस्थामीदृशीं लभते न ना।
क्वचिच्छर्म्मारतिग्रस्तो भूमिशय्यासनादिषु॥
चेष्टमानस्ततः क्लिष्टो मनोदेहसमुद्भवाम्।
दुष्प्रबोधोऽश्नुते निद्रां सोऽग्निवीसर्प उच्यते॥

स्फोटैः उपचीयत इत्यन्वयः। मर्म्मानुसारी हृदयाद्यनुसारी। अग्निदग्ध इव अग्निदग्धे देशे इव। मनोदेहसमुद्भवां निद्रां मरणरूपामश्नुते प्राप्नोति।

वातश्लैष्मिकस्य लक्षणम्।

कफेन रुद्धः पवनो भित्त्वा तं बहुधा कफम्।
रक्तञ्च वृद्धरक्तस्य त्वक्शिरास्नायुमांसगम्॥
दूषयित्वा तु दीर्घाणु वृत्तस्थूलखरात्मनाम्।
ग्रन्थीनां कुरुते मालां रक्तानां तीव्ररुग्ज्वराम्॥
श्वासकासातिसारास्यशोषहिक्कावमिभ्रमैः।
मोहवैवर्ण्यमूर्च्छाङ्गभङ्गाग्निसदनैर्युताम्॥
इत्ययं ग्रन्थिवीसर्पो वातश्लेष्मप्रकोपजः॥

पित्तश्लैष्मिकस्य लक्षणम्।

कफपित्ताज्ज्वरः स्तम्भो निद्रा तन्द्रा शिरोरुजा।
अङ्गावसादविक्षेपौ प्रलापारोचकभ्रमाः।
मूर्च्छाग्निहानिर्भेदोऽस्थ्नां पिपासेन्द्रियगौरवम्।
आमोपवेशनं लेपः स्रोतसां स च सर्पति॥
प्रायेणामाशयं गृह्णन्नेकदेशं न चातिरुक्।
पिड़कैरवकीर्णोऽतिपीतलोहितपाण्डुरैः॥
स्निग्धोऽसितो मेचकाभो मलिनः शोथवान् गुरुः।
गम्भीरपाकः प्राज्योष्मा स्पृष्टः क्लिन्नोऽवदीर्य्यते॥
पङ्कत्वक् शीर्णमांसश्च स्पृष्टस्नायुशिरागणः।
शवगन्धी च वीसर्पः कर्दमाख्यमुशन्ति तम्॥

स च सर्पति एकदेशमित्यन्वयः। पिडकैः पिड़काभिः। अवकीर्णो व्याप्तः। असितः कृष्णः। मेचकः रूक्षकृष्णः। प्राज्योष्मा प्रचुरोष्मा। स्पृष्टः क्लिन्नोऽवदीर्य्यते स्पृष्टः सन्नार्द्रो भवति विदीर्य्यते। पङ्कत्वक् पङ्कवर्णा कर्दमवर्णा त्वग् यत्र सः। शीर्णमांसः गलितमांसः। अतएव स्पृष्टस्नायुशिरागणः।

क्षतजस्य लक्षणम् ॥

वाह्यहेतोः क्षतात् क्रुद्धः सरक्तं पित्तमीरयन्।
विसर्पं मारुतः कुर्य्यात् कुलत्थसदृशैश्चितम् ॥
स्फोटैः शोथज्वररुजादाहाढ्यं श्यावशोणितम् ॥

वाह्यहेतोः शस्त्रप्रहारव्यालदन्तनखाद्यागन्तु हेतोः। श्यावशोणितं कृष्णरक्तम्। अयञ्च पित्तजे विसर्पे अन्तर्भाव-नीयः। तेन न संख्यातिरेकः।

ज्वरातिसारौ वमथुस्त्वङ्मांसदरणक्लमाः।
अरोचकाविपाकौ च विसर्पाणामुपद्रवाः ॥

सिध्यन्ति वातकफपित्तकृता विसर्पाः
सर्व्वात्मकः क्षतकृतश्च न सिद्धिमेति।
पित्तात्मकोऽञ्जनवपुश्च भवेदसाध्यः
कृच्छ्राश्च मर्म्मसु भवन्ति हि सर्व्व एव ॥

कृच्छ्रा असाध्यत्वेन।

विसर्पस्य चिकित्सा।

साध्या विसर्पास्त्रय आदितो ये
न सन्निपातक्षतजौ हि साध्यौ।
साध्येषु तत्पथ्यगणैर्विदध्याद्
घृतानि सेकांश्च तथोपदेहान् ॥

विरेकवमनालेपसेचनास्रविमोक्षणैः।
उपाचरेद् यथादोषं विसर्पानादितो भिषक् ॥
रास्ना नीलोत्पलं दारु चन्दनं मधुकं वला।
घृतक्षीरयुतो लेपो वातवीसर्पनाशनः ॥

कसेरु शृङ्गाटक पद्म गुन्द्रैः
सशैवलैः सोत्पलकर्द्दमैश्च।
वस्त्रान्तरैः पित्तकृते विसर्पे
लेपो विधेयः सघृतः सुशीतः॥

त्रिफला पद्मकोशीर समङ्गा करवीरकम्।
नलमूलमनन्ता च लेपः श्लेष्मविसर्पके॥
दोषसम्मिलनाज्जाते परीसर्पे भिषक् क्रियाम्।
तत्तद्दोषप्रशमनीं युक्त्या बुद्धावचारयेत्॥
परिषेकः प्रलेपश्च शस्यते पञ्चवल्कलैः।
पद्मकोशीर मधुकैः सर्व्वत्रापि च चन्दनैः॥

भूनिम्ब वासा कटुका पटोली
फलत्रयैश्चन्दननिम्बकैश्च।
विसर्प दाह ज्वर शोथ कण्डू-
विस्फोट तृष्णा वमिहृत् कषायः॥
कुष्ठामय स्फोट मसूरिकोक्त-
चिकित्सयाप्याशु हरेद् विसर्पान्।
सर्व्वान् विपक्वान् परिशोध्य धीमान्
व्रणक्रमेणोपचरेद् यथोक्तम्॥

तिक्तवर्गोऽखिलश्चैव पानान्नमविदाहकरम्।
द्रव्यं शोणितसंशुद्धिकरं चन्दनलेपनम्॥
अनुद्वेगकरं कर्म्म विसर्पे परमं हितम्।
विपरीतं विजानीयात् क्लेशदं गदवृद्धिकृत्॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
विसर्पाधिकारस्त्रिंशोऽध्यायः।

एकत्रिंशोऽध्यायः ।

——:o:——

मसूरिकाधिकारः ।

मसूरिकाया निदानं सम्प्राप्तिश्च ।

कट्वम्ल लवण क्षार विरुद्धाध्यशनाशनैः ।
दुष्टनिष्पावशाकाद्यैः प्रदुष्टपवनोदकैः ॥
क्रूरग्रहेक्षणाच्चापि देशे दोषाः समुद्धताः ।
जनयन्ति शरीरेऽस्मिन् दुष्टरक्तेन सङ्गताः ॥
मसूराकृतिसंस्थानाः पिड़काः सा मसूरिका ॥

क्षारो यवक्षारादिः । देशे क्रूरग्रहेक्षणात् क्रूरग्रहाः राहुशनैश्चरादयः देशक्षोभकराः तेषामीक्षणात् यस्मिन् देशे क्रूरग्रहदृष्टिस्तत्रापि मसूरिकोत्पत्तिरित्यर्थः । मसूराकृति-संस्थानाः मसूरस्य या आकृतिः तद्वत् संस्थानमाकृतिर्यासां ताः । क्रूरग्रहेक्षणादित्यत्र क्षुद्रग्रहेक्षणादित्यपि पाठः । सा मसूरिका स एव ससूरिकाख्यो रोग इत्यर्थः । मसूरिका इति पाठे दोषाः मसूराकृतीर्याः पिडकाः जनयन्ति ता एव नाम्ना मसूरिकाः स्युरित्यर्थः ।

मसूरिकाया उत्पादनविधिः ।

धेनुस्तन्यमसूरिका नराणाञ्च मसूरिका ।
तज्जलं बाहुमूलाच्च शस्त्रान्तेन गृहीतवान् ॥
बाहुमूले च शस्त्राणि रक्तोत्पत्तिकराणि च ।
तज्जलं रक्तमिलितं स्फोटकज्वरसम्भवम् ॥

एतत् धन्वन्तरिकृतशाक्तेयग्रन्थः शब्दकल्पद्रुमधृतः ।

मसूरिकायाः पूर्व्वरूपम् ।

तासां पूर्व्वं ज्वरः कण्डूर्गात्रभङ्गोऽरतिर्भ्रमः ।
त्वचि शोथः सवैवर्ण्यो नेत्ररागस्तथैव च ॥

वातजायास्तस्या रूपम् ।

स्फोटाः श्यावारुणा रुक्षास्तीव्रवेदनयान्विताः ।
कठिनाश्चिरपाकाश्च भवन्त्यनिलसम्भवाः ॥

पित्तजाया रूपम् ।

सन्ध्यस्थिपर्व्वणां भेदः कासः कम्पोऽरतिर्भ्रमः ।
शोषस्ताल्वोष्ठ जिह्वानां तृष्णा चारुचिसंयुता ॥
रक्ताः पीता, सिताः स्फोटाः सदाहास्तीव्रवेदनाः ।
भवन्त्यचिरपाकाश्च पित्तकोपसमुद्भवाः ॥

रक्तजाया लक्षणम् ।

विड्भेदश्चाङ्गमर्दश्च दाहस्तृष्णारुचिस्तथा ।
मुखपाकोऽक्षिपाकश्च ज्वरस्तीव्रः सुदारुणः ॥
रक्तजायां भवन्त्येते विकाराः पित्तलक्षणाः ॥

कफजाया लक्षणम् ।

श्वेताः स्निग्धा भृशस्थूलाः कण्डूरा मन्दवेदनाः ।
मसूरिकाः कफोत्थाश्च चिरपाकाः प्रकीर्त्तिताः ॥
कफप्रसेकः स्तैमित्यं शिरोरुग् गात्रगौरवम् ।
हृल्लासोऽलारुचिर्निद्रा तन्द्रालस्यञ्च जायते ॥

दोषजाया लक्षणम् ।

नीलाश्चिपिटविस्तीर्णा मध्ये निम्ना महारुजाः ।
पूतिस्रावाश्चिरात्पाकाः प्रभूताः सर्व्वदोषजाः ॥

रसगताया मसूरिकाया लक्षणम्।

तोयबुद्बुदसङ्काशास्त्वग्गतास्तु मसूरिकाः।
स्वल्पदोषाः प्रजायन्ते भिन्नास्तोयं स्रवन्ति च॥

त्वग्गता रसगताः।

रक्तगताया लक्षणम्।

रक्तस्था लोहिताकाराः शीघ्रपाकास्तनुत्वचः।
साध्या नात्यर्थदुष्टाश्च भिन्ना रक्तं स्रवन्ति च॥

साध्या रक्तस्था इत्यर्थः। नात्यर्थदुष्टा अत्यर्थं दुष्टशोणिताः पुनर्न साध्याः किन्तु कष्टसाध्याः।

मांसगताया लक्षणम्।

मांसस्थाः कठिनाः स्निग्धाश्चिरपाका घनत्वचः।
गात्रशूलारतिकण्डूतृष्णाज्वरसमन्विताः॥

मेदोजाया लक्षणम्।

मेदोजा मण्डलाकारा मृदवः किञ्चिदुन्नताः।
घोरज्वरकराश्चैव स्थूलाः स्निग्धाः सवेदनाः।
समोहारतिसन्तापाः कश्चिदाभ्यो विनिस्तरेत्॥

अस्थिमज्जगतयोर्लक्षणम्।

क्षुद्रा गात्रसमा रूक्षाश्चिपिटाः किञ्चिदुन्नताः।
मज्जोत्था भृशसम्मोहा वेदनारतिसंयुताः॥
भ्रमरेणेव विद्धानि कुर्व्वन्त्यस्थीनि सर्व्वतः।
छिन्दन्ति मर्म्मधामानि प्राणानाशु हरन्ति च॥

गात्रसमा गात्रतुल्यवर्णाः। चिपिटाश्चिपिटाकाराः। मज्जग्रहणेनास्थ्नोऽपि ग्रहणं तदाधारत्वात्। अतएवाग्रे

भ्रमरेणेव विद्धानि कुर्व्वन्त्यस्थीनि सर्व्वत इति। सर्व्वधामानि मर्म्मस्थानानि।

शुक्रगताया लक्षणम्।

पक्वाभाः पिडकाः स्निग्धाः श्लक्ष्णाश्चात्यर्थवेदनाः।
स्तैमित्यारतिसम्मोहदाहोन्मादसमन्विताः॥
शुक्रगायां मसूर्य्यान्तु लक्षणानि भवन्ति हि।
निर्दिष्टं केवलं चिह्नं दृश्यते न तु जीवितम्॥

पक्वाभाः पक्वाकारा न तु पक्वाः। श्लक्ष्णाः कोमलाः। न त्वस्याश्चिकित्सा युक्ता यतो जीवनं न दृश्यते इति।

दोषमिश्रास्तु सप्तैता द्रष्टव्या दोषलक्षणैः॥

चर्म्मजाया मसूरिकाया लक्षणम्।

अरत्यरुचिहृत्कण्ठरोधतन्द्रासमन्विताः।
दुश्चिकित्स्याः समुद्दिष्टाः पिडकाश्चर्म्मसंज्ञिताः॥

चर्म्मसंज्ञिताः चर्म्मदल इति ख्याताः।

त्वग्गता रक्तगाश्चैव पित्तजाः श्लेष्मजास्तथा॥
श्लेष्मपित्तकृताश्चैव सुखसाध्या मसूरिकाः॥
वातजा वातपित्तोत्थाः श्लेष्मवातकृताश्च याः।
कृच्छ्रसाध्या मतास्तस्माद् यत्नादेता उपाचरेत्॥
असाध्याः सन्निपातोत्थास्तासां वक्ष्यामि लक्षणम्।
प्रवालसदृशाः काश्चित् काश्चिज्जम्बूफलोपमाः॥
लोहजालसमा काश्चिदतसीफलसन्निभाः।
आसां बहुविधा वर्णा जायन्ते दोषभेदतः॥

प्रवालसदृशा इत्यादि। आसां प्रवालजम्बूफललोहगुटिकातसीफल सादृश्यं वर्णेन। अनुक्तवर्णग्रहणार्थमाह आसां बहुविधा वर्णा इति।

कासो हिक्का प्रमोहश्च ज्वरस्तीव्रः सुदारुणः।
प्रलापारतिमूर्च्छाश्च तृष्णा दाहोऽतिघूर्णता॥
मुखेन प्रस्रवेद्रक्तं तथा घ्राणेन चक्षुषा।
कण्ठे घुर्घुरकं कृत्वा श्वसित्यत्यर्थदारुणम्॥
मसूरिकाभिभूतस्य यस्यैतानि भिषग्वरैः।
लक्षणानीह दृश्यन्ते न देयं तत्र भेषजम्॥

अतिघूर्णता अतिनिद्रा।

मसूरिकाभिभूतो यो भृशं घ्राणेन निःश्वसेत्।
स भृशं त्यजति प्राणांस्तृष्णार्त्तो वायुदूषितः॥

वायुदूषितः अपतानकादिव्याधिदूषितः।

मसूरिकान्ते शोथः स्यात् कूर्परे मणिवन्धके।
तथांसफलके वापि दुश्चिकित्स्यः सुदारुणः॥
काश्चिद्विनापि यत्नेन सिध्यन्त्याशु मसूरिकाः।
दृष्टाः कृच्छ्रतराः काश्चित् काश्चित् सिध्यन्ति वा न वा॥
काश्चिन्नैव तु सिध्यन्ति साध्यमानाः प्रयत्नतः॥

मसूरिकायाश्चिकित्सा।

मसूरिकायां कुष्ठेषु लेपनादिक्रिया हिता।
पित्तश्लेष्मविसर्पोक्ता क्रिया चात्र प्रशस्यते॥
श्वेतचन्दनकल्कञ्च हिलमोचीभवं द्रवम्।
पिबेन्मसूरिकारम्भे केवलं वापि तद्रसम्॥
ज्वरे जाते स्पृशेन्नाम्बु तिष्ठेन्निर्वातवेश्मनि।
म्रक्षयेद्विजयाचूर्णैर्गात्रं वस्त्रेण वन्धयेत्॥
रुद्राक्षं मरिचैर्युक्तं पीतं पर्य्युषिताम्भसा।
त्र्यहात् पापरुजं हन्ति दृष्टं वारसहस्रशः॥

सर्व्वासां वमनं पथ्य पटोलारिष्टवत्सकैः ।
कषायैश्च वचावत्सयष्ट्याह्वफलकल्कितैः ॥
सुषवीपत्रनिर्य्यासं हरिद्राचूर्णसंयुतम् ।
रोमान्ती ज्वरविस्फोटमसूरीशान्तये पिबेत् ॥
उष्ट्रकण्टकमूलं वाप्यनन्तामूलमेव वा ।
विधिगृहीत ज्येष्ठाम्बु पीतं हन्ति मसूरिकाम् ॥
व्युषितं वारि सक्षौद्र पीत दाहगुटीहरम् ॥

अमृतादिः ।

अमृतवृषपटोलं मुस्तकं सप्तपर्णं
खदिरमसितवेत्रं निम्बपत्र हरिद्रे ।
विविधविषविसर्पान् कुष्ठविस्फोटकण्डू-
रपनयति मसूरीं शीतपित्तं ज्वरञ्च ॥

गुडूचीं मधूकं द्राक्षां मोरट दाडिमैः सह ।
पाययेत् पाककाले तु भेषजं गुडसंयुतम् ॥
तेन पाकं व्रजत्याशु न च वायुः प्रकुप्यति ॥
लिह्याद्वा वादर चूर्णं पाचनार्थं गुडेन तु ।
अनेनाशु विपच्यन्ते वातपित्तकफात्मिकाः ॥
जातीपत्रं समञ्जिष्ठं दार्व्वी पूगफल शमी ।
धात्रीफलं समधूकं क्वथितं मधुसंयुतम् ॥
मुखरोगे कण्ठरोधे गण्डूषार्थं प्रशस्यते ॥
पञ्चवल्कलचूर्णेन क्लेदिनीमवचूर्णयेत् ।
भस्मना केचिदिच्छन्ति केचिद्गोमयरेणुना ॥
क्रिमिपातभयाच्चापि धूपयेत् सरलादिभिः ॥
कृष्णाभयारजो लिह्यान्मधुना कण्ठशुद्धये ।

तथाष्टाङ्गावलेहश्च कवड़श्चार्द्रकादिभिः॥
पञ्चतिक्तं प्रयुञ्जीत पानाभ्यञ्जनभोजनैः।
कुर्य्याद्व्रणविधानञ्च तैलादीन् वर्ज्जयेच्चिरम्॥

शीतलानन्दो रसः।

हेमरौप्यरसव्योमगन्धकायांस्ययोजतु।
कन्याद्भिर्मर्द्दयित्वाथ मुद्गमालां वटीश्चरेत्॥
यथादोषानुपानेन प्रयोगादस्य निश्चितम्।
मसूरिकादयः सर्व्वे नश्यन्ति त्वरया गदाः॥
देव्या शीतलया प्रोक्तः शीतलानन्दनामकः।
मसूरिकाभिभूतानां रसोऽयं हितकाम्यया॥

वसन्तसुन्दरो रसः।

माक्षिकं रजतं व्योम तुगाक्षीरीं महौषधम्।
यत्नाच्छिरीषतोयेन मर्द्दयित्वा दिनत्रयम्॥
मुद्गमाना वटीः कृत्वा प्रयुञ्ज्यात् पयसा सह।
मसूरिकाभिभूतेभ्यः प्रातः सायञ्च नित्यशः॥
शीतार्द्दिता यथा वृक्षा वसन्तस्य समागमे।
तथास्य सेवनान्मर्त्त्या सुन्दरत्वमवाप्नुयुः॥
संयतः प्रयतो नित्यं भवेज्जातमसूरिकः।
दिवानिद्रां सुरां तैलमामिषञ्च विवर्ज्जयेत्॥

रोमान्तिकाया लक्षणम्।

रोमकूपोन्नतिसमा रागिण्यः कफपित्तजाः।
कासारोचकसंयुक्ता रोमान्त्यो ज्वरपूर्व्विकाः॥
रागिण्यो लोहिताः। ज्वरपूर्व्विकाः ज्वरपूर्व्वरूपाः।

तन्त्रान्तरोक्तं रोमान्तिकाया लक्षणम् ।

ज्वरस्तीव्रः खरोष्णा त्वक् चक्षुः साश्रु सलोहितम् ।
ओष्ठयोः शुष्कता लिप्ता जिह्वार्द्रा वह्निमन्दता ॥
पिपासा च प्रतीश्यायः क्षवथुश्चाल्पमूत्रता ।
मलरोधोऽतिसारो वा कासः शुष्कः स्वरक्षयः ॥
वैवर्ण्यं स्फीतवर्त्मत्वमरतिर्बलहीनता ।
हृल्लासश्च तथा च्छर्दिर्वेदनोरसि चोदरे ॥
ततः प्रायश्चतुर्थेऽह्नि कण्डू रक्ता प्रकाशते ।
रोमकूपसमा नाम्ना रोमान्ती सा प्रकीर्त्तिता ॥
भाले च चिबुके चादौ निखिले मुखमण्डले ।
ततोऽन्यत्र च शाखासु क्रमात् कण्डूः प्रकाशते ॥
शोथः सञ्जायते चापि नेत्रयोर्मुखमण्डले ।
निःसृते पिड़काव्यूहे ज्वरश्च मृदुतामियात् ॥

रोमान्तिकायाश्चिकित्सा ।

उच्चैस्तरे प्रशस्ते च रोमान्तीगदपीड़ितः ।
गृहेऽनार्द्रे वसेन्नित्यं गुरूष्णवसनावृतः ॥
शीतवायुः शीततोयं सन्तापं वह्निसूर्य्ययोः ।
त्यजेत् स्त्रियं दिवानिद्रामध्वानं निशि जागरम् ॥
सुखोष्णेनाम्बुना स्वेदो रोमान्तीज्वरहृन्मतः ॥
मसूर्य्यां ये च कथिता इह क्वाथादयोऽपि ते ।
प्रयुज्यमाना गदिनं सुस्थीकुर्व्वन्ति सत्वरम् ॥
यथातथं प्रतीकार्य्या ज्वरकासादयश्च ते ॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
मसूरिका-रोमान्तिकाधिकार एकत्रिंशोऽध्यायः ।

द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

—— ·o· ——

वातरक्ताधिकारः ।

वातरक्तस्य विप्रकृष्टं निदानम् ।

लवणाम्लकटुक्षार स्निग्धोष्णाजीर्ण भोजनैः ।
क्लिन्नशुष्काम्बुजानूप मांसपिण्याक मूलकैः ॥
कुलत्थमाष निष्पाव शाकादि पललेक्षुभिः ।
दध्यारनाल सौवीर शुक्त तक्र सुरासवैः ॥
विरुद्धाध्यशन क्रोध दिवास्वप्न प्रजागरैः ।
प्रायशः सुकुमाराणां मिथ्याहारविहारिणाम् ॥
स्थूलाना सुखिनाञ्चापि प्रकुप्येद् वातशोणितम् ।

न जीर्णं पचनं येषां तादृशैर्भोजनैः, जीर्णमित्यत्र भावे क्तप्रत्ययः । अजीर्णे सति भोजनैरिति सप्तमीसमासे स्वीकृते अध्यशनशब्दप्रयोगात् तदर्थस्यैव पुनरुक्त्यापत्तिः स्यात् ।

तस्य सम्प्राप्तिः ।

हस्त्यश्वोष्ट्रैर्गच्छतश्चाश्नतश्च
विदाह्यन्नं स विदाहोऽशनस्य ।
कृत्स्नं रक्तं विदहत्याशु तच्च
दुष्टं स्रस्तं पादयोश्चीयते तु ॥
तत् संपृक्तं वायुना दूषितेन
तत्प्राबल्यादुच्यते वातरक्तम् ॥

अपिच । वायुः प्रवृद्धो वृद्धेन रक्तेनावारितः पथि ।
क्रुद्धः संदूषयेद्रक्तं तज्ज्ञेयं वातशोणितम् ॥

वातरक्तस्य पूर्व्वरूपम्।

स्वेदोऽत्यर्थं न वा कार्ष्ण्यं स्पर्शाज्ञत्वं क्षतेऽतिरुक्।
सन्धिशैथिल्यमालस्यं सदनं पिड़कोद्गमः॥
जानुजङ्घोरुकट्यंस हस्त पादाङ्ग सन्धिषु।
निस्तोदः स्फुरणं भेदो गुरुत्वं सुप्तिरेव च॥
कण्डूः सन्धिषु रुग् भूत्वा भूत्वा नश्यति चासकृत्।
वैवर्ण्यं मण्डलोत्पत्तिर्वातासृक् पूर्व्वलक्षणम्॥

वातरक्तस्य लक्षणम्।

वातेऽधिकेऽधिकं तत्र शूलस्फुरणभञ्जनम्।
शोथस्य रौक्ष्यकृष्णत्वश्यावता वृद्धिहानयः॥
धमन्यङ्गुलिसन्धीनां सङ्कोचोऽङ्गग्रहोऽतिरुक्।
शीतद्वेषानुपशयौ स्तम्भवेपथुसुप्तयः॥
रक्ते शोथोऽतिरुक्तोदस्ताम्रश्चिमिचिमायते।
स्निग्धरूक्षैः शमं नैति कण्डुक्लेदसमन्वितः॥
पित्ते विदाहः संमोहः स्वेदो मूर्च्छा मदस्तृषा।
स्पर्शासहत्वं रुग्रागः शोथे पाको भृशोष्मता॥
कफे स्तैमित्य गुरुता सुप्ति स्निग्धत्व शीतताः।
कण्डू मन्दा च रुग्द्वन्द्व सर्व्वलिङ्गञ्च सङ्करात्॥
पादयोर्मूलमास्थाय कदाचिद्धस्तयोरपि।
आखोर्विषमिव क्रुद्धं तद् देहमनुसर्पति॥

तस्योपद्रवाः।

अस्वप्नारोचक श्वास मांसकोथ शिरोग्रहाः।
मूर्च्छा चाथ मदस्तृष्णा ज्वरमोह प्रवेपकाः॥

हिक्का पाङ्गुल्य वीसर्प पाक तोदभ्रमक्लमाः।
अङ्गुलीवक्रता स्फोट दाह मर्म्मग्रहार्व्वुदाः॥

तस्यासाध्यत्वादिकम्।

एतैरुपद्रवैर्व्वर्ज्जं मोहेनैकेन वापि यत्।
अक्लत्स्नोपद्रवं याप्यं साध्यं स्यान्निरुपद्रवम्॥

वातरक्तमिति शेषः।

एकदोषानुगं साध्यं नवं याप्यं द्विदोषजम्।
त्रिदोषजमसाध्यं स्याद् यस्य च स्युरुपद्रवाः॥
आजानु स्फुटितं यच्च प्रभिन्नं प्रस्नुतञ्च यत्।
उपद्रवैश्च यज्जुष्टं प्राणमांसक्षयादिभिः॥
वातरक्तमसाध्यं स्याद् याप्यं संवत्सरोत्थितम्॥

वातरक्तस्य चिकित्सा।

वातशोणितिनो रक्तं स्निग्धस्य बहुशो हरेत्।
अल्पाल्पं रक्षयेद् वायुं यथादोषं यथाबलम्॥
उग्राङ्गदाहतोदेषु जलौकोभिर्व्विनिर्हरेत्।
ग्लानेऽङ्गे स्रावयेन्नास्रं रक्षेद् वातोत्तरञ्च यत्॥
विरेचनैः स्नेहयुक्तैर्न्नित्यमेनं विरेचयेत्॥
विदध्यादसकृच्चापि वस्तिकर्म्म यथाबलम्।
नहि वस्तिसमं किञ्चिद् वातरक्तचिकित्सितम्॥
गोधूमचूर्णाजपयो घृतञ्च
सच्छागदुग्धो रुवुबीजकल्कः।
लेपो विधेयः शतधौतसर्पिः
सेके पयश्चाविकमेव शस्तम्॥
लेपस्तद्वत् तिला भृष्टाः पिष्टाः पयसि निर्वृताः।

रास्नां गुडूचीं मधुकं बलाञ्च पयसा सह।
पिष्ट्वा प्रलेपयेत् तेन वातरक्तं प्रशाम्यति॥
एरण्डबीजममृतां शताह्वां जीरकं बलाम्।
क्षीरेण पयसा पिष्ट्वा लेपयेदसकृद् भिषक्॥
हरीतकीः प्राश्य समं गुड़ेन
तिस्रोऽथवा पञ्च ततो गुडूच्याः।
क्वाथोऽनुपीतः शमयत्यवश्यं
प्रभिन्नमाजानुजवातरक्तम्॥

पटोलादि क्वाथः।

पटोलकटुकाभीरु त्रिफलामृत साधितम्।
क्वाथं पीत्वा जयेज्जन्तुः सदाहं वातशोणितम्॥
सम्पाकामृत वासानामेरण्डस्नेहसंयुतम्।
पीत्वा क्वाथमसृग्वातं क्रमात् सर्व्वाङ्गगं जयेत्॥
छिन्नोद्भवाकषायेण सेव्यं शुद्धं शिलाजतु।
अमृतात्रिफलाक्वाथसंयुता वा पलङ्कषा॥

गुडूचीघृतम्।

अमृतायाः पलशतं जलद्रोणे विपाचयेत्।
घृतप्रस्थं विपक्तव्यं कल्कादष्टौ पलानि च॥
चतुर्गुणेन पयसा वातासृक् कुष्ठनाशनम्।
कामला पाण्डुरोगघ्नं प्लीहकासज्वरापहम्॥

महापिण्डतैलम्।

सारिवा सर्ज्ज मञ्जिष्ठा यष्टिसिक्थैः पयोऽन्वितैः।
तैलं पक्वं प्रयोक्तव्यं पिण्डाख्यं वातशोणिते॥

पिण्डतैलम् ।

समधूच्छिष्ट मञ्जिष्ठं ससर्ज्जरस शारिवाम् ।
पिण्डतैलं तदभ्यङ्गात् वातरक्तः प्रशाम्यति ॥

पानमन्नञ्च भैषज्यं यद् यत् कुष्ठहितं मतम् ।
तत्तन्नित्य प्रयोक्तव्यं वातरक्त प्रशान्तये ॥
कैशोरगुग्गुलुश्चैव रसाभ्रगुग्गुलुस्तथा ।
निम्बादिचूर्णं गुडूचीलौह मत्रहित भवेत् ।
वातरक्तान्तकरसो वातरक्ते प्रशस्यते ॥
गुडूचीतैलं विषतिन्दुकञ्च
रुद्रं महारुद्र गुडूचिकादि ।
तैलं प्रदेयं किल वातरक्ते
यथायथं दोषबलानुरूपम् ॥

वातरक्ते पथ्यापथ्यनिर्णयः ।

यव षष्टिक नीवार कलमारुण शालयः ।
गोधूमश्चणको मुद्गस्तुवरो च मुकुष्टकः ॥
अव्यजामहिषीणाञ्च गवां सर्पिः पयस्तथा ।
उपोदिका काकमाची वेत्राग्र सुनिषसकम् ॥
वास्तूक कारवेल्लञ्च कुष्माण्डञ्च पुरातनम् ।
पटोलं तिक्तसंज्ञञ्च पथ्यानि वातशोणिते ॥
माषं कुलत्थं निष्पावं कलायं मूलकं दधि ।
मद्यं मांसञ्च मत्स्यञ्च काञ्जिकं क्षारसेवनम् ॥

दिवास्वप्नं वह्नितापं व्यायामं मैथुनं तथा ।
कटूष्णगुर्व्वभिष्यन्दि लवणाम्लानि वर्ज्जयेत् ॥
वातरक्तीति शेषः ।

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
वातरक्ताधिकारो द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

-0-

कुष्ठाधिकारः ।

कुष्ठानां निदानं सम्प्राप्तिश्च ।

विरोधीन्यन्नपानानि द्रवस्निग्धगुरूणि च ।
भजतामागतां छर्द्दिं वेगांश्चान्यान् प्रतिघ्नताम् ॥
व्यायाममग्निसन्तापमति भुक्त्वा निषेविणाम् ।
शीतोष्णलङ्घनाहारान् क्रमं मुक्त्वा निषेविणाम् ॥
घर्म्मश्रमभयार्त्तानां द्रुतं शीताम्बुसेविनाम् ।
अजीर्णाध्याशिनाञ्चापि पञ्चकर्म्मापचारिणाम् ॥
नवान्न दधि मत्स्यातिलवणाम्लनिषेविणाम् ।
माषमूलकपिष्टान्नतिलक्षीरगुडाशिनाम् ॥
व्यवायञ्चाप्यजीर्णेऽन्ने निद्रां वा भजतां दिवा ।
विप्रान् गुरून् धर्षयतां पापं कर्म्म च कुर्व्वताम् ॥
वातादयस्त्रयो दुष्टास्त्वग्रक्तं मांसमम्बु च ।

दूषयन्ति स कुष्ठानां सप्तको द्रव्यसंग्रहः ॥
अतः कुष्ठानि जायन्ते सप्त चैकादशैव च ॥
कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथग्द्वन्द्वैः समागतैः ।
सर्व्वेषु च त्रिदोषेषु व्यपदेशोऽधिकस्ततः ॥

सर्व्वेषु कुष्ठेषु त्रिदोषजेषु सत्स्वपि दोषस्योल्वणतया तानि सप्तधा भवन्ति । तेषां सप्तधात्वम् उल्वणदोषकृतभेदेनैव, न तु संख्यया । संख्यया तेषां अष्टादश विधत्वमेव ।

वातेन कुष्ठं कापालं पित्तेनौडुम्बरं कफात् ।
मण्डलाख्यं विचर्च्चीं च ऋष्याख्य वातपित्ततः ॥
चर्म्मैककुष्ठकिटिम सिध्मालस विपादिकाः ।
वातश्लेष्मोद्भवाः श्लेष्मपित्ताद् दद्रु शतारुषी ॥
सपुण्डरीक विस्फोट पामा चर्म्मदलं तथा ।
सर्व्वैरेवोल्वणैर्दोषैः कुष्ठं स्यात् काकणाभिधम् ॥

महाकुष्ठानां गणना ।

पूर्व्वं त्रिकं तथा सिध्मं ततः काकणकं तथा ।
पुण्डरीकर्च्चजिह्वाख्ये महाकुष्ठानि सप्त च ॥

सिध्मशब्दोऽकारान्तो नपुंसकोऽप्यस्ति ।

क्षुद्रकुष्ठानां गणना ।

एककुष्ठं स्मृतं पूर्व्वं गजचर्म्म ततः स्मृतम् ।
ततश्चर्म्मदलं प्रोक्तं ततश्चापि विचर्च्चिका ॥
विपादिकाभिधा सैव पामाकच्छूस्ततः परम् ।
दद्रुविस्फोटकिटिमालसक वेष्टितं तथा ॥
क्षुद्रकुष्ठानि चैतानि कथितानि भिषग्वरैः ॥

वेष्टितं शतारुः। केचित् पामानं कच्छुञ्च एकरोगं वदन्ति तेषां मते विचर्च्चिका विपादिका च भिन्ना।

कुष्ठानां पूर्व्वरूपम्।

अतिश्लक्ष्णखरस्पर्श स्वेदास्वेद विवर्णताः।
दाहः कण्डूस्त्वचि स्वापस्तोदः कोठोन्नतिः क्लमः॥
व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः।
रूढ़ानामतिरूक्षत्वं निमित्तेऽल्पेऽतिकोपनम्।
रोमहर्षोऽसृजः कार्ष्ण्यं कुष्ठलक्षणमग्रजम्॥

क्लम इत्यत्र भ्रम इति पाठान्तरम्।

महाकुष्ठानां मध्ये कापालस्य लक्षणम्।

कृष्णारुणकपालाभं यद्रूक्षं परुषं तनु।
कापालं तोदबहुलं तत् कुष्ठं विषमं स्मृतम्॥

किञ्चित् कृष्णाः किञ्चिदरुणा ये कपालाः स्फुटितमृत्पात्रखण्डाः (खाप्‌रा इति यावत्) तद्वर्णम्। परुषं खरस्पर्शम्। तनु तनुत्वक्। कापालं कपालसंज्ञम्। विषमं दुश्चिकित्स्यम्।

औडुम्बरस्य लक्षणम्।

रुग्दाहरागकण्डूभिः परीतं रोमपिञ्जरम्।
उडुम्बरफलाभासं कुष्ठमौडुम्बरं वदेत्॥

मण्डलस्य लक्षणम्।

श्वेतरक्तं स्थिरं स्त्यानं स्निग्धमुत्सन्नमण्डलम्।
कृच्छ्रमन्योन्यसंसक्तं कुष्ठं मण्डलमुच्यते॥

श्वेतरक्तं किञ्चिच्छ्वेतं किञ्चिद्रक्तं, स्थिरं चिकित्सां विना अविनाशि, स्त्यानमार्द्र, स्निग्धं सस्वेदम्। उत्सन्न-

मण्डलमुन्नतमण्डलं, कृच्छ्रं कष्टसाध्यं, अन्योन्यसंसक्तं परस्पर-मिलितम्।

सिध्मस्य लक्षणम्।

श्वेतं ताम्रं तनु च यद् रजो घृष्टं विमुञ्चति।
प्रायेणोरसि तत् सिध्ममलावुकुसुमोपमम्॥

काकणस्य लक्षणम्।

यत् काकणन्तिकावर्णमपाकं तीव्रवेदनम्।
त्रिदोषलिङ्ग तत्कुष्ठं काकणं नैव सिध्यति॥

पुण्डरीकस्य लक्षणम्।

सश्वेतं रक्तपर्य्यन्तं पुण्डरीकदलोपमम्।
सरागञ्चैव सोत्सेधं पुण्डरीकं तदुच्यते॥

पुण्डरीकदलोपमं पुण्डरीकं श्वेतकमल तत्पत्रोपमम्। रक्तपर्य्यन्तं अन्ते रक्तम्।

ऋष्यजिह्वस्य लक्षणम्।

कर्कशं रक्तपर्य्यन्तमन्तःश्यावं सवेदनम्।
यदृक्षजिह्वासंस्थान मृक्षजिह्वं तदुच्यते॥

ऋक्षजिह्वासस्थानं ऋक्षो भल्लूकस्तस्य जिह्वाकृति, यदृष्यजिह्वासंस्थानमृष्यजिह्वं तदुच्यतेति पाठे ऋष्यो हरिण-विशेषस्तज्जिह्वाकारमित्यर्थः।

क्षुद्रकुष्ठानां मध्ये—

एककुष्ठ गजचर्म्मणोर्लक्षणम्।

अस्वेदनं महावास्तु मत्स्यशल्कोपमञ्च यत्।
तदेककुष्ठं चर्म्माख्यं बहुलं गजचर्म्मवत्॥

महावास्तु महास्थानम्। मत्स्यशल्कोपमं अत्र शल्कशब्देन लक्षणया त्वगुच्यते। तेन चक्राकारमभ्रकपत्रसदृशं भवति। एककुष्ठमिति क्षुद्रकुष्ठेषु मुख्यत्वात्। चर्म्माख्यं गजचर्म्माख्यं चर्म्मकुष्ठमिति च। बहुलं स्थूलं गजचर्म्मवत् रूक्षं कृष्णञ्च।

चर्म्मदलस्य लक्षणम्।

रक्तं सशूलं कण्डूमत् सस्फोटं दलयत्यपि।
तच्चर्म्मदलमाख्यातं स्पर्शस्यासहनञ्च यत्॥

दलयति विदारयति चर्म्मेति शेषः।

विचर्च्चिकाया लक्षणम्।

सकण्डूः पिडका श्यावा बहुस्रावा विचर्च्चिका॥

वैपादिकस्य लक्षणम्।

वैपादिकं पाणिपादस्फुटनं तीव्रवेदनम्॥

पाण्योः पादयोश्च स्फुटनं विदारणं येन तत्।

पामाया लक्षणम्।

सास्रावकण्डू परिदाहरुग्भिः
पामाणुकाभिः पिडकाभिरूह्या॥

कच्छ्वोर्लक्षणम्।

स्फोटैः सदाहैरति मैव कच्छुः
स्फिक्पाणिपादप्रभवैर्निरूप्या॥

दद्रोर्लक्षणम्।

सकण्डूरागपिडकं दद्रुमण्डलमुन्नतम्॥

मण्डलरूपेणोत्पत्त्या दद्रुमण्डलमिति कीर्त्तितम्।

विस्फोटकस्य लक्षणम्।

स्फोटाः श्यावारुणाभासा विस्फोटाः स्युस्तनुत्वचः॥

किटिभस्य लक्षणम्।

श्यावं किणखरस्पर्शं परुषं किटिमं स्मृतम्॥

श्यावमित्यत्र श्याममित्यपि पाठः। किणः शुष्कव्रणस्थानं तद्वत् कर्कशस्पर्शं, परुषं रूक्षम्।

अलसकस्य लक्षणम्।

कण्डूमद्भिः सरागैश्च गण्डैरलसकं चितम्॥

गण्डैर्महापिडकाभिः, चित वेष्टितम्।

शतारुषो लक्षणम्।

रक्तं श्यावं सदाहार्त्ति शतारुः स्याद् बहुव्रणम्॥

सप्तधातुगतानां कुष्ठानां मध्ये

रसगतस्य कुष्ठस्य लक्षणम्।

त्वक्स्थे वैवर्ण्यमङ्गेषु कुष्ठे रौक्ष्यञ्च जायते।
त्वक्स्वापो रोमहर्षश्च स्वेदस्यातिप्रवर्त्तनम्॥

त्वक्शब्देनात्र रस उच्यते धातुप्रस्तावात्, तस्य त्वक्स्थितत्वाच्च।

रक्तगतस्य लक्षणम्।

कण्डूर्विपूयकश्चैव कुष्ठे शोणितसंश्रिते॥

मांसगतस्य लक्षणम्।

वाहुल्य वक्त्रशोषश्च कार्कश्यं पिडकोद्गमः।
तोदः स्फोट' स्थिरत्वञ्च कुष्ठे मांससमाश्रिते॥

वाहुल्यं कुष्ठस्य पुष्टि', पिडकोद्गमः क्षुद्रपिडकोद्गमः, स्फोटः वृहत्पिडका, स्थिरत्व असञ्चारित्वञ्च।

मेदोगतस्य लक्षणम्।

कौण्यं गतिक्षयोऽङ्गानां सम्भेदः क्षतसर्पणम्।
मेदस्थानगते लिङ्ग प्रागुक्तानि तथैव च।

कौण्यं हस्तनाशः, अङ्गानां सम्भेदः अङ्गभङ्गः, क्षतसर्पणं क्षतप्रसारः, प्रागुक्तानि रक्तमांसगतानि लिङ्गानि।

अस्थिमज्जागतयोर्लक्षणम्।

नासाभङ्गोऽक्षिरागश्च क्षतेषु क्रिमिसम्भवः।
स्वरोपघातश्च भवेदस्थिमज्जसमाश्रिते॥

शुक्रगतस्य लक्षणम्।

दम्पत्योः कुष्ठबाहुल्याद् दुष्टशोणितशुक्रयोः।
यदपत्यं तयोर्जातं ज्ञेयं तदपि कुष्ठितम्॥

शुक्रार्त्तवगतं कुष्ठं अपत्येन व्यज्यत इति तात्पर्य्यम्।

कुष्ठानामुल्वणवातादिदोषकृतानि लिङ्गानि।

खरं श्यावारुणं रूक्षं वातकुष्ठं सवेदनम्।
पित्तात् प्रकुपितं दाहरागस्रावान्वितं मतम्॥
कफात् क्लेदि घनं स्निग्धं सकण्डु शैत्यगौरवम्।
द्विलिङ्गं द्वन्द्वजं कुष्ठ त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम्॥

कुष्ठानां साध्यत्वादिकम्।

साध्यं त्वग्रक्तमांसस्थं वातश्लेष्माधिकञ्च यत्॥
मेदोगं द्वन्द्वजं याप्यं वर्ज्यं मज्जास्थिसंश्रितम्॥
क्रिमितृड्दाहमन्दाग्निसंयुक्तं यत् त्रिदोषजम्॥

कुष्ठानामरिष्टं लक्षणम्।

प्रभिन्नं प्रस्रुताङ्गञ्च रक्तनेत्रं हतस्वरम्।
पञ्चकर्म्मगुणातीतं कुष्ठं हन्तीह मानवम्॥

प्रभिन्नं विदीर्णं, हृतस्वरं घर्घरस्वरं, पञ्चकर्म्मगुणातीतं असञ्जातवमनादिपञ्चकर्म्मगुणम्।

त्वग्दुष्टिसाम्यात् कुष्ठभेदत्वाच्चात्रैव श्वित्रमुच्यते।

कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलासञ्चारुणं भवेत्।
निर्द्दिष्टमपरिस्रावि त्रिधातूद्भवसंश्रयम्॥

कुष्ठैकसम्भवं कुष्ठेन सह एकः सम्भवो निदानं यस्य तत्। श्वित्रमेव रक्तमांसाश्रयणादरुणं किलाससंज्ञञ्च भवेत्। त्रिधातूद्भवसंश्रयं त्रयो धातवो वातपित्तकफास्तेभ्यः पृथग्भूतेभ्य उद्भवो यस्य तत्, अथवा त्रयो धातवो रक्तमांसमेदांसि संश्रयोऽधिष्ठानं यस्य तत्।

श्वित्रस्य दोषभेदेन लक्षणभेदाः।

वाताद्रूक्षारुणं पित्तात् ताम्रं कमलपत्रवत्।
सदाहं रोमविध्वंसि कफाच्छ्वेतं घनं गुरु॥
सकण्डूकं क्रमाद्रक्तमांसमेदःसु चादिशेत्।
वर्णेनैवेदृगुभयं कृच्छ्रं तच्चोत्तरोत्तरम्॥

अरुणमीषल्लोहितम्। कमलपत्रवदित्यनेन मध्ये श्वेतमन्ते लोहितम्। घनं पुष्टम्।

श्वित्रन्तु द्विविधं विद्याद् दोषजं व्रणज तथा॥

श्वित्रस्य साध्यत्वादिकम्।

अशुक्लरोमाबहुलमसंश्लिष्टं मिथो नवम्।
अनग्निदग्धजं साध्यं श्वित्रं वर्ज्ज्यमतोऽन्यथा॥

अबहुल तनु।

गुह्यपाणितलौष्ठेषु जातमप्यचिरन्तनम्।
वर्ज्जनीय विशेषेण किलासं सिद्धिमिच्छता॥

गुह्यं मेहनं भगञ्च, तलमत्र पादतलम्। सुश्रुतेनान्ते जातमिति सामान्यतो निर्द्दिष्टत्वात्।

प्रसङ्गाद् गात्रसंस्पर्शान्निःश्वासात् सहभोजनात्।
एकशय्यासनाच्चापि वस्त्र माल्यानुलेपनात्॥
कुष्ठं ज्वरश्च शोषश्च नेत्राभिष्यन्द एव च।
औपसर्गिक रोगाश्च संक्राम्यन्ति नरान्नरम्॥

प्रसङ्गो मैथुनं, औपसर्गिकरोगाः पारददोषजनित पाप-रोगाः मेहादयः।

कुष्ठस्य चिकित्सा।

सर्पिर्वातोत्तरे कुष्ठे वमनं श्लेष्मसम्भवे।
पैत्ते विरेचनं शस्तं तथा शोणितमोक्षणम्॥

दूर्व्वाभया सैन्धव चक्रमर्द-
कुठेरकाः काञ्जिकतक्रपिष्टाः।
प्रलेपरूपा अपि वज्रमूलां
कण्डूञ्च दद्रुञ्च निवारयन्ति॥

सोमराजीभवं चूर्णं शृङ्गवेरसमन्वितम्।
उद्वर्त्तनमिदं हन्ति कुष्ठमुग्रं क्षतास्पदम्॥

अत्र शृङ्गवेरस्य रसो ग्राह्यः।

विडङ्गैडगजाकुष्ठनिशासिन्धूत्थ सर्षपैः।
धान्याम्लपिष्टैर्लेपोऽयं दद्रुकुष्ठ विनाशनः॥

पर्णानि पिष्ट्वा चतुरङ्गुलस्य
तक्रेण पर्णान्यथ काकमाच्याः।
तैलाक्तगात्रस्य नरस्य कुष्ठा-
न्युद्वर्त्तयेदश्वहनच्छदैश्च॥

(द, १९)

कासमर्द्दकमूलञ्च काञ्जिकेन प्रपेषितम् ।
दद्रु किटिम कुष्ठानि जयेदेतत् प्रलेपनात् ॥
आरग्वधस्य पत्राणि चारनालेन पेषयेत् ।
दद्रुञ्च किटिमं सिध्म प्रलेपोऽयं विनाशयेत् ॥
चक्राह्वयं स्नुहीक्षीरभावितं मूत्रसंयुतम् ।
रवितप्तं हि किञ्चित्तु लेपनं किटिमापहम् ॥
सक्षारं गन्धकं सम्यक् कटुतैलेन पेषयेत् ।
सिध्मं तल्लेपनात्तूर्णं नाशं याति न संशयः ॥
कासमर्द्दस्य वीजानि मूलकस्य तथैव च ।
गन्धाश्मचूर्णमिश्रानि सिध्मस्य परमौषधम् ॥
मनःशिलाले मरिचञ्च तैल-
मार्कं पयः कुष्ठहरः प्रलेपः ॥
तैलमत्र सार्षपम् ।
महिषीनवनीतेन सिन्दूरं मरिचं तथा ।
पिष्ट्वा प्रलेपयेत् सम्यक् पामा कच्छु प्रशान्तये ॥
स्नुक्काण्डशुषिरे दग्ध्वा गृहधूमं ससैन्धवम् ।
अन्तर्धूमं तैलयुक्तं लेपाज्जन्ति विचर्च्चिकाम् ॥
स्नुक्काण्डे सार्षपः कल्कः करीषानलपाचितः ।
लेपाद् विचर्च्चिकां हन्ति रागवेग इव त्रपाम् ॥
नारिकेलोदरे न्यस्तस्तण्डुलः पूतितां गतः ।
लेपाद् विपादिकां हन्ति चिरकालानुवन्धिनीम् ॥
सैन्धवं तिलपुष्पञ्च कटुतैलञ्च गोजलम् ।
पक्त्वा लोहमये पात्रे सम्यग् भास्करतेजसा ॥
अस्य लेपनमात्रेण याति नाशं विपादिका ॥

उन्मत्तकस्य बीजेन माणकक्षारवारिणा ।
कटुतैलं विपक्तव्यं नाशयेत्तद्‌ विपादिकाम् ॥
वायस्येड़गजा कुष्ठकृष्णाभिर्गुड़िका कृता ।
वस्तमूत्रेण संपिष्टा लेपाच्छ्वित्र विनाशिनी ॥
गजचित्रव्याघ्रचर्म्ममसीतैलविलेपनात् ।
श्वित्रं नाशं व्रजेत् किंवा पूतिकीटविलेपनात् ॥
कुडवो वाकुचीबीजाद्धरिताल पलान्वितः ।
गवां मूत्रेण संपिष्टः प्रलेपाच्छ्वित्रनाशनः ॥
धात्रीखदिरयोः क्वाथमवल्गुजरजोऽन्वितम् ।
पीत्वा शङ्खेन्दुकुन्दाभं हन्ति श्वित्रं न संशयः ॥
गुञ्जाफलाग्निचूर्णन्तु लेपितं श्वेतकुष्ठनुत् ।
शिलापामार्गभस्मापि द्वयं लेपात् तदर्थकृत् ॥

शिला मनःशिला, अपामार्गभस्म च द्वयं तदर्थकृत्, श्वेतकुष्ठापहमित्यर्थः ।

अवल्गुजबीजचूर्णं पीत्वा कोष्णेन वारिणा ।
भोजनं सर्पिषा कार्य्यं सर्व्वकुष्ठविनाशनम् ॥
गुडूचीस्वरसः पीतः सर्पिषा कुष्ठनाशनः ॥
यः खादेदभयारिष्टमरिष्टामलकानि वा ।
स जयेत् सर्व्वकुष्ठानि मासादूर्द्धं न संशयः ॥

तीव्रेण कुष्ठेन परीतदेहो
यः सोमराजीं नियमेन खादेत् ।
संवत्सरं कृष्णतिलद्वितीयां
स सोमराजीं वपुषातिशेते ॥

मञ्जिष्ठा वाकुची चक्रमर्द्दश्च पिचुमर्द्दकः ।

हरीतकी हरिद्रा च धात्री वासा शतावरी ॥
वला नागवला यष्टिमधुकं क्षुरकोऽपि च ।
पटोलस्य लतोशीर गुडूची रक्तचन्दनम् ॥
मञ्जिष्ठादिरयं क्वाथः कुष्ठानां नाशनः परः ।
वातरक्तस्य संहर्त्ता कण्डूमण्डल नाशनः ॥
अमृतैरण्डवासाश्च सोमराजी हरीतकी ।
क्वाथ एषां हरेत् कुष्ठं वातरक्तञ्च दारुणम् ॥

कुष्ठघ्नी वटिका ।

कुपीलु माषकं चूर्णं तोलकं कुष्ठवैरिणः ।
आरग्वधस्य निम्बस्य सप्तपर्णस्य च द्रवैः ॥
संमर्द्य वटिकां कुर्य्यान्माषार्द्धप्रमितां भिषक् ।
कुष्ठघ्नी वटिका चैषा कुष्ठ चानिलशोणितम् ॥
शीतपित्तमुदर्दञ्च कोठञ्च निखिलं व्रणम् ।
मन्दत्वमनलस्यापि नाशयेदविकल्पतः ॥

कुष्ठवैरिणः चाउलमुग्रा इति प्रसिद्धस्य ।

कुष्ठवैरिभवं तैलं कुष्ठघ्नं चर्म्मदोषनुत् ॥
तन्मज्जना मधूत्थेन लिप्तं गन्धाश्म वा तथा ।
कुष्ठं सर्व्वविधञ्चैव नाश याति न संशयः ॥
चूर्णोदकेन कुष्ठघ्नतैलं कुष्ठहरं परम् ॥
अमृताङ्कुरलौहञ्च महाभल्लातको गुडः ।
रसमाणिक्यमपि च प्रदेयस्तालकेश्वरः ॥
पञ्चतिक्तघृतञ्चैव कुष्ठेषु निखिलेषु हि ॥
मरिचाद्यानि तैलानि कुष्ठं घ्नन्ति सुदारुणम् ॥
कुष्ठमाशु क्षयं याति पञ्चगव्यनिषेवणात् ॥

कुष्ठानां विनिवृत्तौ च गोमूत्रं परमौषधम् ।
अभयासहितं तद्धि ध्रुवं सिद्धिप्रदं सतम् ॥

कुष्ठेषु पथ्यापथ्यनिर्णयः ।

पुराणाः शालयो मुद्गा आढ़क्यश्च मसूरकाः ।
यवा निम्बस्य पत्राणि पटोलं वृहतीफलम् ॥
चक्रमर्द्ददलं मेषशृङ्गञ्च हिलमोचिका ।
कोषातकी च वेत्राग्रं पक्वं तालं पुनर्नवा ॥
गोखरोष्ट्राश्वमहिषीमूत्रं सर्पिर्विरेचनम् ।
निखिलानि च तिक्तानि कुष्ठरोगे हितानि हि ॥
पापं कर्म्म दिवानिद्रा विरुद्ध विषमाशनम् ।
व्यायामो वेगरोधश्च सूर्य्यरश्मिश्च मैथुनम् ॥
द्रवगुरुनवान्नानां भोजनञ्च गुडो दधि ।
दुग्धं मद्यमामिषञ्च मत्स्यो माषस्तिलस्तथा ॥
इक्षुरम्लं मूलकञ्च विष्टम्भि च विदाहकृत् ।
एवंविधानि चान्यानि कुष्ठे वर्ज्ज्यानि नित्यशः ॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
कुष्ठाधिकारस्त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

—:o:—

अर्शोऽधिकारः ।

पृथग्दोषैः समस्तैश्च शोणितात् सहजानि च ।
अर्शांसि षट्प्रकाराणि विद्याद् गुदवलित्रये ॥

केचित् रुधिरस्यापि दोषत्वं मन्यन्ते, तन्मतमाश्रित्याह शोणितादिति । सहजानि शरीरेण सह जातानि । संख्यामाह षट्प्रकाराणीति । गुदवलित्रये, सार्द्धं चतुरङ्गुलं गुदस्य मानम् । तस्यावयवभूतास्तिस्रो वलयः शङ्खावर्त्तनिभा उपर्य्युपरि सन्ति । तासां नाम प्रवाहणी, विसर्ज्जनी, संवरणी चेति । तत्र गुदोष्ठमर्द्धाङ्गुलमानं तदूर्द्ध्वमङ्गुलमाना प्रथमा वलिः, सार्द्धैकाङ्गुलमाना द्वितीया, तृतीया च तावती । उक्तञ्च—

अर्द्धाङ्गुलप्रमाणेन गुदौष्ठं परिचक्षते ।
सार्द्धैकाङ्गुलमानेन पृथगन्ये प्रकीर्त्तिते ॥

अर्शसां सम्प्राप्तिः स्वरूपञ्च ।

दोषास्त्वङ्मांसमेदांसि सदूष्य विविधाकृतीन् ।
मांसाङ्कुरानपानादौ कुर्व्वन्त्यर्शांसि तान् जगुः ॥

त्वङ्मांसग्रहणेन त्वङ्मांसाश्रितं रक्तमपि गृह्यते । अपानं गुदम्, आदिशब्देन नासिकादीनां ग्रहणम् ।

वातार्शसां विप्रकृष्टं निदानम् ।

कषाय कटुतिक्तानि रूक्षशीतलघूनि च ।
प्रमिताल्पाशनं तीक्ष्णं मद्यं मैथुनसेवनम् ॥

लङ्घनं देशकालौ च शीतौ व्यायामकर्म्म च।
शोको वातातपस्पर्शो हेतुर्वातार्शसां मतः॥

पित्तार्शसां विप्रकृष्टं निदानम्।

कट्वम्ललवणोष्णानि व्यायामाग्न्यातपप्रभाः।
देशकालावशिशिरौ क्रोधो मद्यमसूयनम्॥
विदाहि तीक्ष्णमुष्णञ्च सर्व्वं पानान्न भेषजम्।
पित्तोल्बणानां विज्ञेयः प्रकोपे हेतुरर्शसाम्॥

कफार्शसां विप्रकृष्टं निदानम्।

मधुर स्निग्धशीतानि लवणाम्ल गुरूणि च।
अव्यायामो दिवास्वप्नः शय्यासनसुखे रतिः॥
प्राग्वातसेवा शीतौ च देशकालावचिन्तनम्।
श्लैष्मिकाणां समुद्दिष्टमेतत् कारणमर्शसाम्॥

त्रिदोषजार्शसां विप्रकृष्टं निदानम्।

सर्व्वो हेतुस्त्रिदोषाणां सहजैर्लक्षणैः समम्॥

जनकत्वेन त्रयो दोषा येषां तानि त्रिदोषाणि, त्रिदोषार्शोलक्षणं श्वासरुजाविबन्धैः सहजार्शोभिः समम्।

अर्शसां पूर्व्वरूपाणि।

विष्टम्भोऽन्नस्य दौर्ब्बल्यं कुक्षेराटोप एव च।
कार्श्यमुद्गारबाहुल्यं सक्थिसादोऽल्पविट्कता॥
ग्रहणीदोषपाण्डूर्त्योराशङ्का चोदरस्य च।
पूर्व्वरूपाणि निर्द्दिष्टान्यर्शसामभिवृद्धये॥

वातार्शोलक्षणम्।

गुदाङ्कुरा बह्वनिलाः शुष्काश्चिमिचिमान्विताः।
म्लानाः श्यावारुणाः स्तब्धा विशदाः परुषाः खराः॥

मिथो विसदृशा वक्रास्तीक्ष्णा विस्फुटिताननाः।
बिम्बीखर्ज्जूरकर्कन्धुकार्पासीफलसन्निभाः॥
केचित् कदम्बपुष्पाभाः केचित् सिद्धार्थकोपमाः।
शिरःपार्श्वांसकट्यूरुवङ्क्षणाद्यधिकव्यथाः॥
क्षवथूद्गारविष्टम्भहृद्ग्रहारोचकप्रदाः।
कासश्वासाग्निवैषम्य कर्णनादभ्रमावहाः॥
तैरार्त्तो ग्रथितं स्तोकं सशब्दं सप्रवाहिकम्।
रुक्फेनपिच्छानुगतं विबन्धमुपवेश्यते॥
कृष्णात्वङ्नखविण्मूत्रनेत्रवक्त्राश्च जायते।
गुल्मप्लीहोदराष्ठीलासम्भवस्तत एव च॥

पित्तार्शोलक्षणम्।

पित्तोत्तरा नीलमुखा रक्तपीतासितप्रभाः।
तन्वस्रस्राविणो विस्रास्तनवो मृदवः श्लथाः॥
शुकजिह्वायकृत्खण्डजलौकावक्त्रसन्निभाः।
दाहपाकज्वरस्वेद तृष्णामूर्च्छारतिप्रदाः॥
सोष्माणो द्रवनीलोष्णपीतरक्तामवर्च्चसः।
यवमध्या हरित्पीतहारिद्रत्वङ्नखादयः॥

कफार्शोलक्षणम्।

श्लेष्मोल्वणा महामूला घना मन्दरुजः सिताः।
उत्सन्नोपचिताः स्निग्धाः स्तब्धवृत्तगुरुस्थिराः॥
पिच्छिलाः स्तिमिताः श्लक्ष्णाः कण्ड्वाढ्याः स्पर्शनप्रियाः।
करीरपनसास्थ्याभास्तथा गोस्तनसन्निभाः॥
वङ्क्षणानाहिनः पायुवस्तिनाभिविकर्षिणः।
सश्वासकासहृल्लासप्रसेकारुचिपीनसाः॥

मेहकृच्छ्रशिरोजाड्यशिशिरज्वरकारिणः ।
क्लैव्याग्निमार्दवच्छर्द्दिरामप्रायविकारदाः ॥
वसाभसकफप्राज्यपुरीषाः सप्रवाहिकाः ।
न स्रवन्ति न भिद्यन्ते पाण्डुस्निग्धत्वगादयः ॥

सान्निपातिकार्शसां सहजार्शसाञ्च लक्षणम् ।

सर्व्वैः सर्व्वात्मकान्याहुर्लक्षणैः सहजानि च ॥

द्वन्द्वजार्शसां लक्षणम् ।

हेतुलक्षणसंसर्गाद् विद्याद् द्वन्द्वोल्वणानि च ॥

द्वन्द्वजान्यर्शांसि प्रकृतिसमसमवायारब्धत्वात् न पृथग् गणितानि ।

रक्तार्शोलक्षणम् ।

रक्तोल्वणा गुदे कीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः ।
वटप्ररोहसदृशा गुञ्जाविद्रुमसन्निभाः ॥
तेऽत्यर्थं दुष्टमुष्णञ्च गाढविट्कप्रपीडिताः ।
स्रवन्ति सहसा रक्तं तस्य चातिप्रवृत्तितः ॥
भेकाभः पीड्यते दुःखैः शोणितक्षयसम्भवैः ।
हीनवर्णबलोत्साहो हतौजाः कलुषेन्द्रियः ॥
विट्श्यावं कठिनं रूक्षमधोवायुर्न वर्त्तते ॥
तनु चारुणवर्णञ्च फेनिलञ्चासृगर्शसाम् ।
कट्यूरुगुदशूलञ्च दौर्ब्बल्यं यदि चाधिकम् ॥
तत्रानुबन्धो वातस्य हेतुर्यदि च रूक्षणम् ॥
शिथिलं श्वेतपीतञ्च विट्स्निग्धं गुरु शीतलम् ।
यद्यर्शसां घनञ्चासृक् तन्तुमत् पाण्डु पिच्छिलम् ॥
गुदं सपिच्छं स्तिमितं गुरु स्निग्धञ्च कारणम् ।

श्लेष्मानुबन्धो विज्ञेयस्तत्र रक्तार्शसां बुधैः ॥
पञ्चात्मा मारुतः पित्तं कफो गुदवलीचयम्।
सर्व्वं एव प्रकुप्यन्ति गुदजानां समुद्भवे ॥
तस्मादर्शांसि दुःखानि बहुव्याधिकराणि च।
सर्व्वदेहोपतापीनि प्रायः कृच्छ्रतमानि च ॥

गुदवलीत्रये इति च पाठः।

सुखसाध्यार्शोलक्षणम्।

बाह्यायान्तु वलौ जातान्येकदोषोल्वणानि च।
अर्शांसि सुखसाध्यानि न चिरोत्पतितानि च ॥

कष्टसाध्यार्शोलक्षणम्।

द्वन्द्वजानि द्वितीयायां वलौ यान्याश्रितानि च।
कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परिसंवत्सराणि च ॥

असाध्यार्शोलक्षणम्।

सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरां वलिम्।
जायन्तेऽर्शांसि संश्रित्य तान्यसाध्यानि निर्द्दिशेत् ॥
शेषत्वादायुषस्तानि चतुष्पाद समन्विते।
याप्यन्ते दीप्तकायाग्नेः प्रत्याख्येयान्यतोऽन्यथा ॥
हस्ते पादे मुखे नाभ्यां गुदे वृषणयोस्तथा।
शोथो हृत्पार्श्वशूलञ्च यस्यासाध्योऽर्शसो हि सः ॥
हृत्पार्श्वशूलं सम्मोहश्छर्द्दिरङ्गस्य रुग्ज्वरः।
तृष्णा गुदस्य पाकश्च निहन्युर्गुदजातुरम् ॥
तृष्णारोचकशूलार्त्तमतिप्रस्रुतशोणितम्।
शोथातिसारसंयुक्तमर्शांसि क्षपयन्ति हि ॥

मेढ्रादिष्वपि वच्यन्ते यथास्वं नाभिजानि तु ।
गण्डूपदास्यरूपाणि पिच्छिलानि मृदूनि च ॥
यथास्वं यथात्मीयलक्षणम् ।

चर्म्मकीलस्य सम्प्राप्तिर्लक्षणञ्च ।

व्यानो गृहीत्वा श्लेष्माणं करोत्यर्शस्त्वचो वहिः ।
कीलोपमं स्थिरखरं चर्म्मकीलन्तु तद् विदुः ॥
वातेन तोदपारुष्यं पित्तादसितरक्तता ।
श्लेष्मणा स्निग्धता तस्य ग्रथितत्वं सवर्णता ॥

अर्शसां चिकित्सा ।

अर्शसां साधनोपायश्चतुर्धा परिकीर्त्तितः ।
भेषजक्षार शस्त्राग्निसाध्यत्वादाद्य उच्यते ॥
यद् वायोरानुलोम्याय यदग्निबलवृद्धये ।
अनुपानौषधद्रव्यं तत् सेव्यं नित्यमर्शसैः ॥
शुष्कार्शसां प्रलेपादि क्रिया तीक्ष्णा विधीयते ।
स्राविणां रक्तमालोक्य क्रिया कार्य्यास्रपैत्तिकी ॥
स्नुक्क्षीरं रजनीयुक्तं लेपाद् दुर्नामनाशनम् ।
कोषातकीरजोघर्षान्निपतन्ति गुदोद्भवाः ॥
अर्कक्षीरं स्नुहीक्षीरं तिक्ततुम्बयाश्च पल्लवाः ।
करञ्जो वस्तमूत्रञ्च लेपनं श्रेष्ठमर्शसाम् ॥
अर्शोघ्नी गुदजा वर्त्तिर्गुडघोषाफलोद्भवा ।
ज्योत्स्निकामूलकल्केन लेपो रक्तार्शसां हितः ।
तुम्बीवीजं सौद्भिदन्तु काञ्जीपिष्टं गुडोत्वयम् ।
अर्शोहरं गुदस्य स्याद्दधि माहिषमश्नतः ॥
महावोधिप्रदेशस्य पथ्या कोपातकीरजः ।

मफेनं लेपतो हन्ति लिङ्गवर्त्तिं न संशयः॥
अपामार्गाङ्ग्रिजः क्षारो हरितालेन संयुतः।
लेपनाल्लिङ्गसम्भूतमर्शो नाशयति ध्रुवम्॥
वातातिसारवद् भिन्नवर्च्चास्यर्शास्युपाचरेत्।
उदावर्त्तविधानेन गाढविट्कानि चासकृत्॥
विड्विवन्धे हितं तक्रं यमानीविड्सयुतम्।
वातश्लेष्माशसां तक्रात् परं नास्तीह भेषजम्॥
तत् प्रयोज्य यथादोषं सस्नेह रूक्षमेव वा॥
न विरोहन्ति गुदजाः पुनस्तक्रसमाहताः॥
हरीतकीं तिलान् धात्रीं मृद्वीकां मधुकं तथा।
परूषकस्य तोयेन पिवेदर्शोनिवृत्तये॥
सगुडां पिप्पलीयुक्तामभयां घृतभर्ज्जिताम्।
त्रिवृद्दन्तीयुतां वापि भक्षयेदानुलोमिकीम्॥
तिलारुष्करसंयोगं भक्षयेदग्निवर्द्धनम्।
कुष्ठरोगहरं श्रेष्ठमर्शसां नाशनं परम्॥
मृल्लिप्तं शौरणं कन्दं पक्वाग्नौ पुटपाकवत्।
अद्यात् सतैललवणं दुर्नाम्नां विनिवृत्तये॥
असितानां तिलानाञ्च प्रकुञ्चं शीतवार्य्यनु।
खादतोऽर्शांसि नश्यन्ति द्विजदार्ढ्याङ्गपुष्टिदम्॥
भावितं रजनीचूर्णैः स्नुहीक्षीरे पुनः पुनः।
वन्धनात् सुदृढं सूत्रं छिनत्त्यर्शो न संशयः॥
रक्ताशसामुपेक्षेत रक्तमादौ स्रवद् भिषक्।
दुष्टास्रेऽनिग्टहीते तु शूलानाहावसृग्गदाः॥
शक्रकाथः सविश्वो वा किंवा विल्वशलाटवः।

योज्या रक्तार्शसैस्तद्वज्जग्रोतस्विकामूललेपनम् ॥
नवनीततिलाभ्यासात् केशरनवनीतशर्कराभ्यासात्।
दधिसरमथिताभ्यासाद् गुदजाः शाम्यन्ति रक्तवहाः ॥
समङ्गोत्पलमोचाह्वतिरीटतिलचन्दनैः।
छागक्षीरं प्रयोक्तव्यं गुदजे शोणितापहम् ॥
कोमलं नलिणीपत्रं पिष्टा खादेत् सशर्करम्।
प्रातराजं पयः पीत्वा रक्तस्रावाद् विमुच्यते ॥

सशर्करः कृष्णतिलस्य कल्कं
वस्तीपयोभिः पिबति प्रभाते
सद्यो हरत्येव गुदोत्थरक्तं
योगोऽयमुक्तो गिरिशेन साक्षात् ॥

कौटजं कल्कमादाय पिष्टा तक्रेण बुद्धिमान्।
पीत्वा रक्तार्शसो रक्तस्रुतिमाशु नियच्छति ॥
छागेन पयसा कल्कं शतमूलीसमुद्भवम्।
पिबेद् रक्तार्शसस्तद्वत् ससितं दाडिमं रसम् ॥
मोदको नागराद्याख्यो शीरणो मोदकस्तथा।
बाहुशालगुडश्चन्द्रप्रभाद्या गुडिका शुभा।
प्राणदा गुडिका लेहः कौटजो रक्तवारणः।
नित्योदितो रसो मणाभ्रकणाद्यञ्च लौहकम् ॥
लौहमग्निमुखं नाम सैन्धवाद्यन्तु चूर्णकम्।
इत्याद्यानि प्रयोज्यानि दुर्नाम्नां विनिवृत्तये ॥

अथ पथ्यापथ्यानि।

वातानुलोमनं यद् यत् सर्वं वह्निप्रदीपनम्।
सुजरं पुष्टिदं तत् तदन्नपानं हितं सतम् ॥

वेगावरोधं स्त्रीपृष्ठयानमुत्कटमासनम् ।
यथास्वं दोषलञ्चान्नसर्शसः परिवर्जयेत् ॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
अर्शोऽधिकारश्चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।

भगन्दराधिकारः ।

भगन्दरस्य पूर्व्वरूपं स्वरूपञ्च ।

कटीकपाल निस्तोद दाह कण्डू रुजादयः ।
भवन्ति पूर्व्वरूपाणि भविष्यति भगन्दरे ॥
गुदस्य द्व्यङ्गुले क्षेत्रे पार्श्वतः पिडकार्त्तिकृत् ।
भिन्नो भगन्दरो ज्ञेयः स च पञ्चविधो मतः ॥

कटीकपालमत्र कटीफलकं, आर्त्तिकृत् पीड़ाकृत् पञ्चविधः वातिक-पैत्तिक-श्लैष्मिक-सान्निपातिक-शल्यजभेदैः ।

वातिकः शतपोनकसंज्ञो भगन्दरः ।

कषायरूक्षैस्त्वतिकोपितोऽनिल-
स्त्वपानदेशे पिडकां करोति याम् ।
उपेक्षणात् पाकमुपैति दारुणा
रुजा च भिन्नारुणफेनवाहिनी ॥

तत्रागमो मूत्र पुरीषरेतसां
व्रणैरनेकैः शतपोनकं वदेत्॥

रुजादारुणं अतिदारुणरुक्, व्रणैरनेकैः सूक्ष्ममुखैः, शतपोनकश्चालनी तद्वत्।

पैत्तिकमुष्ट्रग्रीवसंज्ञमाह।

प्रकोपणैः पित्तमतिप्रकोपितं
करोति रक्तां पिड़कां गुदाश्रिताम्।
तदाशुपाकाह्निसपूतिवाहिनीं
भगन्दरं तूष्ट्रशिरोधरं वदेत्॥

आशुपाकाह्निसपूतिवाहिनीं शीघ्रपाकासुष्णादुर्गन्धवाहिनीञ्च। तदा भगन्दरमुष्ट्रशिरोधरं वदेत्। उष्ट्रग्रीवसंज्ञा च पिडकावस्थायां वक्राकारत्वेन।

श्लैष्मिकं परिस्रावीसंज्ञमाह।

कण्डूयनो घनस्रावी कठिनो मन्दवेदनः।
श्वेतावभासः कफजः परिस्रावी भगन्दरः॥

कठिनः पिड़कावस्थायाम्। परिस्रावी निरन्तरस्रावशीलः।

सान्निपातिकं शम्बूकावर्त्तसंज्ञमाह।

बहुवर्णरुजास्रावा पिडका गोस्तनोपमा।
शम्बूकावर्त्तवन्नाडी शम्बूकावर्त्तको मतः॥

शल्यजमुन्मार्गिसंज्ञमाह।

क्षताद्‌ गतिः पायुगता विवर्द्धते
ह्युपेक्षणात् स्युः क्रिमयो विदार्य्य ते॥
प्रकुर्व्वते मार्गमनेकधा सुखै-
र्व्रणैस्तमुन्मार्गि भगन्दरं वदेत्॥

एतस्य तिर्य्यक्क्षतमार्गः पुरीषादिनिर्गमनादुन्मार्गि-संज्ञा ।

तन्त्रविशेषोक्तमर्शोभगन्दरमाह ।

कफपित्ते तु पूर्व्वोत्थे दुर्नामाश्रित्य कुप्यतः ।
अर्शोमूले ततः शोथः कण्डूदाहार्त्तिमान् भवेत् ॥
स शीघ्रं पक्वभिन्नोऽस्य क्लेदयन् मूलमर्शसः ।
स्रवत्यजस्रगतिभिरयमर्शोभगन्दरः ॥

अयमन्यतमस्मिन् शतपोनकादीनां दोषलक्षणदर्शना-दन्तर्भाव्यः ।

घोराः साधयितुं दुःखाः सर्व्व एव भगन्दराः ।
तेष्वसाध्यस्त्रिदोषोत्थः क्षतजश्च विशेषतः ॥
वातमूत्रपुरीषाणि क्रिमयः शुक्रमेव च ।
भगन्दरात् स्रवन्तस्तु नाशयन्ति तमातुरम् ॥

भगन्दरात् स्रवन्त इत्यस्मादमी विशेषा इति शेषः ।

भगन्दरस्य चिकित्सा ।

गुदस्य श्वयथुं दृष्ट्वा विशोष्य शोधयेत् ततः ।
रक्तावसेचनं कार्य्यं यथा पाकं न गच्छति ॥

उपवासादिना शोषयेत्, वमनविरेचनादिना शोधयेत्, रक्तावसेचनं जलौकादिभिः ।

वटपत्रेष्टकाशुण्ठीगुडूच्यः सपुनर्नवाः ।
सुपिष्टाः पिडकावस्थे लेपः शस्तो भगन्दरे ॥
स्नुह्यर्कदुग्धदार्व्वीभिर्वर्त्तिं कृत्वा विचक्षणः ।
भगन्दरगतिं ज्ञात्वा पूरयेत् तां प्रयत्नतः ॥
एषा सर्व्वशरीरस्थां नाड़ीं हन्यान्न संशयः ॥

तिला ज्योतिष्मती कुष्ठं लाङ्गली गिरिकर्णिका।
शताह्वा त्रिवृता दन्त्यः शोधनाय भगन्दरे॥

तिलाभया लोध्रमरिष्टपत्रं
निशे वचां लोध्रमगारधूमम्।
भगन्दरे नाड्युपदंशयोश्च
दुष्टव्रणे शोधनरोपणाय॥

समभागपिष्टं लेपद्वयं दद्यात्।

त्रिफलारससंपिष्ट विडालास्थिप्रलेपनम्।
भगन्दरं निहन्त्याशु दुष्टव्रणहरं परम्॥
खदिराम्बुरतो भूत्वा कषायं त्रैफलं पिबेत्।
महिषाक्षविडङ्गानां भगन्दरविनाशनम्॥
जम्बूकमांसं भुञ्जीत प्रकारैर्व्यञ्जनादिभिः।
अजीर्णवर्जी मासेन मुच्यते तु भगन्दरात्॥
नवकार्षिकनामा च सप्तविंशतिकस्तथा।
गुग्गुलुः सम्प्रयोक्तव्यो रसश्चित्रविभाण्डकः॥
तैलं विष्यन्दनं नाम सैन्धवाद्यनिशाद्यके।
इत्याद्यानि प्रयोज्यानि भेषजानि भगन्दरे॥

भगन्दरे पथ्यापथ्यव्यवस्था।

सर्षपः शालिमुद्गौ च विलेपी जाङ्गलो रसः।
पटोलं शिग्रु वेत्राग्रं पत्तूरं बालमूलकम्॥
तिलसर्षपयोस्तैलं तिक्तवर्गो घृतं मधु।
एवंविधानि चान्यानि भगन्दरहितानि हि॥
विरुद्धान्यन्नपानानि विषमाशनमातपम्।

व्यायामं मैथुनं युद्धं पृष्ठयानं गुरूणि च ॥
संवत्सरं परिहरेदुपरूढव्रणो नरः ॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
भगन्दराधिकारः पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।

षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

व्रणशोथाधिकारः ।

व्रणशोथस्य संख्या सामान्यरूपञ्च ।

पृथक् समस्तदोषोत्था रक्तजागन्तुजौ तथा ।
व्रणशोथाः षडेते स्युः संयुक्ताः शोथलक्षणैः ॥

व्रणशोथस्य विशिष्ट रूपम् ।

विषमं पच्यते वातात् पित्तोत्थैश्चाचिराच्चिरम् ।
कफजः पित्तवच्छोथौ रक्तागन्तुसमुद्भवौ ॥

अपक्वस्य व्रणशोथस्य लक्षणम् ।

मन्दोष्मताल्पशोथत्वं काठिन्यं त्वक्सवर्णता ।
मन्दवेदनता चापि शोथस्यामस्य लक्षणम् ॥

पच्यमानस्य लक्षणम् ।

दह्यते दहनेनेव क्षारेणेव च पच्यते ।
पिपीलिकागणेनेव दृश्यते च्छिद्यते तथा ॥

भिद्यते चैव शस्त्रेण दण्डेनेव च ताड्यते।
पीड्यते पाणिनेवान्तः सूचीभिरिव तुद्यते॥
सोषचोषो विवर्णः स्यादङ्गुल्येवावघट्यते।
आसने शयने स्थाने शान्तिं वृश्चिकविद्धवत्॥
न गच्छेदाततः शोथो भवेदाध्मातवस्तिवत्।
ज्वरस्तृष्णारुचिश्चैतत् पच्यमानस्य लक्षणम्।

पक्वस्य लक्षणम्।

वेदनोपशमः शोथो लोहितोऽल्पो न चोन्नतः।
प्रादुर्भावो वलीनाञ्च तोदः कण्डूर्मुहुर्मुहुः॥
उपद्रवाणां प्रशमो निम्नता स्फुटनं त्वचाम्।
वस्ताविवाम्बुसञ्चारः स्याच्छोथेऽङ्गुलिपीड़िते॥
पूयस्य पीडयेदेकमन्तमन्ते च पीड़िते।
वुभुक्षा व्रणशोथस्य भवेत् पक्वस्य लक्षणम्॥

नर्त्तेऽनिलाद् रुङ् न विना च पित्तं
पाकः कफञ्चापि विना न पूयः।
तस्माद्धि सर्व्वं परिपाककाले
पचन्ति शोथास्त्रिभिरेव दोषैः॥

पचन्ति पाकं प्राप्नुवन्ति।

कक्षं समाश्रित्य यथैव वह्नि
र्वाय्वीरितः संदहति प्रसह्य।
तथैव पूयो ह्यविनिःसृतो हि
मांस शिराः स्नायुमपीह खादेत्॥

कक्ष तृणवनम्।

आमं विदह्यमानञ्च सम्यक् पक्वञ्च यो भिषक्।
जानीयात् स भवेद् वैद्यः शेषास्तस्करवृत्तयः॥
यश्छिनत्त्यामसज्ञानाद् यो वा पक्वमुपेक्षते।
श्वपचाविव मन्तव्यौ तावनिश्चितकारिणौ॥

व्रणशोथस्य चिकित्सा।

आदौ विम्लापनं कुर्य्यात् द्वितीयमवसेचनम्।
तृतीयमुपनाहन्तु चतुर्थीं पाटनक्रियाम्॥
पञ्चमं शोधनञ्चापि षष्ठं वै रोपणं तथा।
एते क्रमा व्रणस्योक्ताः सप्तमो वैकृतापहः॥

विम्लापयतीति विम्लापनं कर्त्तव्यमिति एतेन लङ्घनस्वेद-प्रलेपादीनां ग्रहणम्।

व्रणे श्वयथुरायासात् स च रागश्च जागरात्।
तौ च रुक् च दिवास्वप्नात् ताश्च मृत्युश्च मैथुनात्॥
धुस्तूरमूलं सलवणमुष्णं व्रणश्चित्यारम्भे।
दत्तं लेपान्नियतं व्रणशोथं हरति बहुदुष्टम्॥
कल्कः काञ्जिकसंपिष्टः स्निग्धशाखोटकत्वचः।
सुपर्ण इव नागानां वातशोथविनाशनः॥
दूर्व्वा च नलमूलञ्च मधुकं चन्दनं तथा।
शीतलाश्च गणाः सर्व्वे प्रलेपः पित्तशोथहा॥
न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थप्लक्षवेतसवल्कलैः।
ससर्पिष्कैः प्रलेपः स्याच्छोथनिर्व्वापणः परः॥
अश्वगन्धा तथा रास्ना वृश्चिकाली महौषधम्।
धुस्तूरमूलमित्येषां प्रलेपः श्लेष्मशोथहा॥
न रात्रौ लेपनं दद्याद् दत्तञ्च पतितं तथा।

न च पर्य्युषितं शुष्यमाणं नैवावधारयेत् ॥
शुष्यमाणमुपेक्षेत प्रदेहं पीड़नं प्रति।
न चापि मुखमालिम्पेत् तेन दोषः प्रसिच्यते ॥
वेदनोपशमार्थाय तथा पाकशमाय च।
अचिरोत्पतिते शोथे शोणितस्रावणं हितम् ॥
एकतस्तु क्रियाः सर्व्वा रक्तमोक्षणमेकतः।
रक्तं हि वेदनामूलं तच्चेन्नास्ति न चास्ति रुक् ॥
स चेदेवमुपक्रान्तं शोथो न प्रशमं व्रजेत्।
तस्योपनाहैः पक्कस्य पाटनं हितमुच्यते ॥
शणमूलकशिग्रूणां फलानि तिलसर्षपाः।
अतसी शक्तवश्चैषामुष्णाद्रव्यञ्च पाचनम् ॥
अन्यच्चोष्णं द्रव्यं यवगोधूमधान्यादिकं व्रणशोथस्य पाचनं भवति।
तैलेन सर्पिषा वापि ताभ्यां वा शक्तुपिण्डिका।
सुखोष्णाः शोथपाकार्थमुपनाहः प्रशस्यते ॥
सतिला सातसीबीजा दध्यम्ला शक्तुपिण्डिका।
सकिण्वकुष्ठलवणा शस्ता स्यादुपनाहने ॥
रोगे व्यधनसाध्ये तु यदादेशं प्रमाणतः ॥
शस्त्रं विधाय मतिमान् स्रावयेत् कुशलो भिषक् ॥
बालवृद्धासहक्षीणभीरूणां योषितामपि।
व्रणेषु मर्म्मजातेषु भेदनद्रव्यलेपनम् ॥
चिरविल्वोऽग्निको दन्ती चित्रको हयमारकः।
कपोत-कङ्क-गृध्राणां पुरीषाणि च दारणम्।
क्षारद्रव्याणि वा यानि क्षारो वा दारणः स्मृतः ॥

हस्तिदन्तो जले पिष्टो विन्दुमालः प्रलेपितः ।
अत्यन्तकठिने शोथे गोदन्तो भेदनः परः ॥
द्रव्याणां पिच्छिलानान्तु त्वङ्मूलानि प्रपीडनम् ।
यवगोधूम माषाणां चूर्णानि च समासतः ॥
व्रणस्य तु विशुद्धस्य क्वाथः शुद्धिकरः परः ।
पटोलनिम्बपत्रोत्थः सर्व्वत्रैव प्रयुज्यते ॥
वातिके दशमूलानां क्षीरिणां पैत्तिके व्रणे ।
आरग्वधादेः कफजे कषायः शोधने हित ॥
तिलसैन्धवयष्ट्याह्व त्रिवृद्‌ निम्बनिशायुगैः ।
सुपिष्टैर्घृतसम्मिश्रैः प्रलेपो व्रणशोधनः ॥
एकं वा शारिवामूल सर्व्वव्रणविशोधनम् ॥
अपेतपूतिमांसानां मांसस्थानामरोहताम् ।
कल्कः संरोपणः कार्य्यस्तिलजो मधुसंयुतः ॥
अश्वगन्धा रुहा लोध्रं कट्‌फल मधुयष्टिका ।
समङ्गा धातकीपुष्प परमं व्रणरोपणम् ॥
मनःशिला समञ्जिष्ठा सलाक्षा रजनीद्वयम् ।
प्रलेपः सघृतक्षौद्रस्त्वचः सावर्ण्यकृत् परः ॥
त्रिफला गुग्गुलुश्चैव सप्ताङ्गाख्यश्च गुग्गुलुः ।
तैलं जात्यादिकं नाम व्रणराक्षससंज्ञकम् ॥
तैलं घृतञ्च गौराद्य विडङ्गारिष्ट एव च ।
भेषजान्येवमादीनि प्रयोज्यानि व्रणे सदा ॥

अथ पथ्यापथ्यानि ।

जीर्णशाल्योदन स्निग्ध जीवन्ती च पुनर्नवा ।
पटोलं मुद्गयूषश्च हितान्येतानि सन्ततम् ॥

अम्लं दधि च शाकञ्च मांसमानूपमौदकम् ।
क्षीरं गुरूणि चाम्लानि व्रणे च परिवर्ज्जयेत् ।

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
व्रणशोथाधिकारः षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

—:o:—

शारीरव्रणाधिकारः ।

द्विधा व्रणः परिज्ञेयो दोषजागन्तुभेदतः ।
दोषजो दुष्टदोषैः स्यादन्यः शस्त्रादिसम्भवः ।
क्षतमीर्म्मारुश्चापि तत्पर्य्याया उदीरिताः ॥

तत्र वातिकस्य लक्षणम् ।

स्तब्धः कठिनसंस्पर्शो मन्दस्रावो महारुजः ।
तुद्यते स्फुरति श्यावो व्रणो मारुतसम्भवः ॥

स्तब्धः अचलः ।

पैत्तिकस्य लक्षणम् ।

तृष्णा मोह ज्वर क्लेद दाहदुःखावदारणैः ।
व्रणं पित्तकृतं विद्यात् स्रावैर्गन्धैश्च पूतिकैः ॥

क्लेद आर्द्रता । दुःख व्यथारूपम् । अवदारणम् । व्रणे विदारणवत् पीडा ।

श्लैष्मिकस्य लक्षणम्।

बहुपिच्छो गुरुः स्निग्धः स्तिमितो मन्दवेदनः।
पाण्डुवर्णोऽल्पसंक्लेदश्चिरपाकी कफव्रणः॥

बहुपिच्छः बहुपिच्छिलः। अल्पसंक्लेद ईषदार्द्रः।

रौधिरस्य द्वन्द्वजस्य सान्निपातिकस्य च लक्षणम्।

रक्तो रक्तस्रुतो रक्ताद् द्वित्रिजः स्यात् तदन्वयः।

तदन्वयः द्वित्रिदोषलिङ्गसम्बन्धः।

शुद्धव्रणस्य लक्षणम्।

जिह्वातलाभोऽतिमृदुः स्वस्थः स्निग्धोऽल्पवेदनः।
सुव्यवस्थो निरास्रावः शुद्धव्रण इति स्मृतः॥

जिह्वातलाभः तलशब्दोऽत्र स्वरूपार्थः। तेन जिह्वावद्रक्तः। सुव्यवस्थः उच्छूनतारहितः।

दुष्टव्रणस्य लक्षणम्।

पूतिपूयातिदुष्टासृक्स्राव्युत्सङ्गी चिरस्थितिः।
दुष्टव्रणोऽतिगन्धादिः शुद्धलिङ्गविपर्य्ययः॥

उत्सङ्गी कोटरवान्। अतिगन्धादिः आदिशब्देन स्राववेदना विवर्णतादयः संगृह्यन्ते।

संरोहद्व्रणस्य लक्षणम्।

कपोतवर्णप्रतिमा यस्यान्ताः क्लेदवर्ज्जिताः।
स्थिराश्च पिडकावन्तो रोहतीति तमादिशेत्॥

कपोतवर्णप्रतिमाः पाण्डुधूसराः। स्थिराः विदीर्णतारहिताः। पिडकावन्तः संरोहणार्थाः ये मांसाङ्कुरास्तद्युक्ताः।

संरूढव्रणस्य लक्षणम्।

रूढवर्त्मानमग्रन्थिमशूलमरुजं व्रणम्।
त्वक्सवर्णं समतलं सम्यग्रूढं विनिर्द्दिशेत्॥

रूढवर्त्मानं संरूढस्रावमार्गम्। समतलमनिम्नम्।

सुखसाध्यत्वादिकमाह।

त्वङ्मांसजः सुखे देशे तरुणस्यानुपद्रवः।
धीमतोऽभिनवः काले सुखे साध्यः सुखं व्रणः॥

सुखे देशे मर्म्मरहितेऽङ्गे। अनुपद्रवः ज्वरतृष्णाश्वास-कासारोचकादिरहितः। धीमतः पथ्यसेविनः। सुखे काले हेमन्ते शिशिरे च।

गुणैरन्यतरैर्हीनः कृच्छ्रो व्रणः स्मृतः।
सर्व्वैर्विहीनो विज्ञेयस्त्वसाध्यो निरुपक्रमः॥

एभिस्त्वङ्मांसजत्वादिभिः। निरुपक्रमः चिरमुपेक्षितः। निरुपक्रम इत्यत्र भूर्य्युपद्रव इति पाठान्तरम्।

वसां मेदोऽथ मज्जानं मस्तुलुङ्गञ्च यः स्रवेत्।
आगन्तुजो व्रणः सिध्येन्न सिध्येद्दोषसम्भवः॥

मस्तुलुङ्गं मस्तकाभ्यन्तरस्नेहः।

कुष्ठिनां विषजुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनाम्।
व्रणाः कृच्छ्रेण सिध्यन्ति येषाञ्चापि व्रणे व्रणाः॥

अरिष्टलक्षणमाह।

मद्यागुर्व्वाज्य सुमनः पद्म चन्दनचम्पकैः।
सगन्धा दिव्यगन्धाश्च मुमूर्षूणां व्रणाः स्मृताः॥

सुमना जाती। दिव्यगन्धाः पारिजातादिगन्धाः। सगन्धाः समानगन्धाः।

ये च मर्म्मसु सम्भूता भवन्त्यत्यर्थवेदनाः ॥
दह्यन्ते चान्तरत्यर्थं वहिः शीताश्च ये व्रणाः ।
दह्यन्ते वहिरत्यर्थं भवन्त्यन्तश्च शीतलाः ॥
प्राणमांसक्षयश्वासकासारोचकपीडिताः ।
प्रवृद्धपूयरुधिरा व्रणा ये चापि मर्म्मसु ॥
क्रियाभिः सम्यगारब्धा न सिध्यन्ति च ये व्रणाः ।
वर्ज्जयेदपि तान् वैद्यः सरक्षन्नात्मनो यशः ॥

व्रणस्य चिकित्सा ।

व्रणेषु निखिलेष्वादौ कोष्णसर्पिर्निषेचनम् ।
विधेयं सतत वैद्यस्तेन रुक् परिशाम्यति ॥
क्षालन नियतं कार्य्य हि पञ्चक्षीरिवारिणा ।
त्रिफलायाः कषायेण पिचुमर्द्दाम्बुनापि वा ॥
मृदङ्गारजचूर्णेन कार्य्यञ्चाप्यवचूर्णनम् ।
भस्मना यवजेनापि तिलातस्योरथापि वा ॥
सर्पिषा परिदग्धेन तैलेन तिलजेन वा ।
व्रणं संलेपयेन्नित्यं स तेनाशु प्रशाम्यति ॥
व्रण नानावृतं रक्षेत् कदाचिदपि बुद्धिमान् ।
वाह्यानिलसमायोगाद्विकृतिर्भूयसी भवेत् ॥
यथा कीटपतङ्गाद्यैर्व्याहत न भवेद्रुः ।
प्राप्नुयान्नाभिघातञ्च सावधानस्तथा भवेत् ॥
शारिवादिगणक्वाथः ससर्पिष्को व्रणप्रणुत् ॥
अभयां त्रिवृता शुक्तीमिलाद्वन्द्वं निशायुगम् ।
स्वर्णपत्राञ्च श्यामाञ्च शारिवां दारु नीलिनीम् ॥

नागकेशरसैन्द्रीञ्च विड़ङ्गं गन्धपिप्पलीम्।
क्वाथयित्वा पिबेत्तोयसोम्मीं लवणसंयुतम्॥
ईर्म्मी व्रणौ।

व्रणहरो रसः।

रसं गन्धं विषं वह्निं लौहमभ्रं समं समम्।
सप्तधा पार्थतोयेन काञ्चनाराम्भसा त्रिधा॥
भावयित्वा वटीः कुर्य्याद्रक्तिकाप्रमिता भिषक्।
रसो व्रणहरो नाम व्रणान् सर्व्वान् हरेदमौ॥

व्रणे पथ्यापथ्यानि।

शोथे यान्यन्नपानानि भेषजानि हितानि च।
तानि सर्व्वाणि जानीयाद्व्रणे स्युः शर्म्मणे सदा॥
शोथे शोथव्रणे।

सद्योव्रणाधिकारः।

आगन्तुजव्रणस्य निदानम्।

नानाधारामुखैः शस्त्रैर्नानास्थाननिपातितैः।
भवन्ति नानाकृतयो व्रणास्तांस्तान् निबोध मे॥

नाना धारामुखानि येषां तैः शस्त्रैः अर्द्धचन्द्र-खड्ग-भल्ल-कुन्त-शूल-शरादिभिः। स्थानविशेषोऽपि शस्त्रनिपाततुल्यत्वेन आकृतिविशेषे हेतुरित्यत उक्तं नानास्थाननिपातितैरिति। नानाकृतयः षडाकृतयः। आगन्तुजव्रणः सद्योव्रण इति नाम्ना च उच्यते।

तस्यागन्तवः।

छिन्नं भिन्नं तथा विद्धं क्षतं पिच्चितमेव च।
घृष्टमाहुस्तथा षष्ठं तेषां वक्ष्यामि लक्षणम्॥

छिन्नस्य लक्षणम्।

तिर्य्यक्छिन्नमृजुर्वापि यो व्रणस्त्वायतो भवेत्।
गात्रस्य पातनं तद्धि च्छिन्नमित्यभिधीयते॥

यो व्रणः तिर्य्यक्छिन्नः खड्गादिकृततिर्य्यक्छेदयुक्तः ऋजुर्वापि अथवा खड्गादिकृतः अवक्रो व्रणः। आयतो दीर्घः आयत इति तिर्य्यक्छिन्नस्य ऋजोश्च विशेषणम्। गात्रस पातन गात्रस्यैकदेशस्य छेदेन पृथक्करणं वा छिन्नमित्यभि धीयते।

भिन्नस्य लक्षणम्।

शक्ति कुन्तेषु खड्गाग्र विषाणैराशयो हतः।
यत् किञ्चित् प्रस्रवेत् तद्धि भिन्नमित्यभिधीयते॥

शक्तिकुन्तेषुखड्गाग्रेत्यत्र शक्ति दन्तेषु खड्गाग्रेत्यादि पाठान्तरम्। आशयः कोष्ठः।

स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च।
हृदुण्डुकः फुप्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते॥
तस्मिन् भिन्ने रक्तपूर्णे ज्वरो दाहश्च जायते।
मूत्रमार्गगुदास्येभ्यो रक्तं घ्राणाच्च गच्छति॥
मूर्च्छा श्वासस्तृषाध्मानमभक्तच्छन्द एव च।
विण्मूत्रवातसङ्गश्च स्वेदस्रावोऽक्षिरक्तता॥
लोहगन्धित्वमास्यस्य गात्रदौर्गन्ध्यमेव च।
हृदि शूलं पार्श्वयोश्च विशेषश्चाभिधीयते॥

तस्मिन् कोष्ठे । भिन्ने शस्त्रादिभिः । रक्तपूर्णे कोष्ठे । तस्मादङ्गाच्छिन्नात् स्रुतेन रक्तेन पूर्णे वा ज्वरादयो जायन्ते ।

आमाशये पक्वाशये च रक्तपूर्णे लक्षणभेदमाह ।

आमाशयस्थे रुधिरे रुधिरं छर्दयत्यपि ।
आध्मानमतिमात्रञ्च शूलञ्च भृशदारुणम् ॥
पक्वाशयगते रक्ते रुजा गौरवमेव च ।
अधःकाये विशेषेण शीतता च भवेदिह ॥

रुजा शूलम् । गौरवं पक्वाशये । अधःकाये नाभेरधोदेशे विशेषेण गौरवमित्यन्वयः । शीतता च भवेदिह इह नाभेरधोदेशे शीतता च स्यात् । सा च व्याधिस्वभावात् ।

विद्धस्य लक्षणम् ।

सूक्ष्मास्यशल्याभिहतं यदङ्गं त्वाशयं विना ।
उत्तुण्डितं निर्गतं वा तद्विद्धमिति निर्दिशेत् ॥

आशयं विना कोष्ठं विना । उत्तुण्डितं अनिर्गतशल्यम् । निर्गतं वा निर्गतशल्यं वा ।

सशल्यस्य व्रणस्य लक्षणम् ।

श्यावं सशोथं पिड़काचितञ्च मुहुर्मुहुः शोणितवाहनञ्च ।
मृदून्नतं वुद्वुदतुल्यमांसं व्रणं सशल्यं सरुजं वदन्ति ॥

मुहुर्मुहुः शोणितवाहनमिति यदा यदा शल्यं चलति तदा तदा रुधिरं वहति । उन्नतं उत्थितमुखम् ।

कोष्ठस्थितस्य शल्यस्य लक्षणम् ।

त्वचोऽतीत्य शिरादीनि भित्त्वाङ्गं परिहृत्य वा ।
कोष्ठे प्रतिष्ठितं शल्यं कुर्य्यादुक्तानुपद्रवान् ॥

त्वचः समापि अतिक्रम्य। उक्तानुपद्रवान् प्रनष्टशल्यविज्ञानीयोक्तान् आटोपानाह्रादीन्।

असाध्यकोष्ठभेदस्य लक्षणम्।

कोष्ठान्त्रलोहितं पाण्डुशीतपादकराननम्।
शीतोच्छ्वासं रक्तनेत्रमानद्धञ्च विवर्जयेत्॥

कोष्ठान्त्रलोहितं कोष्ठनिबद्धशोणितम्। आनद्धमानाहयुक्तम्।

क्षतस्य लक्षणम्।

नातिच्छिन्नं नातिभिन्नमुभयोर्लक्षणान्वितम्।
विषम व्रणमङ्गे यत् तत् क्षतं परिकीर्त्तितम्॥

नातिच्छिन्नं नातिदीर्घघातम्। नातिभिन्नं नातिगम्भीरघातम्। उभयोश्छिन्नभिन्नयोः। विषम व्रणमङ्गे यत् यद्व्रणमङ्गवैषम्यकरम्।

पिच्चितस्य लक्षणम्।

प्रहारपीड़नाभ्यान्तु यदङ्गं पृथुतां गतम्।
सास्थि तत् पिच्चितं विद्याद्रक्तमज्जपरिप्लुतम्॥

प्रहारो मुद्गरादिना। पीडनं कपाटादिना। पृथुतां चिपिटताम्।

घृष्टस्य लक्षणम्।

घर्षणादभिघाताद्वा यदङ्गं विगतत्वचम्।
उष्मस्रावान्वितं तत्तु घृष्टमित्यभिधीयते॥

घर्षणात् कर्कशेष्टकापाषाणवस्त्रादिभिः। विगतत्वचं विगता त्वक् यस्मात्।

मांसशिरास्नायुसन्ध्यस्थिमर्म्मक्षतानां लक्षणम्।

भ्रमः प्रलापः पतनं प्रमोहो
विचेष्टनं ग्लानिरथोष्णता च।

स्रस्ताङ्गता मूर्च्छनमूर्द्धवात-
स्तीव्रा रुजो वातकृताश्च तास्ताः॥
मांसोदकाभं रुधिरञ्च गच्छेत्
सर्व्वेन्द्रियार्थोपरमस्तथैव च।
दशार्द्धसंख्येष्वथ विक्षतेषु
सामान्यतो मर्म्मसु लिङ्गमुक्तम्॥

पतनं भूमौ। विचेष्टनं विरुद्धं चेष्टनं हस्तपदादि प्रक्षेपणादिकम्। मूर्च्छनमिन्द्रियमोहः। प्रमोहो मनोमात्र-मोहः। तीव्रा रुजो वातकृताश्च तास्ताः दण्डापतानकादयः। रुधिरञ्च गच्छेत् मेहन-भग-गुदास्य-घ्राणेभ्यः शोणितं स्रवेत्। सर्व्वेन्द्रियार्थोपरमः इन्द्रियाणां कार्य्यनाशः। दशार्द्धसंख्येषु पञ्चसु मांसादिमर्म्मसु।

अमर्म्मशिरादीनां विद्धानां पृथगलक्षणमाह।

सुरेन्द्रगोपप्रतिमं प्रभूतं
रक्तं स्रवेत् तत् क्षतजश्च वायुः।
करोति रोगान् विविधान् यथोक्तान्
शिरासु विद्धास्वथवा क्षतासु॥

सुरेन्द्रगोपः लोहितवर्णः कीटविशेषः। रोगान् शिरोऽभितापादीन्। विद्धासु शरादिना। क्षतासु खड्गादिना।

कौब्जं शरीरावयवावसादः
क्रियास्वशक्तिस्तुमुला रुजश्च।
चिराद्व्रणो रोहति यस्य चापि
तं स्नायुविद्धं पुरुषं व्यवस्येत्॥

कौब्जं विद्धस्याङ्गस्य वक्रता। तुमुला महती।

शोथातिवृद्धिस्तुमुला रुजश्च
बलक्षयं सर्व्वत एव शोथः ।
क्षतेषु सन्धिष्वचलाचलेषु
स्यात् सन्धिकर्म्मोपरमश्च लिङ्गम् ॥

सर्व्वत एव शोथः सर्व्वसन्धीन् व्याप्य शोथः । उपरमो नाशः ।

घोरा रुजो यस्य निशादिनेषु
सर्व्वास्ववस्थासु न चैति शान्तिम् ।
भिषग्विपश्चिद् विदितार्थसूत्र-
स्तमस्थिविद्धं पुरुषं व्यवस्येत् ॥

सर्व्वास्ववस्थासु शयनासनादिकासु । विदितार्थसूत्रः ज्ञातशल्यतन्त्रः ।

यथास्वमेतानि विभावयेच्च लिङ्गानि मर्म्मस्वभिताडितेषु ।

अमर्म्मशिरादिविद्धलक्षणानि पृथगभिधाय मर्म्मविद्ध लक्षणान्याह यथास्वमेतानीत्यादि । यथास्व शिरादीनां विद्धानां एतानि लिङ्गानि पृथगुक्तानि लिङ्गानि चकारात् भ्रमप्रलापादीनि च । अभिताडितेषु विद्धेषु ।

सर्व्वव्रणानामुपद्रवानाह ।

विसर्पः पक्षघातश्च शिरास्तम्भोऽपतानकः ।
मोहोन्मादौ व्रणे पीडा ज्वरस्तृष्णा हनुग्रहः ॥
कासश्छर्द्दिरतीसारो हिक्काश्वासः सवेपथुः ।
षोड़शोपद्रवाः प्रोक्ता व्रणानां व्रणचिन्तकैः ॥

अथाग्निदग्धस्य निदानमाह ।

तत्राग्निर्द्विविधो ज्ञेयः स्नेहरूक्षसमाश्रितः ।
स्नेहस्तत्र तु तैलादि रूक्षं लौहादि कथ्यते ॥

अग्निदग्धं चतुर्धा स्यात् प्लुष्टं दुर्दग्धमेव च ।
सम्यग्दग्धं तथा तीव्रदग्धञ्च परिकीर्त्तितम् ॥
यद्विवर्णमतिप्लुष्टं तत् प्लुष्टमभिधीयते ।
तीव्रदाहव्यथावन्तो यत्र स्फोटा भवन्ति हि ॥
चिरेण ते प्रशाम्यन्ति तद्दुर्दग्धमुदाहृतम् ॥
ताम्रवर्णमगम्भीरं दाहपीडासमन्वितम् ।
सुसंस्थितञ्च कथितं सम्यग्दग्धं भिषग्वरैः ॥
त्वङ्मांसं यत्र दग्धं स्याद्विश्लेषो वपुषस्तथा ।
शिरास्नाय्वस्थिसन्धीनां तं वदन्त्यतिदग्धकम् ॥

सद्योव्रणस्य चिकित्सा ।

स्रवत्यस्रं व्रणे वासस्तोयसिक्तं प्रयोजयेत् ।
तेनास्ररोधो भवति वेदना च प्रशाम्यति ॥
अपामार्गस्य संसिक्तं पत्रोत्थेन रसेन तु ।
सद्योव्रणेषु रक्तान्तु प्रवृत्तं परितिष्ठति ॥
श्वेतैरण्डस्य निर्य्यासः शोणितस्रुतिरोधकृत् ।
वेदनायाः प्रशमनो व्रणदोषहरस्तथा ॥
शनो जिह्वाकृतचूर्णः सद्यःक्षतविरोहणः ॥
इति साप्ताहिकः कार्य्यः सद्योव्रणहितो विधिः ।
सप्ताहात् परतः कुर्य्याच्छारीरव्रणवत् क्रियाः ॥
पित्तविद्रधिवीसर्पशमनं लेपनादिकम् ।
अग्निदग्धव्रणे सम्यक् प्रयुञ्जीत चिकित्सकः ॥
नारिकेलभवं तैलं चूर्णोदकसमन्वितम् ।
प्रयुक्तं शमयेद्दाहं वह्निदग्धव्रणस्य हि ॥
सर्पिषा नवनीतेन क्षीरेण पेषयेत् तिलान् ।

तेन लेपेन दग्धाङ्ग सदाङ्गं सुखमश्नुते॥
मञ्जिष्ठाद्यं तथा तैलं पाटलीतैलमेव च॥
तथा जीरघृतं योज्यमग्निदग्धप्रशान्तये॥
शारीरव्रणवच्चात्र क्रियाः कार्य्या भिषग्वरैः॥

नाड़ीव्रणाधिकारः।

यः शोथमाममिति पक्कमुपेक्षतेऽज्ञो
यो वा व्रणं प्रचुरपूयमसाधुवृत्तः।
अभ्यन्तरं प्रविशति प्रविदार्य्य तस्य
स्थानानि पूर्व्वविहितानि ततः सपूयः।
तस्यातिमात्रगमनाद् गतिरिष्यते तु
नाडीव यद्वहति तेन मता तु नाडी।
दोषैस्त्रिभिर्भवति सा पृथगेकशश्च
सम्मूर्च्छितैरपि च शल्यनिमित्ततोऽन्या॥

वातजाया नाड्या लक्षणम्।

तत्रानिलात् परुषसूक्ष्ममुखी सशूला
फेनानुविद्धमधिकं स्रवति क्षपासु॥

पित्तजाया लक्षणम्।

पित्तात् तृषा ज्वरकरी परिदाहयुक्ता
पीत स्रवत्यधिकमुष्णमहःसु चापि॥
ज्ञेया कफाद् बहुघनार्ज्जुन पिच्छस्रावा
स्तब्धा सकण्डुररुजा रजनीप्रवृद्धा॥

अर्ज्जुनः श्वेतः।

त्रिदोषजाया लक्षणम् ।

दाहज्वर श्वसन मूर्च्छन वक्त्रशोषा
यस्यां भवन्त्यभिहितानि च लक्षणानि ।
तामादिशेत् पवनपित्तकफप्रकोपाद्
घोरामसुक्षयकरीमिव कालरात्रिम् ॥
दोषद्वयाभिहित लक्षणदर्शनेन
तिस्रो गतीर्व्यतिकरप्रभवास्तु विद्यात् ॥

शल्यनिमित्ताया लक्षणम् ।

नष्टं कथञ्चिदनुमार्गमुदीरितेषु
स्थानेषु शल्यमचिरेण गतिं करोति ।
सा फेनिलं मथितमच्छमसृग्विमिश्र-
मुष्णा करोति सहसा सरुजञ्च नित्यम् ॥

नष्टमदृष्टम् । मार्गमनु मार्गं लक्षीकृत्य । अणुमार्गमिति पाठे अणुः सूक्ष्मो मार्गो यस्य तत् शल्यम् । उदीरितेषु त्वगादिषु मथितमुन्मथितवत् ।

नाड़ी त्रिदोषप्रभवा न सिध्ये-
च्छेषाश्च तिस्रः खलु यत्नसाध्याः ॥

नाडीव्रणस्य चिकित्सा ।

नाडीनां गतिमन्विष्य शस्त्रेणापाद्य कर्मवत् ।
सर्व्वव्रणक्रम कुर्याच्छोधनादि यथाविधि ॥
श्वेतेरण्डस्य निर्य्यासः खदिरेण समायुत. ।
हन्ति नाडीव्रणान् सर्व्वान् मृगान् मृगपतिर्यथा ॥
आस्फोताक्षीरसंयोगो नाडीं नाशयति ध्रुवम् ॥
विडङ्गत्रिफलाकृष्णाचूर्णं लीढ़ ससाज्यकम् ।

हन्ति कुष्ठ क्रिमीन् मेह नाडीव्रण भगन्दरान् ॥
कृशदुर्ब्बलभीरूणां गतिर्म्मर्म्माश्रिता च या ।
क्षारसूत्रेण तां छिन्द्यान्न शस्त्रेण कदाचन ॥
स्वर्जिकाद्यं कुम्भिकाद्य तैल भल्लातकाद्यकम् ।
सप्ताङ्गगुग्गुलुश्चैव नाडीव्रणहितप्रदम् ॥

नाडीव्रणे पथ्यापथ्यानि ।

यद्वायोरानुलोम्याय यच्चाग्निवलवृद्धये ।
यच्चासृक्शुद्धये तत् पथ्यमतोऽन्यच्चात्र गर्हितम् ॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने शारीरव्रण-सद्योव्रण-अग्निदग्धव्रण नाडीव्रणाधिकारः सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

अष्टत्रिंशोऽध्यायः ।

उपदंशाधिकारः ।

उपदंशस्य निदानम् ।

हस्ताभिघातान्नखदन्तपाता-
दधावनादत्युपसेवनाद्वा ।
योनिप्रदोषाच्च भवन्ति शिश्ने
पञ्चोपदंशा विविधोपचारैः ॥

अधावनात् अप्रक्षालनात् ।

वातिकोपदंशस्य लक्षणम्।

सतोदभेदस्फुरणैः सकृष्णैः
स्फोटैर्व्यवस्येत् पवनोपदंशम्॥

पैत्तिकस्य रक्तजस्य च लक्षणम्।

पीतैर्बहुक्लेदयुतैः सदाहैः
पित्तेन रक्तात् पिशितावभासैः॥

श्लैष्मिकस्य लक्षणम्।

सकण्डुरैः शोथयुतैर्महद्भिः शुक्लैर्घनस्रावयुतैः कफेन॥

त्रिदोषजस्य लक्षणम्।

नानाविधस्रावरुजोपपन्न-
मसाध्यमाहुस्त्रिमलोपदंशम्॥
विशीर्णमांसं क्रिमिभिः प्रजग्धं
मुष्कावशेषं परिवर्ज्जयेच्च॥
सञ्जातमात्रे न करोति मूढः
क्रियां नरो यो विषये प्रसक्तः।
कालेन शोथक्रिमिदाहपाकै-
र्विशीर्णशिश्नो म्रियते च तेन॥

लिङ्गवर्त्तिर्लक्षणम्।

अङ्कुरैरिव संघातैरुपर्य्युपरि मांसजैः।
क्रमेण जायते वर्त्तिस्ताम्रचूडशिखोपमा॥
कोषस्याभ्यन्तरे मन्यौ पर्व्वसन्धिगतापि वा।
सवेदना पिच्छिला च दुश्चिकित्स्या त्रिदोषजा।
लिङ्गवर्त्तिरिति ख्याता लिङ्गार्श इति चापरे॥

संघातैर्मांसप्रतानैः।

सुश्रुते क्वचित् स्त्रीणामप्युपदंशः पठ्यते यथा—
मेढ्रसन्धौ व्रणाः केचित् केचित् सर्व्वाश्रयास्तथा।
कुलत्थाकृतयः केचित् केचित् पद्मदलोपमाः॥
शीघ्रं केचित् विसर्पन्ति शनैः केचित् तथापरे।
स्त्रीणां पुंसाञ्च जायन्ते उपदंशाः सुदारुणाः॥

उपदंशस्य चिकित्सा।

स्निग्धस्विन्नशरीरस्य ध्वजमध्ये शिराव्यधः।
जलौकःपातनं वा स्यादूर्द्धाधः शोधनं तथा॥
सद्यो निर्ज्जितदोषस्य रुक्शोथावुपशाम्यतः।
पाको रक्ष्यः प्रयत्नेन शिश्नक्षयकरो हि सः॥
त्रिफलायाः कषायेण भृङ्गराजरसेन वा।
व्रणप्रक्षालनं कुर्य्यादुपदंशप्रशान्तये॥
त्रिफलाभस्म मधुना प्रलिप्तं व्रणहृत् परम्॥
रसाञ्जनं शिरीषेण पथ्यया वा समन्वितम्।
सक्षौद्रं वा प्रलेपोऽयं सर्व्वलिङ्गगदापहः॥
जयाजात्यश्वमारार्कशम्पाकानां जलैः पृथक्।
कृतं प्रक्षालने क्वाथं मेढ्रपाके प्रयोजयेत्॥

धूपः।

वदरार्कमपामार्गस्तथा ब्राह्मणयष्टिका।
हिङ्गुलञ्च समं चैषां भागं कृत्वा च धूपनम्।
दोषजं कर्म्मजं हन्यादुपदंशादिजं व्रणम्॥
त्वचो दारुहरिद्रायाः शङ्खनाभि रसाञ्जनम्।
लाक्षा गोमयनिर्य्यासस्तैलं क्षौद्रं घृतं पयः॥
एभिस्तु पिष्टैस्तुल्यांशैरुपदंशं प्रलेपयेत्।

व्रणाश्च तेन शाम्यन्ति श्वयथुर्दाह एव च ॥
रसो भैरवनामा च रसगुग्गुलुकस्तथा।
तैलञ्चागारधूमाद्यं करञ्जाद्यं घृतं गदे ॥
उपदंशाभिधे देयानीत्याद्यानि भिषग्वरैः।
चिकित्सा व्रणशोथोक्ता कार्य्या चात्र विविच्य हि ॥
अपथ्यं व्रणरोगे यद् यच्च पथ्यं प्रकीर्त्तितम्।
उपदंशे तथा तत्तद् विज्ञातव्यं विचक्षणैः ॥

औपसर्गिकोपदंशः।

बहुसङ्करसेवाभ्यां सञ्जातो जननेन्द्रिये।
व्रणः कष्टतरो घोरो नानारोगप्रकाशकः ॥
विषोपदंशः पापोपदंश इत्येवमीरितः।
स एव हि बुधैः पूर्व्वैः कथितश्चौपसर्गिकः ॥
व्याधिः संक्रामति स्त्रीतः पुंसि तस्यां ततस्तथा।
अपत्येषु च जायेत कुलजोऽसौ सुदारुणः ॥
उपदंशो द्विधा प्रोक्तो मुख्यगौणप्रभेदतः।
इन्द्रियस्यादिमो दोषो मुख्योऽन्यो दैहिकस्तथा ॥
आरभ्य च क्रियाकालं सप्ताहत्रयमध्यतः।
व्रणो विषोपदंशस्य जायते जननेन्द्रिये ॥
भवेद् दीर्घतरं कालं यावन्तं समतीत्य यः।
तथा कृच्छ्रतरः स स्याद् बहुदुःखप्रदायकः ॥
द्विधा पापोपदंशस्य व्रणः स्यात् कठिनो मृदुः।
आद्यः संक्रामकः कृच्छ्रः सर्व्वदेहप्रतापनः ॥
अपरो न च संक्रामेत् कश्चिद्देहं न दूषयेत्।
एष साध्यतरः प्रोक्तो न च कष्टो यथादिमः ॥

पुंसो मेढ्रस्य मुण्डे च चर्माख्यावरके तथा ।
भगद्वारे भगोष्ठे च जायन्ते पिडकाः स्त्रियाः ॥
समन्तात् कठिनास्तास्तु विदीर्णा रसवाहिकाः ।
दृढमूला मध्यनिम्ना ज्वरव्रणादिदायिकाः ॥
मुख्योपदंश अत्यस्मिन् शान्तेऽपि पुनरेव हि ।
विकृतिं विविधां कुर्य्यात् तद्विषं देहसंस्थितम् ॥
त्वग्विकाराच्चिरोगो च केशलोम्नाञ्च संक्षयः ।
ग्रन्थिपीनसकुष्ठानि गौणोपदंशलक्षणम् ।

त्वग्विकारादयो गौणोपदंशत्वेन लक्ष्यन्ते ।

विषं पापोपदंशस्य श्लेष्मग्रन्थिषु संस्तृतम् ।
व्रणरोगं संजनयेत् सज्वरं बहुदुःखदम् ॥

विषोपदंशस्य चिकित्सा ।

पिड़कामुपदंशस्य दहेत् क्षारनिपाततः ।
व्याधिस्तेन शमं याति न काश्चिद् व्यापदोऽपराः ॥
कर्षं शोधितसूतस्य काठिन्यास्तद्द्वयं तथा ।
यत्नतो मर्द्दयेत् तावद् यावत् सूतो न दृश्यते ॥
अस्य गुञ्जाद्वयं खादेत् प्रत्यहं त्रिः पुटस्थितम् ।
दन्तवेष्टव्यथायाञ्च लालास्रावे च तत् त्यजेत् ॥
रसचूर्णस्य कर्पूररसस्यापि निषेवणात् ।
अनेन विधिनैवासौ गदो घोरः प्रशाम्यति ॥
पलार्द्धप्रमितं चूर्णं तोये पञ्चशरावके ।
क्षिप्त्वा विलोड्य सम्यक् च चतुर्यामात्ततः परम् ॥
स्वच्छांशमूर्द्ध्वगञ्चास्य गृह्णीयादतियत्नतः ।
इदं चूर्णोदकञ्चाम्लनाशनं व्रणमेहनुत् ॥

द्विपले चूर्णतोयेऽस्मिन् रसचूर्णस्य माषकम्।
क्षिप्त्वा सम्मिश्रयेत् तावत् यावत् कृष्णप्रभं जलम्॥
कृष्णद्रवेण चानेन क्षालनं व्रणहृत् परम्।
उपदंशे विशेषेण शस्तमेतन्महौषधम्॥
सार्द्धद्विपलमानेऽस्मिन् निक्षिपेन्नवरक्तिकम्।
कर्पूररसमेतेन कृत्वा पीतद्रवौषधम्॥
व्रणं पापोपदंशस्य क्षालयेत् तेन वारिणा।
एतच्च परमं प्रोक्तमौषधं विबुधैरिह॥
विद्रधौ या क्रिया प्रोक्ता व्रणरोगेऽपि सा हिता॥
गौणोपदंशो विषमे पित्तघ्नश्चास्रशोधनम्।
सरं भेषजमन्नञ्च पानञ्चापि विनिर्द्दिशेत्॥

अनन्ताद्यं घृतम्।

अनन्तामलकीद्राक्षाः काकोलीयुगलं वरीम्।
एलाद्वयं विदारीञ्च मधूकं मधुकं सुराम्॥
त्रिफलां स्वर्णपर्णीञ्च वीजं गोक्षुरसम्भवम्।
दशमूलं तालमूलीं त्रिवृतामिन्द्रवारुणीम्॥
नीलिनीं शूकशिम्बाया वीजं कर्षप्रमाणतः।
कल्कीकृत्य पचेत् प्रस्थे सर्पिषः शारिवाम्भसा॥
घृतमेतदनन्ताद्यमुपदंशविनाशनम्।
रसायनं परं वृष्यमस्रदोषनिसूदनम्॥
भेषजं कुष्ठशमनं वातरक्तहरं तथा।
गौणे मुख्ये च संयोज्यमुपदंशे यथायथम्॥
पापप्रमेही वातास्री कुष्ठी पापोपदंशवान्।
न भजेदङ्गनां नापि तद्वदिन्यङ्गना नरम्॥

योग्योपायः ।

अश्वगन्धा वरी कुष्ठ मांसी सिंहीफलान्वितम् ।
चतुर्गुणेन दुग्धेन तिलतैलं विपाचयेत् ॥
तत् तैलं मेढ्रवक्षोजकर्णपालिविवर्द्धनम् ॥

शूकदोषेषु सर्षपिका ।

गौरसर्षपसंस्थाना शूकदुर्भगहेतुका ।
पिड़का श्लेष्मवाताभ्यां ज्ञेया सर्षपिका तु सा ॥
शूकदुर्भगहेतुका शूकनिमित्ता दुष्टयोनिनिमित्ता च ॥

अष्ठीलिका ।

कठिना विषमैर्भुग्नैर्वायुनाष्ठीलिका भवेत् ।
विषमैर्भुग्नैरिति वक्ष्यमाणशूकविशेषणम् ॥
विषमैह्रस्वदीर्घैः । भुग्नैर्वक्रैः ।

ग्रथिता ।

शूकैर्यत् पूरितं शश्वद् ग्रथितं नाम तत् कफात् ॥
यल्लिङ्गं सदा शूकैः पूरितं तद्ग्रथितत्वाद् ग्रथितमिति ।

कुम्भिका ।

कुम्भिका रक्तपित्तोत्था जाम्बवास्थिनिभाशुभा ॥
अशुभा कृष्णा, कुम्भीफलतुल्यत्वात् कुम्भिका ।

अलजी ।

अलजी स्यात् तथा यादृक् प्रमेहपिड़कालजी ।
सा च रक्ता सिता स्फोटाचिता च कथिता बुधैः ॥
एषा रक्तपित्तनिमित्ता ज्ञेया ।

मृदितम्।

मृदितं पीडितं यत्तु संरब्धं वातकोपतः॥

शूकदोषे जाते पीड़ितं सत् यत् संरब्धं सशोथं भवति तल्लिङ्गं मृदितमुच्यते।

संमूढपिडका।

पाणिभ्यां भृशसंमूढ़े संमूढपिड़का भवेत्॥

शूकदोषे जाते पाणिभ्यां भृशसंमूढे पिच्चिते लिङ्गे, अत्रापि वातकोपत इत्यनुवर्त्तते।

अवमन्थः।

दीर्घा बह्व्यश्च पिड़का दीर्य्यन्ते मध्यतस्तु याः।
सोऽवमन्थः कफासृग्भ्यां वेदनारोमहर्षकृत्॥

दीर्घा दीर्घाङ्कुराः।

पुष्करिका।

पिड़का पिड़काव्याप्ता पित्तशोणितसम्भवा।
पद्मकर्णिकसंस्थाना ज्ञेया पुष्करिकेति सा॥

पिडकाव्याप्ता पार्श्वतः क्षुद्रपिडकाव्याप्ता अतएव पद्मकर्णिकसंस्थाना।

स्पर्शहानिः।

स्पर्शहानिन्तु जनयेच्छोणितं शूकदूषितम्॥

अत्र स्पर्शासहत्वमेव लक्षणम्।

उत्तमा।

मुद्गमाषोपमा रक्ता रक्तपित्तोद्भवा च या।
एषोत्तमाख्या पिडका शूकाजीर्णसमुद्भवा॥

शूकाजीर्णं पुनः पुनर्दुरवचारितं शूकविक्षतरूपमेव।

शतपोनकः।

छिद्रैरणुमुखैर्लिङ्गं चिरं यस्य समन्ततः।
वातशोणितजो व्याधिर्विज्ञेयः शतपोनकः॥

शतपोनकश्चालनी, तत्तुल्यत्वाच्छतपोनकः।

त्वक्पाकः।

वातपित्तकृतो ज्ञेयस्त्वक्पाको ज्वरदाहकृत्॥

एतस्य लिङ्गं त्वक्पाकलक्षणम्॥

शोणितार्व्वुदः।

कृष्णैः स्फोटैः सरक्ताभिः पिडकाभिर्निपीड़ितम्।
लिङ्गं वास्तुरुजश्चोग्रा ज्ञेयं तच्छोणितार्व्वुदम्॥

वास्तु व्रणाधिष्ठानं तत्र रुजः।

मांसार्व्वुदः।

मांसदोषेण जानीयादर्व्वुदं मांससम्भवम्॥

मांसपाकः।

शीर्य्यन्ते यस्य मांसानि यस्य सर्व्वाश्च वेदनाः।
विद्यात् तं मांसपाकन्तु सर्व्वदोषकृतं भिषक्॥

शीर्य्यन्ते गलन्ति, सर्व्वाश्च वेदनाः वातपित्तकफजाः।

विद्रधिः।

विद्रधिं सन्निपातेन यथोक्तमभिनिर्द्दिशेत्॥

उक्त सान्निपातिकविद्रधितुल्यं कथयेत्।

तिलकालकः।

कृष्णानि चित्राण्यथवा शूकानि सविषाणि तु।
पतितानि पचन्त्याशु मेढ्रं निरवशेषतः॥

कालानि भूत्वा मांसानि शीर्य्यन्ते यस्य देहिनः।
सन्निपातसमुत्थांस्तु तान् विद्यात् तिलकालकान्॥

सविषाणीति शूकानां सर्व्वेषामेव सविषत्वेऽपि विशेषार्थमुक्तम्। कृष्णतिलतुल्यत्वात् तिलकालकसंज्ञा।

असाध्याः।

तत्र मांसार्व्वुदं यच्च मांसपाकश्च यः स्मृतः।
विद्रधिश्च न सिध्यन्ति ये च स्युस्तिलकालकाः॥

शूकरोगस्य चिकित्सा।

शूकदोषेषु सर्व्वेषु विषघ्नीं कारयेत् क्रियाम।
जलौकोभिर्हरेद्रक्तं रेचयेल्लघु भोजयेत्॥
गुग्गुलुं पाययेच्चापि त्रिफलाक्वाथसंयुतम्।
क्षीरेण लेपसेकांश्च शीतानेव हि कारयेत्॥

दार्व्वीतैलम्।

दार्व्वी सुरसयष्ट्याह्वैर्गृहधूम निशायुतैः।
सम्पक्वं तैलमभ्यङ्गान्मेढ्ररोगं विनाशयेत्॥

रसाञ्जनं साह्वयमेकमेव
प्रलेपमात्रेण नयेत् प्रशान्तिम्।
सपूतिपूयव्रणशोथकण्डू-
शूलान्वितं सर्व्वमनङ्गरोगम्॥

साह्वयमित्यनङ्गरोगस्य विशेषणं, अनङ्गरोगस्य नामापि दूरीकरोतीत्यर्थः।

संलिख्य सर्षपीं सम्यक् कषायैरवचूर्णयेत्।
कषायेष्वेव तैलञ्च कुर्व्वीत व्रणरोपणम्॥
अष्ठीलिकां जलौकोभिर्ग्राहयेत् कुशलो भिषक्।

तथा चानुपशाम्यन्तीं कफग्रन्थिवदुद्धरेत् ॥
स्वेदयेद्ग्रथितं शश्वन्नाड़ीस्वेदेन बुद्धिमान् ।
सुखोष्णैरुपनाहैश्च सुस्निग्धैरुपनाहयेत् ॥
कुम्भिकां पाकमापन्नां भिन्द्याच्छुद्धां तु रोपयेत् ।
तैलेन त्रिफलालोध्रतिन्दुकाम्रातकेन तु ॥
ग्राहयित्वा जलौकाभिरलजीं सेचयेत् ततः ।
कषायैस्तेषु सिद्धञ्च तैलं रोपणमिष्यते ॥
बलातैलेन कोष्णेन मृदितं परिषेचयेत् ।
मधुरैः सर्पिषा स्निग्धैः सुखोष्णैरुपनाहयेत् ॥
संमूढ़पिड़कां क्षिप्रं जलौकाभिरुपाचरेत् ।
भित्त्वा पर्य्यगताञ्चापि लेपयेत् क्षौद्रसर्पिषा ॥
अवमन्थे गते पाकं भिन्ने तैलं विधीयते ।
धवाश्वकर्ण पत्तङ्ग सल्लकी तिन्दुकीकृतम् ॥
क्रियां पुष्करिकायान्तु शीतां सर्व्वां प्रयोजयेत् ।
जलौकोभिर्हरेच्चासृक् सर्पिषा चावसेचयेत् ॥
स्पर्शहान्यां हरेद्रक्तं प्रदिह्यान्मधुरैरपि ।
क्षीरेक्षुरससर्पिर्भिः सेचयेच्च सुशीतलैः ।
पिड़कामुत्तमाख्याञ्च वड़िशेनोद्धरेद्‌ भिषक् ।
उद्धृत्य मधुसंयुक्तैः कषायैरवचूर्णयेत् ॥
रसक्रिया विधातव्या लिखिते शतपोनके ।
पृथक्पर्ण्यादिसिद्धञ्च देयं तैलमनन्तरम् ॥
क्रियां कुर्य्याद्‌ भिषक् प्राज्ञस्त्वक्पाकस्य विसर्पवत् ।
रक्तविद्रधिवच्चापि क्रियां शोणितजेऽर्व्वुदे ॥
कषायकल्कसर्पींषि तैलं चूर्णं रसक्रियाम् ।

शोधनं रोपणञ्चैव वीक्ष्य वीक्ष्यावचारयेत्॥
यथास्वं सर्पिषः पानं पथ्यञ्चापि विरेचनम्।
हितः शोणितमोक्षश्च यच्चापि लघु भोजनम्॥
अर्व्वुदं मांसपाकञ्च विद्रधिं तिलकालकम्।
प्रत्याख्याय प्रकुर्व्वीत भिषक् सम्यक् प्रतिक्रियाम्॥

पथ्यापथ्यनिर्णयः।

शूकरोगेषु पथ्यानि सर्पिः शालिर्यवो वचा।
मुद्गयूषो दाड़िमञ्च पटोलं वालमूलकम्॥
शिग्रु कर्कोटक चैव वेत्राग्रञ्च कठिल्लकम्।
पत्तूरं सैन्धव तैल कूपस्य सलिलं तथा॥
धारणं मूत्रवेगस्य दिवानिद्रा च मैथुनम्।
व्यायामो गुरु भोज्यञ्च न हितानि तथा गुड़ः॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
शूकदोषाधिकार ऊनचत्वारिंशोऽध्यायः।

चत्वारिंशोऽध्यायः।

पारदविकारः।

शुद्धः सूतोऽमृतं साचादशुद्धस्तु रसो विषम्।
अयुक्तियुक्तो रोगाय युक्तियुक्तो रसायनः॥
विधिवत् सेव्यमानोऽयं निहन्ति सकलामयान्।
तस्य मिथ्योपचारेण भवन्त्येते महागदाः॥

पीनसो नासिकाभङ्गो दन्तपातः शिरोरुजा।
भगन्दरो विसर्पश्च नेत्ररोगो मुखामयाः॥
कोठः कण्डूस्त्वग्वैवर्ण्यं क्षतञ्च नासिकादिषु।
कुष्ठोपदंशचिह्नानि गात्रेषु विविधानि च॥
ग्रन्थिवत् शोथकाठिन्यं सरुजं फलकोषयोः।
पक्षाघातो ग्रन्थिवातः प्रदाहोऽस्थ्नाञ्च दारुणः॥
जाड्यं मनोविकारश्च सर्व्वे कृच्छ्रतमा गदाः॥

तस्य चिकित्सा।

अहन्यहनि सेवेत वलिं रक्तिचतुष्टयम्।
शुद्धगन्धाहृते नास्ति भेषजं किञ्चिदुत्तमम्॥

त्रिफलादि क्वाथः।

त्रिफला कटुकाभीरु पटोलामृतपर्पटः।
क्वाथं पीत्वा जयेज्जन्तू रोगं दुष्टसूतोद्भवम्॥

सारिवाद्यवलेहः।

शारिवायाः पलशतं जलद्रोणे विपाचयेत्।
तस्मिन् पादावशेषेषु गुड़ूची शतमूलिका॥
जीवनीयगणं त्रिवृत् कटुका त्रिफला तथा।
क्षुद्रैला त्रायमाणा च प्रत्येकार्द्धपलं मतम्॥
सुपिष्टं निक्षिपेत्तत्र शीते मधु पलाष्टकम्।
क्षीरानुपानयोगेन पिबेत् तोलकसम्मितम्॥
प्रमेहाश्चोपदंशश्च मूत्रकृच्छ्रञ्च पीड़काः।
नश्यन्ति त्वपरे रोगा रक्तदुष्टा भवन्ति ये॥
पारदविकृतिश्चापि सन्देहो नात्र कश्चन।

मुक्तः सर्व्वेभ्यो रोगेभ्यो बलवर्णाग्निसंयुतः॥
मानवो सिद्धकामोऽस्मात् शीघ्रं भवति निश्चितम्॥

पारदविकृतिनाशकान्यौषधानि।

वातशोणित कुष्ठोक्तं क्वाथगुग्गुलुकादिकम्।
शारिवाद्यवलेहञ्च वातरक्तान्तकञ्च यत्॥
तत् सर्व्वं योजयेद्वैद्यो ज्ञात्वा व्याधेर्बलाबलम्।
महारुद्र गुड़ूच्याख्यं कन्दर्पसार नामकम्॥
व्रणराक्षस तैलञ्च नाड़ीव्रण निसूदनम्।
तैलं वृहन्मरीचाद्यं यथायोग्यं प्रकल्पयेत्॥

पथ्यापथ्यम्।

वातरक्ते तथा कुष्ठे पथ्यानि यानि तानि च।
शिवतेजोभवे रोगे निर्द्दिशेत् कुशलो भिषक्॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
पारदविकारश्चत्वारिंशोऽध्यायः।

एकचत्वारिंशोऽध्यायः।

-o-

ऊरुस्तम्भाधिकारः।

ऊरुस्तम्भस्य निदानं सम्प्राप्तिर्लक्षणञ्च।

शीतोष्णद्रवसंशुष्क गुरुस्निग्धैर्निषेवितैः।
जीर्णाजीर्णे तथायास संक्षोभ स्वप्नजागरैः॥
सश्लेष्ममेदः पवनः साममत्यर्थं सञ्चितम्।
अभिभूयेतरं दोषमूरू चेत् प्रतिपद्यते॥

सक्थ्यस्थिनी प्रपूर्य्यान्तः श्लेष्मणा स्तिमितेन सः।
तदा स्तभ्नाति तेनोरू स्तब्धौ शीतावचेतनौ॥
परकीयाविव गुरू स्यातामतिभृशव्यथौ।
ध्यानाङ्गमर्द्द स्तैमित्य तन्द्राच्छर्द्यरुचिज्वरैः॥
संयुक्तौ पादसदन कृच्छ्रोद्धरण सुप्तिभिः।
तमूरुस्तम्भमित्याहुराढ्यवातमथापरे॥

तस्य पूर्व्वरूपम्।

प्राग्रूपं तस्य निद्रातिध्यानं स्तिमितता ज्वरः।
रोमहर्षोऽरुचिश्छर्द्दिर्जङ्घोर्व्वोः सदनं तथा॥

तस्यानुपशयः।

वातशङ्किभिरज्ञानात् तस्य स्यात् स्नेहनात् पुनः।
पादयोः सदनं सुप्तिः कृच्छ्रादुद्धरणं तथा॥
जङ्घोरु ग्लानिरत्यर्थं शश्वच्चादाहवेदने।
पदञ्च व्यथते न्यस्तं शीतस्पर्शं न वेत्ति च॥
संस्थाने पीड़ने गत्यां चालने चाप्यनीश्वरः।
अन्यनेयौ हि संभग्नावूरू पादौ च मन्यते॥

तस्यारिष्टं लक्षणम्।

यदा दाहार्त्तितोदार्त्तो वेपनः पुरुषो भवेत्।
ऊरुस्तम्भस्तदा हन्यात् साधयेदन्यथा नवम्॥

ऊरुस्तम्भस्य चिकित्सा।

स्नेहासृक्स्राववमनं वस्तिकर्म्म विरेचनम्।
वर्ज्जयेदाढ्यवाते तु यतस्तैस्तस्य कोपनम्॥
तस्मादत्र सदा कार्य्यं स्वेदलङ्घन रूक्षणम्।
आममेदः कफाधिक्यान्मारुतं परिरक्षता॥

यत् स्यात् कफप्रशमनं न तु मारुतकोपनम्।
तत् सर्व्वं सर्व्वदा कार्य्यमूरुस्तम्भस्य भेषजम्॥
सर्व्वो रूक्षः क्रमः कार्य्यस्तत्रादौ कफनाशनः।
पश्चाद्वातविनाशाय विधेया निखिलाः क्रियाः॥
शिलाजतु गुग्गुलुं वा पिप्पलीमथ नागरम्।
ऊरुस्तम्भे पिवेन्मूत्रैर्दशमूलीरसेन वा॥
भल्लातकामृताशुण्ठी दारु पथ्या पुनर्नवाः।
पञ्चमूलीद्वयोन्मिश्रा ऊरुस्तम्भनिवर्हणाः।
पिप्पली पिप्पलीमूल भल्लातक्काथ एव वा।
कल्को वा समधुर्देय ऊरुस्तम्भविनाशनः॥
त्रिफला चव्य कटुकं ग्रन्थिकं मधुना लिहेत्।
ऊरुस्तम्भ विनाशाय शिग्रुक्काथं पिवेदपि॥
अत्र कटुका त्रिकटु।
क्षौद्र सर्षप वल्मीकमृत्तिका संयुतं भिषक्।
कुर्य्यात् प्रलेपनं गाढ़मुरुस्तम्भे सवेदने॥
कृष्णाधुस्तूरमूलञ्च फलञ्च खाखसाभिधम्।
रसोन मरिचाजाजीजयन्ती शिग्रु सर्षपाः॥
सर्व्वाण्येतानि मूत्रेण पिष्टान्युष्णीकृतानि च।
गाढ़ं प्रलेपयेद् वैद्य आढ्यवाते भयावहे॥
अत्र गुञ्जाभद्रो रसः सहिङ्गुसैन्धवो व्यवस्थीयते।
एभिश्चेद् विधिभिः शान्तिमूरुस्तम्भो न गच्छति।
तत् पाकाभिमुखे तस्मिन् युञ्ज्यात् पाचनमौषधम्॥
एक एवातसीकल्कः पाचनः स्यान्निरत्ययः।
शणवीजस्य कल्कश्च पाचनार्थं प्रयुज्यते॥

पाकं गते गदे तस्मिन् पाययित्वातुर सुराम्।
ततः शस्त्रक्रियां वैद्य आचरेत् कर्म्मपारगः॥
सुहृद्भिः सान्त्वितस्यास्य दृढ़माप्तैर्धृतस्य च।
सुरामोहितचित्तस्य सावधानो लघुक्रियः॥
गाढ़ं शोथे निदध्याद्धि शस्त्रमुत्पलपत्रकम्।
वैद्योऽथ तद् विनिष्कृष्य शोफं सम्यक् प्रपोड़येत्॥
ततो व्रणक्रमं कुर्य्यात् यावद् व्याधिर्न शाम्यति।
एवं भाग्यबलाज्जीवेदूरुस्तम्भी कदाचन॥

ऊरुस्तम्भे पथ्यापथ्यव्यवस्था।

भोज्याः पुराणा गोधूम कोद्रवोद्दालशालयः।
जाङ्गलैरघृतैर्मांसैः शाकैश्चालवणैर्हितैः॥
शाकैरलवणैर्दद्याज्जल तैलाज्य साधितैः।
सुनिपण्णकनिम्बाद्यैर्जीर्णं शाल्योदनं भिषक्॥
प्रतारयेत् प्रतिस्रोतो नदीं शीतजलां शिवाम्।
सरश्च विमलं शीतं स्थिरतोयं पुनः पुनः॥
गुरुशीतद्रवस्निग्ध विरुद्धासात्म्यभोजनम्।
त्यजेदम्लञ्च लवणमूरुस्तम्भगदार्द्दितः॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
ऊरुस्तम्भाधिकार एकचत्वारिंशोऽध्यायः।

द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ।

——:-०-:——

विद्रध्यधिकारः ।

विद्रधेः सम्प्राप्तिः सामान्यं लक्षणञ्च ।

त्वग्रक्तमांसमेदांसि संदूष्यास्थिसमाश्रिताः ।
दोषाः शोथं शनैर्घोरं जनयन्त्युच्छ्रिता भृशम् ॥
महामूलं रुजावन्तं वृत्तं वाप्ययवायतम् ।
स विद्रधिरिति ख्यातो विज्ञेयः षड्विधश्च सः ॥
पृथग्दोषैः समस्तैश्च क्षतेनाप्यसृजा तथा ।
षण्णामपि हि तेषान्तु लक्षणं सम्प्रचक्ष्यते ॥

वातिकस्य विद्रधेर्लक्षणम् ।

कृष्णोऽरुणो वा विषमो भृशमत्यर्थवेदनः ।
चित्रोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिर्वातसम्भवः ॥

विषमः कदाचिदल्पः कदाचिन्महान् । चित्रोत्थानप्रपाकः चित्रौ नानाविधौ वायोर्विषमक्रियत्वात् उद्गमप्रपाकौ यस्य स तथा ।

पैत्तिकस्य लक्षणम् ।

पक्वोडुम्बरसङ्काशः श्यावो वा ज्वरदाहवान् ।
क्षिप्रोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिः पित्तसम्भवः ॥

श्लैष्मिकस्य लक्षणम् ।

शरावसदृशः पाण्डुः शीतः स्निग्धोऽल्पवेदनः ।
चिरोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिः कफसम्भवः ॥
तनुपीतसिताश्चैषामास्रावाः क्रमशः स्मृताः ॥

सान्निपातिकस्य लक्षणम्।

नानावर्णरुजास्रावो घाटालो विषमो महान्।
विषमं पच्यते वापि विद्रधिः सान्निपातिकः॥

आगन्तुविद्रधेः सम्प्राप्तिर्लक्षणञ्च।

तैस्तैर्भावैरभिहते क्षते वापथ्यकारिणः।
क्षतोष्मा वायुविसृतः सरक्तं पित्तमीरयेत्॥
ज्वरस्तृष्णा च दाहश्च जायते तस्य देहिनः।
आगन्तुर्विद्रधिर्ह्येष पित्तविद्रधिलक्षणः॥

रक्तविद्रधेर्लक्षणम्।

कृष्णस्फोटावृतः श्यावस्तीव्रदाहरुजाज्वरः।
पित्तविद्रधिलिङ्गस्तु रक्तविद्रधिरुच्यते॥

अन्तर्विद्रधिमाह।

पृथक् सम्भूय वा दोषाः कुपिता गुल्मरूपिणम्।
वल्मीकवत् समुन्नद्धमन्तः कुर्व्वन्ति विद्रधिम्॥
गुदे वस्तिमुखे नाभ्यां कुक्षौ वङ्क्षणयोस्तथा।
वृक्कयोः प्लीह्नि यकृति हृदि वा क्लोम्नि वाप्यथ॥
तेषामुक्तानि लिङ्गानि वाह्यविद्रधिलक्षणैः॥
अधिष्ठानविशेषेण लिङ्गं शृणु विशेषतः।
गुदे वातनिरोधश्च वस्तौ कृच्छ्राल्पमूत्रता॥
नाभ्यां हिक्काजृम्भणे च कुक्षौ मारुतकोपनम्।
कटीपृष्ठग्रहस्तीव्रो वङ्क्षणोत्थे तु विद्रधौ॥
वृक्कयोः पार्श्वसङ्कोचः प्लीह्न्युच्छ्वासावरोधनम्।
सर्व्वाङ्गप्रग्रहस्तीव्रो हृदि कासश्च जायते॥
श्वासो यकृति हिक्का च क्लोम्नि पेपीयते पयः॥

स्रावमार्गमाह ।

नाभेरुपरिजाः पक्वा यान्त्यूर्द्धमितरे त्वधः ।
अधःस्रुतेषु जीवेत्तु स्रुतेषूर्द्धं न जीवति ॥

अन्यच्च । ऊर्द्धं प्रभिन्नेषु मुखान्नराणां
प्रवर्त्ततेऽसृक्सहितोहि पूयः ।
अधःप्रभिन्नेषु तु पायुमार्गाद्
द्वाभ्यां प्रवृत्तिस्त्विह नाभिजेषु ॥

हृन्नाभिवस्तिवर्ज्या ये तेषु भिन्नेषु वाह्यतः ।
जीवेत् कदाचित् पुरुषो नेतरेषु कदाचन ॥

वाह्यविद्रधीनां साध्यासाध्यत्वमाह ।

साध्या विद्रधयः पञ्च विवर्ज्जः सान्निपातिकः ॥
आध्मातं वद्धनिष्यन्दं छर्द्दिहिक्कातृषान्वितम् ।
रुजाश्वाससमायुक्त विद्रधिर्नाशयेन्नरम् ॥
आमपक्वविदग्धत्व तेषां शोथवदादिशेत् ॥

शोथवत् वक्ष्यमाणशोथवत् ।

विद्रधेश्चिकित्सा ।

जलौकापातनं शस्तं सर्व्वस्मिन्नेव विद्रधौ ।
मृदुर्विरेको लघ्वन्नं स्वेदः पित्तोत्तरं विना ॥
वातघ्नमूलकल्कैस्तु वसातैलघृतान्वितैः ।
सुखोष्णावहलो लेपः प्रयोज्यो वातविद्रधौ ॥
स्वेदोपनाहाः कर्त्तव्याः शिग्रुमूलसमन्विताः ।
यवगोधूममुद्गैश्च सिद्ध पिष्टैश्च लेपयेत् ॥
पुनर्नवादारुविश्वदशमूलभवाम्भसा ।
गुग्गुलुं रुवुतैलं वा पिवेन्मारुतविद्रधौ ॥

पैत्तिकं शर्करा लाजामधुकैः शर्करायुतैः ।
प्रदिह्यात् क्षीरपिष्टैर्वा पयस्योशीरचन्दनैः ॥
पञ्चवल्कलकल्केन घृतमिश्रेण लेपनम् ।
यष्ट्याह्वाशारिवादूर्व्वानलमूलैः सचन्दनैः ॥
क्षीरपिष्टैः प्रलेपस्तु पित्तविद्रधिनाशनः ॥
इष्टकासिकतालौह गोशकृत्तुषपांशुभिः ।
मूत्रपिष्टैश्च सततं स्वेदयेत् श्लेष्मविद्रधिम् ॥
गोमूत्रपिष्टमिष्टकादिकमुत्स्विद्य एरण्डादिपत्रैर्व्वा स्वेदः ।
पित्तविद्रधिवत् सर्व्वां क्रियां निरवशेषतः ।
विद्रधौ कुशलः कुर्य्याद् रक्तागन्तुनिमित्तयोः ॥
शोभाञ्जनकनिर्य्यूहो हिङ्गुसैन्धवसंयुतः ।
अचिराद् विद्रधिं हन्ति प्रातः प्रातर्निषेवितः ॥
शिग्रुमूलं जले धौतं पिष्टं वस्त्रेण गालयेत् ।
तद्रसं मधुना पीत्वा हन्त्यन्तर्विद्रधिं नरः ॥
श्वेतवर्षाभुवो मूलं मूलं वा वरुणस्य च ।
जलेन क्वथितं पीतमन्तर्विद्रधिहृत् परम् ॥
शमयति पाठामूलं क्षौद्रयुतं तण्डुलाम्भसा पीतम् ।
अन्तर्भूतं विद्रधिमुद्धतमाश्वेव मनुजस्य ॥
अपक्वे त्वेतदुद्दिष्टं पक्वे तु व्रणवत् क्रिया ॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
विद्रधिरोगाधिकारो द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ।

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ।

विस्फोटाधिकारः ।

कट्वम्लतीक्ष्णोष्णविदाहिरुक्ष-
क्षारैरजीर्णाध्यशनातपैश्च ।
तथर्त्तुदोषेण विपर्य्ययेण
कुप्यन्ति दोषाः पवनादयस्तु ॥
त्वचमाश्रित्य ते रक्तं मांसास्थीनि प्रदूष्य च ।
घोरान् कुर्व्वन्ति विस्फोटान् सर्व्वान् ज्वरपुरःसरान् ॥

ऋतुदोषेण ऋतुहेतुकशीतोष्णादीनामतियोगेन । विपर्य्ययेण ऋतूचिताहारविहारवैपरीत्येन । त्वचमाश्रित्य त्वचि विस्फोटान् कुर्व्वन्तीत्यर्थः । ज्वरपुरःसरान् ज्वरपूर्व्वान् ।

विस्फोटस्य सामान्यं लक्षणम् ।

अग्निदग्धा इव स्फोटाः सज्वरा रक्तपित्तजाः ।
क्वचित् सर्व्वत्र वा देहे विस्फोटा इति ते स्मृताः ॥
अन्यच्च । यदा रक्तञ्च पित्तञ्च वातेनानुगतं त्वचि ।
अग्निदग्धनिभान् स्फोटान् कुरुते सर्व्वदेहगान् ।
सज्वरान् दाहसंयुक्तान् विद्याद्विस्फोटकांस्तु तान् ॥

वातिकस्य तस्य लक्षणम् ।

शिरोरुक्शूलभूयिष्ठं ज्वरतृट्पर्व्वभेदनम् ।
सकृष्णवर्णता चेति वातविस्फोटलक्षणम् ॥
शूलं तोदरूपम् ।

पैत्तिकस्य तस्य लक्षणम्।

ज्वरदाहरुजापाकस्रावतृष्णासमन्वितम्।
पीतलोहितवर्णञ्च पित्तविस्फोटलक्षणम्॥

श्लैष्मिकस्य लक्षणम्।

छर्द्यरोचकजाड्यानि कण्डूकाठिन्यपाण्डुताः।
यस्मिन्न रुक् चिरात्पाकः स विस्फोटः कफात्मकः॥

जाड्यं जड़त्वमज्ञानाम्।

द्वन्द्वजानाह।

वातपित्तकृतो यस्तु कुरुते तीव्रवेदनाम्।
कण्डूस्तैमित्यगुरुभिर्जानीयात् कफवातिकम्॥
कण्डूर्दाहो ज्वरश्छर्द्दिरेतैस्तु कफपैत्तिकम्॥

कण्डूस्तैमित्यगुरुभिः कण्डूस्तैमित्यगुरुताभिरित्यर्थः भावप्रधाननिर्द्देशात्।

सान्निपातिकस्य लक्षणम्।

मध्ये निम्नोन्नतोऽन्ते च कठिनः स्वल्पपाकवान्।
दाहरागतृषामोहच्छर्द्दिमूर्च्छारुजाज्वराः॥
प्रलापो वेपथुस्तन्द्रा सोऽसाध्यः स्यात् त्रिदोषजः।

मध्ये अन्ते च यथाक्रमं निम्नः उन्नतश्च। निम्नश्चासौ उन्नतश्चेति निम्नोन्नतः। अत्र समासो न मनोहरः।

रक्तप्रकोपजस्य लक्षणम्।

वेदितव्याश्च रक्तेन पैत्तिकेन च हेतुना।
गुञ्जाफलसमा रक्ता रक्तस्रावा विदाहिनः॥
न ते सिद्धिं समायान्ति सिद्धैर्योगशतैरपि॥

पैत्तिकेन हेतुना पित्तस्य हेतुना कट्वादिना।

एकदोषोत्थितः साध्यः कृच्छ्रसाध्यो द्विदोषजः ।
सर्व्वदोषोत्थितो घोरस्त्वसाध्यो भूर्य्युपद्रवः ॥

भूर्य्युपद्रव इत्यत्र विसर्पोक्ता एव उपद्रवा ज्ञेयाः ।

विस्फोटकस्य चिकित्सा ।

विस्फोटे लङ्घनं कार्य्यं वमनं पथ्यभोजनम् ।
यथादोषबलं वीक्ष्य युक्तमुक्तं विरेचनम् ॥
जीर्णशालिर्यवो मुद्गो मसूरश्चाढ़की तथा ।
एतान्यन्नानि विस्फोटे हितानि मुनयोऽब्रुवन् ॥
द्वे पञ्चमूल्यौ रास्ना च दार्व्युशीरं दुरालभा ।
गुडूची धान्यकं मुस्तमेषां क्वाथं पिवेन्नरः ॥
विस्फोटान् नाशयत्याशु समीरणनिमित्तकान् ॥
द्राक्षाकाश्मर्य्यखर्ज्जूरपटोलारिष्टवासकैः ।
कटुकालाजदुस्पर्शैः सितायुक्तन्तु पैत्तिके ॥
भूनिम्बसवचावासात्रिफलेन्द्रजवत्सकैः ।
पिचुमर्द्दपटोलाभ्यां कफजे मधुयुक् शृतम् ॥
किरातत्तिक्तकारिष्ट यष्ट्याह्वाम्बुदवासकैः ।
पटोलपर्प्पटोशीरत्रिफलाकौटजान्वितैः ॥
क्वथितैर्द्वादशाङ्गन्तु सर्व्वविस्फोटनाशनम् ॥
विस्फोटव्याधिनाशाय तण्डुलाम्बुप्रयोजितैः ।
वीजैः कुटजवृक्षस्य लेपः कार्य्यो विजानता ॥
छिन्नापटोलभूनिम्बवासकारिष्टपर्प्पटैः ।
खदिराब्दयुतैः क्वाथो हन्ति विस्फोटकज्वरम् ॥
चन्दनं नागपुष्पञ्च सारिवा तण्डुलीयकम् ।
शिरीषवल्कलं जाती लेपः स्याद्दाहनाशनः ॥

उत्पलं चन्दनं लोध्रमुशीरं सारिवाद्वयम् ।
एतेषां लेपनादाशु स्फोटदाहः प्रशाम्यति ॥
रक्तदोषहरं यद्यद् यद्यत् पित्तप्रणाशनम् ।
सर्व्वमत्र प्रयोक्तव्यं विविच्य भिषजा सदा ॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
विस्फोटाधिकारस्त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ।

चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

गलगण्डगण्डमालापचीग्रन्थ्यर्व्वुदाधिकारः ।

तत्र गलगण्डस्य सामान्यं लक्षणम् ।

निवद्ध श्वयथुर्यस्य मुष्कवल्लम्बते गले ।
महान् वा यदि वा ह्रस्वो गलगण्डं तमादिशेत् ॥
अन्यच्च । महान्तं शोथमल्पं वा हनुमन्यागलाश्रयम् ।
मुष्कवल्लम्बमानन्तु गलगण्डं विनिर्द्दिशेत् ॥

निवद्धो दृढ़ अचलो वा । मुष्कवल्लम्बते गले इत्यत्र गले इति हनुमन्ययोरुपलक्षणम् । तथाच महान्तं शोथमल्पं वेत्यादि ।

तस्य सम्प्राप्तिः ।

वातः कफश्चापि गले प्रदुष्टौ
मन्ये च संश्रित्य तथैव मेदः ।

(द, २४)

कुर्व्वन्ति गण्डं क्रमशः स्वलिङ्गैः
समाचितं तं गलगण्डमाहुः॥
स्वलिङ्गैर्वातकफमेदोलक्षणैः॥

वातिकस्य तस्य लक्षणम्।

तोदान्वितः कृष्णशिरावनद्धः
श्यावोऽरुणो वा पवनात्मकस्तु।
पारुष्ययुक्तश्चिरवृद्ध्यपाको
यदृच्छया पाकमियात् कदाचित्॥
वैरस्यमास्यस्य च तस्य जन्तो-
र्भवेत् तथा तालुगलप्रशोषः॥

चिरवृद्ध्यपाकः चिरेण वृद्धिः अपाकश्च यस्य सः। अथवा चिरेण वृद्धिर्यस्य स चिरवृद्धिः। नास्ति पाको यस्य सः अपाकः। ततः चिरवृद्धिश्चासौ अपाकश्चेति चिरवृद्ध्यपाकः।

श्लैष्मिकस्य लक्षणम्।

स्थिरः सवर्णो गुरुरुग्रकण्डूः
शीतो महांश्चापि कफात्मकस्तु।
चिराच्च वृद्धिं भजतेऽचिराद्वा
प्रपच्यते मन्दरुजः कदाचित्॥
माधुर्य्यमास्यस्य च तस्य जन्तो-
र्भवेत् तथा तालुगलप्रलेपः॥

मेदोजस्य लक्षणम्।

स्निग्धो मृदुः पाण्डुरनिष्टगन्धो
मेदोभवः कण्डुयुतोऽल्परुक् च।

प्रलम्बतेऽलावुवदल्पमूलो
देहानुरूपक्षयवृद्धियुक्तः॥
स्निग्धास्यता तस्य भवेच्च जन्तो-
र्गलेन शब्दं कुरुते च नित्यम्॥
कृच्छ्राच्छ्वसन्तं मृदुसर्व्वगात्रं
संवत्सरातीतमरोचकार्त्तम्।
क्षीणञ्च वैद्यो गलगण्डयुक्तं
भिन्नस्वरञ्चापि विवर्ज्जयेच्च॥

गण्डमालाया लक्षणम्।

कर्कन्धुकोलामलकप्रमाणैः
कक्षांस मन्या गल वङ्क्षणेषु।
मेदःकफाभ्यां चिरमन्दपाकैः
स्याद्गण्डमाला बहुभिश्च गण्डैः॥

कर्कन्धुः क्षुद्रबदरः। कोलं वृहद्बदरम्। चिरमन्दपाकैः चिरेण मन्दः अल्पः पाको येषां तैः।

अपच्या लक्षणम्।

ते ग्रन्थयः केचिदवाप्तपाकाः
स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये।
कालानुवद्धं चिरमादधाति
सैवापचीति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः॥

ते ग्रन्थयः गण्डमालाया एव गण्डाः केचिदवाप्तपाकाः सन्तः स्रवन्ति केचिन्नश्यन्ति संरोहन्ति अन्ये भवन्ति च कालानुवन्धं चिरमादधाति। या गण्डमाला चिर तिष्ठति सा एव अपची।

साध्या स्मृता पीनस पार्श्वशूल-
कासज्वरच्छर्द्दियुता त्वसाध्या ॥

निरुपद्रवा अपची साध्या। परन्तु पीनसाद्युपद्रवयुक्ता सा असाध्या।

ग्रन्थेर्लक्षणम्।

वातादयो मांसमसृक् प्रदुष्टाः
सन्दूष्य मेदश्च तथा शिराश्च।
वृत्तोन्नतं विग्रथितञ्च शोथं
कुर्व्वन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्टः ॥

वातादयो वातपित्तकफाः प्रदुष्टाः सन्तः मांसमसृक् मेदः शिराश्च सन्दूष्य वृत्तोन्नतं विग्रथितं ग्रन्थिरूपं शोथं कुर्व्वन्ति। विग्रथितत्वाद् ग्रन्थिः। स पञ्चधा। यथा, वातिकः, पैत्तिकः श्लैष्मिकः, मेदोजः, शिराजश्चेति।

वातिकस्य ग्रन्थ्यर्लक्षणम्।

आयम्यते वृश्चति तुद्यते च प्रभ्रंशते मथ्यति भिद्यते च।
कृष्णो मृदुर्वस्तिरिवाततश्च
भिन्नः स्रवेच्चानिलजोऽस्रमच्छम् ॥

आयम्यते आकृष्य दीर्घं क्रियत इव। वृश्चति आश्रयं छिनत्तीव। प्रभ्रंशते स्खलतीव। भिद्यते विदार्य्यत इव। आततो विस्तारित इव। मृदुः न त्वत्यन्तकठिनः। अस्रं रुधिरम्। अच्छं प्रसन्नम्।

पैत्तिकस्य लक्षणम्।

सन्दह्यते धूप्यति चूष्यते च
पापच्यते वा ज्वलतीव चापि।

रक्तः सपीतोऽप्यथवापि पित्ताद्
भिन्न स्रवेद् दुष्टमतीव चास्रम् ॥

सन्दह्यते भृशं दाहं करोति सकलशरीरे। धूप्यति अन्तस्तापं करोति। चूष्यते शृङ्गेणेव। पापच्यते भृशं पाकं करोति। प्रज्वलतीव अग्निरिव ज्वालायुक्त इव भवति ग्रन्थिः। अस्रं रुधिरम्। अतीव दुष्ट कषायादियुक्तं मज्जविमिश्रञ्च। दुष्टमित्यस्य स्थाने उष्णमिति पाठान्तरम्।

श्लैष्मिकस्य लक्षणम्।

शीतोऽविवर्णोऽल्परुजोऽतिकण्डूः
पाषाणवत् संहननोपपन्नः।
चिराभिवृद्धिश्च कफप्रकोपाद्
भिन्नः स्रवेच्छुक्लघनञ्च पूयम् ॥

अविवर्णः प्रकृतिवर्णः। पाषाणवत् संहननोपपन्नः सन्ततायुक्तः।

मेदोजस्य लक्षणम्।

शरीरवृद्धिक्षयवृद्धिहानिः
स्निग्धो महान् कण्डूयुतोऽरुजश्च।
मेदःकृतो गच्छति चात्र भिन्ने
पिण्याकसर्पिःप्रतिमन्तु मेदः ॥

तिलकल्कसदृशं घृतसदृशं वा मेदः गच्छति स्रवतीत्यर्थः।

शिराजस्य लक्षणम्।

व्यायामजातैरबलस्य तैस्तैराक्षिप्य वायुश्च शिराप्रतानम्।
सङ्कोच्य सम्पिण्ड्य विशोष्य चापि-
ग्रन्थिं करोत्युन्नतमाशु वृत्तम् ॥

ग्रन्थिः शिराजः स तु कृच्छ्रसाध्यो
भवेद् यदि स्यात् सरुजश्चलश्च।
अरुक् स एवाप्यचलो महांश्च
मर्म्मोत्थितश्चापि विवर्ज्जनीयः॥

तैस्तैर्बलवद्भिग्रहादिभिः। आक्षिप्य चालयित्वा। सम्पिण्ड्य संहतीकृत्य।

पञ्चैतानरुजो ग्रन्थीन् मर्म्मजानचलांस्त्यजेत्।
कपोलगलमन्यासु दुश्चिकित्स्या हि सन्धिषु।

अर्व्वुदस्य सम्प्राप्तिः सामान्यं लक्षणञ्च।

गात्रप्रदेशे क्वचिदेव दोषाः सम्मूर्च्छिता मांसमसृक् प्रदूष्य।
वृत्तं स्थिरं मन्दरुजं महान्त-
मनल्पमूल चिरवृद्ध्यपाकम्॥
कुर्व्वन्ति मांसोच्छ्रयमत्यगाधं
तदर्व्वुदं शास्त्रविदो वदन्ति॥

महान्तं ग्रन्थ्यपेक्षया। अत्यगाधं दूरानुप्रविष्टम्। अतएवानल्पमूलम्।

अर्व्वुदस्य निदानं विशिष्टं लक्षणञ्च।

वातेन पित्तेन कफेन चापि
रक्तेन मांसेन च मेदसा च।
तज्जायते तस्य च लक्षणानि
ग्रन्थेः समानानि सदा भवन्ति॥

रक्तजार्व्वुदस्य लक्षणम्।

दोषः प्रदुष्टो रुधिरं शिराश्च
सङ्कोच्य सम्पिण्ड्य ततस्त्वपाकम्।

सास्रावमुन्नह्यति मांसपिण्डं
मांसाङ्कुरैराचितमाशु वृद्धिम् ॥
स्रवत्यजस्रं रुधिरं प्रदुष्ट-
मसाध्यमेतद्रुधिरात्मकन्तु ।
रक्तक्षयोपद्रवपीड़ितत्वात्
पाण्डुर्भवेदर्व्वुदपीडितस्तु ॥

दोषोऽत्र पित्तम्। रुधिर शिराश्च सङ्कोच्य सम्पिण्ड्य संहतीकृत्य। मांसासृजोः सर्व्वेष्वर्व्वुदेषु दूष्यत्वम्। रक्तजे तु विशेषतो रक्तदुष्टिः। एवं मांसार्व्वुदे विशेषतो मांसदुष्टिर्बोद्धव्या। ततो मांसपिण्डं उन्नह्यति उन्नतं करोति। अपाकं ईषत्पाकं यथा स्यादेवमिति क्रियाविशेषणम्। ईषत्पाकश्चैकदेशपाकेन। आशुवृद्धिं शीघ्रवर्द्धनम्। रक्तक्षयोपद्रवाः सुश्रुतोक्ताः त्वक्पारुष्याम्लशीतप्रधानाशिराशैथिल्यरूपाः तैः पीडितत्वात्। अर्व्वुदपीड़ितः रक्तार्व्वुदपीड़ितः।

मांसार्व्वुदस्य सम्प्राप्तिर्निदानञ्च।

मुष्टिप्रहारादिभिरर्द्दितेऽङ्गे
मांसं प्रदुष्टं जनयेद्धि शोथम्।
अवेदनं स्निग्धमनन्यवर्ण-
मपाकमश्मोपममप्रचाल्यम् ॥
प्रदुष्टमांसस्य नरस्य गाढ-
मेतद्भवेन्मांसपरायणस्य ॥

मांसं प्रदुष्टं वातेन। अवेदनं वेदना रहितमीषद्वेदनं वा। अपाकं पाकरहितमीषत्पाकं वा। मांसाशनाभ्यासेन यः प्रदुष्टमांसस्तस्यैतद्भवति।

असाध्यत्वम्।

मांसार्ब्बुदन्त्वेतदसाध्यमाहुः
साध्येष्वपीमानि विवर्ज्जयेच्च।
सम्प्रस्रुत मर्म्मसु यच्च जातं
स्रोतःसु वा यच्च भवेदचाल्यम्॥

साध्येष्वपि वातजादिष्वपि इमानि वक्ष्यमाणानि सम्प्रस्रुतादीनि विवर्ज्जयेच्च। सम्प्रस्रुतं स्रावयुक्तं स्रावस्याल्पाकिलेऽपि त्वगवदरणात् मनागवगन्तव्यः।

यज्जायतेऽन्यत् खलु पूर्व्वजाते
ज्ञेय तदध्यर्ब्बुदमर्ब्बुदज्ञैः।
यद्द्वन्द्वजातं युगपत् क्रमाद्वा
द्विरर्ब्बुदं तच्च भवेदसाध्यम्॥

अर्ब्बुदानां पाकाभावहेतुः।

न पाकमायान्ति कफाधिकत्वाद्
मेदोबहुत्वाच्च विशेषतस्तु
दोषस्थिरत्वाद् ग्रथनाच्च तेषां
सर्व्वार्ब्बुदान्येव निसर्गतस्तु॥

अथैषा चिकित्सा।

यवमुद्गपटोलानि कटु रूक्षञ्च भोजनम्।
छर्द्दिं शोणितमोक्षञ्च गलगण्डे प्रयोजयेत्॥
तण्डुलोदकपिष्टेन मूलेन परिलेपितः।
हस्तिकर्णपलाशस्य गलगण्डः प्रशाम्यति॥
सर्षपान् शिग्रुवीजानि शणवीजातसीयवान्।
मूलकस्य च वीजानि तक्रेणाम्लेन पेषयेत्॥

गलगण्डो गण्डमाला अन्त्ययश्चैव दारुणाः ।
प्रलेपादेव नश्यन्ति विलयं यान्ति सत्वरम् ॥
जीर्णकर्कारुकरसो विड्सैन्धवसंयुतः ।
नस्येन हन्ति तरुणं गलगण्डं न संशयः ॥
रक्षोघ्नतैलयुक्तेन जलकुम्भीकभस्मना ।
लेपनं गलगण्डस्य चिरोत्थस्यापि शस्यते ॥

रक्षोघ्नः सर्षपः ।

श्वेतापराजितामूलं प्रातः पिष्ट्वा पिबेन्नरः ।
सर्पिषा नियताहारो गलगण्डप्रशान्तये ॥
तिक्तालावुफले पक्वे सप्ताहमुषितं जलम् ।
सद्यःस्याद्गलगण्डघ्नं पानात् पथ्यान्नसेविनाम् ॥
काञ्चनारत्वचः क्वाथः शुण्ठीचूर्णेन संयुतः ।
माक्षिकाढ्यः सकृत्पीतः क्वाथो वरुणमूलजः ॥
गण्डमालां हरत्याशु चिरकालानुबन्धिनीम् ॥
पलमर्द्धपलं वापि पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
काञ्चनारत्वचः पीत्वा गण्डमालां व्यपोहति ॥

काञ्चनारत्वचः पलमर्द्धपलं वा तण्डुलजलेन पिष्टम् ।

ऐन्द्र्या वा गिरिकर्ण्या वा मूलं गोमूत्रयोगतः ।
गण्डमालां हरेत् पीतं चिरकालोत्थितामपि ॥
अलम्बुषादलोद्भूतस्वरसं द्विपलं पिबेत् ।
अपच्या गण्डमालायाः कासलायाश्च नाशनम् ॥
स्वर्जिकामूलक्षारः शङ्खचूर्णसमन्वितः ।
एतेन विहितो लेपो हन्ति ग्रन्थिं तथार्बुदम् ॥
ग्रन्थिष्वामेषु कुर्व्वीत भिषक् शोथप्रतिक्रियाम् ।

पक्वानुत्पाट्य संशोध्य रोपयेद्व्रणभेषजैः ॥

ग्रन्थीनमर्म्मप्रभवानपक्वा-
नुद्धृत्य चाग्निं विदधीत वैद्यः ।
क्षारेण चैतान् प्रतिसारयेत्तु
सर्व्वांश्च संलिख्य यथोपदेशम् ॥

दन्तीचित्रकमूलत्वक् सौधार्कपयसी गुडः ।
भल्लातकास्थि कासीसं लेपाच्छिन्द्याच्छिलामपि ॥
ग्रन्थ्यर्व्वुदादिजिल्लेपो मालवाह्वककीटजः ॥

ग्रन्थ्यर्व्वुदानां न यतो विशेषः
प्रदेशहेत्वाकृतिदोषदूष्यैः ।
अतश्चिकित्सेद्भिषगर्व्वुदानि
विधानविद् ग्रन्थिचिकित्सितेन ॥

मूलकस्य कृतः क्षारो हरिद्रायास्तथैव च ।
शङ्खचूर्णेन संयुक्तो लेपः सिद्धोऽर्व्वुदापहः ॥
हरिद्रा लोध्रपत्तङ्गगृहधूममनःशिलाः ।
मधुप्रगाढ़ो लेपोऽयं मेदोऽर्व्वुदहरः परः ॥
शिग्रुमूलकयोर्वीजं रक्षोघ्नं सुरसां यवम् ।
तक्रेणाश्वरिपुं पिष्ट्वा लिम्पेदर्व्वुदशान्तये ॥
उपोदिकारसाभ्यक्तास्तत्पत्रपरिवेष्टिताः ।
प्रणश्यन्त्यचिरान्नृणां पिड़कार्व्वुदजातयः ॥
कालाग्निभैरवरसो हेमामृतरसस्तथा ॥
रसो विद्यावल्लभाख्यो गुडिकाकाञ्चनाभिधा ।
तुम्बीतैलं चामृताद्यं तैलञ्च सिन्दूरादिकम् ।

तैलं विल्वादिकं चैव निर्गुण्डीतैलमेव च ॥
व्योषाद्यं चन्दनाद्यञ्च गुञ्जाद्यं गलगण्डके ।
यथायथं प्रयोक्तव्यं बलदोषविभेदतः ॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
गलगण्डाद्यधिकारश्चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ।

—:o:—

वृद्ध्यधिकारः ।

वृद्धेर्निदानम् ।

क्रुद्धोऽनूर्द्ध्वगतिर्वायुः शोथशूलकरश्चरन् ।
मुष्कौ वङ्क्षणतः प्राप्य फलकोषाभिवाहिनीः ॥
प्रपीड्य धमनीर्वृद्धिं करोति फलकोषयोः ॥

क्रुद्धः अनूर्द्ध्वगतिरधोगतिर्वायुः वङ्क्षणतः जङ्घासन्धेः मुष्कौ प्राप्य शोथशूलकरश्चरन् सन् फलकोषाभिवाहिनीर्धमनीः प्रपीड्य फलकोषयोर्वृद्धिं करोति ।

दोषास्रमेदोमूत्रान्त्रैः स वृद्धिः सप्तधा मतः ।
मूत्रान्त्रजावप्यनिलाद्धेतुभेदस्तु केवलम् ॥

वृद्धिशब्दोऽत्र संज्ञायां तिक्प्रत्ययेन निष्पन्नः पुंलिङ्गः । क्तिप्रत्ययान्तो वृद्धिशब्दस्तु स्त्रीलिङ्गः ।

वातजस्य वृद्धेर्लक्षणम्।

वातपूर्णदृतिस्पर्शो रूक्षो वातादहेतुरुक्॥

अहेतुरुक् अत्र ईषदर्थे नञ्। तेन स्वल्पादपि विप्रकृष्टात् कारणात् रुक् पीड़ा यत्र सः।

पित्तजस्य लक्षणम्।

पक्वोडुम्बरसङ्काशः पित्ताद्दाहोष्मपाकवान्॥

कफजस्य लक्षणम्।

कफाच्छीतो गुरुः स्निग्धः कण्डूमान् कठिनोऽल्परुक्॥

रक्तजस्य लक्षणम्।

कृष्णस्फोटावृतः पित्तवृद्धिलिङ्गश्च रक्तजः॥

मेदोजस्य लक्षणम्।

कफवन्मेदसो वृद्धिर्मृदुस्तालफलोपमः॥

मूत्रजस्य लक्षणम्।

मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स तु गच्छतः।

अम्भोभिः पूर्णदृतिवत् क्षोभं याति सरुङ् मृदुः॥

मूत्रकृच्छ्रमधः कुर्य्यात् चलयन् फलकोषयोः॥

मूत्रधारणशीलस्य पुरुषस्य मूत्रजो वृद्धिर्भवति। गच्छतस्तस्य स वृद्धिः जलपूर्णचर्म्मपुटकवत् क्षोभं याति। फलकोषयोरधः सञ्चलंश्च मूत्रकृच्छ्रवद्व्यथां कुर्य्यात्। मूत्रकृच्छ्रमधः स्याच्च चलयन् फलकोषयोः। इतिपाठे फलकोषयोश्चलयन् सन् अधःस्यात्, तत्र मूत्रकृच्छ्राद्वेदना च स्यादित्यर्थः। चलयन्नित्यत्र स्वार्थे णिच् चलन्नित्यर्थः।

अन्त्रवृद्धेर्निदानं लक्षणञ्च।

वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः।

धारणेरणभाराध्वविषमाङ्गप्रवर्त्तनैः॥

क्षोभणैः क्षोभितोऽन्यैश्च क्षुद्रान्त्रावयवं यदा।
पवनो विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत्॥
कुर्य्याद्वङ्क्षणसन्धिस्थो ग्रन्थ्याभं श्वयथुं तदा॥

धारणं उपस्थितस्य वेगस्य। ईरणं अनुपस्थितस्य वेगस्य प्रेरणम्। विषमाङ्गप्रवर्त्तनं वक्रत्वेनाङ्गमोटनम्। अन्यानि क्षोभणानि च बलवद्विग्रह-कठोरधनुराकर्षणादीनि। तैः सन्दूषितः सञ्चालितः पवनः यदा क्षुद्रान्त्रावयवं विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधोनयेत् तदा वङ्क्षणसन्धिस्थः सन् वङ्क्षणसन्धौ ग्रन्थिरूपं श्वयथुं कुर्य्यादित्यर्थः।

उपेक्षिताया अन्त्रवृद्धेरवस्था।

उपेक्ष्यमाणस्य मरुद्विवृद्धि-
माध्मानरुक्स्तम्भवतीञ्च कुर्य्यात्।
स पीडितोऽन्तः स्वनवान् प्रयाति
प्रध्मापयन्नेति पुनश्च मुक्तः॥

उपेक्ष्यमाणस्य चिकित्सामकुर्व्वतः मरुद्वायुः विवृद्धिं वृद्धिरोगं आध्मानरुक्स्तम्भवतीं कुर्य्यादित्यन्वयः। स वृद्धिः (तिगन्तत्वात् पुंलिङ्गः) पीडितः सन् स्वनवान् भूत्वा अन्तः उदरान्तः प्रयाति प्रविशति। मुक्तस्तु उदरं प्रध्मापयन् पुनरध एति।

असाध्यान्त्रवृद्धिमाह।

फलकोषं यदा प्राप्तो नरस्याप्रतिकारिणः।
अन्त्रवृद्धिरसाध्योऽयं वातवृद्धिसमाकृतिः॥

सामीप्यादत्रैव ब्रध्नमाह।

अत्यभिष्यन्दि गुर्व्वन्नशुष्कापूत्यामिषाशनात्।
करोति ग्रन्थिवच्छोथं दोषो वङ्क्षणसन्धिषु॥

(८, २५)

ज्वरशूलाङ्गसादाढ्यं तं ब्रध्नमिति निर्द्दिशेत्॥

दोषोऽत्र सवातः कफः।

वृद्धेश्चिकित्सा।

वृद्धावत्यशनं मार्गमुपवासं गुरूणि च।
वेगरोधं पृष्ठयानं व्यायामं मैथुनं त्यजेत्॥

गुरूणि अन्नानि। अथवा गुरूणि अधिकभारवन्ति वस्तूनि त्यजेत् गुरुभारं नोद्वहेदित्यर्थः।

वातवृद्धौ पिवेत् स्निग्धं यथाप्राप्तं विरेचनम्।
सक्षीरं वा पिवेत् तैलं मासमेरण्डसम्भवम्॥
गुग्गुल्वेरण्डजं तैलं गोमूत्रेण पिवेन्नरः।
वातवृद्धिं जयत्याशु चिरकालानुवन्धिनीम्॥
पित्तग्रन्थिक्रमेणैव पित्तवृद्धिमुपाचरेत्।
जलौकोभिर्हरेद्रक्तं वृद्धौ पित्तसमुद्भवे॥
चन्दनं मधुकं पद्मसुशीरं नीलमुत्पलम्।
क्षीरपिष्टप्रलेपेन दाहशोथरुजापहम्॥
त्रिकटुत्रिफलाक्वाथं सक्षारलवणं पिवेत्।
विरेचनमिदं श्रेष्ठं कफवृद्धिविनाशनम्॥
लेपनं कटुतीक्ष्णोष्णं स्वेदनं रूक्षमेव च।
परिषेकोपनाहौ च सर्व्वमुष्णमिहेष्यते॥
मुहुर्मुहुर्जलौकोभिः शोणितं रक्तजे हरेत्।
पिवेद्विरेचनं वापि शर्कराक्षौद्रसंयुतम्॥
शीतमालेपनं सर्व्वं सर्व्वं पित्तहरं तथा।
पित्तवृद्धिक्रमं कुर्य्यादामे पक्के च रक्तजे॥
स्वेदो मेदःसमुत्थे तु लेपयेत् सुरसादिना।

शिरोविरेचनद्रव्यैः सुखोष्णैर्मूत्रसंयुतैः ॥
संस्वेद्य मूत्रप्रभवं वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ।
सीवन्याः पार्श्वतोऽधस्ताद् विध्येद् व्रीहिमुखेन वै ॥
मुष्ककोषसगच्छन्त्यामन्त्रवृद्धौ विचक्षणः ।
वातवृद्धिक्रमं कुर्य्यात् स्वेदस्तत्राग्निना हितः ॥
तैलमैरण्डजं पीत्वा वलासिद्धं पयोऽन्वितम् ।
आध्मानशूलोपचितामन्त्रवृद्धिं जयेन्नरः ॥
गन्धर्व्वहस्ततैलेन क्षीरेण विहितं शृतम् ।
विशालामूलजं चूर्णमन्त्रवृद्धिं विनाशयेत् ॥
वचासर्षपकल्केन प्रलेपः शोथनाशनः ।
शिग्रुत्वक्सर्षपैर्लेपः शोथश्लेष्मानिलापहः ॥
वहुवारस्य वीजञ्च पिष्टं तच्चार्द्रकैः सह ।
कुरण्डं नाशयेद् भद्रे लेपनान्नात्र संशयः ॥
न्यग्रोधक्षीरलेपेन व्रध्नरोगो विनश्यति ॥
अजाक्षीरेण गोधूमकल्कं कुन्दुरुकस्य वा ।
विलेपनं सुखोष्णं स्याद्व्रध्नशूलहरं परम् ॥
अजाजी हवुषा कुष्ठ गोधूम वदराणि च ।
काञ्जिकेन समं पिष्ट्वा कुर्य्याद् व्रध्ने प्रलेपनम् ॥
हरीतकी वचा शुण्ठी चित्रता स्वर्णपत्रिकाः ।
एलाद्वयं देवपुष्पं क्वाथयित्वा जलं पिवेत् ।
अनेन प्रशमं यान्ति व्रध्नकासज्वरा ध्रुवम् ॥

वृद्धिहरो रसः ।

रसं गन्धं विषं व्योषं तथा लवणपञ्चकम् ।
त्रिक्षारं जयपालञ्च मर्द्दयेद्वह्निवारिणा ॥

रक्तिमानां वटीं कृत्वा पाययेत् पयसा सह।
अनेन प्रशमं यान्ति वृद्धिब्रध्नादयो गदाः॥

शतपत्राद्य तैलम्।

दशमूलं तुलामानं गन्धाख्या तत्समा मता।
वारिद्रोणे पृथक् पक्का पादशेषं समुद्धरेत्॥
आढ़कं कटुतैलस्य तत्कषाये विपाचयेत्।
स्वरसः शतपत्रस्य सम्रणालच्छदस्य च॥
तैलतुल्यः प्रदातव्यः पेष्याणीमानि दापयेद्।
शतपत्रं वला रास्ना पाठा मूर्व्वा च चित्रकम्॥
भल्लातकं वाजिगन्धा सैन्धवं खदिर कणा।
शिग्रुधुस्तूरमूलञ्च ग्रन्थिकं रक्तचन्दनम्॥
त्रायन्ती सरलोशीरं कारवी पर्णिनीद्वयम्।
कालीयकं च मूषली प्रत्येकं पलसम्मितम्॥
अस्य तैलस्य पक्कस्य शृणु वीर्य्यमतःपरम्।
अण्डवृद्धयन्त्रवृद्धिं वा पाङ्गुल्यं श्लीपदं तथा॥
पक्षाघातं गृध्रसीञ्च सर्व्ववातरुजां जयेत्।
शतपत्रादिकं तैलं दुर्लभं जगतीतले॥

रेचनं मूत्रकृद् यच्च यद्वातस्यानुलोमनम्।
तत्सर्व्वं वृद्धिरोगेषु भेषजं परियोजयेत्॥
तैलं गन्धर्व्वहस्ताख्यं वृहन्मन्दार तैलकम्।
रसो वातारिनामा च योज्यान्यत्रापराणि च॥
पर्व्वणि सलिलोच्छ्वासाद् रोगा रसनिमित्तजाः।
वृद्धिश्लीपद गण्डाद्यास्तान्येऽपि श्लेष्मवातजाः॥

वर्द्धन्ते वा प्रवर्त्तन्ते पच्यान्तेऽहितसेविनाम्।
उष्णवीर्य्यं तदा पथ्यं संशुष्कं लघुभोजनम्॥
पयोगुणाधिकञ्चान्नं स्नानाभ्यङ्गं विवर्ज्जयेत्॥
अनभिष्यन्दि पानान्नं नातिशीता क्रिया तथा।
वृद्धिरोगे हिताय स्याद्विपरीत विवर्ज्जयेत्॥

श्लीपदाधिकारः।

श्लीपदस्य सामान्यं लक्षणम्।

यः सज्वरो वङ्क्षणजो भृशार्त्तिः
शोथो नृणां पादगतः क्रमेण।
तच्छ्लीपदं स्यात् करकर्णनेत्र-
शिश्नोष्ठनासास्वपि केचिदाहुः॥

वातज श्लीपदस्य लक्षणम्।

वातजं कृष्णरूक्षं हि स्फुटितं तीव्रवेदनम्।
अनिमित्तरुजं चास्य बहुशो ज्वर एव च॥

पित्तजस्य लक्षणम्।

पित्तजं पीतसङ्काशं दाहज्वरयुतं भृशम्॥

कफजस्य लक्षणम्।

श्लैष्मिकन्तु भवेत् स्निग्धं तथा पाण्डु गुरु स्थिरम्॥
त्रीण्यप्येतानि जानीयाच्छ्लीपदानि कफोच्छ्रयात्।
गुरुत्वञ्च महत्त्वञ्च यस्मान्नास्ति कफं विना॥

असाध्यं श्लीपदमाह।

वल्मीकमिव सञ्जातं कण्टकैरुपचीयते।
अब्दात्मक महत्तच्च वर्ज्जनीयं विशेषतः॥
सास्रावमत्युन्नत सर्व्वलिङ्गं
सकण्डुकं स्नेहयुतं विवर्ज्यम्॥
पुराणोदकभूयिष्ठाः सर्व्वर्त्तुषु च शीतलाः।
ये देशास्तेषु जायन्ते श्लीपदानि विशेषतः॥

श्लीपदस्य चिकित्सा।

लङ्घनालेपनस्वेदरेचनै रक्तमोक्षणैः।
प्रायःश्लेष्महरै रुक्षैः श्लीपदं समुपाचरेत्॥

श्लीपदहर प्रलेपः।

धुस्तूरैरण्डनिर्गुण्डी वर्षाभू शिग्रु सर्षपैः।
प्रलेपः श्लीपदं हन्ति चिरोत्थमपि दारुणम्॥

वर्षाभूः श्वेतपुनर्नवा।

निष्पिष्टमारनालेन रुपिकामूलवल्कलम्।
प्रलेपाच्छ्लीपदं हन्ति वद्धमूलमपि स्थिरम्॥

रुपिका श्वेतार्कः तस्य मूलस्य वल्कलम्।

हितश्चालेपने नित्यं चित्रको देवदारु वा।
सिद्धार्थशिग्रुकल्को वा सुखोष्णो मूत्रपेषितः॥
शाखोटवल्कलक्वाथं गोमूत्रेण युतं पिबेत्।
श्लीपदानां विनाशाय मेदोदोषनिवृत्तये॥
रजनी गुड़सम्मिश्र गोमूत्रेण पिबेन्नरः।
वर्षोत्थं श्लीपदं हन्ति दद्रुकुष्ठं विशेषतः॥

श्लीपदघ्नो रसोऽभ्यासाद् गुडूच्यास्तैलसंयुतः ॥
वर्षाभूत्रिफलाचूर्णं पिप्पल्या सह योजितम् ।
सक्षौद्रं श्लीपदं हन्ति चिरोत्थमपि दारुणम् ॥
गन्धर्व्वतैलसिद्धां हरीतकीं गोऽम्बुना पिबति ।
श्लीपदविबन्धमुक्तो भवत्यसौ सप्तरात्रेण ॥
गन्धर्व्वतैलं एरण्डतैलम् । गोऽम्बुना गोमूत्रेण ।
धान्याम्लं तैलसंयुक्तं कफवातविनाशनम् ।
दीपनञ्चामदोषघ्नमेतच्छ्लीपदनाशनम् ॥
काञ्जिकेन पिबेच्चूर्णं मूत्रैर्वा वृद्धदारजम् ॥
त्रिकटु त्रिफला दारु विद्गतैला पुनर्णवाः ।
निशाद्वयं देवपुष्पमरुणाञ्चेन्द्रवारुणीम् ॥
क्वाथयित्वा पिबेत् तोयं यवक्षाररसायुतम् ।
अनेन प्रशमं यान्ति व्याधयः श्लीपदादयः ॥
शोथाधिकारकथिताः क्रियाश्चात्र प्रयोजयेत् ।
वृद्धदारसमं चूर्णं पिप्पल्याद्यं तथैव च ।
कृष्णाद्यो मोदकश्चैव घृत सौरेश्वराभिधम् ॥
तथा विडङ्गादितैलं नित्यानन्दरसस्तथा ।
श्लीपदघ्नाः भवन्त्येते श्लीपदगजकेशरी ॥

श्लीपदे पथ्यापथ्यानि ।

कफघ्नं सारकं पानमन्नं वह्निकरञ्च यत् ।
नाभिष्यन्दकरं पथ्यं ज्ञेयमन्यद्विजानता ॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने मुष्कहृद्यन्त्रवृद्धि-
श्लीपदाधिकारः पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ।

षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

—— -०- ——

भग्नाधिकारः ।

भग्नस्य भेदमाह ।

भग्नं समासाद् द्विविधं हुताश ।
काण्डे च सन्धौ च हि तत्र सन्धौ ।
उत्पिष्ट-विश्लिष्ट-विवर्त्तितानि
तिर्य्यग्गत क्षिप्तमधश्च षड्धा ॥

भग्नमित्यत्र भावार्थे क्तप्रत्ययस्तेन भग्नं भङ्गः स चात्र विश्लेषोऽप्यभिप्रेतः । समासात् संक्षेपात् । हुताश हे अग्निवेश ! काण्डे सन्धिपर्य्यन्ते एकखण्डे । सन्धौ द्वयोरस्थ्नोः सन्धानस्थाने । तत्र सन्धौ उत्पिष्टादिभेदैः षट्प्रकारं भग्नं भवति । अध अधोभग्नमित्यर्थः । स्वल्पवक्तव्यत्वेन सन्धिभग्नस्यादौ विवरणम् ।

सन्धिभग्नस्य सामान्यं लक्षणमुत्पिष्ट-
विश्लिष्टयोश्च लक्षणम् ।

प्रसारणाकुञ्चनवर्त्तनोग्रा-
रुक् स्पर्शविद्वेषणमेतदुक्तम् ।
सामान्यतः सन्धिगतस्य लिङ्ग-
मुत्पिष्टसन्धेः श्वयथुः समन्तात् ॥
विशेषतो रात्रिभवा रुजश्च
विश्लिष्टके तौ च रुजा च नित्यम् ॥

वर्त्तनं परिवर्त्तनम् । उत्पिष्टस्य लिङ्गमाह । उत्पिष्टसन्धेः उत्पिष्टः द्वाभ्यामस्थिभ्यां पिष्टः सन्धिर्यस्य तस्य अथवा

उत्पिष्टश्चासौ सन्धिश्चेति कर्म्मधारयः। समन्तात् उभयभागयोः। विश्लिष्टमाह विश्लिष्टके इत्यादि। विश्लिष्टजे इतिपाठे विश्लेषजे इत्यर्थः। तौ चेति तौ शब्दिरुक्समन्ताच्छोथौ। रुजा च नित्य सदा रुजाधिका भवतीत्युत्पिष्टाद्भेदः।

विवर्त्तित तिर्य्यग्गत च्छिन्नाधोभग्नानां लक्षणानि।

विवर्त्तिते पार्श्वरुजश्च तीव्रा-
स्तिर्य्यग्गते तीव्ररुजो भवन्ति।
च्छिन्नेऽतिशूलं विषमञ्च सक्थ्नोः
च्छिन्ने त्वधो रुग्विघटश्च सन्धेः॥

विवर्त्तिते विपरीतं वर्त्तिते अस्थिद्वयोपरिवर्त्तिते, पार्श्वरुजः सन्धिस्थितास्थिखण्डद्वयपार्श्वयो रुजः।

काण्डभग्नमाह।

भग्नञ्च काण्डे बहुधा प्रयाति
समासतो नामभिरेव तुल्यम्॥
काण्डे त्वचः कर्कटकाश्वकर्णौ
विचूर्णितं पिच्चितमस्थिछल्लितम्।
काण्डेषु भग्नं ह्यतिपातितञ्च
मज्जागतं विष्फुटितञ्च वक्रम्॥
छिन्न द्विधा द्वादशधा च काण्डे
स्रस्ताङ्गता शोथरुजातिवृद्धिः।
संपीड्यमाने भवतीह शब्दः
स्पर्शासहं स्पन्दनतोदशूलम्॥
सर्व्वास्ववस्थासु न शर्म्मलाभो
भग्नस्य काण्डे खलु चिह्नमेतत्॥

अतः सन्धिभग्नानन्तरं काण्डभग्नमाह। कर्कटकः अस्थिविश्लेषपूर्व्वको मध्ये प्रोन्नतः पार्श्वयोरवनतः कर्कटतुल्यरूपत्वात् कर्कटकः। अश्वकर्णः अश्वकर्णवद् विपुलास्थिनिर्गमादश्वकर्णः। विचूर्णितं चूर्णितमस्थि तच्च शब्दस्पर्शाभ्यां बोद्धव्यम्। पिच्चितं पिष्टास्थि ताच नियन्त्रितबहुशोथम्। छलितं विश्लिष्टम्। काण्डेषु भग्न काण्डभग्नम्। यद्यपि कर्कटकादि सर्व्वमेव काण्डभग्नं तथापि इयं काण्डभग्नसंज्ञा विशिष्टा। अत्र भग्नं भङ्गः त्रुटिः तेन सर्व्वथा त्रुटितं पृथग्भूतं त्वचि स्थितं यत्र काण्डं तत् काण्डभग्नम्। अतिपातितमशेषेण च्छित्वा पातितमस्थि। मज्जागतं अस्थ्यवयवोऽस्थिमध्ये प्रविश्य मज्जानं निःसारयति। विस्फुटितं स्तोकविदीर्णम्। वक्रं स्थानं त्यक्त्वा कुटिलीभूतम्। छिन्नं द्विधा एवं विदीर्णं संलग्नं अपरं विदीर्य्य द्विधाभूतम्। द्वादशधा च काण्डे। काण्डे च भग्नं द्वादशधेत्यन्वयः। काण्डभग्नस्य सामान्यं लक्षणमाह स्वस्ताङ्गतेत्यादि। स्पर्शासहमिति काण्डभग्नस्य विशेषणम्। शूलं शूलेनेव व्यथा। रुजा सामान्या पीड़ा। सर्व्वास्ववस्थासु शयनासनादिषु।

कष्टसाध्यमाह।

अल्पाशिनोऽनात्मवतो जन्तोर्वातात्मकस्य च।
उपद्रवैर्वा जुष्टस्य भग्नं कृच्छ्रेण सिध्यति॥

अनात्मवतो रोगप्रतीकारे यत्नरहितस्य। वातात्मकस्य वातप्रकृतेः। उपद्रवैर्ज्वराध्मान-मोह-मूत्र-पुरीषसङ्गादिभिः।

असाध्यमाह।

भिन्नं कपालं कट्यान्तु सन्धिमुक्तं तथा च्युतम्।
जघनं प्रतिपिष्टञ्च वर्ज्जयेद्धि विचक्षणः॥

कपालं जानु-नितम्बांस-गण्ड-तालु-शङ्ख-वङ्क्षण-शिरोऽस्थीनि कपालानि। तथा च्युतं तथा च्छिन्नम्। प्रतिपिष्टमुत्पिष्टम्।

पुनरसाध्यमाह।

असंश्लिष्टकपालञ्च ललाटे चूर्णितञ्च यत्।
भग्नं स्तनान्तरे पृष्ठे शङ्खे मूर्द्ध्नि च वर्ज्जयेत्॥

असंश्लिष्टकपालमिति भग्नविशेषणम्। स्तनान्तरे उरसि। मूर्द्ध्नि चूडास्थाने।

अपरमसाध्यमाह।

सम्यक् संहितमप्यस्थि दुर्न्यासाद्दुष्टबन्धनात्।
संक्षोभाद्वापि यद् गच्छेद्विक्रियां तच्च वर्ज्जयेत्॥

सम्यक् संहितमपि सम्यग्योजितमपि अस्थि दुर्न्यासात् दुःस्थापनात् संन्यस्तमपि दुष्टबन्धनात् सुबद्धमपि संक्षोभात् अभिघातादिना सञ्चालनात् यद्विक्रियां गच्छेत् विकृतं भवति तद्वर्ज्जयेत्।

तरुणास्थीनि नाम्यन्ते भिद्यन्ते नलकानि तु।
कपालानि विभज्यन्ते स्फुटन्ति रुचकानि च॥

तरुणास्थीनि घ्राणकर्णाक्षिगुदेषु कोमलास्थीनि नाम्यन्ते वक्रीभवन्ति। तेनात्र वक्रतालक्षणं सग्नम्। नलकानि नलाटीनि नाडीवत् सरन्ध्राण्यस्थिपर्व्वाणि भिद्यन्ते अस्थ्यन्तरानुप्रवेशाद्विदीर्य्यन्ते। कपालानि जानुनितम्बांसगण्डतालुशङ्खशिरोऽस्थीनि विभज्यन्ते। स्फुटन्ति रुचकानि दन्ताः स्फुटन्ति त्रुट्यन्ति। अस्थीनि तरुण नलक कपाल रुचक वलयभेदात्पञ्चविधानि।

तत्र रुचकानि चेति चकाराद्वलयान्यपि लुप्यन्तीति बोद्धव्यम् । पार्ष्ण्योः पार्श्वयुगे पृष्ठे वक्षोजठरपायुषु । पादयोरपि चास्थीनि वलयानि बभाषिरे ॥ इति ।

भग्नस्य चिकित्सा ।

आदौ भग्नं विदित्वा तु सेचयेच्छीतलाम्बुना ।
पङ्केनालेपनं कार्य्यं बन्धनञ्च कुशान्वितम् ॥
सप्ताहादथ सप्ताहात् सौम्येष्वृतुषु बन्धनम् ।
साधारणेषु कर्त्तव्यं पञ्चमे पञ्चमेऽहनि ॥
आग्नेयेषु त्र्यहात् कार्य्यं भग्नदोषवशेन वा ।
तत्रातिशिथिले बन्धे सन्धिस्थैर्य्यं न जायते ॥
गाढेनापि त्वगादीनां शोफो रुक् पाक एव च ।
तस्मात् साधारणं बन्धं भग्ने शंसन्ति तद्विदः ॥
भग्ने लेपाय मञ्जिष्ठा मधुकञ्चाम्लपेषितम् ।
शतधौतघृतोन्मिश्रं शालिपिष्टञ्च लेपनम् ॥
रसोनमधुलाक्षाज्यसिताकल्कं समश्नताम् ।
छिन्नभिन्नच्युतास्थ्नाञ्च सन्धानमचिराद्भवेत् ॥
सघृतञ्चास्थिसंहारं लाक्षागोधूममर्ज्जुनम् ।
सन्धिभग्नेऽस्थिसम्भग्ने पिबेत् क्षीरेण वा पुनः ॥
पीतं वराटिकाचूर्णं पयसा भग्नदोषहृत् ॥
अवनामितमुन्नह्येदुन्नतञ्चावपीडयेत् ।
अञ्छेदतिक्षिप्तमधोगतञ्चोपरि वर्त्तयेत् ॥
सव्रणस्य तु भग्नस्य व्रणं सर्पिर्मधूत्तरैः ।
प्रतिसार्य्य कषायैश्च शेषं भग्नवदाचरेत् ॥
भग्नं नैति यथा पाकं प्रयतेत तथा भिषक् ।

वातव्याधिविनिर्द्दिष्टान् स्नेहांश्चात्र प्रयोजयेत् ॥
गन्धतैलादिकञ्चात्र भिषग् बुद्धा प्रयोजयेत् ॥

भग्ने पथ्यापथ्यानि।

मांसं मांसरसः चीरं सर्पिर्यूषः कलायजः।
बृंहणञ्चान्नपानञ्च देयं भग्नाय जानता ॥
लवणं कटुकं चारमम्लं मैथुनमातपम्।
व्यायामञ्च न सेवेत भग्नो रुचान्नमेव च ॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
भग्नाधिकारः षट्चत्वारिंशोऽध्यायः।

सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः।

वातव्याध्यधिकारः।

वातव्याधीनां विप्रकृष्टं निदानं सम्प्राप्तिश्च।

रुच शीताल्प लघ्वन्न व्यवायातिप्रजागरैः।
विषमादुपचाराच्च दोषासृक्स्रवणादपि ॥
लङ्घन प्लवनात्यध्व व्यायामादि विचेष्टितैः।
धातूनां संचयाच्चिन्ता शोकरोगातिकर्षणात् ॥
वेगसन्धारणादामादभिघातादभोजनात्।
मर्म्मावाधाद् गजोष्ट्राश्व शीतयानापतंसनात् ॥
देहे स्रोतांसि रिक्तानि पूरयित्वानिलो बली।
करोति विविधान् व्याधीन् सर्व्वाङ्गैकाङ्गसंश्रयान् ॥

(८, २६)

अव्यक्तं लक्षणं तेषां पूर्व्वरूपमिति स्मृतम्।
आत्मरूपन्तु यद्व्यक्तमपायो लघुता पुनः॥
सङ्कोचः पर्व्वणां स्तम्भो भङ्गोऽस्थ्नां पर्व्वणामपि।
रोमहर्षः प्रलापश्च पाणिपृष्ठ शिरोग्रहः॥
खाञ्जय पाङ्गुल्यकुब्जत्वं शोषोऽङ्गानामनिद्रता।
गर्भशुक्र रजोनाशः स्पन्दनं गात्रसुप्तता॥
शिरोनासाक्षि जत्रूणां ग्रीवायाश्चापि हुण्डनम्।
भेदस्तोदोऽर्त्तिराक्षेपो मुहुश्चायास एव च॥
एवं विधानि रूपाणि करोति कुपितोऽनिलः।
हेतुस्थान विशेषाच्च भवेद्रोगविशेषकृत्॥

कोष्ठाश्रितस्य वातस्य लक्षणम्।

तत्र कोष्ठाश्रिते दुष्टे निग्रहो मूत्रवर्च्चसोः।
ब्रध्नहृद्रोग गुल्मार्शः पार्श्वशूलञ्च मारुते॥

गुदगतस्य तस्य लक्षणम्।

ग्रहो विण्मूत्र वातानां शूलाध्मानाश्मशर्करा:।
जङ्घोरुत्रिक पार्श्वांस पृष्ठरोगो गुदे स्थिते॥

आमाशयगतस्य लक्षणम्।

रुक् पार्श्वोदरहृन्नाभेस्तृष्णोद्गार विसूचिकाः।
कासः कण्ठास्यशोषश्च श्वासश्चामाशयस्थिते॥

पक्वाशयगतस्य लक्षणम्।

पक्वाशयस्थोऽन्त्रकूजं शूलाटोपौ करोति च।
कृच्छ्रमूत्र पुरीषत्वमानाहं त्रिकवेदनाम्॥
(आटोपो वातस्य क्षुब्धत्वम्)।

श्रोत्रादीन्द्रियगतस्य लक्षणम्।

श्रोत्रादिष्विन्द्रियवधं कुर्य्याद् दुष्टः समीरणः॥

त्वग्गतस्य लक्षणम्।

त्वग्रुक्षा स्फुटिता सुप्ता कृशा कृष्णा च तुद्यते।
आतन्यते सरागा च पर्व्वरुक् त्वग्गतेऽनिले॥

रक्तगतस्य लक्षणम्।

रुजस्तीव्राः ससन्तापा वैवर्ण्यं कृशतारुचिः।
गात्रे चारूंषि भुक्तस्य स्तम्भश्चासृग्गतेऽनिले॥

मांसमेदोगतस्य लक्षणम्।

गुर्व्वङ्गं तुद्यतेऽत्यर्थं दण्डमुष्टिहतं यथा।
सरुक् श्रमितमत्यर्थं मांसमेदोगतेऽनिले॥

मज्जास्थिगतस्य लक्षणम्।

भेदोऽस्थ्नां पर्व्वणां सन्धिशूलं मांसबलक्षयः।
अस्वप्नः सन्तता रुक् च मज्जास्थि कुपितेऽनिले॥

शुक्रगतस्य लक्षणम्।

क्षिप्रं मुञ्चति बध्नाति शुक्रं गर्भमथापि वा।
विकृतिं जनयेच्चापि शुक्रस्थः कुपितोऽनिलः॥

शिरागतस्य लक्षणम्।

कुर्य्याच्छिरागतः शूलं शिराकुञ्चन पूरणम्।
सबाह्याभ्यन्तरायाम खल्लीं कौब्जमथापि वा॥

स्नायुगतस्य लक्षणम्।

सर्व्वाङ्गैकाङ्ग रोगांश्च कुर्य्यात् स्नायुगतोऽनिलः॥

सन्धिगतस्य लक्षणम्।

हन्ति सन्धिगतः सन्धीन् शूलशोथौ करोति च॥

सर्व्वाङ्गगतस्य लक्षणम् ।

सर्व्वाङ्गकुपिते वाते गात्रस्फुरण भञ्जनम् ।
जायन्ते वेदनास्तीव्राः स्फुटन्तीवास्य सन्धयः ॥

पित्तकफावृतानां प्राणादीनां वायूनां लक्षणान्युच्यन्ते ।

प्राणे पित्तावृते च्छर्द्दिं दाहश्चैवोपजायते ।
दौर्ब्बल्यं सदनं तन्द्रा वैरस्यञ्च कफावृते ॥
अपाने पित्तयुक्ते तु दाहौष्ण्यरक्तमूत्रता: ।
अधःकाये गुरुत्वञ्च शीतता च कफावृते ॥
स्वेददाहौष्ण्यमूर्च्छाः स्युः समाने पित्तसंवृते ।
कफेन सक्ते विण्मूत्रे गात्रहर्षश्च जायते ॥
उदाने पित्तयुक्ते तु दाहो मूर्च्छा भ्रमः क्लमः ।
अस्वेदहर्षौ मन्दोऽग्निः शीतता च कफावृते ॥
व्याने पित्तावृते दाहो गात्रविक्षेपणं क्लमः ।
स्तम्भोऽथ दण्डकश्चापि शूलशोथौ कफावृते ॥

आक्षेपकस्य सामान्यं लक्षणम् ।

यदा तु धमनीः सर्व्वाः कुपितोऽभ्येति मारुतः ।
तदाक्षिपत्याशु मुहुर्मुहुर्देहं मुहुश्चरः ।
मुहुर्मुहुश्चाक्षेपणादाक्षेपक इति स्मृतः ॥
गजारूढजनस्येव गात्रविक्षेपणं बुधाः ।
आहुराक्षेपकं व्याधिं गात्रस्याक्षेपणान्मुहुः ॥

आक्षेपक विशेषस्यापतन्त्रकस्य लक्षणम् ।

क्रुद्धैः स्वैः कोपनैर्वायुः स्थानादूर्द्ध्वं प्रपद्यते ।
पीडयन् हृदयं गत्वा शिरःशङ्खौ च पीडयन् ॥
धनुर्व्वन्नमयेद् गात्राण्याक्षिपेन्मोहयेत् तथा ।

स कृच्छ्रादुच्छ्वसेदुच्चैः स्तब्धाक्षोऽथ निमीलकः॥
कपोत इव कूजेच्च निःसंज्ञः सोऽपतन्त्रकः॥

अपतानकस्य लक्षणम्।

दृष्टिं संस्तभ्य संज्ञाञ्च हत्वा कण्ठेन कूजति।
हृदि मुक्ते नरः स्वास्थ्यं याति मोहं वृते पुनः॥
वायुना दारुणं प्राहुरेके तदपतानकम्॥

दण्डापतानकस्य लक्षणम्।

कफान्वितो भृशं वायुस्तास्वेव यदि तिष्ठति।
दण्डवत् स्तम्भयेद्देहं स तु दण्डापतानकः॥
तासु धमनीषु।

धनुःस्तम्भस्य लक्षणम्।

धनुस्तुल्यो नमेद्यस्तु स धनुस्तम्भसंज्ञितः।
विवर्णवक्रवदनः स्रस्ताङ्गो नष्टचेतनः॥
प्रस्वेदवान् धनुःस्तम्भी दशरात्रं न जीवति॥

विवर्णवक्रवदनः मुखकपोलादीनां विवर्णत्वं, चिवुकस्य वक्रत्वं ज्ञेयम्।

अन्तरायामस्य लक्षणम्।

अङ्गुली गुल्फजठरहृद्वक्षोगल संश्रितः।
स्नायुप्रतानमनिलो यदाक्षिपति वेगवान्॥
विष्टब्धाक्षः स्तब्धहनुर्भग्नपार्श्वः कफं वमन्।
अभ्यन्तरं धनुरिव यदा नमति मानवः॥
तदास्याभ्यन्तरायामं कुरुते मारुतो बली॥

वाह्यायामस्य लक्षणम्।

वाह्यस्नायुप्रतानस्थो वाह्यायामं करोति च।
तमसाध्यं बुधाः प्राहुर्वक्षःकट्यूरुभञ्जनम्॥

आक्षेपस्य दोषानुबन्धादि भेदेन चत्वारो भेदाः।

कफपित्तान्वितो वायुर्वायुरेव च केवलः।
कुर्य्यादाक्षेपकञ्चान्यं चतुर्थमभिघातजम्॥
गर्भपातनिमित्तश्च शोणितातिस्रवाच्च यः।
अभिघातनिमित्तश्च न सिध्यत्यपतानकः॥
गते वेगे भवेत् स्वास्थ्यं सर्व्वेष्वाक्षेपकादिषु॥

कुब्जस्य लक्षणम्।

हृदयं यदि वा पृष्ठमुन्नतं क्रमशः सरुक्।
क्रुद्धो वायुर्यदा कुर्य्यात् तदा तं कुब्जमादिशेत्॥

पक्षवधस्य लक्षणम्।

गृहीत्वार्द्धं तनोर्वायुः शिरास्नायुर्विशोष्य च।
पक्षमन्यतमं हन्ति सन्धिबन्धान् विमोक्षयन्॥
कृत्स्नार्द्धकायस्तस्य स्यादकर्म्मण्यो विचेतनः।
एकाङ्गरोगं तं केचिदन्ये पक्षवधं विदुः॥
सर्व्वाङ्गरोगस्तद्वच्च सर्व्वकायाश्रितेऽनिले॥
दाह सन्तापमूर्च्छाः स्युर्वायौ पित्तसमन्विते।
शैत्यशोथ गुरुत्वानि तस्मिन्नेव कफावृते॥
शुद्धवातहतं पक्षं कृच्छ्रसाध्यतमं विदुः।
साध्यमन्येन संयुक्तमसाध्यं क्षयहेतुकम्॥

क्षयहेतुकं धातुक्षयकुपित शुद्धवातजमित्यर्थः।

अर्द्दितस्य सम्प्राप्तिर्लक्षणञ्च।

उच्चैर्व्याहरतोऽत्यर्थं खादतः कठिनानि वा।
हसतो जृम्भतो वापि भाराद्‌ विषमशायिनः॥
शिरोनासौष्ठ चिवुक ललाटेक्षण सन्धिगः।

अर्द्दयत्यनिलो वक्त्रमर्द्दितं जनयेत् ततः ॥
वक्रीभवति वक्त्रार्द्धं ग्रीवा चाप्यपवर्त्तते।
शिरश्चलति वाक्सङ्गो नेत्रादीनाञ्च वैकृतम् ॥
ग्रीवा चिवुक दन्तानां तस्मिन् पार्श्वे च वेदना।
तमर्द्दितमिति प्राहुर्व्याधिं व्याधिविशारदाः ॥
वातात् पित्तात् कफाच्च स्यात् त्रिविधं तत् समासतः।
लालास्रावो व्यथा कम्पः स्फुरणं हनुवाग्ग्रहः ॥
ओष्ठयोः श्वयथुः शूलञ्चार्द्दिते वातजे भवेत्।
पीतमास्यं ज्वरस्तृष्णा पित्तजे मोहधूपने ॥
गण्डे शिरसि मन्यायां शोथः स्तम्भः कफात्मके ॥

अर्द्दितस्यासाध्यस्य लक्षणम्।

क्षीणस्यानिमिषाक्षस्य प्रसक्ताव्यक्तभाषिणः।
न सिध्यत्यर्द्दितं गाढं त्रिवर्षं वेपनस्य च ॥

हनुग्रहस्य निदानं लक्षणञ्च।

जिह्वा निर्लेखनाच्छुष्क भक्षणादभिघाततः।
कुपितो हनुमूलस्थः स्रंसयित्वानिलो हनुम् ॥
करोति विवृतास्यत्वमथवा संवृतास्यताम्।
हनुग्रहः स तेन स्यात् कृच्छ्राच्चर्व्वण भाषणम् ॥

स्रंसयित्वा अधःकृत्वा, निर्लेखनं कर्षणम्।

मन्यास्तम्भस्य निदानं लक्षणञ्च।

दिवास्वप्नासमस्थान विकृतोर्द्ध्व निरीक्षणैः।
मन्यास्तम्भं प्रकुरुते स एव श्लेष्मणावृतः ॥

जिह्वास्तम्भस्य लक्षणम्।

वाग्वाहिनी शिरासंस्थो जिह्वां स्तम्भयतेऽनिलः।
जिह्वास्तम्भः स तेनान्न पान वाक्येष्वनीशता ॥

शिरोग्रहस्य लक्षणम्।

रक्तमाश्रित्य पवनः कुर्य्यान्मूर्द्धधराः शिराः।

रूक्षाः सवेदनाः कृष्णाः सोऽसाध्यः स्याच्छिरोग्रहः॥

गृध्रस्या लक्षणम्।

स्फिक्पूर्व्वा कटिपृष्ठोरुजानुजङ्घा पदं क्रमात्।

गृध्रसी स्तम्भरुक्तोदै गृह्णाति स्पन्दते मुहुः॥

वाताद्‌ वातकफाभ्या सा विज्ञेया द्विविधा पुनः।

वातजायां भवेत् तोदो देहस्यातीव वक्रता॥

जानुजङ्घोरु सन्धीनां स्फुरणं स्तम्भता भृशम्।

वातश्लेष्मोद्भवायास्तु गौरव वह्निमार्द्दवम्॥

तन्द्रा मुखप्रसेकश्च भक्तद्वेषस्तथैव च॥

विश्वच्या लक्षणम्।

तलं प्रत्यङ्गुलीनां या कण्डरा वाहुपृष्ठतः।

वाह्वोः कर्म्मक्षयकरी विश्वची सा निगद्यते॥

विश्वाचीत्यपि पाठः। कण्डरा महास्नायवः। तलं हस्तस्योपरिभागः। तलशब्दोऽत्र उपरिवाचकः। यथा, भूतलमिति। तेनायमर्थः। या बाहुपृष्ठतः वाह्वोः पृष्ठमारभ्य तलं प्रतिहस्ततलं यावल्लच्चीकृत्य अङ्गुलीनां याः कण्डराः ताः सन्दूष्य वाह्वोः प्रसारणा कुञ्चनादि कर्म्मक्षयकरी भवति सा इह वातव्याधिषु विश्वचीत्युच्यते। वाह्वोरिति द्वित्वं सम्भवपरम्। एकस्मिन्नपि वाहौ विश्वची भवति।

क्रोष्टुकशीर्षस्य लक्षणम्।

वातशोणितजः शोथो जानुमध्ये महारुजः।

ज्ञेयः क्रोष्टुकशीर्षस्तु स्थूलः क्रोष्टुकशीर्षवत्॥

क्रोष्टुकः शृगालः।

खञ्जस्य पङ्गोश्च लक्षणम्।

वायुः कट्याश्रितः सक्थ्नः काण्डरामाक्षिपेद् यदा।
खञ्जस्तदा भवेज्जन्तुः पङ्गुः सक्थ्नोर्द्वयोर्वधात्॥

कलायखञ्जस्य लक्षणम्।

प्रक्रामन् वेपते यस्तु खञ्जन्निव च गच्छति।
कलायखञ्जं तं विद्यान्मुक्तसन्धि प्रवर्द्धनम्॥

प्रक्रामन् गमनमारभमाणः। कलायखञ्ज इति शास्त्रे रूढ़ा संज्ञा न तु यौगिकी।

वातकण्टकस्य लक्षणम्।

रुक् पादे विषमे न्यस्ते श्रमाद् वा जायते यदा।
वातेन गुल्फमाश्रित्य तमाहुर्वातकण्टकम्॥

पाददाहस्य लक्षणम्।

पादयोः कुरुते दाहं पित्तासृक् सहितोऽनिलः।
विशेषतश्चंक्रमणात् पाददाहं तमादिशेत्॥

पादहर्षस्य लक्षणम्।

हृष्येते चरणौ यस्य भवेताञ्चापि सुप्तकौ।
पादहर्षः स विज्ञेयः कफवात प्रकोपजः॥

हृष्येते रोमाञ्चितौ भवतः। सुप्तकौ झिनि झिनि युक्तौ इति भावमिश्रः।

बाहुशोषस्य लक्षणम्।

अंसदेशे स्थितो वायुः शोषयेदंसबन्धनम्।
अंसबन्धनशोषात् स्याद् बाहुशोषः सवेदनः॥
शिराः सङ्कोच्य बाहुस्थाः स कुर्य्यादवबाहुकम्॥

मूक-मिन्मिण-गद्गदानां लक्षणम् ।

आवृत्य वायुः सकफो धमनीः शब्दवाहिनीः ।
नरान् करोत्यक्रियकान् मूक-मिन्मिण-गद्गदान् ॥
अक्रियकान् वचनक्रियाव्यतिक्रमयुक्तान् ।

तूण्या लक्षणम् ।

अधो या वेदना याति वर्च्चो मूत्राशयोत्थिता ।
भिन्दतीव गुदोपस्थं सा तूणी नामतो मता ॥

प्रतितूण्या लक्षणम् ।

गुदोपस्थोत्थिता या तु प्रतिलोमं प्रधाविता ।
वेगैः पक्काशयं याति प्रतितूणीति सोच्यते ॥

आध्मानस्य लक्षणम् ।

साटोपमत्युग्ररुजमाध्मातमुदरं भृशम् ।
आध्मानमिति जानीयाद्द घोरं वातनिरोधजम् ॥

प्रत्याध्मानस्य लक्षणम् ।

विमुक्तपार्श्वं हृदयं तदेवामाशयोत्थितम् ।
प्रत्याध्मानं विजानीयात् कफव्याकुलितानिलम् ॥

विमुक्तपार्श्वहृदयं पार्श्वहृदये विहाय जातं तदेवाध्मानं कफव्याकुलितानिलं कफेन विरुद्धवातम् ।

वाताष्ठीलाया लक्षणम् ।

नाभेरधस्तात् सञ्जातः सञ्चारी यदि वाचलः ।
अष्ठीलावद्द घनो ग्रन्थिरूर्द्ध्वमायत उन्नतः ॥
वाताष्ठीलां विजानीयाद्द वहिर्मार्गविरोधिनीम् ॥

प्रत्यष्ठीलाया लक्षणम् ।

एतामेव रुजोपेतां वातविण्मूत्ररोधिनीम् ।
प्रत्यष्ठीलामिति वदेज्जठरे तिर्य्यगुत्थिताम् ॥

वस्तिवातस्य लक्षणम् ।

मारुतेऽविगुणे वस्तौ मूत्रं सम्यक् प्रवर्त्तते ।
विकारा विविधाश्चात्र प्रतिलोमे भवन्ति च ॥

वेपथोर्लक्षणम् ।

सर्व्वाङ्गकम्पः शिरसो वायुर्वेपथुसंज्ञकः ॥

शिरसः शिरःकम्प इत्यर्थः । वायुर्वायुरोगः ।

खल्यां लक्षणम् ।

खल्ली तु पादजङ्घोरु करमूलावमोटनी ॥
स्थाननामानुरूपैश्च लिङ्गैः शेषान् विनिर्द्दिशेत् ॥
सर्व्वेष्वेतेषु संसर्गं पित्ताद्यैरुपसंचयेत ॥
हनुस्तम्भार्द्दिताक्षेप पक्षाघातापतानकाः ।
कालेन महताव्यानां यत्नात् सिध्यन्ति वा न वा ॥
नवान् बलवतस्त्वेतान् साधयेन्निरुपद्रवान् ॥
विसर्प दाहरुक् सङ्गमूर्च्छारुच्यग्निमार्द्दवैः ।
क्षीणमांसबलं वाता घ्नन्ति पक्षवधादयः ॥
शूनं सुप्तत्वच भग्नं कम्पाध्मानिपीडितम् ।
अर्त्तिमन्तं नरञ्चाशु वातव्याधिर्विनाशयेत् ॥
अव्याहतगतिर्यस्य स्थानस्थः प्रकृतिस्थितः ।
वायुः स्यात् सोऽधिक जीवेद् वीतरोगः समाः शतम् ॥

वातव्याधीनां चिकित्सा ।

स्वादम्ललवणैः स्निग्धैराहारैर्वातरोगिणः ।
अभ्यङ्ग स्नेह वस्त्याद्यैः सर्व्वानेवोपपादयेत् ॥
विशेषतस्तु कोष्ठस्थे वाते चीरं पिबेन्नरः ।
आमाशयस्थे शुद्धस्य यथारोगहरी क्रिया ॥
आमाशयगते वाते च्छर्दिताय यथाक्रमम् ।
रुक्षः स्वेदो लङ्घनञ्च कर्त्तव्यं वह्निदीपनम् ॥
पक्वाशयगते वाते हितं स्नेह विरेचनम् ॥
कार्य्यो वस्तिगते वापि विधिर्वस्तिविशोधनः ।
त्वङ्मांसासृक् शिराप्राप्ते कुर्य्याच्चासृग् विमोचणम् ॥
स्वेदाभ्यङ्गावगाहांश्च हृद्यं चान्नं त्वगाश्रिते ॥
स्नेहोपनाहाग्निकर्म्म वन्धनोन्मर्द्दनानि च ।
स्नायुसन्ध्यस्थि सम्प्राप्ते कुर्य्याद् वाते विचक्षणः ॥
शीताः प्रदेहा रक्तस्थे विरेको रक्तमोक्षणम् ।
विरेको मांसमेदःस्थे निरूहाः शमनानि च ॥
वाह्याभ्यन्तरतः स्नेहैरस्थिमज्जगतं जयेत् ॥
हृष्यान्नपानं शुक्रस्थे बलशुक्रकरं हितम् ।
विवद्धमार्गं शुक्रन्तु दृष्ट्वा दद्याद् विरेचनम् ॥
गर्भे शुष्के तु वातेन बालानाञ्चापि शुष्यताम् ।
सितामधुक काश्मर्य्यैं र्हितमुत्थापने पयः ॥
शिरोगतेऽनिले वात शिरोरोगहरी क्रिया ॥
व्यादितास्ये हनु स्विन्नासङ्गुष्ठाभ्यां प्रपीड्य च ।
प्रदेशिनीभ्याञ्चोन्नस्य चिवुकोन्नमनं हितम् ॥
वलायाः पञ्चमूल्या वा चीरं वातार्द्दिते पिबेत् ।

छागयूपं ससर्पिष्कं क्वाथञ्च दशमूलजम् ॥
अर्द्दिते पित्तजे शीतान् स्नेहांश्चैव विनिर्द्दिशेत्।
घृतवस्तिं प्रसेकञ्च चीरवस्तिं तथैव च ॥
जिह्मीभूताननो मूको दाहवान् योऽर्द्दितो भवेत्।
कुर्य्यात् प्रतिक्रियां तस्य वातपित्तविनाशिनीम् ॥
कफघ्नीं कफजे कुर्य्यात् क्रियां निरवशेषतः।
वमनं शोथसंयुक्ते कुर्य्याद् वीक्ष्य बलं भिषक् ॥
छागलाद्यं घृतं तैलं महामाषाख्यकं तथा।
अर्द्दितं चपयेदाशु विरिक्तश्चात्र शस्यते ॥
आयामयोरर्द्दितवद् वाह्याभ्यन्तरयोः क्रिया।
तैलद्रोख्याञ्च शयनमान्तरोऽत्र सुदुस्तरः ॥
वलामाषात्मगुप्ताश्च रोहिषाख्यं तथा तृणम्।
एरण्डमूलमित्येषां क्वाथो हन्त्यर्द्दितं गदम्।
पञ्चाघातं विश्वचीञ्च पाने नस्ये च योजितः ॥

रसोनकल्कं नवनीत मिश्रं
खादेन्नरो योऽर्द्दितरोगयुक्तः।
तस्यार्द्दितं नाशयतीह शीघ्रं
वृन्दं घनानामिव मातरिश्वा ॥

पञ्चमूलीकृतः क्वाथो दशमूलीकृतोऽथवा।
रूक्षः स्वेदस्तथा नस्यं मन्यास्तम्भे प्रशस्यते ॥
अर्द्दिते कफजे शस्तं तैलञ्च दशमूलजम्।
महालक्ष्मीविलासादि तथा चार्द्रवालेयकम्।
ऊर्णातन्तुमयैर्वस्त्रैः पीडास्थानस्य वन्धनम् ॥
कुक्कुटाण्डद्रवैर्वर्णैः सैन्धवाज्य समन्वितैः।

ग्रीवां संमर्दयेत् तेन मन्यास्तम्भः प्रशाम्यति ॥
वाताद् वाग्धमनीदुष्टौ स्नेहगण्डूषधारणम् ॥
वातघ्नैर्दशमूल्या च नरं कुब्जमुपाचरेत्।
स्नेहैर्मांसरसैर्वापि प्रवृद्धं तं विवर्जयेत् ॥
आध्माने लङ्घनं पाणितापश्च फलवर्त्तयः।
दीपनं पाचनञ्चैव वस्तिश्चाप्यत्र शोधनः ॥
कर्षमात्रा भवेत् कृष्णा त्रिवृता स्यात् पलोन्मिता।
खण्डादपि पलं ग्राह्यं चूर्णमेकत्र कारयेत् ॥
मधुना शाणकमितं लिह्यादाध्माननाशनम् ॥
दारु हैमवती कुष्ठं शताह्वा हिङ्गु सैन्धवैः।
लिम्पेदम्लेरसंपिष्टैः शूलाध्मानयुतोदरम् ॥
प्रत्याध्माने समुत्पन्ने कुर्य्याद् वमन लङ्घने।
दीपनादीनि युञ्जीत पूर्व्ववद् वस्तिकर्म्म च ॥
प्रत्यष्ठीलाष्ठीलकयोरन्तर्विद्रधि गुल्मवत्।
क्रिया कार्य्या च हिङ्ग्वादि चूर्णं कोष्णाम्भसा हितम् ॥

हिङ्ग्वादि चूर्णम्।

हिङ्गु ग्रन्थिक धान्यजीरक वचा चव्याग्निपाठा शटी
वृक्षाम्ल लवणत्रयं त्रिकटुकं क्षारद्वयं दाडिमम्।
पथ्या पौष्कर वेतसाम्ल हवुषा योज्यं तदेभिः कृतं
चूर्णं भावित मेतदार्द्रकरसैः स्याद् बीजपूरद्रवैः ॥
तैलमैरण्डजं वापि त्रिफलाक्वाथसंयुतम्।
मासमेकं पिबेत् प्रातर्गृध्रसीकुब्जहापहम् ॥
शेफालिकादलक्वाथो मृद्वग्निपरिसाधितः।
दुर्व्वारं गृध्रसीरोगं पीतमात्रः समुद्धरेत् ॥

पिष्टैरण्डफलं क्षीरे पक्त्वा विश्वौषधान्वितम्।
पायसो भक्षितो नित्यं गृध्रसी कटिशूलनुत्॥
एरण्डमूलं विल्वञ्च वृहती कण्टकारिका।
कषायो रुचकोपेतः पीतो वङ्क्षणवस्तिगम्।
गृध्रसीजं हरेच्छूलं चिरकालानुवन्धि च॥
वृहन्निम्बतरोः सारो वारिणा परिपेषितः।
पीतः प्रणाशयेत् क्षिप्रमसाध्यामपि गृध्रसीम्॥
रक्तावसेचनं कार्य्यमभीक्ष्णं वातकण्टके।
पिवेदेरण्डतैलं वा दहेत् सूचीभिरेव वा॥
वातरक्तक्रमं कुर्य्यात् पाददाहे विशेषतः॥
मसूर विदलैः पिष्टैः शृतशीतेन वारिणा।
चरणौ लेपयेत् सम्यक् पाददाहप्रशान्तये॥
नवनीतेन संलिप्तौ वह्निना परितापितौ।
मुच्येते चरणौ क्षिप्रं परितापात् सुदारुणात्॥
पादहर्षे तु कर्त्तव्यः कफवातहरो विधिः॥
दशमूलीवला माषक्काथं तैलाज्य मिश्रितम्।
सायं भुक्त्वा पिवेन्नस्यं विश्वच्यामववाहुके॥

माषादितैलम्।

माष सिन्धु वला रास्ना दशमूलक हिङ्गुभिः।
वचा शिवजटाख्याभिः सिद्धं तैलं सनागरम्॥
ऊर्द्धं भक्ताशनाद्नस्याद् वाहुशोषाववाहुकौ।
विश्वचीमुद्धताञ्चापि पक्षाघातं तथार्द्दितम्॥
खञ्जरां स्निग्धाम्ललवणैः स्वेदोन्मर्दोपनाहनम्॥
कुष्ठसैन्धवयोः कल्कश्चुक्रतैलसमन्वितः।

सुखोष्णो मर्दने योज्यः खल्लीशूलनिवारणः ॥

कोलं कुलत्थं सुरदारु रास्ने
माषातसीतैल फलानि कुष्ठम् ।
वचा शताह्वा यवचूर्णं मल्प-
मुष्णानि वातामयिनां प्रदेहः ॥

फलानि त्रिफला ।

दशमूली कषायेण मातुलुङ्गरसेन च ।
शृतेन तैलेनाभ्यङ्गः शिरोवस्तिश्च तद्ग्रहे ॥

तद्ग्रहे शिरोग्रहे ।

तृष्याश्च प्रतितृष्याश्च प्रशस्ताः स्नेहवस्तयः ।
पिबेद्वा स्नेहलवणं पिप्पल्यादिमथाम्बुना ॥

स्नेहलवणं घृतादि स्नेहपदार्थयुक्तं लवणम् ।

बला दूर्व्वात्वचश्चूर्णं सहितं कर्षसम्मितम् ।
पिबेत् कुडवदुग्धेन मुहुर्मूत्रण शान्तये ॥
पथ्या विभीत धात्रीणां चूर्णं चूर्णं मृतायसः ।
मधुना सह संलीढं मुहुर्मूत्रण शान्तिकृत् ॥
यवक्षारस्य चूर्णन्तु संयोज्य सितया सह ।
भक्षयेन्नियतं तेन प्रशाम्येन्मूत्र निग्रहः ॥
आमलक्यास्तु कल्केन वस्तिभागं प्रलेपयेत् ।
तेन प्रशाम्यति क्षिप्रं दारुणो मूत्रनिग्रहः ॥
मेहनस्याथ योनेर्वा मुखस्याभ्यन्तरे शनैः ।
घनसारयुतां वर्त्तिं धारयेन्मूत्र निग्रहे ॥
गुग्गुलुं क्रोष्टुशीर्षे तु गुडूची त्रिफलाम्भसा ।
क्षीरेणैरण्ड तैलं वा पिबेद् वा वृद्धदारकम् ॥

रसैस्तित्तिरिमांसस्य पीतैर्गुग्गुलु संयुतैः।
वातरक्तक्रियाभिश्च जयेज्जम्बुकमस्तकम्॥
माषात्मगुप्ता वालारि वाट्यालक जटाश्रृतम्।
हिङ्गुसैन्धव संयुक्तं पक्षाघातं विनाशयेत्॥
ग्रन्थिकाग्निकणा शुण्ठी रास्ना सैन्धव कल्कितम्।
माषक्वाथश्रृतं तैलं पक्षाघातं व्यपोहति॥

माषात्मगुप्तातिविषारुबूक
रास्ना शताह्वा लवणैः सुपिष्टैः।
चतुर्गुणे माष बला कषाये
तैलं श्रृतं हन्ति हि पक्षघातम्॥

पक्षाघातसमाक्रान्तं सुतीक्ष्णैश्च विरेचनैः।
शोधयेद् वस्तिभिश्चापि व्याधिरेवं प्रशाम्यति॥
सर्व्वाङ्गगतमेकाङ्गगतञ्चापि समीरणम्।
तैलावगाहनं हन्ति तोयवेगमिवाचलः॥
पक्षाघातेऽर्द्दिते चापि धनुःस्तम्भेऽपतन्त्रके।
अन्येष्वपि च मंहेक, शस्यते तैलगाहनम्॥
वाह्यायामेऽन्तरायामे वस्तिस्तीक्ष्णं विरेचनम्।
पृष्ठवंशे च शीताम्भःसेचनं हितमुच्यते॥
सम्विदामञ्जरीधूमो धूमश्च फणिफेनजः।
मद्यञ्च कनकद्राव आयामौ द्वौ निवारयेत्॥
पत्रञ्च कानकं वीजं पिष्ट्वा तेन प्रलेपयेत्।
आयामिनः पृष्ठवंशं स तेन सुखमाप्नुयात्॥
महामाषाख्यकं तैल मायामार्द्दितं तथा।
हनुग्रहं विश्वचीञ्च निहन्याच्चाववाहुकम्॥

प्रायशः सर्व्ववातेषु विरिक्तः स्नेह सेवनम्।
तथानुवासनं स्नेह स्वेदश्चापि प्रशस्यते ॥

त्रैलोक्यचिन्तामणि रसः।

हीरं सुवर्णं सुसृतञ्च तार-
मेषां समं तीक्ष्णरजश्चतुर्णाम्।
समं मृताभ्रं रससिन्दूरञ्च
निष्पिष्य तीक्ष्णस्य तथाश्मनो वा ॥
खल्ले द्रवेणैव कुमारिकाया
गुञ्जाप्रमाणां वटिकां प्रकुर्य्यात्।
त्रैलोक्यचिन्तामणिरेष नाम्ना
संपूज्य सम्यक् गिरिजां दिनेन ॥
हन्त्यामयान् योगशतैर्व्विवर्ज्या-
मयप्रणाशाय मुनिप्रणीतः।
अस्य प्रसादेन गदानशेषान्
जरां विनिर्जित्य सुखं विभाति ॥
स्निग्धे श्लेष्मण्यार्द्रकस्य रसेन पाययेत् सुधीः।
शुष्के च माक्षिकेणैव पित्ते घृतसितायुतम् ॥
श्लेष्मणि मारुते सम्यक् दुष्टे च समतां गते।
कणाचूर्णं क्षौद्रयुतं प्रमेहे दुग्धसंयुतम् ॥
बलवर्णाग्निजननः कासघ्नः कफवातजित्।
आयुः पुष्टिकरो वृष्यः सर्व्वरोगनिसूदनः ॥

तारशब्देनात्र शुद्धमौक्तिकमेवोच्यते न तु रजतम्। हीरं स्वर्णं सुशुद्धञ्च मौक्तिकमिति पाठान्तरदर्शनात्।

कल्याणलेहश्च रसोनपिण्डः
त्रयोदशाङ्गः किल गुग्गुलुश्च ।
इत्येवमादीनि च भेषजानि
ज्ञेयानि वातामयसूदनानि ॥
चतुर्म्मुखरसश्चापि चिन्तामणिचतुर्म्मुखः ।
योगीन्द्राख्यो रसो वातचिन्तामणिरसस्तथा ॥
वातरोगेषु सर्व्वेषु रसराजोऽपि युज्यते ॥
छागाद्यं नकुलाद्यञ्च घृतमत्र प्रशस्यते ॥
श्रीविष्णु नारायण माषनाम
प्रसारणी नामक तैलवर्गः ।
सम्यक् प्रयुक्तोऽनिलरोगसंघं
हत्वा ध्रुवं बुद्धिबले विधत्ते ॥

वातरोगे पथ्यापथ्यनिर्णयः ।

संवत्सरोषिताः शालिः षष्टिकास्तैलसर्पिषी ।
ग्राम्यानूपौदकानाञ्च यूषो माषकुलत्थयोः ॥
नवीन तिल गोधूम वार्त्ताकु लशुनानि च ।
रोहितो मद्गुरः शृङ्गी वर्म्मी च कवयील्लिशी ॥
द्राक्षा दाडिम जम्बीर परूषकफलानि च ।
स्निग्धोष्णानि च भोज्यानि स्निग्धोष्णमनुलेपनम् ॥
एवंविधानि सर्व्वाणि हितानि वातरोगिणाम् ॥
प्रजागरो वेगरोधः श्रमश्छर्दिश्च लङ्घनम् ।
तृणधान्यं कलायश्च चणको राजमाषकः ॥
कठिल्लकाञ्च निष्पाववीजं विम्बी कशेरुकम् ।
शीतमम्बु विरुद्धान्नं व्यवायो भ्रमणं बहु ॥

एवंविधानि सर्व्वाणि न हितान्यनिलामये ।
विशेषाददिंताध्मानवतां स्नानं विगर्हितम् ॥

आगन्तुज पक्षाघाताधिकारः ।

पक्षाघातो द्विधा ज्ञेयो दोषागन्तुजभेदतः ।
दोषजः कथितः पूर्व्वमधुनागन्तुजं शृणु ॥
आगन्तुजोऽपि द्विविधः पक्षाघातः प्रकीर्त्त्यते ।
आद्यः पारदसम्भूतो द्वितीयो नागजः स्मृतः ॥

नागजः सीसकजः ।

तत्र पारदज पक्षाघातस्य निदानम् ।

रससंस्पर्शसातत्यात् तद्धूमस्य च सेवनात् ।
पक्षाघातो भवेद् यस्तु स ज्ञेयः पारदोद्भवः ॥

तस्य लक्षणम् ।

आदौ बाह्वोर्बलध्वंसस्ततः कम्पः प्रजायते ।
वेपते सक्थिनी चापि कायः सर्व्वस्ततः परम् ॥
गदी चलति नृत्यन् वै दृढं द्रव्यं न धारयेत् ।
स्पष्टं प्रभाषितुञ्चापि चर्व्वितुञ्च न च क्षमः ॥
ततस्तस्यातिनिद्रा च प्रलापो बलसंक्षयः ।
हृल्लासो वह्निनाशश्च दन्तध्वंसः क्वचित् स्रुतिः ॥
शान्तिर्भवति कम्पस्य विधृतेऽङ्गे रसासये ।
नागामयस्य लिङ्गानि शृणुतातः समासतः ॥

अत्र वै शब्दस्य इवार्थे प्रयोगः । स्रुतिर्लालास्रावः ।

अस्य चिकित्सा।

मुख्यं चिकित्सितञ्चास्य निदानपरिवर्ज्जनम्।
निदानसेविनो व्याधिर्नौषधाद् विनिवर्त्तते॥
स्वेद सञ्जननं सर्व्वं मूत्रलञ्च विरेचनम्।
रक्तदोषहरं चात्र शर्म्मदं भेषजं मतम्॥
गन्धकं परम प्राहुर्भेषजं पारदामये॥
नेपालनिम्बतोयेन सेव्यो लौहोऽस्य शान्तये॥

नागज पक्षाघातस्य निदानम्।

चित्रकृत्प्रमुखा ये हि नागैः कर्म्म प्रकुर्व्वते।
ये वा व्यवहरन्त्यस्य पात्रं तेषां ततो गदः॥

अस्य लक्षणम्।

अङ्गुलीस्तु समारभ्य मणिबन्ध ततोऽखिलम्।
व्याधिर्व्याप्नोति दौर्व्वल्यं तत्रैकं लक्षणं महत्॥
अंसे प्रकोष्ठे तोदश्च बाह्वोश्च परिशीर्णता।
नीलिमा दन्तवेष्टे च शूलं चिह्नानि चास्य वै॥

अस्य चिकित्सा।

स्वेदनं भेदनं चापि कुष्ठघ्नं यच्च भेषजम्।
तत्सर्व्वमिह संसेव्यं कृत्वा हेतुविवर्ज्जनम्॥

वेपथुवाताधिकारः।

वेपथुवातस्य निदानम्।

वातप्रकोपिपानान्नैर्जरसा सुरया तथा।
कश्चिन्मज्जरोगाच्च वेपथ्वनिलसम्भवः॥

तस्य लक्षणम्।

आदौ हस्तं समारभ्य कदाचिद्वापि मस्तकम्।
क्रमात् क्रमतरः सर्व्वं देहं व्याप्नोति वेपथुः॥
स ना शक्नोति सम्यङ् न चलितुञ्चाभितः पतेत्।
गच्छेच्चातिद्रुतमिव निद्रितोऽपि च वेपते॥
नाहारं भक्षयेत् सम्यग् वक्रकायो भवत्यपि।
चिबुकञ्च समारोप्य वक्षोऽस्थन्यवतिष्ठते॥
धृताङ्गः कम्पते चापि न शक्नोत्यपि भाषितुम्।
ततो बहुप्रलापश्च चेतनापरिवर्ज्जितः॥
स्वयप्रवृत्तविरमूत्रः श्वासी प्राणांस्त्यजत्यपि।
अतोऽयं दारुणो व्याधिर्नोपेक्ष्यो जीवनैषिणा॥

तस्य चिकित्सा।

वृंहणं भेषजं सर्व्वं ज्ञेयं वेपथुवातहृत्।
वातव्याधिहरं तैलं घृतञ्च निखिलं हितम्॥
वातव्याधिषु यत्पथ्यं यदपथ्यञ्च कीर्त्तितम्।
ज्ञेयं वेपथुवाते तत् पथ्यञ्चापथ्यमेव च॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने आक्षेपकापतानक दण्डापतानक धनुस्तम्भान्तरायाम वाह्यायाम कुब्ज पक्षवधार्द्दित हनुग्रह मन्यास्तम्भ जिह्वास्तम्भ शिरोग्रह गृध्रसी विश्वची क्रोष्टुकशीर्ष खञ्ज पङ्गु कलायखञ्ज वातकण्टक पाददाह पादहर्ष वाहुशोष मूक मिन्मिण गद्गद तूणी प्रतितूणी आध्मान प्रत्याध्मान वाताष्ठीला वस्तिवात वेपथु खल्ली प्रभृति वातव्याधि आगन्तुजपक्षाघात वेपथुवाताधिकारः सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः।

अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः।

—:o:—

आमवाताधिकारः।

आमवातस्य निदान सम्प्राप्तिश्च।

विरुद्धाहारचेष्टस्य मन्दाग्नेर्निश्चलस्य च।
स्निग्धं भुक्तवतो ह्यन्नं व्यायामं कुर्व्वतस्तथा॥
वायुना प्रेरितो ह्यामः श्लेष्मस्थानं प्रधावति।
तेनात्यर्थं विदग्धोऽसौ धमनोः प्रतिपद्यते॥
वातपित्तकफैर्भूयो दूषितः सोऽन्नजो रसः।
स्रोतांस्यभिष्यन्दयति नानावर्णोऽतिपिच्छिलः॥
जनयत्याशु दौर्ब्बल्यं गौरवं हृदयस्य च।
व्याधीनामाश्रयो ह्येष आमसंज्ञोऽतिदारुणः॥

स्निग्धं भुक्तवतो व्यायामं कुर्व्वत इति मिलितो हेतुः।

आमवातस्य सामान्यं लक्षणम्।

युगपत् कुपितावेतौ त्रिक सन्धि प्रवेशकौ।
स्तब्धञ्च कुरुतो गात्रमामवातः स उच्यते॥

तस्यापरं लक्षणम्।

अङ्गमर्द्दोऽरुचिस्तृष्णा चालस्यं गौरवं ज्वरः।
अपाकः शूनताङ्गानामामवातस्य लक्षणम्॥

शूनता शोथः।

स कष्टः सर्व्वरोगाणां यदा प्रकुपितो भवेत्।
हस्तपाद शिरो गुल्फ त्रिक जानूरु सन्धिषु॥
करोति सरुजं शोथं यत्र दोषः प्रपद्यते।
स देशो रुज्यतेऽत्यर्थं व्याविद्ध इव वृश्चिकैः॥

जनयेत् सोऽग्निदौर्ब्बल्यं प्रसेकारुचि गौरवम्।
उत्साहहानिं वैरस्यं दाहञ्च बहुमूत्रताम्॥
कुक्षौ कठिनतां शूलं तथा निद्राविपर्य्ययम्।
तृट् च्छर्दि भ्रम मूर्च्छाश्च हृद्ग्रहं विड्विबद्धताम्॥
जाड्यान्त्रकूजमानाहं कष्टांश्चान्यानुपद्रवान्॥

तस्य विशिष्टानि लक्षणानि।

पित्तात् सदाहरागञ्च सशूलं पवनात्मकम्।
स्तिमितं गुरु कण्डूकं कफजुष्टं तमादिशेत्॥
एकदोषानुगः साध्यो द्विदोषो याप्य उच्यते।
सर्व्वदेहचरैः शोथैः स कृच्छ्रः सान्निपातिकः॥

आमवातस्य चिकित्सा।

लङ्घनं स्वेदनं तिक्तं दीपनानि कटूनि च।
विरेचनं स्नेहनञ्च वस्तयश्चामसारुते॥
रूक्षः स्वेदो विधातव्यो बालुकापुटकैस्तथा।
उपनाहाश्च कर्त्तव्यास्तेऽपि स्नेहविवर्ज्जिताः॥
आमवाताभिभूताय पीडिताय पिपासया।
पञ्चकोलेन संसिद्धं पानीयं हितमुच्यते॥
शुष्कमूलकयूषं वा यूषं वा पाञ्चमौलिकम्।
सौवीरं काञ्जिकं वापि शुण्ठीचूर्णावचूर्णितम्॥
शतपुष्पा वचा शिग्रु श्वदंष्ट्रा वरुणत्वचः।
सहदेवी च वर्षाभूः शटी चापि प्रसारणी॥
सतर्कारीफलं हिङ्गु मुक्ता काञ्जिक पेषितम्।
आमवातहरं श्रेष्ठं सुखोष्णं लेपनं हितम्॥

तर्कारीफलं जयन्तीफलम्।

हिंस्रा केमुकमूलञ्च शिग्रु वल्मीकमृत्तिका।
मूत्रेणैतानि संपिष्य चोपनाहाय कल्पयेत्॥
चित्रकं कटुका पाठा कलिङ्गातिविषामृताः।
देवदारु वचा मुस्तं नागरातिविषाभयाः॥
पिवेदुष्णाम्बुना नित्यमामवातस्य भेषजम्॥

अत्र अतिविषाशब्दस्य वारद्वयोल्लेखात् तस्या भागद्वयं देयम्।

रास्नापञ्चकम्।

रास्नां गुडूचीमेरण्डं देवदारु महौषधम्।
पिवेत् सार्व्वाङ्गिके वाते सामे सन्ध्यस्थिमज्जगे॥

रास्नासप्तकम्।

रास्नामृतारग्वध देवदारु
त्रिकण्टकैरण्ड पुनर्नवानाम्।
क्वाथं पिबेन्नागरचूर्णमिश्रं
जङ्घोरुपार्श्वे त्रिकपृष्ठशूली॥

रास्नापञ्चक-रास्नासप्तकयोरपि क्वाथे विरेचनार्थमेरण्डतैलं प्रक्षिपन्ति वृद्धाः।

आमवात गजेन्द्रस्य शरीरवनचारिणः।
एक एव निहन्तासावेरण्ड स्नेहकेशरी॥
भृष्टाद्यात् कटुतैलेऽन्दैः सह्यारग्वधपल्लवम्।
किंवाम्लकाञ्जिके पक्वा खादेदामानिलापहन्॥
चूर्णं श्लक्ष्णं नागरस्य काञ्जिकेन पिबेत् सदा।
आमवात प्रशमनं कफवातहरं परम्॥

(द, २८)

त्रिवृत् सैन्धव शुण्ठीनामारनालेन चूर्णितम् ॥
पीत्वा विरिच्यते जन्तुरामवातहरं परम् ॥

आमप्रमाथिनी वटिका।

सोरकं रविमूलञ्च गन्धकं लौहमभ्रकम्।
पिष्टारग्वधतोयेन कुर्य्यान्माषमितां वटीम् ॥
त्रिवृत्क्वाथे च सा सेव्या कफामयनिसूदनी।
आमवातप्रशमनी वटिकामप्रमाथिनी ॥

आमवाताद्रिवज्र रसः।

रस गन्धक लौहाभ्र फणिफेनं समं समम्।
सप्तधा यावभूकस्य मर्द्दयेद्विजयाम्भसा ॥
ततो माषार्द्धमानाञ्च विदध्याद्वटिकां भिषक्।
यथादोषानुपानेन प्रदद्यादामवातिने ॥
आमवातं महाघोरं प्रमेहानपि विंशतिम्।
आमवाताद्रि वज्राख्यो रसो हन्ति न संशय ॥
चूर्णं वैश्वानरं नाम रसोनपिण्डमेव च।
योगराजगुग्गुलु च सिंहनादाख्य गुग्गुलु ॥
तथा त्रिफलादिलौहं विडङ्गादिकलौहकम्।
पञ्चाननरसलौहं वातगजेन्द्रसिंहकम्।
आमवातेश्वररस आमवातारि नामिका ॥
वटिका चामवातारिरसादीन्यामवातके।
यथादोषानुपानानि युक्त्या योज्यानि यत्नतः ॥
तैलं वृहत् सैन्धवाद्य तैल विजयभैरवम्।
महामाषाभिधं तैलं छागलाद्यं तथैव च।
छागलाद्यघृतञ्चैव आमवातनिसूदनम् ॥

आमवाते पथ्यापथ्य व्यवस्था ।

वास्तूकशाकं सारिष्टशाकं पौनर्नवं हितम् ।
पटोल लशुनञ्चैव वार्त्ताकुं कारवेल्लकम् ॥
यवान्नं कोरदूषान्नं पुराणं शालिषष्टिकम् ।
लावकानां तथा मांसं हितं तक्रेण संस्कृतम् ॥
हितञ्च यूषं कौलत्थं कालायं चणकस्य च ।
रुच्यं दद्याद् यथासात्म्यमामवातहितञ्च यत् ॥
दधि मत्स्यो गुड़ः क्षीरं दुष्टनीरमुपोदिका ।
विरुद्धमशनं पूर्व्वो वायुर्वेगस्य रोधनम् ॥
निशायां जागरः-शीततोयस्य परिषेचणम् ।
न हितान्यनिले सामे व्यवायातिशयोऽपि च ॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
आमवाताधिकारोऽष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ।

ऊनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

उदावर्त्तानाहाधिकारः ।

अधश्चोर्द्धञ्च भावानां प्रवृत्तानां स्वभावतः ।
न वेगान् धारयेत् प्राज्ञो वातादीनां जिजीविषुः ॥

उदावर्त्तस्य विप्रकृष्ट निदानम् ।

वातविण्मूत्र जृम्भाश्रु क्षवोद्गारवमीन्द्रियैः ।
क्षुत्तृष्णोच्छ्वासनिद्राणां धृत्योदावर्त्तसम्भवः ॥

इन्द्रियमत्र शुक्रम्। अत्र तृतीया सहार्थी। हत्वा वेगविघातेन।

त्रयोदशविधश्चासौ भिन्न एतैस्तु कारणैः॥

उदावर्त्तस्य सामान्यं लक्षणम्।

यतोर्द्धं जायते वायोरावर्त्तः स चिकित्सकैः।
उदावर्त्त इति प्रोक्तो व्याधिस्तत्रानिलः प्रभुः॥

आवर्त्तो भ्रमः।

अपानवातनिरोधजोदावर्त्तस्य लक्षणम्।

वातमूत्रपुरीषाणां सङ्गो ध्मानं क्लमो रुजा।
जठरे वातजाश्चान्ये रोगाः स्युर्वातनिग्रहात्॥

सङ्गः अप्रवृत्तिः। ध्मानमाध्मानम्। रुजा जठरे। अन्ये रोगाः तोदशूलगुल्मादयः।

पुरीषनिरोधजस्य लक्षणम्।

आटोपशूलौ परिकर्त्तिका च
सङ्गः पुरीषस्य तथोर्द्ध्ववातः।
पुरीषमास्यादथवा निरेति
पुरीषवेगेऽभिहते नरस्य॥

पुरीषवेगे धारिते सति आटोपः सम्यग् गुड़गुड़शब्दः। शूलमिनि पक्काशये, परिकर्त्तिका गुदे कर्त्तनवत् पीडा, ऊर्द्ध्ववात उद्गारः।

मूत्रनिरोधजस्य लक्षणम्।

वस्तिमेहनयोः शूलं मूत्रकृच्छ्रं शिरोरुजा।
विनामो वङ्क्षणानाहः स्याल्लिङ्गं मूत्रनिग्रहे॥

विनामो व्यथया वपुषो नमनम्। वङ्क्षणानाहो वङ्क्षणयोराकर्षणवद्व्यथा।

जृम्भानिरोधजस्य लक्षणम्।

मन्यागलस्तम्भशिरोविकारा
जृम्भोपघातात् पवनात्मकाः स्युः।
तथाक्षिनासावदनामयाश्च
भवन्ति तीव्राः सह कर्णरोगैः॥

अश्रुनिरोधजस्य लक्षणम्।

आनन्दजं वाप्यथ शोकजं वा
नेत्रोदकं प्राप्तममुञ्चतो हि।
शिरोगुरुत्वं नयनामयाश्च
भवन्ति तीव्राः सह पीनसेन॥

हिक्कानिरोधजस्य लक्षणम्।

मन्यास्तम्भः शिरःशूलमर्दितार्द्धावभेदकौ।
इन्द्रियाणाञ्च दौर्ब्बल्यं क्षवथोः स्याद् विनिग्रहात्।

उद्गारनिरोधजस्य लक्षणम्।

कण्ठास्यपूर्णत्वमतीव तोदः
कूजश्च वायोरथवा प्रवृत्तिः।
उद्गारवेगेऽभिहते भवन्ति
घोरा विकाराः पवनप्रसूताः॥

तोदो हृदि चामाशये च। कूजोऽव्यक्तशब्दः। उदरे वायोरप्रवृत्तिः। घोरा विकारा हिक्कादयः।

वान्तिनिरोधजस्य लक्षणम्।

कण्डूकोठारुचिव्यङ्ग शोथपाण्ड्वामयज्वराः।
कुष्ठहृल्लासवीसर्पाश्छर्दिं निग्रहजा गदाः॥

शुक्रनिरोधजस्य लक्षणम्।

मूत्राशये वै गुदमुष्कयोश्च
शोथो रुजा मूत्रविनिग्रहश्च।
शुक्राश्मरी तत्स्रवणं भवेच्च
ते ते विकारा विहते तु शुक्रे॥

तत्स्रवणं शुक्रस्रावः ते ते विकाराः वातकुण्डलिकादयः।

क्षुधाविघातजस्य लक्षणम्।

तन्द्राङ्गमर्दावरुचिः श्रमश्च
क्षुधोऽभिघातात् कृशता च दृष्टेः॥

तृष्णाभिघातजस्य लक्षणम्।

कण्ठास्यशोषः श्रवणावरोध-
स्तृष्णाभिघाताद्धृदये व्यथा च॥

श्वासनिरोधजन्य लक्षणम्।

श्रान्तस्य निश्वासविनिग्रहेण
हृद्रोगमोहावथवापि गुल्मः॥

निद्राविघातजस्य लक्षणम्।

जृम्भाङ्गमर्दोऽक्षिशिरोऽतिजाड्यं
निद्राविघातादथवापि तन्द्रा॥

अतिजाड्यं गौरवं, शिरागात्राक्षिगौरवमिति तन्त्रान्तरे पाठात्।

वेगरोधजमुदावर्त्तमभिधाय रूक्षादिकुपितवातजमाह।

तस्य निदानसम्प्राप्तिपूर्व्वकं लक्षणम्।

वायुः कोष्ठानुगो रूक्षैः कषायकटुतिक्तकैः।
भोजनैः कुपितः सद्य उदावर्त्तं करोति च॥
वातमूत्रपुरीषासृक्कफमेदोवहानि वै।
स्रोतांस्युदावर्त्तयति पुरीषं चातिवर्त्तयेत्॥
ततो हृद्वस्तिशूलार्त्तो हृल्लासारतिपीडितः।
वातमूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण लभते नरः॥
श्वासकासप्रतिश्यायदाहमोहतृषाज्वरान्।
वमिहिक्काशिरोरोगमनःश्रवणविभ्रमान्॥
बहूनन्यांश्च लभते विकारान् वातकोपगान्॥

उदावर्त्तयति निरुणद्धि, न तु विडादीन् अधोगमयति। मनोविभ्रमः रज्जौ सर्पज्ञानं, श्रवणविभ्रमः अन्यथा श्रवणम्।

असाध्यस्योदावर्त्तस्य लक्षणम्।

तृष्णार्द्दिपरिक्लिष्टं क्षीणं शूलैरुपद्रुतम्।
शकृद्वमन्तं मतिमानुदावर्त्तिनमुत्सृजेत्॥

आनाहस्य लक्षणम्।

आमं शकृद् वा निचितं क्रमेण
भूयो विवद्धं विगुणानिलेन।
प्रवर्त्तमानं न यथास्वमेनं
विकारमानाहमुदाहरन्ति॥

यथास्वं पूर्व्ववत्।

आमजस्यानाहस्य लक्षणम् ।

तस्मिन् भवन्त्यामसमुद्भवे तु
तृष्णाप्रतिश्यायशिरोविदाहाः ।
आमाशये शूलमथो गुरुत्वं
हृत्स्तम्भ उद्गारविघातनञ्च ॥

शकृत्सञ्चयजस्य लक्षणम् ।

स्तम्भःकटीपृष्ठपुरीषमूत्रे
शूलोऽथ मूर्च्छा शकृतो वमिश्च ।
श्वासश्च पक्वाशयजे भवन्ति
तथालसोक्तानि च लक्षणानि ॥

पक्वाशयजे शकृत्सञ्चयजे आनाहे । स्तम्भशब्दः कटीपृष्ठयोः स्तब्धतावाची । मूत्रपुरीषयोरप्रवृत्तिवाची च । अलसोक्तानि लक्षणानि । आध्मानवातविघातादीनि । श्वास इत्यत्र शोथ इति पाठान्तरम् ।

उदावर्त्तानां चिकित्सा ।

सर्व्वेष्वेतेषु विधिवदुदावर्त्तेषु कृत्स्नशः ।
वायोः क्रिया विधातव्या स्वमार्गप्रतिपत्तये ॥
अधोवातनिरोधोत्थे उदावर्त्ते हितं मतम् ।
स्नेहपान तथा स्वेदो वर्त्तिर्वस्तिर्हितो मतः ॥
पुरीषजे तु कर्त्तव्यो विधिरानाहिको भवेत् ॥
सौवर्च्चलाढ्यां मदिरां मूत्रे त्वभिहते पिबेत् ।
एलामप्यथ मद्येन क्षीरं वापि पिबेन्नरः ॥
धात्रीफलानां स्वरसः सजलं वा पिबेत् त्र्यहम् ।

रसमश्वपुरीषस्य गर्द्दभस्याथवा पिबेत् ॥
भद्रदारु घनं मुर्व्वां हरिद्रां मधुकं तथा ।
कोलप्रमाणानि पिबेदान्तरीक्षेण वारिणा ॥
दुस्पर्शास्वरसं वापि कषायं ककुभस्य च ।
एर्व्वारुवीजं तोयेन पिबेद् वा लवणान्वितम् ॥
पञ्चमूलीशृतं चीरं द्राक्षारसमथापि वा ।
योगांश्च वितरेत् तत्र सर्व्वथैवाश्मरीभिदः ॥

दुष्पर्शा दुरालभा ।

स्नेहस्वेदैरुदावर्त्तं जृम्भाजं समुपाचरेत् ।
अश्रुमोक्षोऽश्रुजे कार्य्यः स्निग्धस्विन्नस्य देहिनः ॥
क्षवरोधभवे तीक्ष्णघ्राण नस्यार्कदर्शनैः ।
प्रवर्त्तयेत् क्षुतं सक्तां स्नेहस्वेदौ च शीलयेत् ॥
उद्गारस्यावरोधे तु स्नैहिकं धूममाचरेत् ॥
छर्द्दिनिग्रहसञ्जाते वमनं लङ्घनं हितम् ।
विरेचमञ्चात्र मतं तैलेनाभ्यञ्जनं तथा ॥
वस्तिशुद्धिकरैः सिद्धं चतुर्गुणजलं पयः ।
आवारिनाशात् क्वथितं पीतवन्तं प्रकामतः ॥
रमयेयुः प्रिया नार्य्यः शुक्रोदावर्त्तिनं परम् ।
तस्याभ्यङ्गोऽवगाहश्च मदिरा चरणायुधाः ॥
शालिः पयोनिरूहश्च हितं मैथुनमेव च ॥
क्षुद्विघाते हितं स्निग्धमुष्णमल्पञ्च भोजनम् ।
तृष्णाघाते पिबेन्मन्थं यवागूं वापि शीतलाम् ॥
भोज्यो रसेन विश्रान्तः श्रमश्वासातुरो नरः ।
निद्राघाते पिबेत् चीरं स्वप्याच्चेष्टकथारतः ॥

रूक्षादिकुपितवातजोदावर्त्तस्य चिकित्सा ।

हिङ्गुमाक्षिकसिन्धूत्थैः पिष्टैर्वर्त्तिं विनिर्म्मिताम् ।
घृताभ्यक्तां गुदे न्यस्येदुदावर्त्तविनाशिनीम् ॥

फलवर्त्तिः ।

युञ्ज्यान्नाराचचूर्णादीन्यौषधानि यथायथम् ।
उदावर्त्ते तथानाहे यच्च वायोश्चानुलोमनम् ॥

आनाहस्य चिकित्सा ।

तुल्यकारणकार्य्यत्वादुदावर्त्तहरीं क्रियाम् ।
आनाहेषु च कुर्व्वीत विशेषश्चाभिधीयते ॥
त्रिवृत् कृष्णा हरीतक्यो द्विचतुः पञ्चभागिकाः ।
गुड़ेन तुल्या गुटिका हरत्यानाहमुल्वणम् ॥
मूत्रकृच्छ्रप्रशमनीं तथा चाप्यतिरेचनीम् ।
सर्व्वथैव प्रयुञ्जीत क्रियामानाहशान्तये ॥
सुजरञ्च सरं यद्यदन्न पानञ्च पुष्टिदम् ।
उदावर्त्ते तथानाहे सेव्यं वर्ज्यं ततोऽन्यथा ॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
उदावर्त्तानाहाधिकार ऊनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

उन्मादाधिकारः ।

उन्मादस्य निरुक्तिः ।

मदयन्त्युद्गता दोषा यस्मादुन्मार्गमाश्रिताः ।
मानसोऽयमतो व्याधिरुन्माद इति कीर्त्तितः ॥
तस्यैवावस्थाभेदेन संज्ञान्तरम् ।
स चाप्रवृद्धस्तरुणो मदसंज्ञां बिभर्त्ति च ॥

उन्मादस्य विप्रकृष्टं निदानम् ।

विरुद्ध दुष्टाशुचि भोजनानि
प्रधर्षणं देवगुरुद्विजानाम् ।
उन्मादहेतुर्भयहर्षपूर्व्वो
मनोऽभिघातो विषमाश्च चेष्टाः ॥

तस्य सन्निकृष्टं निदानं संख्या च ।

एकैकशः सर्व्वशश्च दोषैरत्यर्थं मूर्च्छितैः ।
मानसेन च दुःखेन स पञ्चविध उच्यते ॥
विषाद् भवति षष्ठश्च यथास्वं तत्र भेषजम् ॥

तस्य सम्प्राप्तिः ।

तैरल्पसत्त्वस्य मलाः प्रदुष्टा-
बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदूष्य ।
स्रोतांस्यधिष्ठाय मनोवहानि
प्रमोहयन्त्याशु नरस्य चेतः ॥

तस्य सामान्यं लक्षणम् ।

धीविभ्रमः सत्त्वपरिप्लवश्च
पर्य्याकुला दृष्टिरधीरता च ।
अबद्धवाक्त्वं हृदयञ्च शून्यं
सामान्यमुन्मादगदस्य लिङ्गम् ॥

वातिकोन्मादस्य निदानादि ।

रूक्षाल्प शीतान्न विरेक धातु-
क्षयोपवासैरनिलोऽतिवृद्धः ।
चिन्तादि दुष्टं हृदयं प्रदूष्य
बुद्धिं स्मृतिञ्चाप्युपहन्ति शीघ्रम् ॥
अस्थानहास्य स्मितनृत्यगीत-
वागङ्ग विक्षेपण रोदनानि ।
पारुष्य कार्श्यारुण वर्णताश्च
जीर्णे बलञ्चानिलजस्य रूपम् ॥

पैत्तिकोन्मादस्य निदानानि ।

अजीर्ण कट्वम्ल विदाह शीतै-
र्भोज्यैश्चितं पित्तमुदीर्णवेगम् ।
उन्मादमत्युग्र मनात्मकस्य
हृदि स्थितं पूर्व्ववदाशु कुर्य्यात् ॥
अमर्ष संरम्भ विनग्नभावाः
सन्तर्ज्जनाभिद्रवणौष्ण्य रोषाः ।
प्रच्छाय शीतान्न जलाभिलाषाः
पीता च भाः पित्तकृतस्य लिङ्गम् ॥

श्लैष्मिकस्य निदानं सम्प्राप्तिं लक्षणञ्च ।

संपूरणैर्मन्दविचेष्टितस्य
सोष्मा कफो मर्म्मणि संप्रदुष्टः ।
बुद्धिं स्मृतिञ्चाप्युपहत्य चित्तं
प्रमोहयन् संजनयेद् विकारम् ॥
वाक्चेष्टितं मन्दमरोचकश्च
नारीविविक्तप्रियता च निद्रा ।
छर्द्दिश्च लाला च बलञ्च भुक्ते
नखादिशौक्ल्यञ्च कफात्मके स्यात् ॥

सान्निपातिकस्य निदानं लक्षणञ्च ।

यः सन्निपातप्रभवोऽतिघोरः
सर्व्वैः समस्तैः स च हेतुभिः स्यात् ।
सर्व्वाणि रूपाणि विभर्त्ति तादृग्
विरुद्ध भैषज्यविधिर्विवर्ज्यः ॥

मनोदुःखजस्य निदानादि ।

चौरैर्नरेन्द्रपुरुषैररिभिस्तथान्यै-
र्वित्रासितस्य धनबान्धवसंक्षयाद् वा ।
गाढं क्षते मनसि च प्रियया रिरंसो-
र्जायेत चोत्कटतरो मनसो विकारः ॥
चित्रं ब्रवीति च मनोऽनुगतं विसंज्ञो
गायत्यथो हसति रोदिति चापि मूढः ॥

(द, २९)

विषजस्य लक्षणम्।

रक्तेक्षणो हतबलेन्द्रियभाः सुदीनः
श्यावाननो विषकृतेऽथ भवेद्‌ विसंज्ञः॥

उन्मादानामरिष्टं लक्षणम्।

अवाङ्मुखस्तून्मुखो वा क्षीणमांसबलो नरः।
जागरूको ह्यसन्देहमुन्मादेन विनश्यति॥

भौतिकस्योन्मादस्य लक्षणम्।

अमर्त्यवाग् विक्रम वीर्य्यचेष्टो
ज्ञानादि विज्ञान बलादिभिर्यः।
उन्मादकालोऽनियतश्च यस्य
भूतोत्थमुन्माद मुदाहरेत् तम्॥

देवाविष्टस्य लक्षणम्।

सन्तुष्टः शुचिरतिदिव्य माल्यगन्धो
निस्तन्द्रीरवितथ संस्कृत प्रभाषी।
तेजस्वी स्थिरनयनो वरप्रदाता
ब्रह्मण्यो भवति नरः स देवजुष्टः॥

दैत्याविष्टस्य लक्षणम्।

संस्वेदी द्विजगुरुदेव दोषवक्ता
जिह्माक्षो विगतभयो विमार्गदृष्टिः।

सन्तुष्टो भवति न चान्नपानजातै-
र्दुष्टात्मा भवति स देवशत्रुजुष्टः ॥
विमार्गदृष्टिः कुमार्गरतः।

गन्धर्व्वाविष्टस्य लक्षणम्।

हृष्टात्मा पुलिनवनान्तरोपसेवी
स्वाचारः प्रियपरिगीत गन्धमाल्यः।
नृत्यन् वै प्रहसति चारु चाल्पशब्दं
गन्धर्व्वग्रहपरिपीड़ितो मनुष्यः ॥

हृष्टात्मा हृष्टजीवात्मा, पुलिनं तोयोत्थितं तटं, वनान्तरं वनमध्य, तयोः सेवी। चारु चाल्पशब्दमिति हसनक्रिया-विशेषणम्।

यक्षाविष्टस्य लक्षणम्।

ताम्राक्षः प्रियतनु रक्तवस्त्रधारी
गम्भीरो द्रुतगतिरल्पवाक् सहिष्णुः।
तेजस्वी वदति च किं ददामि कस्मै
यो यक्षग्रहपरिपीडितो मनुष्यः ॥

पित्राविष्टस्य लक्षणम्।

प्रेतानां स दिशति संस्तरेषु पिण्डान्
शान्तात्मा जलमपि चापसव्यवस्त्रः।
मांसेप्सुस्तिलगुड़पायसाभिलाषी
तद्भक्तो भवति पितृग्रहाभिजुष्टः ॥

प्रेतानां मृतानां पितॄणां दिशति ददाति । अपसव्यवस्त्रः दक्षिणस्कन्धकृतोत्तरीयः ।

नागाविष्टस्य लक्षणम् ।

यस्तूर्व्यां प्रसरति सर्पवत् कदाचित्
सृक्कण्यौ मुहुरपि जिह्वयावलेढ़ि ।
क्रोधालुर्घृतमधुदुग्ध पायसेप्सु-
र्विज्ञेयः स खलु भुजङ्गमेन जुष्टः ॥

राक्षसाविष्टस्य लक्षणम् ।

मांसासृग् विविध सुरा विकार लिप्सु-
र्निर्लज्जो भृशमतिनिष्ठुरोऽतिशूरः ।
क्रोधालुर्विपुलबलो निशाविहारी
शौचद्विड् भवति स राक्षसैर्गृहीतः ॥

ब्रह्मराक्षसाविष्टस्य लक्षणम् ।

देवविप्रगुरुद्वेषी वेदवेदाङ्गनिन्दकः ।
आत्मपीडाकरोऽहिंस्रो ब्रह्मराक्षससेवितः ॥

पिशाचाविष्टस्य लक्षणम् ।

उद्धस्तः कृशपरुषो विरुद्धभाषी
दुर्गन्धो भृशमशुचिस्तथातिलोलः ।
बह्वाशी विजन वनान्तरोपसेवी
व्याचेष्टन् भ्रमति रुदन् पिशाचजुष्टः ॥

उद्धस्त इत्यत्र उद्वस्त्र इतिपाठे नग्न इत्यर्थः ।

ग्रहा हिंसार्थं पूजार्थं वा नरान् गृह्णन्ति ।
तत्र हिंसार्थं गृहीतस्य लक्षणम् ।
स्थूलाक्षो द्रुतमटनः सफेनवामी
निद्रालुः पतति च कम्पते च योऽति ।
यश्चाद्रि द्विरदनगादिविच्युतः स्यात्
सोऽसाध्यो भवति तथा त्रयोदशेऽब्दे ॥

देवादीनामावेशसमयः ।

देवग्रहाः पौर्णमास्यामसुराः सन्ध्ययोरपि ।
गन्धर्वाः प्रायशोऽष्टम्यां यक्षाश्च प्रतिपद्यथ ॥
कृष्णक्षये हि पितरः पञ्चम्यामपि चोरगाः ।
रक्षांसि रात्रौ पिशाचाश्चतुर्दश्यां विशन्ति हि ॥
दर्पणादीन् यथाच्छाया शीतोष्णं प्राणिनो यथा ।
स्वमणिं भास्करार्चिश्च यथा देहञ्च देहभृक् ॥
विशन्ति न च दृश्यन्ते ग्रहास्तद्वच्छरीरिणः ॥

उन्मादस्य चिकित्सा ।

वातिके स्नेहपानं प्राग् विरेकः पित्तसम्भवे ।
कफजे वमनं कार्य्यं परो वस्त्यादिकः क्रमः ॥

अपस्मारे यदुद्दिष्टं कर्म्मकल्याणसाधनम् ।
उन्मादेऽपि च तत्कार्य्यं सामान्याद् दोषदूष्ययोः ॥

जलाग्निद्रुमशैलेभ्यो विषमेभ्यश्च तं सदा ।
रक्षेदुन्मादिनं यत्नात् सद्यःप्राणहरं हि तत् ॥

संभोज्य पिक्कमांसं तं निर्व्वाते स्नापयेत् सुखम् ।
त्यक्ता स्मृतिमतिभ्रंशं सञ्ज्ञां लब्धा प्रबुध्यते ॥

ब्राह्मी कुष्माण्डीफल षड्ग्रन्था शङ्खपुष्पिका स्वरसाः ।
दृष्टा उन्मादहृतः पृथगिते कुष्ठमधुमिश्राः ॥

कुष्माण्डवीजकल्कञ्च मधुना दिवसत्रयम् ।
पीत्वोन्मादं महाघोरं व्यपहाय सुखी भवेत् ॥

पुराणमथवा सर्पिः पिवेत् प्रातरतन्द्रितः ॥

तर्ज्जनं त्रासनं दानं सान्त्वनं हर्षणं तथा ।
विस्मयो विस्मृतेर्हेतोर्नयन्ति प्रकृतिं मनः ॥
सिद्धार्थको हिङ्गु वचा करञ्जो देवदारु च ।
मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता कटभीत्वक् कटुत्रयम् ॥
समांशानि प्रियङ्गुश्च शिरीषो रजनीद्वयम् ।
वस्तमूत्रेण पिष्टोऽयमगदः पानमञ्जनम् ॥
नस्यमालेपनञ्चैव स्नानमुद्वर्त्तन तथा ।
अपस्मार विषोन्माद ग्रहालक्ष्मीप्रशान्तये ॥
भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शस्यते ।
सर्पिरेतेन सिद्धं वा सगोमूत्रं तदर्थकृत् ॥

त्र्यूषण हिङ्गु लवणं वचा कटुकरोहिणी ।
शिरीषस्य करञ्जस्य वीजं श्वेताश्च सर्षपाः ॥

गोमूत्रपिष्टैरेतैर्वा वर्त्तिर्नेत्राञ्जने हिता ।
चातुर्थकमपस्मारमुन्मादञ्च नियच्छति ॥

इष्टद्रव्यविनाशेन मनो यस्याभिहन्यते ।
तस्य तत्सदृशप्राप्त्या सान्त्वाश्वासैः शमं नयेत् ॥

कामशोक भयक्रोधहर्षेर्षा लोभसम्भवान् ।
परस्पर प्रतिद्वन्द्वैरेभिरेव शमं नयेत् ॥
गन्धर्व्वैः पितृभिर्देवैरुन्मत्तस्य च बुद्धिमान् ।
वर्ज्जयेदञ्जनादीनि तीक्ष्णानि क्रूरमेव च ॥

कृष्णा मरिच सिन्धूत्थ मधु गोपित्त निर्म्मितम् ।
अञ्जनं सर्व्वभूतोत्थ महोन्माद विनाशनम् ॥

निम्बपत्र वचा हिङ्गु सर्पनिर्म्मोक सर्षपैः ।
डाकिन्यादिहरो धूपो भूतोन्माद विनाशनः ॥

घृतं पानीयकल्याणं क्षीरकल्याणकं तथा ।
हिङ्ग्वाद्यं चैतसं चैव महापैशाचकं घृतम् ।
शिवाघृतञ्च वैद्येन योज्यमुन्मादशान्तये ॥
तैलं नारायणं वापि महानारायणं तथा ।
उन्मादेषु प्रयोक्तव्यमिति चक्रेण भाषितम् ॥
चतुर्म्मुखरसश्चैव तथोन्मादगजाङ्कुशः ।
इत्यादयः प्रयोक्तव्या रसा उन्मादशान्तये ॥

उन्मादे पथ्यापथ्यानि।

रक्तशालिर्यवो मुद्गो गोधूमः कौर्म्मामिषम्।
धन्वोद्भवरसो द्राक्षा कपित्थं नारिकेलकम्॥
वास्तूकञ्च तथा ब्राह्मी कुष्माण्डस्य फलं महत्।
पटोलं धारोष्णपयः शतधौतं तथा हविः॥
पुरातनं नूतनञ्च सुशीतमनुलेपनम्।
हितान्युक्तान्यथोन्मादे विरुद्धमशनं सुरा॥
उष्णाशनं तीक्ष्णवीर्य्यं पत्रशाकं कठिल्लकम्।
तिक्तानि निखिलान्येव व्यवायो निशि जागरः॥
निद्रातृष्णा क्षुधादीनां बलाद्वेगविधारणम्।
सर्व्वाणि क्रूरकर्म्माणि मतानि न शुभाय च॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
उन्मादाधिकारः पञ्चाशत्तमोऽध्यायः।

एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः।

स्मरोन्मादाधिकारः।

स्मरोन्मादस्य निदानम्।

उन्मादो दयिताप्राप्तेः शुक्रस्य विकृतेरपि।
जननेन्द्रियदोषाच्च वैगुण्यादनिलस्य च॥
पुरुषस्य तथा नार्य्याः स्मरोन्माद इतीरितः॥

तस्य लक्षणम्।

स्तब्धता वेपनं श्वासः प्रलापः पाण्डुता तथा।
चिन्ताधैर्य्यं रोदनञ्च लक्षणं स्मरजे मदे॥
चक्षुरागस्तदनु मनसः सङ्गतिर्भावना च
व्यावृत्तिः स्यात्तदनु विषयग्रामतश्चेतसोऽपि।
निद्राच्छेदस्तदनु तनुता निस्त्रपत्वं ततोऽनू-
न्मादो मूर्च्छा तदनु मरणं स्युर्दशाः प्रक्रमेण॥

तस्य चिकित्सा।

प्रियमिलनमेवैकं स्मरोन्मादस्य भेषजम्।
उन्मादो यत्कृते तत्र क्रोधोत्पादनमेव वा॥

अभयादिचूर्णम्।

अभया चित्रता द्राक्षा कुटजस्य फलं वचा।
इन्द्रवारुणिकामूलं पिप्पली गजपिप्पली॥
सुरप्रियं विषा वह्निः शशाङ्कः सूर्य्य एव च।
एतच्चूर्णं पिबेन्नित्यं स्मरोन्मादनिवृत्तये॥
स्मरोन्मादापहा प्रोक्ता सेविता तु हरीतकी॥
मेदोहृद्धेपजं यच्च यत्कफस्य निवारकम्॥
स्मरोन्मादे प्रयोक्तव्यं तत्तद्बुद्ध्वा भिषग्वरैः॥
हितं प्रकीर्त्तितञ्चात्र शुक्रमेहघ्नमौषधम्॥
वातानुलोमनं यच्च सुपाच्यं वह्निदीपनम्।
अन्नानं योजयेत् प्राज्ञो विपरीतं विवर्ज्जयेत्॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
स्मरोन्मादाधिकारः एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः।

द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

गदोद्वेगाधिकारः ।

गदोद्वेगस्य स्वरूपम् ।

विना व्याधिं व्याधिशङ्का गदोद्वेग इतीरितः ।
पदार्थत्वाभाववत्त्वादपदार्थगदश्च सः ॥

अपदार्थगदस्य निदानम् ।

कायेन मनसा भूयान् श्रमः शोको बलक्षयः ।
नैराश्य मानहानिश्च गदोद्वेगो महाभयम् ॥
दुरदृष्टं वीजदोषः सत्त्वस्याभाव एव च ।
अपदार्थगदस्यैते हेतवः कथिता बुधैः ॥

तस्य लक्षणम् ।

अद्भुतस्य गदस्यास्य लक्षणान्यद्भुतानि च ॥
कोऽप्येवं मन्यते नूनमुदरं भुजगोऽविशत् ।
कोष्ठे भ्रमत्यसौ नित्यं भुङ्क्ते यद्भुज्यते मया ॥
निर्यास्यति पथा केन केनोपायेन नङ्क्ष्यति ।
किं विधास्यति ना जाने दष्ट्ये वाहं दुरात्मना ॥
कोऽपि वा मनुते भेको ममैको मूर्ध्नि संस्थितः ।
विघट्टयति मस्तिष्कं मारयिष्यति मां ध्रुवम् ॥
कोऽपीत्थं चिन्तयेच्चित्ते कायः काचमयो मम ।
सञ्जातोऽयमतो रक्ष्यः सदाघातात् प्रयत्नतः ॥
इत्येवं बहुरूपाभिर्व्यर्थचिन्ताभिराकुलः ।
अपदार्थगदी शुष्येत् सदा भीतः सदासुखी ॥

बहुधा बोधितोऽप्येष सान्त्वितोऽपि पुनः पुनः ।
चित्ताद् भ्रमं दूरीकर्त्तुं भ्रमं न शक्नोति न साध्वसम् ॥
यस्मात्स्य कथयेद्भ्रान्तिं तस्मै द्रुह्यात नित्यशः ।
प्रीयते च गदोद्वेगी व्याधेः सत्त्वाल्पवादिनि ॥
गदोद्वेगवता कोष्ठे कस्मिंश्चिदनुभूयते ।
सुतीव्रा वेदना प्रायः पाककोष्ठे विशेषतः ॥
जिह्वा स्यात् कफलिप्तास्य पूतिः श्वासो निरेति च ।
उत्क्लेशश्च तथा वान्तिरित्यन्न जीर्णलक्षणम् ॥
प्राखर्य्यं स्पर्शशक्तेश्च पाण्डुत्वमुदरामयः ॥

पाककोष्ठे आमाशये ।

हृदि सांघातिको व्याधिः केन वाप्यनुभूयते ।
गदोद्वेगवतान्येन पुरुषत्वस्य संक्षयः ॥
ज्वरः सततकोऽन्येन दुष्प्रतीकार्य्य एव च ।
किमाश्चर्य्यं वेपनाद्यं जायते च तदा तदा ॥
इत्थं बहुविधकारा व्याधयः कल्पनाकृताः ।
भ्रमरूपाः प्रजायन्ते निःसत्त्वानामसेधसाम् ॥
शक्यन्ते व्याधयो वक्तुं नैते निरवशेषतः ।
बुद्धिमद्भिर्लक्षणीया यथास्वं दोषलक्ष्म च ॥
प्रायशः षोडशादर्व्वाङ् नच पञ्चाशतः परम् ।
व्याधिरेष प्रदृश्येत हेतुस्तत्र मनोगतिः ॥
मासि मासि रजःस्रावात् सर्व्वे शुध्यन्ति धातवः ।
अतः स्नायुगदः स्त्रीणामपि प्रायो न जायते ॥

गदोद्वेगस्य चिकित्सा ।

सान्त्वनाश्वासनस्नेहहर्षणैः परिचर्य्यया ।

अपदार्थगदाक्रान्तं चिकित्सेत् तर्पणेन च ॥
पाचनं वह्निकृद् यच्च यद् वातस्यानुलोमनम् ।
पित्तघ्नातिकफघ्नात् तद् युञ्ज्यादत्र भेषजम् ॥
वातव्याध्युदितान्यत्र तैलानि च घृतानि च ।
युक्त्या युञ्ज्याद्भिषक्प्राज्ञो भेषजञ्च रसायनम् ॥
गदो मिथ्येति न वदेद्भिषगस्य कदाचन ।
स यद्ब्रवीति वृत्तान्तं शृणुयादवधानवान् ॥

अत्र पथ्यापथ्य व्यवस्था ।

हृद्यं स्निग्धञ्च पानान्नं सुपाच्यं देहपोषणम् ।
अपदार्थगदे प्रोक्तं शुश्रायान्यन्न शर्म्मणे ॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
गदोद्वेगाधिकारः द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

—:o:—

मूर्च्छाधिकारः ।

मूर्च्छाया निदानं सम्प्राप्तिश्च ।

क्षीणस्य बहुदोषस्य विरुद्धाहारसेविनः ।
वेगाघातादभीघाताद्धीनसत्त्वस्य वा पुनः ॥
करणायतनेषूग्रा वाह्येष्वाभ्यन्तरेषु च ।
निविशन्ते यदा दोषास्तदा मूर्च्छन्ति मानवाः ॥

बहुदोषस्याधिकदोषस्य नत्वनेकदोषस्य, तथा सति मूर्च्छा त्रिदोषजैव स्यात्, तथैवास्तु को दोषः? अत्र पृथग्दोषाणां मूर्च्छानां वक्ष्यमाणत्वात्। वेगाघातात् मलादेः, अभिघातात् लगुड़ादिना, हीनसत्त्वस्य स्वल्पसत्त्वगुणस्य अर्थादधिकतमोगुणस्य, यत उक्तं, मूर्च्छा पित्ततमःप्रायेति। करणायतनेषु करणं मनः तस्यायतनेषु स्वस्थानेषु वाह्येषु कर्म्मेन्द्रियेषु, आभ्यन्तरेषु बुद्धीन्द्रियेषु।

तस्य सामान्यं लक्षणम्।

संज्ञावहासु नाडीषु पिहितास्वनिलादिषु।
तमोऽभ्युपैति सहसा सुखदुःखव्यपोहकृत्।
सुखदुःखव्यपोहाच्च नरः पतति काष्ठवत्।
मोहो मूर्च्छेति तामाहुः षड्विधा सा प्रकीर्त्तिता॥
वातादिभिः शोणितेन मद्येन च विषेण च।
षट्स्वप्येतासु पित्तन्तु प्रभुत्वेनावतिष्ठते॥

तस्या पूर्व्वरूपम्।

हृत्पीड़ा जृम्भणं ग्लानिः संज्ञादौर्व्बल्यमेव च।
सर्व्वासां पूर्व्वरूपाणि यथास्वं तां विभावयेत्॥

संज्ञादौर्व्बल्यं असम्यग्ज्ञानत्वम्। यथास्वं तां विभावयेत् तां मूर्च्छां यथास्वं वातजादिभेदेन जानीयात् व्यक्तरूपावस्थायां न तु पूर्व्वरूपावस्थायाम्।

वातजाया मूर्च्छाया लक्षणम्।

नीलं वा यदि वा कृष्णमाकाशमथवारुणम्।
पश्यंस्तमः प्रविशति शीघ्रञ्च प्रतिबुध्यते॥

वेपथुश्चाङ्गमर्द्दश्च प्रपीड़ा हृदयस्य च ।
कार्श्यं श्यावारुणाच्छाया मूर्च्छाये वातसम्भवे ॥

नीलं नीलवर्णं, कृष्ण कज्जलाभं, अरुणं अलक्तरागम् । तमः प्रविशति मूर्च्छति । श्यावारुणाच्छाया गात्रस्य । मूर्च्छाया मूर्च्छायोऽपि पर्य्यायः । यत उक्तम् । संज्ञोपघातो मूर्च्छायो मूर्च्छा स्यान्मूर्च्छनं तथा । कश्मलं प्रलयो मोह, सन्न्यासस्तु मृतोपम इति ।

पित्तजाया लक्षणम् ।

रक्तं हरितवर्णं वा वियत् पीतमथापि वा ।
पश्यंस्तमः प्रविशति सस्वेदश्च प्रबुध्यते ॥
सपिपासः ससन्तापो रक्तपीतारुणेक्षणः ।
संभिन्नवर्च्चाः पीताभो मूर्च्छाये पित्तसम्भवे ॥

कफजाया लक्षणम् ।

मेघसङ्काशमाकाशं तमोभिर्वा घनैर्वृतम् ।
पश्यंस्तमः प्रविशति चिराच्च प्रतिबुध्यते ॥
गुरुभिः प्रावृतैरङ्गैर्यथैवार्द्रेण चर्म्मणा ।
सप्रसेकः सहृल्लासो मूर्च्छाये कफसम्भवे ॥

मेघसङ्काशं शुभ्रमेघसङ्काशमित्यर्थः । घनैर्निविडैस्तमोभिरन्धकारैः । गुरुभिरङ्गैरुपलक्षितः ।

चरकोक्त त्रिदोषजमूर्च्छा लक्षणम् ।

सर्व्वाकृतिः सन्निपातादपस्मार इवागतः ।
स जन्तुं पातयत्याशु विना वीभत्सचेष्टितैः ॥

अपस्मार इवागतस्तेन महताभिघातेन पतितः चिरेण प्रतिबुध्यते च तर्हि तयोः को भेद इतत्र आह । सान्निपातिक

मूर्च्छायः फेनवमनदन्तघट्टनाक्षिविकृत्यादिभिर्वीभत्सचेष्टितै-र्विनापि पातयति।

रक्तजाया निदानम्।

पृथिव्यम्भस्तमोरूपं रक्तगन्धस्तदन्वयः।
तस्माद्रक्तस्य गन्धेन मूर्च्छन्ति भुवि मानवाः॥
द्रव्यस्वभाव इत्येके दृष्ट्वा यदभिमुह्यति॥

रक्तेन मूर्च्छितस्य लक्षणम्।

स्तब्धाङ्गदृष्टिस्त्वसृजा गूढोच्छ्वासश्च मूर्च्छितः॥

मद्यजाया विषजायाश्च निदानम्।

गुणास्तीव्रतरत्वेन स्थितास्तु विषमद्ययोः।
त एव तस्मात्ताभ्यान्तु मोहौ स्यातां यथेरितौ॥
त एव गुणाः लघुरूक्षाशुविशदादयः।

मद्यजाया लक्षणम्।

मद्येन प्रलपन् शेते नष्टविभ्रान्तमानसः।
गात्राणि विक्षिपन् भूमौ जरां यावन्न याति तत्॥

विषजाया लक्षणम्।

वेपथुस्वप्नतृष्णाः स्युस्तमश्च विषमूर्च्छिते।
वेदितव्यं तीव्रतरं यथास्वं विषलक्षणैः॥

विषस्य मूलकन्दफलपत्रक्षीरादिभेदभिन्नस्य यथास्वं लक्षणमुक्तं सुश्रुते कल्पस्थाने, तल्लक्षणं मद्यापेक्षया तीव्रतरं वेदितव्यम्।

मूर्च्छा पित्ततमःप्राया रजःपित्तानिलाद्भ्रमः।
तमोवातकफात् तन्द्रा निद्रा श्लेष्मतमोभवा॥

संज्ञानाशसाधर्म्यात् मूर्च्छाभ्रमतन्द्रानिद्राणां को भेदः इत्यत आह । मूर्च्छा पित्ततमःप्रायेत्यादि ।

भ्रमरोगस्य लक्षणम् ।

एतद् भ्रमति विश्वं वा देहं वा भ्रमति स्वकम् ।
ज्ञानमेवंविधं प्रोक्तं भ्रमरोगाभिधानकम् ॥

तन्द्राया लक्षणम् ।

इन्द्रियार्थेष्वसंवित्तिर्गौरवं जृम्भणं क्लमः ।
निद्रार्त्तस्येव यस्येति तस्य तन्द्रां विनिर्द्दिशेत् ॥

इन्द्रियार्थेषु विषयेषु असंवित्तिरसम्यग्ज्ञानम् । इति इन्द्रियार्थासम्यग्ज्ञानादि । यस्येत्यत्र यस्येहा इति पाठान्तं ईहा चेष्टा जृम्भादिरूपः कायिकव्यापारः ।

निद्राया लक्षणम् ।

यदा तु मनसि क्लान्ते कर्म्मात्मानः क्लमान्विताः ।
विषयेभ्यो निवर्त्तन्ते तदा स्वपिति मानवः ॥

कर्म्मात्मानः इन्द्रियाणि ।

सन्न्यासस्य सम्प्राप्तिर्लक्षणञ्च ।

वाग्देहमनसां चेष्टामाक्षिप्यातिबला मलाः ।
संन्यस्यन्त्यबलं जन्तुं प्राणायतनमाश्रिताः ॥
स ना सन्न्याससन्न्यस्तः काष्ठीभूतो मृतोपमः ।
प्राणैर्विमुच्यते शीघ्रं मुक्त्वा सद्यःफलां क्रियाम् ॥

आक्षिप्य विन्यस्य । संन्यस्यन्ति मूर्च्छयन्ति । प्राणायतनं हृदयम् । सन्न्यस्तः मूर्च्छितः । काष्ठीभूतः क्रियारहित अतएव मृतोपमः । सद्यःफलां क्रियां सूचीव्यधनाञ्जनावपीडकपिकच्छु-घर्षणादिरूपाम् ।

दोषेषु मदमूर्च्छाया गतवेगेषु देहिनाम् ।
स्वयमप्युपशाम्यन्ति सन्न्यासो नौषधैर्विना ॥

मदश्च मूर्च्छायाश्च मदमूर्च्छायाः । मदः अप्रवृद्ध उन्मादः । मूर्च्छायाः मूर्च्छाः । मूर्च्छायाः इति मूर्च्छायशब्दस्य जसि रूपम् । मूर्च्छायशब्दो मूर्च्छाशब्दस्य पर्य्यायः । मदो मूर्च्छाश्च औषधैरुपशाम्यन्ति, वेगहानौ स्वयमपि च उपशाम्यन्ति । सन्न्यासस्तु कदापि स्वयं नोपशाम्यति, तच्छान्तये भेषजमवश्यं प्रयोक्तव्यम् ।

शैशवसन्न्यासस्य निदानं लक्षणञ्च ।

दुष्टस्तन्यस्य पानाच्च सदा शीतगृहे स्थितेः ।
वातातपविहीने वा दुष्टानिलविदूषिते ॥
पानाशनविहारैश्च दोषलैर्बहुभिः शिशुः ।
सन्न्यासाख्येन रोगेण पीड्यते क्रिमिभिस्तथा ॥
उत्तानयनः स स्यादाक्षिप्ताङ्गस्त्वसंज्ञकः ।
दारुवत्पतितो भूमौ दृढकायो मृतोपमः ॥
नाम्ना शैशवसन्न्यासो गदोऽयं शिशुपीड़नः ।
क्रिया सद्यःफला चात्र रेचनञ्च हितं मतम् ॥

मूर्च्छायाश्चिकित्सा ।

सेकावगाहौ मणयः सहाराः
शीताः प्रदेहा व्यजनानिलश्च ।
शीतानि पानानि च गन्धवन्ति
सर्व्वासु मूर्च्छास्वनिवारितानि ॥
रक्तजायान्तु मूर्च्छायां हितः शीतक्रियाविधिः ॥
मृदुवीर्य्यं हितं मद्यं मूर्च्छाये मद्यसम्भवे ।

सेवनं फणिफेनस्य स्तोकमात्रस्य चाम्भसा॥
वमनं पीतमद्यस्य मद्यमूर्च्छाहरं मतम्॥
शीतक्रियाश्च निखिला निद्रा चात्र हिता मता॥
विषजायां विषघ्नानि भेषजानि प्रयोजयेत्॥
कोलमज्जोषणोशीरकेशरं शीतवारिणा।
पीतं मूर्च्छां जयेल्लीढ़ा कृष्णा वा मधुसंयुता॥
पीतं पयश्च धारोष्णं मूर्च्छायान्तकरं परम्॥

मूर्च्छायस्य मूर्च्छाया अन्तकरं नाशकम्।

शिरीषवीजगोमूत्रकृष्णामरिचसैन्धवैः।
अञ्जनं स्यात् प्रबोधाय सरसोनशिलावचैः।
अञ्जनं सम्यगारव्धं मधुसिन्धुशिलोषणैः।
प्रमोहद्रोहि भवति भाषितं भिषजां वरैः॥
मधुकसारसिन्धूत्थवचोषणकणाः समाः।
श्लक्ष्णं पिष्टाम्भसा नस्यं कुर्य्यात् संज्ञोदयाय च॥
पिबेद्दुरालभाक्वाथं सघृतं भ्रमशान्तये।
त्रिफलायाः प्रयोगो वा प्रयोगः पयसोऽपि वा॥
रसायनानां कौम्भस्य सर्पिषो वा प्रशस्यते॥

रसायनानां शिलाजत्वादि रसायनौषधानाम्। कौम्भं सर्पिर्दशाब्दिकम्।

मधुना हन्त्युपयुक्ता त्रिफला रात्रौ गुडार्द्रकं प्रातः।
सप्ताहात् पथ्यभुजो मदमूर्च्छाकामलोन्मादान्॥

सन्न्यासस्य चिकित्सा।

प्रभूतदोषस्तमसोऽतिरेकात्
सम्मूर्च्छितो नैव विबुध्यते यः।

सन्न्यस्तसंज्ञः स हि दुश्चिकित्स्यो
नरो भिषग्भिः परिकीर्त्तितोऽसौ ॥

अञ्जनान्यवपीड़ाश्च धूमाः प्रधमनानि च।
सूचिभिस्तोदनं शस्तं दाहः पीड़ा नखान्तरे ॥
लुञ्चनं केशलोम्नाञ्च दन्तैर्दंशनमेव च।
आत्मगुप्तावघर्षश्च हितस्तस्यावबोधने ॥

अवपीड़ः कल्कीकृततीक्ष्णद्रव्यस्य नासापुटे दानम्। प्रधमन औषधचूर्णस्य द्विमुख्या नाड़िकया मुखवातेन दानम्। तस्य सन्न्यस्तस्य।

मूर्च्छास्वपि च सर्व्वासु सन्न्यासाख्ये तथा गदे।
अपस्मारोन्मादहरान् योगान् युक्त्या प्रयोजयेत् ॥

शैशवसन्न्यासस्य चिकित्सा।

व्याधौ शैशवसन्न्यासे निदानानां निराकृतौ।
विदध्यात् सर्व्वथा यत्नं कर्म्मदोषहरं तथा ॥
कुर्य्याच्च स्रुवतैलेन रसचूर्णेन वा पुनः।
रेचन शिशुसन्न्यासे स्वेदस्तत्रोदरे हितः ॥
अरोगिण्याः शिशुं धात्र्याः स्तन्यं शुद्धं प्रपाययेत्।
स्तन्यस्य शोधनं वापि कुर्य्याद् यस्याः पिबेत् स तत्।

स शिशुः। तत् स्तन्यम्।

क्रिमिजे शिशुसन्न्यासे क्रिमीणां हरणं हितम् ॥
कणामधुयुतं सूतं मूर्च्छायां प्राशयेद्भिषक् ॥

सूतं मारितम्।

ताम्रचूर्णं समोशीरं केशरं शीतवारिणा।
पीत मूर्च्छां द्रुतं हन्याद् दृत्तमिन्द्राशनिर्यथा ॥

शुण्ठीकणाशतावाश्च साभया गुड़संयुता ।
प्राशिता नाशयत्याशु भ्रमरोगं सुदारुणम् ॥
ताम्रं दुरालभाक्काथैः पीतन्तु घृतसंयुतम् ।
निवारयेद् भ्रमं शीघ्रं संशयोऽत्र न विद्यते ॥
सैन्धवं श्वेतमरिच सर्षपाः कुष्ठमेव च ।
वस्तमूत्रेण सम्पिष्टं नस्यं तन्द्रानिवारणम् ॥

वस्तमूत्रेण छागमूत्रेण ।

शिरीषवीज लशुनं पिप्पलीं लवणोत्तमम् ।
मनःशिलाञ्च मधुना श्लक्ष्णां यत्नेन मर्द्दयेत् ॥
तस्याञ्जनेन तन्द्राशु सनिद्रा विनिवर्त्तते ॥
तन्द्रिणं सुखशय्यायां प्रकामं स्वापयेद्भिषक् ॥

निद्रानाशस्य चिकित्सा ।

पिप्पलीचूर्णयुक्तस्य गुडस्य परिलेहनात् ।
चिरादपि च संनष्टां निन्द्रामाप्नोति मानवः ॥
इक्षुरः पीतकी माषाः सुरा मांसं घृतं पयः ।
गोधूमगुडमत्स्याश्च निद्रां कुर्व्वन्ति देहिनाम् ॥
शक्राशनमजाचीर पादलेपात् तदर्थकृत् ॥

मूर्च्छान्तकरसः ।

सिन्दूरं माक्षिकं हेम शिलाजत्वयसी तथा ।
शतमूल्या विदार्य्याश्च स्वरसेन विभावयेत् ॥
श्लक्ष्णं पिष्ट्वा ततः कुर्य्याद् वटिका वल्लसम्मिताः ।
रसो मूर्च्छान्तको हन्यादसौ मूर्च्छाः शिवोदितः ॥

तैलं नारायणाद्यञ्च कल्याणाद्यं तथा घृतम् ।
मूर्च्छास्वपि च सर्व्वासु संन्यासे च प्रयोजयेत् ॥

अत्र पथ्यापथ्य व्यवस्था ।

यवो लोहितशालिश्च वार्त्ताकुश्च पटोलकम् ।
यूषा जाङ्गलमांसञ्च रोहिताद्यास्तथा झषाः ॥
धारोष्णं गोपयस्तक्रं स्नानं नद्या जलेऽमले ।
हितान्येतानि मूर्च्छायां संन्यासाख्ये तथा गदे ॥
तीक्ष्णं द्रव्यं क्रियां तीक्ष्णां वेगानाञ्च विधारणम् ।
क्रोधशोकाद्यभिभव इत्येतैर्वर्द्धते गदः ॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने मूर्च्छाभ्रमसन्न्यास-शैशवसन्न्यासनिद्रानाशाधिकारस्त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

अपस्माराधिकारः ।

अपस्मारस्य निदानं सम्प्राप्तिश्च ।

चिन्ताशोकादिभिर्दोषाः क्रुद्धा हृत्स्रोतसि स्थिताः ।
कृत्वा स्मृतेरपध्वंसमपस्मारं प्रकुर्व्वते ॥

तस्य संख्या ।

वातात् पित्तात् कफात् सर्व्वैर्दोषैः स स्याच्चतुर्विधः ॥

तस्य सामान्यं लक्षणम् ।

तमःप्रवेशः संरम्भो दोषोद्रेकहतस्मृतिः ।
अपस्मार इति ज्ञेयो गदो घोरतरो हि सः ॥

दोषोद्रेकहतस्मृतेरिति पाठे दोषोद्रेकहतस्मृतेः पुरुषस्य इत्यर्थः ।

तस्य पूर्व्वरूपम् ।

हृत्कम्पः शून्यता स्वेदो ध्यानं मूर्च्छा प्रमूढता ।
निद्रानाशश्च तस्मिंश्च भविष्यति भवन्त्यथ ॥

वातिकस्यापस्मारस्य लक्षणम् ।

कम्पते प्रदशेद् दन्तान् फेनोद्वामी श्वसित्यपि ।
अभितोऽरुण कृष्णानि पश्येद्रूपाणि चानिलात् ॥

पैत्तिकस्य तस्य लक्षणम् ।

पीतफेनाङ्गवक्त्राक्षः पीतासृग्रूपदर्शनः ।
सतृष्णोष्णानल व्याप्तलोकदर्शी च पैत्तिके ॥

श्लैष्मिकस्य लक्षणम् ।

शुक्लफेनाङ्ग वक्त्राक्षः शीतो हृष्टाङ्गजो गुरुः ।
पश्येच्छुक्लानि रूपाणि श्लैष्मिके मुच्यते चिरात् ॥

सान्निपातिकस्य लक्षणं तस्यारिष्टत्वं तथेतरेषामरिष्ट लक्षणञ्च ।

समस्तैर्लक्षणैरेतैर्विज्ञातव्यस्त्रिदोषजः ।
अपस्मारः स चासाध्यो यः क्षीणस्यानवश्च यः ॥
प्रस्फुरन्तं सुबहुशः क्षीणं प्रचलितभ्रुवम् ।
नेत्राभ्याञ्च विकुर्व्वाणमपस्मारो विनाशयेत् ॥

अपस्मारस्य प्रकोपकालः।

पक्षाद् वा द्वादशाहाद् वा मासाद् वा कुपिता मलाः।
अपस्माराय कुर्व्वन्ति वेगं किञ्चिदथान्तरम्॥
देवे वर्षत्यपि तथा भूमौ वोजानि कानिचित्।
शरदि प्रतिरोहन्ति तथा व्याधिसमुच्छ्रयाः॥

अपस्मारस्य चिकित्सा।

तैलेन लशुनः सेव्यः पयसा च शतावरी।
ब्राह्मी रसश्च मधुना सर्व्वापस्मारभेषजम्॥
चूर्णैः सिद्धार्थकादीनां भक्षितैरथवापि तैः।
गोमूत्रपिष्टैः सर्व्वाङ्गलिप्तैः शाम्यत्यपस्मृतिः॥
सिद्धार्थ शिग्रु कटुङ्ग किणिह्रीभिः प्रलेपनम्।
चतुर्गुणे गवां मूत्रे तैलमभ्यञ्जने हितम्॥
निर्गुण्डीभववन्दाक नावनस्य प्रयोगतः।
उपैति सहसा नाशमपस्मारो महागदः॥
मनोह्वा तार्च्यशैलञ्च शकृत् पारावतस्य च।
अञ्जनाद्धन्त्यपस्मारमुन्मादञ्च विशेषतः॥

मनोह्वा मनःशिला। तार्च्यशैलं रसाञ्जनम्।

नकुलोलूक मार्जार गृध्रकीटाहि काकजैः।
तुण्डैः पक्षैः पुरीषैश्च धूपनं कारयेद् भिषक्॥
यः खादेत् क्षीरभक्ताशी माक्षिकेण वचारजः।
अपस्मारं महाघोरं चिरोत्थं स जयेद् ध्रुवम्॥
कुष्माण्डकफलोत्थेन रसेन परिपेषितम्।
अपस्मारविनाशाय यष्ट्याह्वं स पिवेत् त्र्यहम्॥
मांस्यास्तु नावनाद् धूमादशनाच्च महागदः।

अपस्मारश्चिरोत्थोऽपि सदा एव विनश्यति ॥
पञ्चकोलं समरिचं त्रिफला विडसैन्धवम् ।
कृष्णाविड़ङ्ग पूतीक यमानी धान्यजीरकम् ॥
पीतमुष्णाम्बुना चूर्णं वातश्लेष्मामयापहम् ।
अपस्मारे तथोन्मादेऽप्यर्शःसु ग्रहणीगदे ॥
आमवाते महाघोरे शोथे शूले च शस्यते ।
एतत् कल्याणकं चूर्णं नष्टस्याग्नेश्च दीपनम् ॥
पञ्चगव्य महत् स्वल्पं महाचैतससंज्ञकम् ।
कुष्माण्डाख्यं तथा सर्पी रसश्च चण्डभैरवः ॥
भूतभैरवनामा च तैलं नारायणाभिधम् ।
तथा पलङ्कषाद्यञ्च हितान्युक्तान्यपस्मृतौ ।

अथ पथ्यापथ्य व्यवस्था ।

सर्पिः पुरातन मुद्गा गोधूमा रक्तशालयः ।
कूर्म्मामिष धन्वरसो दुग्धं ब्राह्मीदलं वचा ॥
पटोलं वृद्धकुष्माण्डं वास्तूकं स्वादु दाडिमम् ।
शोभाञ्जनं नारिकेलं परूषामलके तथा ॥
एवं विधानि चान्यानि सुखदानि स्मृतिक्षये ॥
चिन्ता शोको भयं क्रोधस्त्वशुचीन्यशनानि च ।
मद्य मत्स्यौ विरुद्धान्नं तीक्ष्णोष्णं गुरु भोजनम् ॥
आयासोऽतिव्यवायश्च पूज्यपूजाव्यतिक्रमः ।
बिम्बराषाढफलं शाक निद्राक्षुत्तृड् विनिग्रहः ॥
तोयावगाहनं शैलद्रुमाद्यारोहणं तथा ।
इत्यादीनि स्मृतिध्वंसे वर्ज्जनीयानि यत्नतः ॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
अपस्माराधिकारः चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

योषापस्माराधिकारः ।

योषापस्मारस्य निदानम् ।

शोणितस्य क्षयाद्वापि तथाधिक्यादजीर्णतः ।
कोष्ठरोधान्मनोभङ्गादत्युद्वेगाच्च शोकतः ॥
रजोऽभावाच्च योषाणां जरायुविकृतेस्तथा ।
अशक्तेरपि नैष्ठुर्य्यात् पत्युरस्नेहतस्तथा ।
वैधव्यजन्यादाधेश्च योषापस्मारसंज्ञकः ।
गदः सञ्जायते कृच्छ्रो मनोदेहप्रतापनः ॥
योषितामेव बाहुल्याद्यत एष भवेद् गदः ।
अपस्मारप्रकृतिकस्तेनाख्यैषाभिधा मता ॥
कालोऽस्य यौवनं व्याधेर्नार्व्वाग् द्वादशवर्षतः ।
परं पञ्चाशतो वापि व्याधिरेषः प्रजायते ॥

अस्य पूर्व्वरूपम् ।

हृद्रुजा जृम्भणं माद्यो वर्षणो मनसोऽपि च ।
भवेद्भविष्यति गदे योषापस्मारसंज्ञके ॥

अस्य लक्षणम् ।

वैचित्र्यं बुद्धिविभ्रान्तिर्हास्य क्रन्दनमेव च ।
उच्चैः क्रोशः प्रलपनं ज्योतिर्द्वेषस्तथा भ्रमः ।
शैथिल्यं श्वासकृच्छ्रञ्च कण्ठामाशयवेदना ।
प्राबल्यं स्पर्शशक्तेश्च क्वचिदङ्गे मदा व्यथा ॥

अलीकवर्त्तुलोत्थानमाकण्ठमुदरादपि।
सदल्य बुद्धिमूर्च्छा च व्याधावस्मिन् प्रजायते॥

अस्य चिकित्सा।

यद् धातुपोषकं पानमन्नमौषधमेव च।
कोष्ठशुद्धिकरञ्चापि तत्तदत्र प्रयोजयेत्॥
मूर्च्छायां शीततोयेन सेकः शिरसि चक्षुषोः।
शिरोविरेचनं वापि प्रयोज्यं तन्निवृत्तये॥
अत्र प्रयोजयेत् सर्व्वं मूर्च्छापस्मारभेषजम्॥
जरायुदोष निखिलं प्रतिकुर्य्याद् यथाविधि॥
योषापस्मरणं सान्त्वैः प्रियदानाच्च शाम्यति॥

बृहत् भूतभैरवरसः।

द्विगुणं स्वर्णसिन्दूरं तत्समं हेमभस्मकम्।
मुक्ता प्रवाल कान्तायो राजपट्टं समं मतम्॥
कन्यानीरेण संमर्द्य भेकपर्ण्या रसेन च।
पत्रैरेरण्डजै र्बद्ध्वा धान्यराशौ निधापयेत्॥
त्रिदिनान्ते समुद्धृत्य वल्लमात्रां वटीं चरेत्।
एकैका वटिकां खादेत् त्रिफला-शर्करा-युताम्॥
अथवा पयसा सार्द्धं भूतोन्माद-विनाशिनीम्।
अपस्मार महाघोरं योषापस्मारमेव च॥
हन्त्यवश्य मद मूर्च्छा विविधा वातवेदनाः॥

पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

—:-०-:—

मदात्ययाधिकारः ।

ये विषस्य गुणाः प्रोक्तास्तेऽपि मद्ये प्रतिष्ठिताः ।
तेन मिथ्योपचारेण भवत्युग्रो मदात्ययः ॥
किन्तु मद्यं स्वभावेन यथैवान्न तथा स्मृतम् ।
अयुक्तियुक्तं रोगाय युक्तियुक्तं तथामृतम् ॥
प्राणाः प्राणभृतामन्नं तदयुक्त्या हिनस्त्यसून् ।
विषं प्राणहरं तच्च युक्तियुक्तं रसायनम् ॥
विधिना मात्रया काले हितैरन्नैर्यथाबलम् ।
प्रहृष्टो यः पिबेन्मद्यं तस्य स्यादमृतोपमम् ॥
स्निग्धैस्तदन्नैर्मांसैश्च भक्ष्यैश्च सह सेवितम् ।
भवेदायुःप्रकर्षाय बलायोपचयाय च ॥
काम्यता मनसस्तुष्टिस्तेजो विक्रम एव च ।
विधिवत् सेव्यमाने तु मद्ये सन्निहिता गुणाः ॥

मद्यपानजाश्चतुर्विधा मदावस्था ।

बुद्धिस्मृति प्रीतिकरः सुखश्च
पानान्न निद्रारतिवर्द्धनश्च ।
संपाठ गीतस्वर वर्द्धनश्च
प्रोक्तोऽतिरम्यः प्रथमो मद्यो हि ॥

द्वितीयो मदः ।

अव्यक्त बुद्धिस्मृतिवाग् विचेष्टः
सोन्मत्त लीलाकृतिरप्रशान्तः ।

आलस्य निद्राभिहतो मुहुश्च
मद्येन मत्तः पुरुषो मदेन॥

तृतीयो मदः।

गच्छेदगम्यां न गुरूंश्च मन्येत्
खादेदभक्ष्याणि च नष्टसंज्ञः।
ब्रूयाच्च गुह्यानि हृदि स्थितानि
मदे तृतीये पुरुषोऽस्वतन्त्रः॥

चतुर्थो मदः।

चतुर्थे तु मदे मूढ़ो भग्नदार्व्विव निष्क्रियः।
कार्य्याकार्य्यविभागाज्ञो मृतादप्यपरो मृतः॥
को मदं तादृशं गच्छेदुन्मादमिव चापरम्।
बहुदोषमिवामूढ़ः कान्तारं स्ववशः कृती॥

निर्भक्तमेकान्तत एव मद्यं
निषेव्यमाणं मनुजेन नित्यम्।
आपादयेत् कष्टतमान् विकारा-
नापादयेच्चापि शरीरभेदम्॥
क्रुद्धेन भीतेन पिपासितेन
शोकाभितप्तेन बुभुक्षितेन।
व्यायाम भाराध्व परिक्षतेन
वेगावरोधाभिहतेन चापि॥
अत्यम्बु भक्षावततोदरेण
साजीर्णभुक्तेन तथाबलेन।
उष्णाभितप्तेन च सेव्यमानं
करोति मद्यं विविधान् विकारान्॥

पानात्ययं परमदं पानाजीर्णमथापि च।
पानविभ्रममुग्रञ्च यक्तद्रोगं करोति तत् ॥

तत् अविधिपीतं मद्यम्।

वातिकस्य मदात्ययस्य लक्षणम्।

हिक्काश्वासशिरःकम्प पार्श्वशूलप्रजागरैः।
विद्याद् बहुप्रलापस्य वातप्रायं मदात्ययम् ॥

पैत्तिकस्य तस्य लक्षणम्।

तृष्णादाह ज्वरस्वेद मोहातिसार विभ्रमैः।
विद्याद्धरित वर्णस्य पित्तप्रायं मदात्ययम् ॥

श्लैष्मिकस्य लक्षणम्।

छर्द्यरोचक हृल्लास तन्द्रास्तैमित्य गौरवैः।
विद्याच्छीतपरीतस्य कफप्रायं मदात्ययम् ॥

सान्निपातिकस्य लक्षणम्।

ज्ञेयस्त्रिदोषजश्चापि सर्व्वैर्लिङ्गैर्मदात्ययः ॥

परमदस्य लक्षणम्।

श्लेष्मोच्छ्रयोऽङ्गगुरुता विरसास्यता च।
विण्मूत्र सक्तिरथ तन्द्रिररोचकश्च।
लिङ्गं परस्य तु मदस्य वदन्ति तज्ज्ञा-
स्तृष्णा रुजा शिरसि सन्धिषु चापि भेदः ॥

पानाजीर्णस्य लक्षणम्।

आध्मानमुग्रमथचोद्गिरणं विदाहः
पानेऽजरां समुपगच्छति लक्षणानि।

उद्गिरणं वान्तिरुद्गारो वा। पीयत इति पानं मद्यम्। अजरा अजीर्णत्वम्।

पानविभ्रमस्य लक्षणम् ।

हृद्गात्रतोद कफसंस्रव कण्ठधूम-
मूर्च्छा वमि ज्वर शिरोरुजन प्रदाहाः ।
द्वेषः सुरान्नविकृतिष्वपि तेषु तेषु
तं पानविभ्रममुशन्त्यखिलेन धीराः ॥

अखिलेनेति भावप्रधानो निर्देशः अखिलतयेत्यर्थः ।

मद्यपानज यकृद्रोग ।

मद्यानां सतताभ्यासात तीव्रमद्यनिषेवणात् ।
निरन्नादपि पानाच्च यकृद्रोगा भवन्ति हि ॥
यकृद्रोगाधिकारे तान् सलक्षणचिकित्सितान् ।
पुरासेचनकेभ्यो वो व्यासतोऽहमकीर्त्तयम् ॥

मदात्ययादीनामुपद्रवाः ।

हिक्काज्वरौ वमथु वेपथु पार्श्वशूलाः
कासभ्रमावपि च पानहतं भजन्ते ॥

तेषामरिष्ट लक्षणानि ।

हीनोत्तरौष्ठमतिशीतममन्ददाहं
तैल प्रभास्यमपि पानहत त्यजेत्तु ।
जिह्वौष्ठदन्त मसितं त्वथवापि नील
पीते च यस्य नयने रुधिरप्रभे वा ॥

मदात्ययादीनां चिकित्सा ।

मद्योत्थानाञ्च रोगाणां मद्यमेव हि भेषजम् ।
यथा दहनदग्धानां दहनस्वेदनं हितम् ॥
मिथ्यातिहीन मद्येन यो व्याधिरुपजायते ।
समेनैव निपीतेन मद्येन स हि शाम्यति ॥

मद्यं सौवर्च्चलव्योषयुक्तं किञ्चिज्जलान्वितम्।
जीर्णमद्याय दातव्यं वातपानात्ययापहम्॥
मुद्गयूषः सितायुक्तः स्वादुर्वा पैशितो रसः।
पित्तपानात्यये योज्याः सर्व्वतश्च क्रिया हिमाः॥
मद्यं पुरातनं तत्र शीतवीर्य्यमथापि वा।
द्राक्षामलकतोयाक्तं सितया सह शस्यते॥
पानात्यये कफोद्भूते लङ्घनञ्च यथावलम्।
दीपनीयौषधोपेतं पिवेन्मद्यं समाहितः॥
सर्व्वजे सर्व्वमेवेदं प्रयोक्तव्यं चिकित्सितम्।
आभिः क्रियाभिर्मिश्राभिः शान्तिं याति मदात्ययः॥
मन्थः खर्ज्जूर मृद्वीका वृक्षाम्लाम्लक दाडिमैः।
परूषकैः सामलकैर्युक्तो मद्यविकारनुत्॥
(जले चतुष्पले शीते क्षुस्सं द्रव्यपलं क्षिपेत्।
मृत्पात्रे मर्द्दयेत् सम्यक् तस्माच्च द्विपलं पिवेत्॥)

द्राक्षा कपित्थफल दाडिम पानकं यत्
तत् पानविभ्रमहरं मधुशर्कराढ्यम्॥
पथ्याक्वाथेन संसिद्धं घृतं धात्रीरसेन वा।
सर्पिः कल्याणकं वापि मदमूर्च्छाहरं पिवेत्॥

मद्यं पीत्वा यदि ना तत्क्षणमवलेढि शर्करां सघृताम्।
जातु न मदयति मद्यं मनागपि प्रथितवीर्य्यमपि॥
प्रसङ्गात् कोद्रवादिमदचिकित्सा लिख्यते।
सगुड़ः कुष्माण्डरसः शमयति मदमाशु कोद्रवजम्।
धत्तूरजञ्च दुग्धं सशर्करञ्चाशु पानेन॥
सच्छर्द्दि मूर्च्छातिमारं मद्य पूगफलोद्भवम्।

सद्यः प्रशमयेत् पीतमाकण्ठेर्वारि शीतलम् ॥
जातीफलमद शीघ्रं हन्ति पथ्या निषेविता ।
शीततोयावगाहश्च शर्करा दधियोजिता ।
विभीतमद्य शान्त्यर्थमेतदेव चिकित्सितम् ॥
हिता मदात्यये प्रत्ताः शालि मुद्ग यवाः सिताः ।
पयः पटोलं खर्ज्जूर दाडिमं नारिकेलकम् ॥
द्राक्षा धात्री विचित्रान्नं हृद्यं सद्यं परूषकम् ।
लावतित्तिरिदक्षेण शशाच्छागाविजो रसः ॥
शिशिरः पवनो धारागृह चन्द्रस्य रश्मयः ।
चन्दनालेपनं स्नानं प्रियालिङ्गनमेव च ॥
ताम्बूलं धूमपानञ्च लावण स्वेदनाञ्जने ।
वर्ज्यान्यखिलतीक्ष्णानि व्याधौ मद्यसमुद्भवे ॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
मदात्ययाधिकारः पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

—०—

तत्त्वोन्मादाधिकारः ।

तत्त्वोन्मादस्य स्वरूपम् ।

अहो मम महद्भाग्यं लब्धा यद् ब्रह्मणः कृपा ।
इत्येवं भ्रमजो मोहस्तत्त्वोन्माद इतीरितः ॥

तत्त्वोन्मादो हर्षमौढ्यं ब्रह्ममोहश्च स स्मृतः।
वृथाधीप्रभवो व्याधिरयं सद्भिर्निरूपितः॥
किंरूपं कुत्र वा ब्रह्म नैतज्जानाति कोऽप्यहो।
पुराणैर्दर्शनैर्वा न लब्धं यद् ब्रह्मदर्शनम्॥
एकेशकर्त्तृकं विश्वं वदन्त्यन्ये निरीश्वरम्।
ब्रह्माण्डं ब्रह्मतर्केण व्याकुलं बहुधा वृथा॥
मानं दुरूहं सत्तायामास्तां दूरे दयादिकम्।
अनिर्णीतमनिर्णेयं तदेवमवधारय॥
मदर्थं ब्रह्म कुर्व्वेतज्जह्येनं मम वैरिणम्।
धनं देहि यशो देहि देहि राज्यमकण्टकम्॥
विशालनेत्रां सुदतीं पीनोन्नतपयोधराम्।
नितम्बिनीं क्षीणमध्यां स्मरकेलिकलाविदम्॥
नित्यं नर्म्मप्रियां तन्वीं रम्भोरुं रसिकेश्वरीम्।
मद्व्रतां नित्यसन्तुष्टां सुन्दरीं देहि कामिनीम्॥
इत्यमर्थनमात्रेण ब्रह्म भीतं ससम्भ्रमम्।
भ्रान्तबुद्धे न मन्यस्व प्रार्थितं साधयिष्यति॥
कदाचित् प्रार्थना कापि यदि ते सफला भवेत्।
विद्धि तत् काकतालीयं तत्र ब्रह्म न कारणम्॥
न स्तवैर्हृष्यति ब्रह्म नापि द्वेष्टि च निन्दया।
अस्तिवादी प्रियो नास्य नास्तिवादी न चाप्रियः॥
न मूर्खेऽनादरस्तस्य बहुमानो न पण्डिते।
धनिनो वा भयं नास्य न दरिद्रे च ताडनम्॥
श्वपाके यवने वापि ब्रह्मणे वेदपारगे।
मद्यपे गणिकासक्ते मालातिलकधारिणि॥

शुचौ वाप्यशुचौ साध्व्यां वेश्यायां बालवृद्धयोः।
सर्व्वत्रैव समं ब्रह्म विश्वरूपं सनातनम्॥
एवंभूतस्य तत्त्वेयमिति मत्प्रीतये कृतिः।
तत्त्वोन्माद्यति यस्तस्य व्याधिरुन्माद एव हि॥
(तत्त्वोन्माद इत्यत्र उन्मादशब्दो भावकृता निष्पन्नः।)
प्रायशो बुद्धिहीनानामसतां नीचचेतसाम्।
व्याधिरेषोऽभिजायेत कदाचिन्महतामपि॥

तत्त्वोन्मादस्य निदानम्।

अतिप्रगाढ़ाच्चित्तस्य धर्म्माद्यभिनिवेशनात्।
व्याधिस्तत्त्वोन्मदो नाम जायते वातकोपतः॥

तस्य लक्षणम्।

ब्रह्ममोहे प्रमूढत्वं स्थिरास्पन्दा कनीनिका।
चक्षुरुन्मीलितं सृष्टिगतिरोधोऽथ वाग्मिता॥
दम्भोग्रभावौ विक्षेपो हास्यं चैव्यञ्च रोदनम्
एवम्भूतानि लिङ्गानि तत्त्वोन्मादे भवन्ति हि॥

तस्य चिकित्सा।

स्नायुस्थैर्य्यकरं यद्यत् तथा वातानुलोमनम्।
भेषजं पानमन्नञ्च तत्तदत्र प्रयोजयेत्॥

श्रीखण्डादिचूर्णम्।

श्रीखण्डं शारिवां श्यामां सुशलीं मधुकं विडम्।
फलत्रयं निशाद्वन्द्वमुत्पलं नागकेशरम्॥
मांसीमिक्षुरकं वालसुशीरं गिरिमृत्तिकाम्।
एलां नागबलाञ्चैव भिषगेकत्र चूर्णयेत्॥

पयसा धारयोष्णेन शाणमस्य प्रपाययेत् ।
अनेन नाशमायान्ति तत्त्वोन्मादादयो गदाः ॥

चैतन्योदयरसः ।

हेमाभ्रं मौक्तिकं सूतं गन्धकं जतुकायसी ।
तुगाक्षीरं शशाङ्कञ्च भावयित्वा वराम्भसा ॥
रक्तिमाना वटीः कृत्वा छायायां परिशोषयेत् ।
शतावर्य्यम्भसा शान्त्यै तत्त्वोन्मादस्य पाययेत् ॥
शतधौतघृताभ्यङ्गोऽसमे च मधुसर्पिषी ।
आज्य सलिलमिश्रञ्च ब्रह्ममोहे परौषधम् ॥
कदाचित् ताडनाद्यैश्च ब्रह्ममोहः प्रशाम्यति ।
गदे त्वप्रकृते तस्मिन् प्रहार एव भेषजम् ॥

अप्रकृते कृत्रिमे ।

अपस्मारहरं यच्च वातव्याधिहर तथा ।
घृततैलादिकं सर्व्वं ब्रह्ममोहे प्रशस्यते ॥

अत्र पथ्यापथ्य व्यवस्था ।

धारोष्णं गोपयः शस्त शालयश्च पुरातनाः ।
यवमुद्गतिलाश्चापि निखिलं चानुलोमनम् ॥
परिहासः प्रियैः सार्द्धं प्रियाभिश्च सहासनम् ।
इत्येतानि हितान्यत्र विपरीतान्यशर्म्मणे ॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने तत्त्वोन्मादाधिकारः षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

—— -o-. ——

अचलवाताधिकारः ।

अचलवातस्य स्वरूपम् ।

यथैव संस्थया जन्तुर्मोहमाप्नोति चेत् ततः ।
परतोऽपि तया तिष्ठेत् सापि चेत् क्लेशकृद् भृशम् ॥
स गदोऽचलवाताख्योऽचलसंस्थानमेव च ।
तादवस्थ्यगदश्चापि तथैवापरिवर्त्तकः ॥
वातागतिः समस्थानात् पूर्व्वभावस्थितिस्तथा ।
तथैवापरिवृत्तेश्च मतं नाम चतुष्टयम् ॥

तस्य निदानम् ।

चिन्तनात् क्षीणधातुत्वाद्भयात् सत्त्वस्य संक्षयात् ।
वीजदोषवशाच्चैव जायतेऽपरिवर्त्तकः ॥

तस्य लक्षणम् ।

स्पर्शहानिरचेष्टत्वं पेशीना दृढता तथा ।
मूर्च्छनञ्च विनाक्षेप चिह्नान्यपरिवर्त्तके ॥
असामान्यं गदस्यास्य लिङ्गं प्राक्संस्थया स्थितिः ।
कदाचिच्छ्वासभूयस्त्व धमन्याः क्षुद्रता तथा ॥
पूर्व्वरूपं विना व्याधिः सहसैव प्रकाशते ।
ग्रीवाद्यार्त्तिं शिरःपीडा कदाचिच्चलचित्तता ॥
पूर्व्वरूपत्वेन प्रकाशते इति शेषः ।

अचलवातस्य चिकित्सा।

यथा गदवतश्चित्तं प्रसन्नमवतिष्ठते।
सर्व्वथा तद्विधातव्यं तद्धि मुख्यं चिकित्सितम्॥
शीर्षे शीताम्बुसेकश्च चन्दनादिप्रलेपनम्।
तथा मेषीपयःपानं विधेयं मृदु रेचनम्॥

हिङ्ग्वाद्यं चूर्णम्।

हिङ्गुचन्दनशीतांशु दारु दारुनिशा निशाः।
फलत्रयमुशीरञ्च मधूकं मधुकं मुराम्॥
सञ्चूर्ण्यैकत्र पयसा पिबेच्छीताम्बुना तथा।
अनेनाचलवाताख्यो याति नाशं गदो ध्रुवम्॥

सिन्दूरं पयसा पीत्वा गदी स्वास्थ्यमवाप्नुयात्॥
वातामयहरं यच्च यद्व यन्मूर्च्छाहरं तथा।
तत्तद् विविच्य योक्तव्यं यथादोषानुपानकम्॥

अत्र पथ्यापथ्यानि।

अपस्मारे च मूर्च्छायां तथा वातामयेऽपि च।
यत्पथ्यं यदपथ्यञ्च तत्तदेवात्र सम्मतम्॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
अचलवाताधिकारः सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः।

अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

खञ्जनिकाधिकारः ।

खञ्जनिकस्य निदानम् ।

खञ्जन्यदनसातत्यादनिलो विकृतं गतः ।
सक्थ्नि सञ्जनयेद्व्याधिं घोरं खञ्जनिकाभिधः

खञ्जनीति द्विदलभेदः । तस्या निरन्तरभक्षणात् खञ्जनोरोगः ।

खञ्जनो यामुने देशे बाहुल्येन प्रजायते ।
तस्याः समशनात् तत्र पीड्यन्ते व्याधिना जनाः ॥
वातामयाधिकारे या प्रोक्ता कलायखञ्जता ।
सैवायमिति केचिद्वा केचिद्वान्धोऽभिमन्यते ॥

अस्यानुपशयः ।

शैत्येनार्द्रतया चापि व्याधिरेव विवर्द्धते ॥
स्त्रीभ्यः पुंसामयं व्याधिर्बाहुल्येनाभिजायते ॥

अस्य लक्षणम् ।

सुप्तोत्थितस्योषसि जानुसन्धौ
रुजा च गुर्व्वी च दृढा च जङ्घा ।
ककुद्मती चीणबला ततो ना
सोऽङ्गुष्ठमाक्रम्य चलेत् सुकृच्छ्रम् ॥
वक्रत्वं जानुसन्धेश्च जङ्घायाश्चापि शीर्णता ।
पादसंस्थानवैरूप्यमरतिश्चात्र संभवेत् ॥

अस्य चिकित्सा।

आरोग्यमिच्छता त्याज्यं खञ्जनोद्दिदलाशनम्।
निदानसेविनो यस्मान्न व्याधिर्विनिवर्त्तते॥
वातघ्नं पोषणं यच्च पानमन्नञ्च भेषजम्।
प्रयोज्यमिह तत्सर्व्वं विविच्य भिषजा सदा॥
वलां गन्धतृणं माषां त्रिवृतां कटुरोहिणीम्।
क्वाथयित्वा पिवेत्तोयं खञ्जन्यामयशान्तये॥
वातामयहरं सर्पिस्तैलञ्चात्र प्रयोजयेत्॥

खञ्जनिकारि रसः।

कुपीलुरजतायांसि संभाव्यार्ज्जुनवारिणा।
मुद्गमात्रां वटीं कृत्वा शोषयेत् सूर्य्यरश्मिना॥
पक्षपातं घोरतरं गदं खञ्जनिकं तथा।
रसः खञ्जनिकार्य्याख्यो हरेदाशु न संशयः॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
खञ्जनिकाधिकारोऽष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः।

ऊनषष्टितमोऽध्यायः।

ताण्डवरोगाधिकारः।

हिमवच्छिखरे रम्ये सिद्धर्षिगणसेविते।
सुगन्धिसुमनःशोभिफलवद्बहुपादपे॥
श्रुतद्विजकुले शान्तैः श्वापदैर्बहुभिर्वृते।

वटमूले समासीनमात्रेयं ज्ञानसागरम् ॥
आयुर्व्वेदमहाचार्य्यं तपोदीप्तकलेवरम् ।
उरभ्रो भक्तिमानग्रे कृताञ्जलिरभाषत ॥
कथं ताण्डवरोगस्य जन्म चिह्नानि कानि च ।
कथञ्च स्यात् प्रतीकारः सर्व्वं मे कृपया वद ॥
श्रुत्वैतां प्रार्थनां धीरः शिष्याय शिष्यवत्सलः ।
वचनैर्वक्तुमारेभे व्यक्तार्थैस्तद्दृषीश्वरः ॥

ताण्डवरोगस्य निदानम् ।

आत्रेय उवाच ।
प्रीतोऽस्मि भक्तिमन् वत्स ब्रुवे यच्छ्रोतुमिच्छसि ।
यद् दक्षायावदत् पूर्व्वं ब्रह्मा लोकपितामहः ॥
अत्यातङ्कादतिक्रोधादतिहर्षाद्बलक्षयात् ।
कर्षणात् स्वप्नरोधाच्च विड्बन्धात् क्रिमिसञ्चयात् ॥
आशानाशादभिघातात् स्त्रीणामृतुविपर्य्ययात् ।
कशेरुकामज्जनश्चात्युग्रभावात् प्रजायते ॥
व्याधिस्ताण्डवनामा स प्राणिनां क्लेशकृत् परः ।
अङ्गानां ताण्डवादस्य ताण्डवाख्या बुधैः कृता ॥
कैशोरे वयसि प्रायः स्त्रीणाञ्चापि विशेषतः ।
व्याधिरेषोऽभिजायेत वृद्धानाञ्च बलक्षयात् ॥

ताण्डवरोगस्य लक्षणम् ।

वामबाहुं समारभ्य प्राय आदौ ततोऽपरम् ।
ततः पादौ ततोऽङ्गानि चालयेत् ताण्डवामयः ॥
मुष्टिना किमपि द्रव्यं सम्यग्धारयितुं क्षमः ।
समर्पयितुमास्ये वाप्यदनीयं न ताण्डवी ॥

नृत्यन्निव चलत्येष वीभत्सैर्मुखचेष्टितैः ।
अधीरः सततं तिष्ठेन्निद्रायां कम्पवर्ज्जितः ॥
वीभत्सैर्मुखचेष्टितैरुपलक्षितः ।

ताण्डवरोगस्य चिकित्सा ।

बृंहणं रेचनञ्चैव वह्नेर्बलविवर्द्धनम् ।
औषधं पानमन्नञ्च प्रयोज्यं ताण्डवे गदे ॥
क्रिमिसञ्चयसम्भूते कार्य्यं क्रिमिविनाशनम् ।
रजोरोधभवे व्याधौ रजसस्तु प्रवर्त्तनम् ॥
श्यामामनन्तां मधुकं त्रिवृतां चन्दनद्वयम् ।
एलाद्वयं तथा धात्रीं क्वाथयित्वा जलं पिवेत् ॥
अनेन प्रशमं याति ताण्डवाख्यो गदो ध्रुवम् ॥

ताण्डवारि लौहम् ।

दारु रामठ कर्पूर यशदायो यथोत्तरम् ।
प्रगृह्य चतुरावृत्त्या विभाव्य विजयाम्बुना ॥
कुपीलुजकषायेण पार्थस्य स्वरसेन च ।
षड्रक्तिकां वटीं कृत्वा युञ्ज्यात् ताण्डवशान्तये ॥

अत्र पथ्यादि ।

बृंहणं पानमन्नञ्च स्नानं स्रोतस्वतीजले ।
शयनं क्लेशशून्यं यत् कर्म्म तच्चेह शर्म्मणे ॥
कर्षणाद्यखिलं प्रोक्तमशुभाय पुरातनैः ॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
ताण्डवाधिकारे ऊनषष्टितमोऽध्यायः ।

षष्टितमोऽध्यायः ।

-o-

स्नायुशूलाधिकारः ।

स्नायुशूलस्य स्वरूपम् ।

स्नायुष्वतीव या घोरा तच्छाखास्वपि वा पुनः ।
वेदना स्नायुशूलाख्या सा भवेत् प्राणपीड़नी ॥

व्याधेः स्थानम् ।

वाह्वोः शीर्षास्तथा सक्थ्नोरन्यस्याङ्गस्य वा पुनः ।
त्वचो निम्नस्थितास्वेव वस्नसासु गदो भवेत् ॥

वस्नसासु स्नायुषु ।

शूलोऽयं निखिलाङ्गेषु भवेत् तीव्ररुजाकरः ।
विशिष्टाङ्गभवस्यास्य विशिष्टाख्या च वर्त्तते ॥
ऊर्द्धभेदार्द्धभेदौ चाप्यधोभेदस्तथैव च ।
मुण्डमुण्डार्द्धकस्फिग्जगदानामभिधाः क्रमात् ॥

तत्रोर्द्धभेदस्य निदानम् ।

बलरक्तक्षयाद्वापि वृक्कमस्तिष्कदोषत' ।
अजीर्णाद् दशनव्याधेरूर्द्धभेदो गदो भवेत् ॥

तस्य लक्षणम् ।

ललाटेऽक्षिपुटे निम्ने गण्डे नस्योष्ठ एव च ।
जिह्वापार्श्वेऽधरे दन्ते शूलवद् दाहवच्च या ॥
एकस्मिन् प्रायशः पार्श्वे वेदना मुखमण्डले ।
ऊर्द्धभेदाख्यया सोक्ता गदज्ञैः क्रमैधिनी ॥

क्रमैधिनी क्रमशो वर्द्धिता ।

अस्यानुपशयः।

शीतानिलस्य संस्पर्शाद् देहकम्पाच्च वर्द्धते।
स्नायुभेदस्य विकृतिरङ्गभेदे भवेद् गदः॥

अर्द्धभेदस्य निदानम्।

आर्द्रस्थानस्थितेश्चापि शीतयोगाद् बलक्षयात्।
अर्द्धभेदः प्रजायेत दुष्टवाताम्बुसेवनात्॥

तस्य लक्षणम्।

यार्द्धं व्याप्य भवेत् तीव्रा वेदना मुखमण्डले।
वामे च प्रायशः पार्श्वे सार्द्धभेदः प्रकीर्त्त्यते॥
वाणेनेव शिरोविद्धं व्यथतेऽति सुदारुणम्।
कदाचित् क्रममालम्ब्य विरामश्चात्र वा महान्॥
बाहुल्येन च नारीणां व्याधिरेष प्रजायते।
प्रादुर्भावो वयःस्थस्य यौवने ह्यधिको मतः॥

अधोभेदस्य निदानम्।

विड्विरोधाच्छ्रमाच्छीताद् दौर्ब्बल्यादामवाततः।
आर्द्रस्थानस्थितेर्गर्भदोषात् स्यान्निम्नभेदकः॥

निम्नभेदकः अधोभेदः।

तस्य लक्षणम्।

स्फिच्यूरुजानुसन्ध्योश्च पश्चिमे च क्वचित् पदे।
जङ्घायां वापि यच्छूलमधोभेदः स उच्यते॥
एकस्मिन् प्रायशः सक्थ्नि शूलोऽयं स्याच्छिरावली।
बाहुल्येनैव वयसि प्रौढ एव प्रजायते॥

स्नायुशूलस्य चिकित्सा।

यदग्नेर्दीपनं किञ्चिद् यद् वा स्याद् बलवर्द्धनम्।
वातानुलोमनं यच्च स्नायुशूले तदौषधम्॥

स्नायुशूलहरं चूर्णम्।

एलाद्वयमुशीरञ्च चन्दनं शारिवाद्वयम्।
मेदाद्वन्द्वं निशाद्वन्द्वं गुडूचीं विश्वभेषजम्॥
फलत्रयं यमानीञ्च रौप्यं सर्व्वसमं तथा।
एकीकृत्य वल्लमानं पाययेद् गव्यसर्पिषा॥
स्नायुशूलहरं नाम चूर्णमेतद्धरेद्ध्रुवम्।
निखिलं स्नायुशूलञ्च सर्व्वान् वातामयांस्तथा॥

मिहिरोदयो रसः।

माक्षिकं रजतं लौहं सिन्दूरं दन्तिवारिणा।
भावयित्वा विमर्द्याथ कृत्वा रक्तिमिता वटीः॥
एकैकां खादयेदासां त्रिफलाम्भिरहर्म्मुखे।
मिहिरोदयनामायं स्नायुशूलं रसो हरेत्॥

प्रयोज्यं दारु गरल मर्द्दभेद प्रशान्तये।
विरतौ तत् प्रयोक्तव्यं न प्रकोपे कदाचन॥
मदिरामृतसाराख्यं लौहं चोदः कुपीलुजः।
सेव्यान्येतानि विधिना स्नायुशूलस्य शान्तये॥
स्वेदसेक प्रलेपांश्च स्नायुशूलेषु योजयेत्।
तीव्रं विरेचनञ्चात्र विदध्यान्मलसञ्चये॥
घृत तैलादिकं योज्यमनिलामय नाशनम्।
स्नायुशूलेषु सर्व्वेषु भेषजञ्च रसायनम्॥

अत्र पथ्यापथ्य विधिः।

यत् पथ्यं यदपथ्यञ्च वातव्याधौ प्रकीर्त्तितम्।
तथैव स्नायुशूलेषु निर्णीतं विबुधैरिति॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने।
स्नायुशूलरोगाधिकारः षष्टितमोऽध्यायः।

एकषष्टितमोऽध्यायः।

—:-o-:—

क्लोमरोगाधिकारः।

प्लीहाक्षुद्रान्त्रयोर्मध्यमन्नपाकादिकर्म्मणि।
सहायभूतमध्यास्ते क्लोम तच्च तिलाभिधम्॥
गुर्व्वतिस्निग्ध भोज्यैश्चाप्यभिघातादिभिस्तथा।
वृद्धिस्तस्य मृदुत्वञ्च तत्र शोणितसञ्चयः॥
विद्रधिर्वा भवेत्तत्र व्याधयोऽन्ये च दारुणाः।
एवं विकृतिमापन्ने तिलके वह्निसंक्षयः॥
उत्क्लेशो वमनं कार्श्यं पाण्डुता सदनं भ्रमः।
ऊर्द्धोदरे तथा तीव्रा काठिन्यमपि चोष्णता॥
शूलाध्मान प्रसेकाश्च विद्रधौ महतो च हट्।
शिला चाप्यश्मरीतुल्या सुकष्टाप्यत्र जायते॥

तस्य चिकित्सा।

यद्वह्नेर्दीपनं यच्च मारुतस्यानुलोमनम्।
अन्नपानौषधं सर्व्वं तत्तत् क्लोम्नातुरे हितम्॥

अभयादिक्काथः।

अभयामलकं दारु धन्याकं विश्वभेषजम्।
द्राक्षा च शारिवेत्येषां क्काथः क्लोमगदापहः॥

यो यः समाश्रयेद्व्याधिः क्लोम्नि तं तमवेक्ष्य च।
क्रियां संसाधयेद् वैद्यो यथादोषं यथाबलम्॥
सुरेन्द्रमोदकश्चैव रसश्च शशिशेखरः।
क्लोमरोगे प्रयोक्तव्यं विविच्य भिषजा सदा।
सुरेन्द्राभ्रवटी चैव वातपित्तहरं च यत्॥

तत्र पथ्यापथ्यानि।

अनुग्राण्यन्नपानानि क्लोमामयनिपीड़ितः।
सेवेतोग्राणि सर्व्वाणि यत्नतः परिवर्ज्जयेत्॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
क्लोमरोगाधिकार एकषष्टितमोऽध्यायः।

द्विषष्टितमोऽध्यायः।

हृक्कामयाधिकारः।

हृक्कामयस्य पूर्व्वरूपम्।

त्वग्रुक्षोष्णा वेगवती धमनी कठिना तथा।
निद्रानाशो वह्निमान्द्यं शोथोऽक्ष्णि च मुखे पदे॥
हृक्कामयस्य पूर्व्वाणि रूपाण्याहुर्भिषग्वराः॥

वृक्कामयस्य लक्षणम् ।

रक्ताल्पत्वान्मुखस्य स्यात् पाण्डुत्वं कटिवेदना ।
त्वक् शुष्का स्वेदहीना च धमनी द्रुतगामिनी ॥
वह्निमान्द्यमजीर्णञ्च भक्तद्वेषो व्यथोदरे ।
अम्लोद्गारस्तथा च्छर्दिर्हृद्वेपः श्वासकृच्छ्रता ॥
मूत्राल्पत्वं सदा वेगो विशेषान्निशि जायते ।
मूत्रकाले च शिश्नाग्रे मनाग्दाहोऽनुभूयते ॥
वृक्कयोर्विकृतिश्चास्मिन् विशेषाज्जायते गदे ।
यत्नतश्चौषधाद्वापि सा सदैव प्रजायते ॥
कर्णनादो दृष्टिदोषः शिरोग्रीवांसवेदना ।
शाखासु गौरवं मूर्च्छा वृक्करोगस्य लक्षणम् ॥

वृक्कामयस्य निदानम् ।

रक्तस्य परिवृत्त्या हि जायते वृक्कवैकृतम् ॥

अस्य चिकित्सा ।

यन्मूत्रलं शोणितशोधनञ्च
यत् पोषणं वह्निविवर्द्धनञ्च ।
वृक्कस्य रोगे परियोजयेत् तद्
व्याधेर्बलं वीक्ष्य भिषग् विधिज्ञः ॥
रसो विवर्द्धयेद्व्याधिमतस्तं नेह योजयेत् ॥

सर्व्वतोभद्रा वटी ।

हेमरौप्याभ्रलौहानि जतु गन्धक माक्षिकम् ।
वटीं रक्तिमितां कुर्य्याद्विमर्द्य वरुणाम्भसा ॥
वटीयं सर्व्वतोभद्रा निखिलान् वृक्कजान् गदान् ।

हरेद्धस्तिभवांश्चापि शूलं वीर्य्यञ्च वर्द्धयेत् ॥
रसायनाधिकारोक्तान्योपधान्यत्र योजयेत् ॥
न चास्ति शमने किञ्चिन्निर्द्दिष्टमस्य भेषजम् ।
पथ्यैर्वल्यैः सुपाच्यैश्च भिषगेनं प्रयापयेत् ॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
वृक्कामयाधिकारो द्विषष्टितमोऽध्यायः ।

त्रिषष्टितमोऽध्यायः ।

मूत्रकृच्छ्राधिकारः ।

मूत्रकृच्छ्रस्य विप्रकृष्टं निदानम् ।

व्यायामतीक्ष्णौषध रूक्षमद्य-
प्रसङ्गनृत्यद्रुत पृष्ठयानात् ।
आनूपमत्स्याध्यशनानजीर्णात्
स्युर्मूत्रकृच्छ्राणि नृणां तथाष्टौ ॥

तीक्ष्णौषधं राजिका शूरणादियुक्तम् । रूक्षेति मद्यविशेषणम् । प्रसङ्गः सन्ततं सेवा । नृत्यं नर्त्तनम् । नित्येति द्वितीयः पाठः । द्रुतपृष्ठयानात् अश्वादिना गमनात् । आनूपं प्रचुरजलदेशस्तत्सम्भवो मत्स्यः । अष्टौ वातिक-पैत्तिक-श्लैष्मिक-सान्निपातिक-शल्यज-पुरीषज-शुक्रजाश्मरीजानि ।

मूत्रकृच्छ्रस्य सम्प्राप्तिर्लक्षणञ्च।

पृथङ्मलाः स्वैः कुपिता निदानैः
सर्व्वेऽथवा कोपमुपेत्य वस्तौ।
मूत्रस्य मार्गं परिपीडयन्ति
यदा तदा मूत्रयतीह कृच्छ्रात्॥

वातिकमूत्रकृच्छ्रस्य लक्षणम्।

तीव्रा च रुग् वङ्क्षणवस्तिमेढ्रे
स्वल्पं मुहुर्मूत्रयतीह वातात्॥

पैत्तिकस्य तस्य लक्षणम्।

पीतं सरक्तं सरुजं सदाहं
कृच्छ्रं मुहुर्मूत्रयतीह पित्तात्॥

कृच्छ्रमिति क्रियाविशेषणम्।

श्लैष्मिकस्य लक्षणम्।

वस्तेः सलिङ्गस्य गुरुत्वशोथौ
मूत्रं सपिच्छं कफमूत्रकृच्छ्रे॥

सान्निपातिकस्य लक्षणम्।

सर्व्वाणि रूपाणि तु सन्निपाताद्
भवन्ति तत् कृच्छ्रतमं हि कृच्छ्रम्॥

शल्यजस्य लक्षणम्।

मूत्रवाहिषु शल्येन क्षतेष्वभिहतेषु च।
मूत्रकृच्छ्रं तदाघाताज्जायते भृशदारुणम्॥
वातकृच्छ्रेण तुल्येन तस्य लिङ्गानि निर्द्दिशेत्॥

मूत्रवाहिषु स्रोतःसु शल्येन कण्टकादिना क्षतेषु सक्षतीकृतेषु अथवा अभिहतेषु मुष्ट्यादिभिरभिहतेषु तद्घाघातात् मूत्रमार्गाघातात्।

पुरीषजस्य लक्षणम्।

शकृतस्तु प्रतीघाताद्वायुर्विगुणतां गतः।
आध्मानं वातशूलञ्च मूत्रसङ्गं करोति च॥

शुक्रजस्य लक्षणम्।

शुक्रे दोषैरुपहते मूत्रमार्गे विधाविते।
सशुक्रां मूत्रयेत् कृच्छ्राद्वस्तिमेहनशूलवान्॥

उपहते दूषिते।

अश्मरीजस्य लक्षणम्।

अश्मरीहेतु तत्पूर्व्वं मूत्रकृच्छ्रमुदाहरेत्॥

अश्मरी हेतुर्यस्य तत् अश्मरीहेतुकम्। तत्पूर्व्वं अश्मरीपूर्व्वं अश्मरीकृच्छ्रमित्यर्थः। अश्मरीहेतुकञ्चापि मूत्रकृच्छ्रमुदाहृतम्। इतिभावप्रकाशः।

अश्मरी शर्करा चैव तुल्यसम्भवलक्षणे।
विशेषेण शर्करायाः शृणु कीर्त्तयतो मम॥
पच्यमानाश्मरी पित्ताच्छोष्यमाणा च वायुना।
विमुक्तकफसन्धाना क्षरन्ती शर्करा मता॥

सुश्रुते शर्कराजमपि मूत्रकृच्छ्रमुक्तं अत्र तु तस्य नवमसंख्या निरासार्थमाह अश्मरी शर्करा चैवेत्यादि। सम्भवः कारणं तुल्ये सम्भव लक्षणे ययोस्ते। पित्तेन पच्यमाना मूत्रशुक्रश्लेष्मसंहितः। प्रथम पित्तेन इन्धनकर्म्मणा पच्यमाना पश्चाद्वातेन शोषिता कफेनाश्लिष्टा अश्मरी सैव विमुक्तकफसन्धाना

त्यक्तकफाश्लेषा सती शर्कराकृपा मूत्रमार्गात् चरन्ती शर्करा मता। एवावता किञ्चिदेव भेदः।

शर्करायाः उपद्रवाः।

हृत्पीडा वेपथुः शूलं कुक्षावग्निश्च दुर्ब्बलः।
तया भवति मूर्च्छा च मूत्रकृच्छ्रञ्च दारुणम्॥
तया शर्करया।

मूत्रकृच्छ्रस्य चिकित्सा।

अभ्यञ्जनस्नेहनिरूहवस्ति-
स्वेदोपनाहोत्तरवस्तिसेकान्।
स्थिरादिभिर्वातहरैश्च सिद्धाम्
दद्याद्रसांश्चानिलमूत्रकृच्छ्रे॥
अमृतां नागरं धात्रीं वाजिगन्धाञ्च गोक्षुरम्।
क्वाथयित्वा पिवेद्वातमूत्रकृच्छ्री समाक्षिकम्॥
सेकावगाहाः शिशिराः प्रदेहा-
ग्रैष्मो विधिर्वस्तिपयो विरेकाः।
द्राक्षा विदारीक्षुरसो घृतञ्च
शस्तानि पित्तप्रभवे च कृच्छ्रे॥
तृणपञ्चकनिर्य्यूहस्तेन सिद्ध पयोऽथवा।
पित्तकोपसमुद्भूतं मूत्रकृच्छ्रं विनाशयेत्॥
शतावरीरसः पीतः मसितः पित्तकृच्छ्रनुत्॥
क्षारोष्ण तीक्ष्णौषधमन्नपानं
स्वेदो यवान्नं वमनं निरूहः।
तक्रञ्च तिक्तौषधसिद्धतैल-
मभ्यङ्गपानं कफमूत्रकृच्छ्रे॥

तक्रेण युक्तं सितिवारकस्य
वीजं पिवेन्मूत्रविघातहेतोः ।
पिवेत् तथा तण्डुलधावनेन
प्रवालचूर्णं कफमूत्रकृच्छ्रे ॥

त्रिदोषघ्नो विधिः कार्य्यो मूत्रकृच्छ्रे त्रिकात्मिके ॥
मूत्रकृच्छ्रेऽभिघातोत्थे वातकृच्छ्रक्रिया हिता ॥
वस्तिः स्वेदस्तथाभ्यङ्गो मूत्रकृच्छ्रे पुरीषजे ॥
लेह्यं शुक्रविवन्धोत्थे शिलाजतु समाक्षिकम् ॥

त्रिकण्टकारग्वधदर्भकाश-
दुरालभा पर्व्वतभेद पथ्याः ।
निघ्नन्ति पीता मधुनाश्मरीजं
सम्प्राप्तमृत्योरपि मूत्रकृच्छ्रम् ॥

इर्व्वारुत्रपुषीवीजकल्कस्तु सितया सह ।
स्थलपद्मरसो वापि सेवितो मूत्रकृच्छ्रनुत् ॥
घृतं त्रिकण्टकाद्यञ्च मूत्रकृच्छ्रान्तको रसः ।
भेषजान्येवमादीनि शर्म्मणे मूत्रकृच्छ्रिणाम् ॥

अत्र पथ्यापथ्यानि ।

अन्नपानमनुग्रं यन्मूत्रलञ्चानुलोमनम् ।
हितमत्र विजानीयाद्विपरीतं सुखाय न ॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
मूत्रकृच्छ्राधिकारस्त्रिषष्टितमोऽध्यायः ।

चतुःषष्टितमोऽध्यायः ।

—— ०: ——

मूत्राघाताधिकारः ।

मूत्राघातस्य निदानम् ।

जायन्ते कुपितैर्दोषैर्मूत्राघातास्त्रयोदश ।
प्रायो मूत्रविघाताद्यैर्वातकुण्डलिकादयः ॥

मूत्रकृच्छ्रमूत्राघातादयोरयं भेदः । मूत्रकृच्छ्रे कृच्छ्रत्वमतिशयितं ईषद्विवन्धः, मूत्राघाते तु विवन्धो बलवान् कृच्छ्रत्वमल्पम् । मूत्रविघाताद्यैर्मूत्रवेगधारणादिभिः । आद्यशब्देन पुरीषशुक्रवेगविघातादीनां रूक्षाशनादीनाञ्च ग्रहणम् । वातकुण्डलिकादयस्त्रयोदशविकाराः मूत्राघातसामान्याख्यया उच्यन्ते ।

वातकुण्डलिका ।

रौक्ष्याद्वेगविघाताद् वा वायुर्वस्तौ सवेदनः ।
मूत्रमाविश्य चरति विगुणः कुण्डलीकृतः ॥
मूत्रमल्पाल्पमथवा सरुजं संप्रवर्त्तते ।
वातकुण्डलिकां तान्तु व्याधिं विद्यात् सुदारुणम् ॥

रौक्ष्यात् कायस्य । वेगविघातात् मूत्रादिवेगनिरोधात् । आविश्य आवृत्य मूत्रमिति रौक्ष्यादिभिर्वेगविघातादिभिश्च विगुणो दुष्टः कुण्डलीकृतः आवर्त्तवद्वस्तावेव भ्रमंस्तिष्ठति ।

अष्ठीला ।

आध्मापयन् वस्तिगुदं रुद्ध्वा वायुश्चलोन्नताम् ।
कुर्य्यात् तीव्रार्त्तिमष्ठीलां मूत्रविण्मार्गरोधिनीम् ।

वायुः वस्तिगुदं रुद्धा तदन्तर्गतं मूत्रं मलञ्च निरुध्य वस्तिं गुदञ्च आध्मापयन् आध्मातं कुर्व्वन् अष्ठीलां अष्ठीलातुल्यं ग्रन्थिं कुर्य्यात्। चलोन्नतां चलामुन्नताञ्च।

वातवस्तिः।

वेगं विधारयेद् यस्तु मूत्रस्याकुशलो नरः।
निरुणद्धि मुखं तस्य वस्तेर्वस्तिगतोऽनिलः॥
मूत्रसङ्गो भवेत्तेन वस्तिकुक्षिनिपीडितः।
वातवस्तिः स विज्ञेयो व्याधिः कृच्छ्रप्रसाधनः॥

अकुशलो मूर्खः। तस्य पुरुषस्य वस्तेर्मुखं निरुणद्धि। वस्तिकुक्षिनिपीडितः वस्तौ कुक्षौ च निपीड़ितः संपिण्डितो वायुरिति सम्बन्धः।

मूत्रातीतः।

चिरं धारयतो मूत्रं त्वरया न प्रवर्त्तते।
मेहमानस्य मन्दं वा मूत्रातीतः स उच्यते॥

मूत्रजठरः।

मूत्रस्य वेगेऽभिहते तदुदावर्त्तहेतुकम्।
अपानः कुपितो वायुरुदरं पूरयेद् भृशम्॥
नाभेरधस्तादाध्मानं जनयेत् तीव्रवेदनाम्।
तन्मूत्रजठरं विद्यादधोवस्तिनिरोधजम्॥

तदुदावर्त्तहेतुकमिति तदुदावर्त्तो मूत्रवेगधारणजनितोदावर्त्तः स एव हेतुर्यस्य आध्मानस्य तदाध्मानं कुर्य्यात्। तदुदावर्त्तहेतुकः इति पाठे हेतुरेव हेतुकः स्वार्थे कन् ततः तदुदावर्त्तस्य हेतुकः कारणम्। अपानो वायुः आध्मानादिकं कुर्य्यादित्यर्थः। अथवा तदुदावर्त्तो हेतुर्यस्य कुपितस्य अपानस्य

अपानकोपस्येति यावत्। कुपितोऽपानः अपानकोपश्चेति द्वयोस्तुल्यार्थत्वमेव। अधोवस्तिनिरोधजं वस्तेरधोदेशे विबन्धकारकम्।

मूत्रोत्सङ्गः।

वस्तौ वाप्यथवा नाले मणौ वा यस्य देहिनः।
मूत्रं प्रवृत्तं सज्जेत सरक्तं वा प्रवाहतः॥
स्रवेच्छनैरल्पमल्पं सरुजं वाथ नीरुजम्।
विगुणानिलजो व्याधिः स मूत्रोत्सङ्गसंज्ञितः॥

नाले मेढ्रे। मणौ मेहनग्रन्थौ। सज्जेत निरुद्धं स्यात्। सरक्तं प्रवाहतः कण्ठहृद्बलेन सशब्द मूत्रपुरीषवातानामधःप्रेरणं प्रवाहणं तेन कुपितेन वायुना वस्त्यादिभेदात् सरक्तं मूत्रं स्रवेदित्यर्थः।

मूत्रक्षयः।

रूक्षस्य क्लान्तदेहस्य वस्तिस्थौ पित्तमारुतौ।
मूत्रक्षयं सरुग्दाहं जनयेतां तदाह्वयम्॥
तदाह्वयं मूत्रक्षयसंज्ञितम्।

मूत्रग्रन्थिः।

अन्तर्वस्तिमुखे वृत्तः स्थिरोऽल्पः सहसा भवेत्।
अश्मरीतुल्यरुग्ग्रन्थिर्मूत्रग्रन्थिः स उच्यते॥

अन्तर्वस्तिमुखे वस्तिमुखस्याभ्यन्तरे अल्पः क्षुद्रामलकप्रमाणः। ननु स्थानवेदनाकारणानामभिन्नत्वेऽपि अश्मर्या सह अस्य को भेदः? उच्यते। अश्मरी क्रमशः सञ्चयेन स्यात् अयन्तु सहसा भवेदिति भेदः। अपरो भेदः। अश्मर्यां पित्तादिकं कुप्यति अत्र तु रक्तमेव। यत उक्तं तन्त्रान्तरे "रक्तं

वातकफाद्दुष्टं वस्तिद्वारे सुदारुणम्। ग्रन्थिं कुर्य्यात् सकृच्छ्रेण सृजेन्मूत्रं तदावृतम्" ॥ इति।

मूत्रशुक्रः।

मूत्रितस्य स्त्रियं यातो वायुना शुक्रमुद्धतम्।
स्थानाच्च्युतं मूत्रयतः प्राक् पश्चाद्वा प्रवर्त्तते ॥
भस्मोदकप्रतीकाशं मूत्रशुक्रं तदुच्यते ॥

मूत्रितस्य मूत्रवेगयुक्तस्य शुक्रं स्थानात् स्वस्थानाच्च्युतं पश्चाद्वायुना उद्धतं ऊर्द्ध्वं नीतं सत्, भस्मोदकप्रतीकाशं भस्म-सहितजलसदृशं प्रवर्त्तते। तत् मूत्रशुक्रं उच्यते।

उष्णवातः।

व्यायामाध्वातपैः पित्तं वस्तिं प्राप्यानिलान्वितम्।
वस्तिं मेढ्रं गुदञ्चैव प्रदहत् स्रावयेदधः ॥
मूत्रं हारिद्रमथवा सरक्तं रक्तमेव वा।
कृच्छ्रात् पुनः पुनर्जन्तोरुष्णवातं वदन्ति तम् ॥

सरक्तमीषल्लोहितम्।

मूत्रसादः।

पित्तं कफो द्वावपि वा संहन्येतेऽनिलेन चेत्।
कृच्छ्रान्मूत्रं तदा पीतं श्वेतं रक्तं घनं सृजेत् ॥
सदाहं रोचनाशङ्खचूर्णवर्णं भवेच्च तत्।
शुष्कं समस्तवर्णं वा मूत्रसादं वदन्ति तम् ॥

संहन्येते घनीक्रियेते। शुष्कमल्पम्। समस्तवर्णं उक्त-सकलवर्णयुक्तम्।

विड्विघातः।

रूक्षदुर्ब्बलयोर्वातेनोदावर्त्तं शकृद् यथा।
मूत्रस्रोतोऽनुपद्येत विट्संसृष्टं तदा नरः॥
विड्गन्धं मूत्रयेत्कृच्छ्राद्विड्विघातं विनिर्द्दिशेत्॥

उदावर्त्तं ऊर्द्धं नीतम्। विड्गन्धमित्यत्र वाशब्दो योजनीयः।

वस्तिकुण्डलम्।

द्रुताध्वलङ्घनायासैरभिघातात् प्रपीड़नात्।
स्वस्थानाद्वस्तिरुद्वृत्तः स्थूलस्तिष्ठति गर्भवत्॥
शूलस्पन्दनदाहार्त्तो विन्दुं विन्दुं स्रवत्यति।
पीडितस्तु सृजेद्धारां संस्तम्भोद्वेष्टनार्त्तिमान्॥
वस्तिकुण्डलमाहुस्तं घोरं शस्त्रविषोपमम्।
पवनप्रबलं प्रायो दुर्निवारमबुद्धिभिः॥
तस्मिन् पित्तान्विते दाहः शूलं मूत्रविवर्णता।
श्लेष्मणा गौरवं शोथः स्निग्धं मूत्रं घनं सितम्॥

द्रुताध्वलङ्घनं शीघ्रं मार्गचलनम्। उद्वृत्तः उत्थितः। स्पन्दनं किञ्चिच्चलनम्। घोरं मारकम्।

श्लेष्मरुद्धविलो वस्तिः पित्तोदीर्णो न सिध्यति।
अविभ्रान्तविलः साध्यो न च यः कुण्डलीकृतः॥
स्याद्वस्तौ कुण्डलीभूते तृण्मोहः श्वास एव च॥

विलं वस्तिमुखरन्ध्रम्। पित्तोदीर्णः उपचितपित्तः। अविभ्रान्तविलः कफेन अनावृतविलः न च कुण्डलीकृतः स साध्यः। एतेन कुण्डलीभूतोऽसाध्यः। कुण्डलीभूतस्य अयमर्थः कफेन विलावरोधात् तत्र वातः कुण्डलाकारेण तिष्ठतीत्यर्थः।

मूत्राघातस्य चिकित्सा।

मूत्राघातान् यथादोषं मूत्रकृच्छ्रहरैर्जयेत्।
वस्तिमुत्तरवस्तिञ्च दद्यात् स्निग्धं विरेचनम्॥
कल्कमिर्व्वारुवीजानामक्षमात्रं ससैन्धवम्।
धान्याम्लयुक्तं पीत्वैव मूत्राघाताद्विमुच्यते॥
यवक्षारं गुड़ोन्मिश्रं पिवेत् पुष्पफलोद्भवम्।
रस मूत्रविवन्धघ्नं शर्कराश्मरिनाशनम्॥
सपत्रफलमूलस्य क्वाथं गोक्षुरकस्य च।
पिवेन्मधुसितायुक्तं मूत्राघातादिरोगनुत्॥
शृतशीतपयोऽन्नाशी चन्दनं तण्डुलाम्बुना।
पिवेत् सशर्करं श्रेष्ठमुष्णवातविनाशनम्॥
धान्यगोक्षुरकक्वाथकल्कयुक्तं घृतं हितम्।
मूत्राघाते मूत्रदोषे शुक्रदोषे च दारुणे॥
उशीराद्यभिधं तैलं मूत्रघातप्रशान्तिकृत्॥
मूत्रकृच्छ्रेऽश्मरीरोगे भेषजं यत् प्रयुज्यते।
मूत्राघातेषु सर्व्वेषु तद्युञ्ज्याद्देशकालवित्॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
मूत्राघाताधिकारश्चतुःषष्टितमोऽध्यायः।

पञ्चषष्टितमोऽध्यायः।

——.-०-.——

अश्मर्य्यधिकारः।

अश्मर्य्या निदानम्।

वातपित्तकफैस्तिस्रश्चतुर्थी शुक्रजापरा।
प्रायः श्लेष्माश्रयाः सर्व्वा अश्मर्य्यः स्युर्यमोपमाः॥

श्लेष्माश्रया' श्लेष्मसमवायिकारणाः शुक्रजां विना। शुक्रजायास्तु शुक्रस्यैव समवायिकारणत्वात्। अन्ये तु शुक्राश्मर्य्यामपि कफकारणत्वमिच्छन्ति। प्रायः शब्दश्चात्र विशेषार्थः। यमोपमाः चिकित्सां विना।

अश्मर्य्याः सम्प्राप्तिः।

विशोषयेद्वस्तिगतं सशुक्रं
मूत्रं सपित्तं पवनः कफं वा।
यदा तदाश्मर्य्युपजायते तु
क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गोः॥

पवनो वस्तिगतं सशुक्रं मूत्रं सपित्तं कफं वा शोषमुपनयेत् यदा तदाश्मरी भवति। क्रमेण क्रमशो वर्द्धमाना गोः पित्तेषु रोचनेवेत्यन्वयः।

अश्मरीणां पूर्व्वलक्षणम्।

नैकदोषाश्रयाः सर्व्वा अथासां पूर्व्वलक्षणम्।
वस्त्याध्मानं तदासन्नदेशेषु परितोऽतिरुक्॥
मूत्रे वस्तसगन्धत्वं मूत्रकृच्छ्रं ज्वरोऽरुचि॥

नैकदोषाश्रयास्त्रिदोषजाः। वस्तश्छगलकः।

तासां सामान्यं लक्षणम् ।

सामान्यलिङ्गं रुङ्नाभिसेवनीवस्तिमूर्द्धसु ।
विशीर्णधारं मूत्रं स्यात् तया मार्गनिरोधने ॥
तद्व्यपायात् सुखं मेहेदच्छं गोमेदकोपमम् ।
तत्संक्षोभात् क्षते सास्रमायासाच्चातिरुग्भवेत् ॥

वस्तिमूर्द्धा नाभेरधोदेशः । विशीर्णधारं सविच्छेदधारम् । तया अश्मर्य्या । मार्गः मूत्रवाहिस्रोतः । तद्व्यपायात् कदाचित् वायुना अश्मर्य्या मूत्रमार्गादन्यत्र गमनात् । मेहेत् मूत्रयेत् । गोमेदकोपमं गोमेदको मणिः किञ्चिल्लोहितस्तद्वर्णम् । तत्संक्षोभात् तस्या अश्मर्य्याः सञ्चारात् घर्षणेन मूत्रवहे स्रोतसि क्षते जाते सास्रं सरक्तं मेहेत् । आयासात् प्रवाहनादिजनितात् ।

वातोल्वणाया अश्मर्य्या लक्षणम् ।

तत्र वाताद्भृशं चार्त्तो दन्तान् खादति वेपते ।
गृह्णाति मेहनं नाभिं पीडयत्यनिशं क्वणन् ॥
सानिलं मुञ्चति शकृन्मुहुर्मेहति विन्दुशः ।
श्यावारुणाश्मरी चास्य स्याच्चिता कण्टकैरिव ॥

क्वणन् आर्त्तनादं कुर्व्वन् । सानिलं सशब्दं मूत्रप्रवृत्त्यर्थं कृतातिकुन्थनात् ।

पित्तोल्वणाया लक्षणम् ।

पित्तेन दह्यते वस्तिः पच्यमान इवोष्मणा ।
भल्लातकास्थिसंस्थाना रक्ता पीतासिताश्मरी ॥

कफोल्वणाया लक्षणम् ।

वस्तिर्निस्तुद्यत इव श्लेष्मणा शीतलो गुरुः ।
अश्मरी महती श्लक्ष्णा मधुवर्णाथवा सिता ॥

शुक्राश्मर्य्या निदानम्।

शुक्राश्मरी तु महतां जायते शुक्रधारणात्॥

अव्ययानामनेकार्थत्वात् तुशब्दोऽत्रावधारणार्थः। तेन महतामेव न तु बालानां वक्ष्यमाणसम्प्राप्तेरसम्भवात्। न च शुक्राभावो वाच्यः। तर्हि षड्धातुत्वं स्यात्।

शुक्राश्मर्य्याः सम्प्राप्तिः।

स्थानाच्च्युतममुक्तं हि मुष्कयोरन्तरेऽनिलः।
शोषयत्युपसंगृह्य शुक्रं तच्छुक्रमश्मरी॥

अनिलो मैथुनवेगेन स्थानच्युत शुक्रं मैथुनवेगनिवारणेन धृतं तत् मुष्कयोः मेढ्रसहितयोः मेढ्रवृषणयोरन्तर इति। मेढ्रवृषणमध्यगतवस्तिमुखे उपसंगृह्य एकीकृत्य शोषयति तत् शुक्राश्मरी तथाभूतं शुक्रमेव अश्मरी।

शुक्राश्मर्य्या लक्षणम्।

वस्तिरुङ्मूत्रकृच्छ्रत्वमुष्कश्वयथुकारिणी।
तस्यामुत्पन्नमात्रायां शुक्रमेति विलीयते॥
पीडिते त्ववकाशेऽस्मिन्नश्मर्य्येव च शर्करा।
सा भिन्नमूर्त्तिर्वातेन शर्करेत्यभिधीयते॥

तस्यां शुक्राश्मर्य्यामुत्पन्नमात्रायां शुक्रमेति मूत्रमार्गात् प्रवर्त्तते यदि सा कथमपि विलीयते विलयं याति। सा कथं विलयं याति तदाह। पीड़िते त्ववकाशेऽस्मिन्नित्यादि। तु शब्दोऽत्र अवधारणे। तेन अस्मिन्नेव अवकाशे स्थाने मेढ्रवृषणयोरन्तरे पीड़िते सति सा विलीयते अन्तर्लीना भवति। अवस्थाभेदादश्मरी शर्करा सिकता च भवतीत्याह। अश्मर्य्येव च शर्करेति चकारात् सिकता च भवतीत्यर्थः। शर्करासिकतयोश्च

भेदो महत्त्वाल्पत्वाभ्यां बोद्धव्यः । कथमश्मरी शर्करा भवतीत्याह सा भिन्नमूर्त्तिरित्यादि । सा अश्मरी ।

शर्करायाः पातनमवरोधश्च ।

अणुशो वायुना भिन्ना सा तस्मिन्ननुलोमगे ।
निरेति सह मूत्रेण प्रतिलोमे निरुध्यते ॥
मूत्रस्रोतःप्रवृत्ता सा सक्ता कुर्य्यादुपद्रवान् ॥
दौर्ब्बल्यं सदनं कार्श्यं कुक्षिशूलमथारुचिम् ।
पाण्डुत्वमुष्णवातञ्च तृष्णां हृत्पीडनं वमिम् ॥

कुर्य्यादिति पूर्व्वेण सम्बन्धः । उष्णवातो मूत्राघातविशेषः ।

अश्मरी शर्करा सिकतानामरिष्टमाह ।

प्रसूननाभिवृषणं बद्धमूत्रं रुजातुरम् ।
अश्मरी क्षपयत्याशु शर्करासिकतान्विता ॥

रुजातुरं शूलपीडितम् । शर्करा सिकता चेति नामद्वयमन्वर्थम् ।

अश्मर्य्याश्चिकित्सा ।

अश्मरी दारुणो व्याधिरन्तकप्रतिमो मतः ।
औषधैस्तरुणः साध्यः प्रवृद्धश्छेदमर्हति ॥
तस्य पूर्व्वेषु रूपेषु स्नेहादिक्रम इष्यते ।
तेनास्यापचयं यान्ति व्याधेर्मूलान्यशेषतः ॥
वारुणं वल्कलं शुण्ठी बीजं गोक्षुरसम्भवम् ।
तालमूलीं कुलत्थञ्च कुशादिपञ्चमूलकम् ॥
शर्कराक्षारसंयुक्तं क्वाथयित्वा जलं पिबेत् ।
अश्मरीमूत्रकृच्छ्रघ्नं वस्तिमेहनशूलनुत् ॥
विकण्टकस्य बीजानां चूर्णं माक्षिकसंयुतम् ।

अजाक्षीरेण पातव्यमश्मरीणां प्रशान्तये ॥
प्रपिबेत् तालमूल्या वा कल्कं व्युषितवारिणा।
तेनैवाथ गवाच्या वाप्यश्मरीगदशान्तये ॥
यो नारिकेलकुसुमं सक्षार वारिणा पिष्ट्वा।
पिबति च तस्य दिनैकान्निपतति घोराश्मरी नूनम् ॥
आनन्दयोगः पाषाणभिन्नं मण्डिश्च दारुणम्।
कुलत्थाद्यं तथैवान्यद्भेषजञ्चाश्मरीप्रणुत् ॥
घृतैः क्षारैः कषायैश्च क्षीरैः सोत्तरवस्तिभिः।
यदि नोपशमं गच्छेच्छेदस्तत्रोत्तरो विधिः ॥
अक्रियायां ध्रुवो मृत्युः क्रियायां संशयो भवेत्।
अतः शस्त्रं प्रयोक्तव्यमिति मन्यामहे वयम् ॥
आतुरं स्वगणञ्चास्य-समापृच्छ्य भिषग्वरः।
सूत्वेश्वरं प्रयुञ्जीत शस्त्रं शस्त्रक्रियापटुः ॥

प्रयोक्ष्ये शस्त्रे स्निग्धस्विन्नस्यातुरस्य मूलाधारे सव्ये दक्षिणे वा पार्श्वे सेवनीं यवमात्रेण मुक्त्वावचारयेच्छस्त्रमश्मरी प्रमाणम्। यथा च न भिद्यते चूर्ण्यते वा तथा प्रयतेत चूर्णमल्पमप्यवस्थितं हि पुनः परिवृद्धिमेति तस्मात् समस्तामग्रवक्त्रेणादद्दीत। स्त्रीणान्तु वस्तिपार्श्वगतो गर्भाशयः सन्निकृष्टः। तस्मात्तासामुत्सङ्गवत् शस्त्रं पातयेदतोऽन्यथा मूत्रस्रावी व्रणो भवेत्।

एषण्यान्विष्य वै शल्यं ततः शस्त्रं प्रयोजयेत्।
व्रणक्रियां हृते शल्ये पथ्येनैनाञ्च वर्त्तयेत् ॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
अश्मर्य्यधिकारः पञ्चषष्टितमोऽध्यायः।

षट्षष्टितमोऽध्यायः ।

—o—

प्रमेहाधिकारः ।

प्रमेहस्य निदानम् ।

आस्यासुखं स्वप्नसुखं दधीनि
ग्राम्यौदकानूपरसः पयांसि ।
नवान्नपानं गुड़वैकृतञ्च
प्रमेहहेतुः कफकच्च सर्व्वम् ॥

मेहानां सम्प्राप्तिः ।

मेदश्च मांसञ्च शरीरजञ्च
क्लेदं कफो वस्तिगतः प्रदूष्य ।
करोति मेहान् समुदीर्णमुष्णै-
स्तानेव पित्तं परिदूष्य चापि ॥
क्षीणेषु दोषेष्ववकृष्य धातून्
सन्दूष्य मेहान् कुरुतेऽनिलश्च ॥
साध्याः कफोत्था दश पित्तजाः षट्
याप्या न साध्याः पवनाच्चतुष्कः ।
समक्रियत्वाद्विषमक्रियत्वा-
न्महात्ययत्वाच्च यथाक्रमं ते ॥

कफोत्था दश साध्याः समक्रियत्वात् । कफजेषु मेहेषु कफो दोषो, मेदप्रभृतयो दूष्याः । कफः कटुतिक्तादिक्रियाभिः शाम्यति मेदप्रभृतयोऽपि ताभिरेव क्षयं यान्ति । अतएव एकक्रिययैव

दोषस्य दूष्यस्य च शान्तौ तेषां सुखसाध्यता। पित्तजाः षट् याप्याः विषमक्रियत्वात्। पित्तजेषु पित्तं दोषः, मेदःप्रभृतयो दूष्याः। मधुरादि पित्तहरं किन्तु मेदोवर्द्धकम्। तथा कटुकादि मेदोहरं किन्तु पित्तवर्द्धकम्। अतएव पैत्तिकेषु मेहेषु एवम्भूता कापि क्रिया नास्ति यया दोषस्य दूष्यस्य च द्वयोरेव शान्तिः स्यात्। उभयोः प्रशमनी क्रिया परस्परं विरुद्धा। तेनैव तेषां याप्यता। वातजाश्चत्वारो महात्ययत्वात् (गम्भीरधात्वव-कर्षकत्वादाशुकारित्वाद्वा) असाध्याः। अथवा व्याधिमहिम्नैव ते तादृशा इति।

कफः सपित्तः पवनश्च दोषा-
मेदोऽस्रशुक्राम्बुवसालसीकाः।
मज्जा रसौजः पिशितञ्च दूष्याः
प्रमेहिणां विंशतिरेव मेहाः॥

मेहानां पूर्व्वरूपम्।

दन्तादीनां मलाढ्यत्वं प्राग्रूप पाणिपादयोः।
दाहश्चिक्कणता देहे तृट् स्वाद्वास्यञ्च जायते॥

तेषां साधारणं लक्षणम्।

सामान्यं लक्षणं तेषां प्रभूताविलमूत्रता॥
दोषदूष्याविशेषेऽपि तत्संयोगविशेषतः।
मूत्रवर्णादिभेदेन भेदो मेहेषु कल्पते॥

उदकमेहस्य लक्षणम्। १

अच्छं बहु सितं शीतं निर्गन्धमुदकोपमम्।
मेहत्युदकमेहेन किञ्चिदाविलपिच्छिलम्॥

इक्षुमेहस्य लक्षणम्। २

इक्षोरसमिवात्यर्थं मधुरञ्चेक्षुमेहतः॥

सान्द्रमेहस्य लक्षणम्। ३

सान्द्रीभवेत् पर्य्युषितं सान्द्रमेहेन मेहति॥

सान्द्रमेहेन यन्मेहति मूत्रयति तत् पर्य्युषितं सत् सान्द्रीभवेत् असान्द्रं सान्द्रं भवेत् सान्द्रीभवेत् घनीभवेदित्यर्थः।

सुरामेहस्य लक्षणम्। ४

सुरामेही सुरातुल्यमुपर्य्यच्छमधो घनम्॥

पिष्टमेहस्य लक्षणम्। ५

संहृष्टरोमा पिष्टेन पिष्टवद्बहुलं सितम्॥

पिष्टेन पिष्टमेहेन। संहृष्टरोमा सन् मेहति।

शुक्रमेहस्य लक्षणम्। ६

शुक्राभं शुक्रमिश्रं वा शुक्रमेही प्रमेहति॥

सिकतामेहस्य लक्षणम्। ७

मूर्त्ताणून् सिकतामेही सिकतारूपिणो मलान्।

मलोऽत्र प्रकरणात् कफः।

शीतमेहस्य लक्षणम्। ८

शीतमेही सुबहुशो मधुरं भृशशीतलम्॥

शनैर्मेहस्य लक्षणम्। ९

शनैः शनैः शनैर्मेही मन्दं मन्दं प्रमेहति॥

लालामेहस्य लक्षणम्। १०

लालातन्तुयुतं मूत्रं लालामेहेन पिच्छिलम्॥

एते दश कफजाः।

क्षारमेहस्य लक्षणम्। १

गन्धवर्णरसस्पर्शैः क्षारेण क्षारतोयवत्॥

क्षारेण क्षारमेहेन।

नीलमेहकालमेहयोर्लक्षणम्। २।३

नीलमेहेन नीलाभं कालमेही मसीनिभम्॥

हारिद्रमेहस्य लक्षणम्। ४

हारिद्रमेही कटुकं हरिद्रासन्निभं दहत्॥

माञ्जिष्ठमेहस्य लक्षणम्। ५

विस्रं माञ्जिष्ठमेहेन मञ्जिष्ठासलिलोपमम्॥

रक्तमेहस्य लक्षणम्। ६

विस्रमुष्णं सलवणं रक्ताभं रक्तमेहतः॥

एते षट् पित्तजाः।

वसामेहस्य लक्षणम्। १

वसामेही वसामिश्रं वसाभं मूत्रयेन्मुहुः॥

मज्जमेहस्य लक्षणम्। २

मज्जाभं मज्जमिश्रं वा मज्जमेही मुहुर्मुहुः॥

क्षौद्रमेहस्य लक्षणम्। ३

कषायं मधुरं रूक्षं क्षौद्रमेहं वदेद्बुधः॥

हस्तिमेहस्य लक्षणम्। ४

हस्ती मत्त इवाजस्रं मूत्रं वेगविवर्जितम्।

सलसीकं विबद्धञ्च हस्तिमेही प्रमेहति॥

एते चत्वारो वातजाः।

कफजमेहानामुपद्रवाः।

अविपाकोऽरुचिश्छर्द्दिर्निद्रा कासः सपीनसः।
उपद्रवाः प्रजायन्ते मेहानां कफजन्मनाम्॥

पित्तजानामुपद्रवाः।

वस्तिमेहनयोस्तोदो मुष्कावदरणं ज्वरः।
दाहस्तृष्णाम्लिका मूर्च्छा विड्भेदः पित्तजन्मनाम्॥

वातजानामुपद्रवाः।

वातजानामुदावर्त्तः कम्पहृद्ग्रह लोलताः।
शूलमुन्निद्रता शोषः कासः श्वासश्च जायते॥

मेहानामरिष्टलक्षणम्।

यथोक्तोपद्रवारिष्टमतिप्रसुतमेव च।
पिड़कापीडितं गाढ़ं प्रमेहो हन्ति मानवम्॥

जातः प्रमेही मधुमेहिनो वा
न साध्यरोगः स हि बीजदोषात्।
ये चापि केचित् कुलजा विकारा-
भवन्ति तांश्च प्रवदन्त्यसाध्यान्॥

मधुमेहिनो जातः प्रमेही न साध्यरोगः साध्यो रोगो यस्येति तादृशो न भवति। अत्र मधुमेहशब्देन मेहमात्रं बोध्यम्। अत्र प्रसङ्गात् कुलजानामन्येषामपि रोगाणामसाध्यत्व-माह ये चापि केचिदित्यादिना। कुलजाः पितृपितामह-मातृमातामहादिजाताः।

सर्व्व एव प्रमेहास्तु कालेनाप्रतिकारिणः।
मधुमेहत्वमायान्ति तदासाध्या भवन्ति हि॥
मधुमेहे मधुसमं जायते स किल द्विधा।

क्रुद्धे धातुक्षयाद्वायौ दोषावृतपथेऽथवा ॥
आवृतो दोषलिङ्गानि सोऽनिमित्तं प्रदर्शयन्।
क्षणात्क्षीणः क्षणात् पूर्णो भजते कृच्छ्रसाध्यताम् ॥

मधुसमं मूत्रमिति शेषः। स मधुमेहो द्विधा जायते। यथा धातुक्षयाद्वा दोषावृतपथे सति वा वायौ क्रुद्धे स जायते। धातुक्षयात् तथा पित्तादिना दोषेण मार्गावरणादिति द्विधा वायोः कोपेन मधुमेहो जायत इत्यर्थः। आवृतो दोषलिङ्गानीति आवृतः आवृतवातकृतः। येन पित्तादिना आवृतो वातस्तस्य पित्तादेर्वातस्य च लिङ्गानि दर्शयन्। अनिमित्तं अकस्मात्। क्षणात्क्षीणः क्षणात् आवरणेन पुनः पूर्णो भवन् कृच्छ्रसाध्यो भवति।

मधुरं यच्च मेहेषु प्रायो मध्विव मेहति।
सर्व्वेऽपि मधुमेहाख्या माधुर्य्याच्च तनोरतः ॥

मेहनिवृत्तेर्लक्षणम्।

प्रमेहिणो यदा मूत्रमनाविलमपिच्छिलम्।
विशदं तिक्तकटुकं तदारोग्यं प्रचक्षते ॥

प्रमेहपिड़कानां नामानि संख्या च।

शराविका कच्छपिका जालिनी विनतालजी।
मसूरिका सर्षपिका पुत्त्रिणी च विदारिका ॥
विद्रधिश्चेति पिड़काः प्रमेहोपेक्षया दश ॥

तत्र शराविकाया लक्षणम्।

सन्धिमर्म्मसु जायन्ते मांसलेषु च धामसु।
अन्तोन्नता च तद्रूपा निम्नमध्या शराविका ॥

तद्रूपा शरावरूपा।

कच्छपिकाया लक्षणम्।

सदाहा कूर्मसंस्थाना ज्ञेया कच्छपिका बुधैः॥

जालिन्या लक्षणम्।

जालिनी तीव्रदाहा तु मांसजालसमावृता॥

विनताया लक्षणम्।

अवगाढरुजाक्लेदा पृष्ठे वाप्युदरेऽपि वा।
महती पिड़का नीला विनता नाम सा स्मृता॥
अवगाढौ रुजाक्लेदौ यस्याः सा।

अलज्या लक्षणम्।

रक्तासिता स्फोटचिता दारुणा त्वलजी भवेत्॥

मसूरिकाया लक्षणम्।

मसूरफलसंस्थाना विज्ञेया सा मसूरिका॥

सर्षप्या लक्षणम्।

गौरसर्षपसंस्थाना तत्प्रमाणा च सर्षपी॥

पुत्रिण्या लक्षणम्।

महत्यल्पचिता ज्ञेया पिड़का चापि पुत्रिणी॥

विदारिकाया लक्षणम्।

विदारीकान्दवहृत्ता कठिना च विदारिका॥

विद्रधिकाया लक्षणम्।

विद्रधेर्लक्षणैर्युक्ता ज्ञेया विद्रधिका तु सा।
ये यन्मयाः स्मृता मेहास्तेषामेतास्तु तन्मयाः।
विना प्रमेहमप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः॥
तावच्चैता न लक्ष्यन्ते यावद्वास्तुपरिग्रहाः॥

पीड़कानामुपद्रवाः।

तृट्कासमांससङ्कोथमोहहिक्कामदज्वराः।
विसर्पा मर्म्मसंरोधः पिड़कानामुपद्रवाः॥

मर्म्मसंरोधः हृदयावरोधः।

पिड़कानामरिष्टं लक्षणम्।

गुदे हृदि शिरस्यंसे पृष्ठे मर्म्मसु चोत्थिताः।
सोपद्रवा दुर्व्वलाग्नेः पिड़काः परिवर्ज्जयेत्॥

प्रमेहस्य चिकित्सा।

स्थूलः प्रमेही बलवानिहैकः
कृशस्तथान्यः परिदुर्व्वलश्च।
संबृंहणं तत्र कृशस्य कार्य्यं
संशोधनं दोषबलाधिकस्य॥
ऊर्द्धं तथाधश्च मलेऽपनीते
मेहेषु सन्तर्पणमेव कार्य्यम्।
संशोधनं नार्हति यः प्रमेही
तस्य क्रिया संशमनी विधेया।

रूक्षमुद्वर्त्तनं गाढं व्यायामो निशिजागरः।
यच्चान्यच्छ्लेष्मपित्तघ्नं वहिरन्तश्च तद्धितम्॥
सर्व्वमेहहरो धात्र्या रसः क्षौद्रनिशायुतः।
कषायस्त्रिफलादारुमुस्तकैरथवा कृतः॥
त्रिफलादारुदार्व्व्यब्दक्काथः क्षौद्रेण मेहहा॥
पीतो रसो गुडूच्या वा मधुना मेहनाशनः॥
शतावर्य्या रसं नीत्वा क्षीरेण सह यः पिवेत्।
प्रमेहा विंशतिस्तस्य क्षयं यान्ति न संशयः॥

आमदुग्धं समजलं यः पिबेत् प्रातरुत्थितः।
निःसंशयं शुक्रमेहः पुराणस्तस्य नश्यति॥
शुक्रमेहहरस्तद्वच्छाल्मल्या मूलजो रसः॥
प्रयोगो फणिफेनस्य मूत्रभूयस्त्वनाशनः॥
व्यायामजातमखिलं भजन् मेहान् व्यपोहति।
पादतम्छत्ररहितो भिक्षाशी मुनिवद्‌ यतः॥
योजनानां शतं गच्छेदधिकं वा निरन्तरम्।
मेहान् जेतुं वने वापि नीवारामलकाशनः॥
वङ्गेश्वररसश्चैव रसश्च तारकेश्वर'।
पञ्चाननरसो मेहकुलान्तकरसस्तथा॥
सोमेश्वररसः सोमनाथश्चेन्द्रवटी तथा।
चन्द्रप्रभावटी चैव वसन्तकुसुमाकरः।
तथा विडङ्गादिलौहो वटिका शुक्रमातृका।
दाड़िमाद्यं घृतं चैव कदल्यादिघृतं तथा।
प्रमेहमिहिरं तैलमरिष्टो देवदारुज.।
भेषजान्येवमादीनि प्रशस्तानि च मेहिनाम्॥

अत्र पथ्यापथ्यानि।

श्यामाककोद्रवोद्दालगोधूमचनकाढ़की।
कुलत्थाश्च हिता भोज्ये पुराणा मेहिनां सदा॥
जाङ्गलं तिक्तशाकञ्च यवान्नञ्च श्रमो मधु।
एतदन्यच्छर्कराद्यं सेवनञ्च न शर्म्मणे॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
प्रमेहाधिकारः षट्षष्टितमोऽध्यायः।

सप्तषष्टितमोऽध्यायः।

—:-o-:—

बहुमूत्र मधुमेहाधिकारः।

बहुमूत्रस्य निदानम्।

स्त्रीणामतिप्रसङ्गाद्वा शोकाच्छ्रमविवर्ज्जनात्।
आभिचारिकदोषाच्च गरदोषात्तथैव च॥
आपः सर्व्वशरीरेभ्यः क्षुभ्यन्ति प्रस्रवन्ति च।
तस्मात्ताः प्रच्युताः स्थानान्मूत्रमार्गं व्रजन्ति च॥
प्रसन्ना विमलाः शीताः ससिता नीरुजः सिताः।
स्रवन्ति चातिमात्रन्तु दौर्ब्बल्यं गतिहीनता॥
नीरसः शिथिलत्वन्तु मुखतालु विशोषणम्।
सोमरोग इति ज्ञेयो देहे सोमक्षयान्नृणाम्॥
सोऽतिक्रान्तं क्रमेणैव स्रवेन्मूत्रमभीक्ष्णशः।
मूत्रातिसारमप्येवं तमाहुर्बलनाशनम्।
तेन तृष्णाभिभूतोऽसौ जलं पिवति चाधिकम्॥
कदलीनां फलं पक्वं धात्रीफलरसं मधु।
शर्करापयसा पीतमपां धारणमुत्तमम्॥
कदलीनां फलं पक्वं विदारीञ्च शतावरीम्।
क्षीरेण पाययेत् प्रातरपां धारणमुत्तमम्॥
धात्रीफलस्य रसकं मधुना च पिवेत् सदा।
बहुमूत्र क्षयं कुर्य्यात् चारिण वासकस्य च॥
तालकन्दञ्च तरुणं खर्ज्जूरं कदलीफलम्।

(८, २५)

पयसा पाययेत् प्रातर्मूत्रातीसार नाशनम् ॥
मासचूर्णं समधुकं विदारी शर्करा मधु ।
पयसा पाययेत् प्रातः सोमरोगविनाशनम् ॥
अहिफेन प्रयोगेण मूत्ररोधो भवेद्ध्रुवम् ॥

बहुमूत्रान्तक लौहः ।

रसं गन्धमयोऽभ्रञ्च वङ्गं सर्व्वं समं समम् ।
रसस्य पादिकं हेम रम्भापुष्परसेन च ॥
मर्द्दयित्वा वटी कार्य्या चणकाभानुपानतः ।
रसो गुडूच्या दानव्यो बहुमूत्रान्तकाभिधः ॥
लौहो हन्ति सोमरोगं प्रमेहांश्चैव विंशतिम् ।
मधुमेहं बहुमूत्रं मूत्रातिसारमेव च ॥

कदल्यादिघृतं धात्रीघृतञ्च तारकेश्वरः ।
सोमनाथ हेमनाथ बहुमूत्रान्तका रसाः ॥
प्रमेहमिहिरं तैलं मालतीकुसुमाकरः ।
रसो वसन्तकुसुमाकरश्च बहुमूत्रके ।
भेषजान्येवमादीनि प्रयोज्यानि भिषग्वरैः ।

बहुमूत्ररोगे पथ्यापथ्यानि ।

यव गोधूम मांसानि क्षीरमुद्गतसारकम् ।
व्यायामो भ्रमणञ्चापि हिताय सोमरोगिणाम् ॥
ऐक्षवञ्चाम्बुपानञ्च फलमांसं सुखाशनम् ।
अहिताय विनिर्द्दिष्टं भिषग्भिः शास्त्रकोविदैः ॥

———

सोमरोगमूत्रातिसाराधिकारः।

—:-o:-—

तयोर्निदानं लक्षणञ्च।

अव्यायामो विलासित्वं गुर्व्वभिष्यन्दि-भोजनम्।
प्रध्यानं मैथुनं मद्यं दुष्टाम्बु गुड़वैकृतम्॥
आभिचारिक दोषश्च भयशोकौ गरस्तथा।
मर्म्माघातो यकृद्दुष्टिः स्नायुमण्डल-वैकृतम्॥
दिवानिद्रातिनिद्रा वा शुश्रूषा रोगिणां सदा।
चिरञ्चैकविधे कार्य्ये मानसे मनसः स्थितिः॥
उष्णाभितप्तदेहस्य तत्क्षणं शीतसेवनम्।
नियतं नगरे वासस्तथा वेगविनिग्रहः।
एतैरेवम्विधै रन्यैः कारणैरतिसेवितैः॥
आपः सर्व्वशरीरेभ्यः क्षुभ्यन्ति प्रस्रवन्ति च॥
तस्मात्ताः प्रच्युताः स्थानान्मूत्रमार्गं व्रजन्ति च।
प्रसन्नाः ससिताः शीताः निर्गन्धा नीरुजः सिताः॥
दुर्गन्धा मन्ददाहा वा चातिमात्रं स्रवन्ति च।
अहोरात्रे मूत्रमानं यावत् प्रस्थचतुष्टयम्॥
रात्रिपर्य्युषितं मूत्रमुपर्य्यच्छसधीघनम्।
सकण्डूः पिडका दुष्टक्षतो वा चर्म्मसंक्षयः॥
जायते मूत्रमार्गे च रोगी सीदति चाधिकम्।
गात्रदाहोऽधिका तृष्णा जिह्वा शुष्का सकण्टका।
तीक्ष्णाग्निरग्निमान्द्यं वा कृशता गाढविट्कता॥
त्वग् रूक्षा म्लाननेत्रत्वं पेशी शिथिलकोमला।
शिरोघूर्णन मालस्यं सङ्कोचो हृदयस्य च।

अशक्तिर्मैथुने वापि स्त्रीष्वहर्षो बलक्षयः॥
उद्वेगो मुखमालिन्य मरतिः सर्व्वकर्म्मसु।
मेदःक्षयोऽतिमात्रन्तु मुखतालु-विशोषणम्॥
सोमरोग इति ज्ञेयो देहे सोमक्षयान्नृणाम्।
सोऽतिक्रान्तं क्रमेणैव स्रवेन्मूत्र मभीक्ष्णशः॥
मूत्रातिसारमप्येवं तमाहुर्बलनाशनम्।
तेन तृष्णाभिभूतोऽसौ जलं पिवति चाधिकम्॥
मूर्च्छा प्रलापवीसर्प दुष्टव्रण क्षतक्षयैः।
आविशेन्मरणं रोगी चाभिन्यासाद्युपद्रवैः॥
निदाघे जायते रोगो निदाघे च प्रकुप्यति।
कदाचिच्छीतकाले वा जायते दारुणो हि सः॥
निदाने बहुमूत्रोक्ते मधुमेहोऽपि जायते॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
बहुमूत्रसोमरोगाधिकारः सप्तषष्टितमोऽध्यायः।

अष्टषष्टितमोऽध्यायः।

शुक्रमेहाधिकारः।

शुक्रमेहस्य निदानम्।

योऽनात्मवानविधिना कुरुते रेतसो व्ययम्।
शुक्रमेहाभिधस्तस्य गदो भवति दारुणः॥
अविधिना अतिसङ्गमेन करकर्म्मणा वा।

शुक्रमेहस्य लक्षणम्।

मलमूत्रातिवेगेन तथा कामस्य वेगतः।
स्त्रीस्पृष्टिदृष्टिस्मरणादपि रेतः पतेत्तथा॥
निद्रायां रमणीसङ्गानुभावात् संपतेदपि।
रोगेऽति प्रबले शिश्ने शिथिलेऽपि च तत्पतेत्॥
तन्द्रावेशेऽथ शयने तत्पतेद्रत एव च।
न शक्नुयाद्रतौ नारीं सन्तोषयितुमण्वपि॥
ततो यायाद्भाग्यहीनो ध्वजभङ्गाख्यमामयम्।
वृथा जीवति स क्लीवो मरणं तस्य जीवनम्॥
अग्निमान्द्यं कोष्ठरोधः शिरसः परिघूर्णनम्।
अजीर्णमतिसारश्च दृष्टेर्दुर्बलता तथा॥
नेत्रान्ते नीलिमा शुक्रमेहस्योपद्रवा इमे॥

शुक्रमेहस्य चिकित्सा।

शुक्रस्य रक्षणं कार्य्यं शुक्रमेहेऽतियत्नतः।
अन्नपानौषधं सर्व्वं विधेयं धातुपोषकम्॥
कुष्ठं कशेरुका दारु त्रिफला रजनीद्वयम्।
पार्थं चन्दन शैवाल दूर्व्वागुरु बलास्तथा॥
शुक्रमेहहरो ज्ञेयः क्वाथ एषां सशर्करः॥
शुक्रमेहं हरेदाशु मधुनामलकीरसः॥
शाल्मलीरसयोगेन जतु सिन्दूरसेवनम्।
सेवनं माक्षिकस्यापि शुक्रमेहहरं मतम्॥
स्वरसेनामृतायाश्च शुक्रमेहं हरेच्छुभा॥

शुभा वंशलोचना।

स्वप्ने शुक्रच्युतिर्न स्याद् यदि चाद्यात् सुरप्रियम् ॥
सुरप्रियं कावावचिनीति भाषा ।
मकर्पूराहिफेनस्य सेवनञ्च तदर्थकृत् ॥

माक्षिकादि चूर्णम् ।

माक्षिकं पारदं गन्धं खर्परं गिरिमृत्तिकाम् ।
शिलाजत्वभ्रलौहानि शाल्मल्याः कुसुमं त्वचम् ॥
विदारीं गोक्षुरं वीजं चैकत्र परिमर्द्दयेत् ।
माषमात्रं प्रयुञ्जीत शुक्रमेह निवृत्तये ॥

कामचूडामणि रसः ।

मौक्तिकं माक्षिकञ्चैव स्वर्णभस्म पृथक् पृथक् ।
कर्पूरं जातिकोषञ्च जातीफल लवङ्गकम् ॥
वङ्गभस्म तथा ग्राह्यं रूप्यञ्चापि तदर्द्धकम् ।
चातुर्ज्जातञ्च संग्राह्यं सर्व्वमेकत्र चूर्णितम् ॥
शतमूलीरसेनैव भावयेत् सप्तवारकम् ।
ततो गुञ्जाप्रमाणेन वटिका भिषजा कृता ॥
अनुपान विशेषेण रोगाकर विनाशिनी ।
शीतं पयोऽनुपानञ्च कामिनीः कामयेच्छतम् ॥
वीर्य्यहीनो भवेत् यस्तु यो वा स्यात् पतितध्वजः ।
सोऽशीतिवार्षिको वापि युवेव रमतेऽङ्गनाः ॥
भेषजैर्विविधैः किं स्यात् अन्यैश्च शतसंख्यकैः ।
फलं न किञ्चित्तत्रास्ति केवलं गौरवं मुहुः ॥
नातःपरतरं किञ्चिदस्ति पुष्टिकरञ्च भुवि ।
अतः सर्व्वप्रयत्नेन सेव्यं भूमिभुजा सदा ॥
विशेषाद्ध्वजभङ्गांश्च सप्ताहेन विनाशयेत् ।

प्रमेहं मूत्ररोगञ्च मन्दाग्निं श्वयथुं तथा ॥
रक्तटोपञ्च नारीणां पानाद्दोषं विनश्यति ॥
कामधेनुरसश्चैव शिलाजतु वटी तथा ।
चन्दनाद्यासवश्चैव प्रशस्तं शाल्मलीघृतम् ॥
चन्द्रप्रभा नाम वटी वटिका शुक्रमातृका ।
प्रमेहमिहिरं तैल तैलं पल्लवसारकम् ।
भेषजान्येवमादीनि शुक्रमेहहराणि हि ॥

शुक्रमेहे पथ्यापथ्यानि ।

अभिष्यन्द्यतितीच्णञ्च पानान्नं वह्निसूर्य्ययोः ।
सन्तापं स्त्रीप्रसक्तिञ्च वेगरोधं प्रजागरम् ॥
क्रोधं शोकं दिवानिन्द्रां लङ्घनञ्चातिचिन्तनम् ।
अत्यालस्यमसत्सङ्गं शुक्रमेही विवर्ज्जयेत् ॥
अनुग्रं पोषणं शुक्रवर्द्धकं यद्भवेदिह ।
अन्नं पानं शुभं ज्ञेयं विपरीतं न शर्म्मणे ॥

औपसर्गिकमेहाधिकारः ।

बहुमङ्कर सम्भोग प्रक्लिन्नेन्द्रियया पुमान् ।
स्त्रिया सङ्गम्य संमूढो गदमाप्नोति दारुणम् ॥
मूत्रनाड्यन्तरस्थाना त्वगस्य श्लेष्मवाहिणी ।
व्रणितावाहरेत् क्लेदं व्रणमेहः स उच्यते ॥
औपसर्गिक मेहश्च तस्य नामान्तरं मतम् ।

मेह आगन्तुकश्चापि स कैश्चित् परिभाष्यते ॥
आरभ्य सङ्गमनिशां सङ्ख्यया या च सप्तमी ।
एतद्व्यवहिते काले प्रायशो जायते गदः ॥
कण्डूः शिश्नाग्रतस्तस्य समुत्थानं मुहुर्मुहुः ।
तीव्रवेदनया चापि मुहुर्मूत्र प्रवर्त्तनम् ॥
स्फीतिर्लिङ्गस्य लौहित्यं कोषे व्रध्ने च वेदना ।
कदाचित् क्लेदसंरुद्धमार्गत्वादतिरुक् स्रवेत् ॥
मूत्रं दाहेन घोरेण द्विधारं वा प्रवर्त्तते ।
नरेद्वा चतज मेढ्रान्मूत्रकाले कदाचन ॥
सन्ततं तनुरास्रावः स्रवेदादौ ततोऽतनुः ।
स तावत् पुनराशुष्यन् पीतिमानं प्रयाति च ॥
काले लघ्वीं व्यथां कुर्य्याद्व्याधिश्च दुष्प्रतिक्रियम् ।
आमवाताक्षिरोगाद्या ज्ञेयाश्चास्य ह्युपद्रवाः ॥

औपसर्गिक मेहस्य चिकित्सा ।

व्रणमेही त्यजेद् यत्नाद्व्यवायं सोऽहितो यतः ।
स्त्रियाश्च परिभुक्ताया आमयं जनयेच्च तम् ॥
भेषजं पानमन्नञ्च निषेवेतानुलोमनम् ।
व्रणघ्नं मूत्रजननं क्रियामुग्रां विवर्ज्जयेत् ॥
कोष्णे जात्या वराया वा क्वाथे शिश्नं निमज्जयेत् ।
वेदनोपशमस्तेन व्याधेश्च बलसंचयः ॥
आम्रानिर्य्यासतोयञ्च यवक्षारयुतं पिवेत् ।
सजलं क्षीरमामं वा व्रणमेह निवृत्तये ॥
पिवेद्वा शारिवाक्वाथं सक्षार नरसारकम् ॥
श्यामामनन्तां कट्वीञ्च वीजं गोक्षुर सम्भवम् ।

गन्धाश्मनरसाराभ्यां क्वाथयित्वा जलं पिबेत् ॥
एकं सुरप्रियफलं मेहमागन्तुकं हरेत् ॥
वराभापिप्पलीनाञ्च व्रणमेहनिवृत्तये ।
कुर्य्यादुत्तरवस्तिञ्च कषायेण प्रयत्नतः ॥

महाभ्रवटिका ।

त्रिःसप्तकृत्वः सम्भाव्य भृङ्गराजाम्भसाभ्रकम् ।
तेन गन्धं रसं लौहं हेम चाभ्रार्द्धसम्मितम् ॥
वराक्काथेन संमर्द्य वटिकां रक्तिकोन्मिताम् ।
औपसर्गिक मेहस्य नाशाय दापयेद्भिषक् ॥

कन्दर्परसः ।

रसो गन्धः प्रवालञ्च काञ्चन गिरिमृत्तिका ।
वैक्रान्तं रजतं शङ्खं मौक्तिकञ्च समं समम् ॥
न्यग्रोधस्य कषायेण भावयित्वा च सप्तधा ।
वल्लोन्मानां वटीं कृत्वा त्रिफलाक्काथवारिणा ॥
सुरप्रियस्यार्ज्जुनस्य क्काथेनाप्यम्भसापि वा ।
औपसर्गिक मेहस्य शान्त्यर्थं विनियोजयेत् ॥

ओजोमेहाधिकारः ।

—:o:—

अभिवाताग्निमान्द्यामवाताजीर्णविसूचिका ।
विषमज्वरशोषाद्यैर्यक्ष्मकासादिभिस्तथा ॥
वृक्कयोः शोणितस्रोतोविकृतेरपटोषतः ।

लसिकासृक् पूयास्त्रैर्युक्ते मूत्रे तथा नृणाम् ॥
स्त्रीणां गर्भागमे चैव कटुकाक्षारवर्ज्जितैः।
मधुरौजस्करद्रव्यभक्षणे रतिमावृतः ॥
गुरुपर्य्युषितान्नाच्च भोजनादतिभोजनात्।
नवधान्यादिगोधूम हंसडिम्बातिसेवनात् ॥
दूषिते शीतले तोये स्नानपानावगाहनात्।
एभिर्निदानैरन्यैश्च दूषितादोजसो भवेत् ॥
ओजोमेहः स विज्ञेय आयुर्व्वलनिकृन्तनः।
शारीरिकश्रमवशात् तथान्येनैव हेतुना ॥
द्रुत शोणितसञ्चारात् प्रकृतेश्च विपर्य्ययात्।
ओजो विकृतिमापन्न हंसाण्डश्वेतभागवत् ॥
पिष्टतण्डुलवद्वाथ सह मूत्रेण संस्रवेत्।
मेदःक्षयो भवेत्तत्र ज्वरारोचकयोस्तथा ॥
शोथेऽग्निमान्द्ये सञ्जाते गदोऽसाध्यो न संशयः।
अन्यथा कृच्छ्रसाध्योऽसौ यत्नात् जीवति मानवः ॥

अस्य चिकित्सा।

विचार्य्य दोषदूष्यादीन् निदानं परिवर्ज्जयेत्।
चिकित्सेत गदाक्रान्तं दोषदूष्यानुसारतः ॥
अयःप्रधानमगदं हितमत्र विशेषतः।
वर्ज्जनीयं रसोद्भूतमौषधं शिवमिच्छता ॥
ओजोक्षामजदौर्व्वल्यं दूरीकुर्य्यात् प्रयत्नतः ॥

चन्दनादिः।

चन्दनं नलदं द्राक्षा गुडूची मधुकं स्फटी।
धात्री च क्वाथ एतेषां ओजोमेहोपशान्तिकृत् ॥

तथा हारिद्र माञ्जिष्ठ मेहादीनां परौषधम्।
सोपद्रवाणां कथितः कृपार्द्रेणैव शम्भुना॥

अजमोदादि चूर्णम्।

अजमोदामृता शुण्ठी गुडूची त्रिफला त्रिवृत्।
वीजं गोक्षुरजं दारुनिशा श्यामा नृसारकम्॥
चूर्णमेषां माषमितं सेवितं यततो हरेत्।
ओजपिष्टादिजान् मेहान् द्रुतं भास्वान् यथा तमः॥
दाडिमाद्यं घृतं चन्द्रप्रभा नाम वटी तथा॥
मुक्तावङ्गेश्वरश्चैव वमन्तकुसुमाकरः।
चन्दनाद्यासवोऽरिष्टो देवदारुसमुद्भवः।
प्रमेहमिहिरं तैलं तथा मेहाधिकारिकम्॥
अगदं चात्र युञ्जीत नित्यं कुशलमिच्छता॥

चन्दनासवः।

चन्दनं सरलं देवदारु दारुनिशा निशा।
त्रिवृत् चित्रकमूलञ्चागुरु धात्री सुरप्रियम्॥
शतमूल्याश्मभिद् वासात्वचश्च सारिवाद्वयम्।
लक्ष्मणायास्तथा मूलं वाश्चरीवरुणत्वचौ॥
प्रत्येकं पलिकं ज्ञेयं द्राक्षायाः पलविंशकम्।
धातकी षोडशपलां तुलामानां सितां तथा॥
माक्षिकार्द्धपलं सर्व्वं जलद्रोणद्वये क्षिपेत्।
मासमेकं भाण्डमध्ये सपिधाने निधापयेत्॥
चन्दनासव इत्येष रोगानीकनिकृन्तनः।
शुक्रदोषं रजोदोषं मूत्रदोषं सुदारुणम्॥
निहन्ति विविधान् मेहान् कृच्छ्रमष्टविधं तथा।

चतस्रश्चाश्मरीस्तद्वम् त्राघातांस्त्रयोदश ॥
अन्त्रवृद्धिं पाण्डुरोगं कामलाञ्च हलीमकम् ।
कासं श्वासं तथा कुष्ठमग्निमान्द्यमरोचकम् ॥
औपसर्गिकमेहांश्च नाशयेदविकल्पतः ।
भाषितः श्रीमहेशेन लोकानां हितकारिणा ॥

पथ्यापथ्यव्यवस्था ।

लघु वल्यं पुराणञ्च धान्यमुद्गयवादिकम् ।
वार्त्ताकुञ्च पटोलञ्च काकोडुम्बरकं तथा ॥
कारवेल्लादिकं शस्तं वर्ज्जयेन्मधुरं गुरु ।
मांसं मत्स्यान् तथाध्वानमातपाग्निनिषेवणम् ॥
दूषितातिशीततोय स्नानपानावगाहनम् ॥

लसिकामेहाधिकारः ।

अस्य निदानं लक्षणञ्च ।

मधुराणां फलानाञ्च मूलानाञ्च गुडोद्भवाम् ।
द्रव्याणाञ्चातियोगाच्च तथैवातिपरिश्रमात् ॥
मानसश्रमशीलानां वर्ज्जयित्वा तु कायिकम् ।
गुरु पर्य्युषित क्लिन्नाभिष्यन्दिद्रव्यभोजनात् ॥
आनूप मत्स्य मांसादि भोजनादतिभोजनात् ।
एभिर्निदानैः संदुष्टो यकृत् पक्वाशयस्तथा ॥

वृक्कयोर्मूत्रकोषे च जनयित्वा क्षतं ततम्।
मूत्रमार्गेण तरलं पूयरक्तादिसन्निभम्॥
समेदस्कं मलमिकं नराणां स्रावयेन्मुहुः।
सालक्तकपयस्तुल्यं मूत्रं मन्यक् प्रवर्त्तयेत्॥
कदाचिज्जायते मूत्रं पूयरक्तादिभिर्घनम्।
स्थूलं सूत्रनिभं तस्मादधिका जायते व्यथा॥
दोषदूष्यादिभेदेन मूत्रस्य ह्रासवर्द्धने।
तथा वर्णविभेदश्च जायते मेहिनः सदा॥

अस्य वातिकस्य लक्षणम्।

वातजे लसिकामेहे चाम्लगन्धि मशोणितम्।
आमिक्षाजलवन्मूत्रं मुहुर्मूत्रयते नरम्॥
विश्लिष्टाः सन्धयस्तस्मिन् मलं सम्यङ् न निःसरेत्॥

अस्य पैत्तिकस्य लक्षणम्।

घनं सपूयं मूत्रञ्च पैत्तिकेऽधिकपूतिमत्।
जायते चास्यवैरस्यं सन्तापः करपादयोः॥

अथ श्लैष्मिकस्य लक्षणम्।

श्लैष्मिके लसिकामेहे मूत्रं शुक्लं तथाविलम्।
तथा पर्य्युषिते तस्मिन्नुपर्य्यच्छमधोघनम्॥
क्षुधानाशो वङ्क्षणकटिव्यथा सम्यक् प्रजायते॥

अस्य द्वित्रिदोषस्य लक्षणम्।

द्वित्रिदोषभवे मेहे मिश्रं लक्षणमीर्य्यते॥

अस्य साध्यासाध्यादिकम्।

सुसाध्योऽसौ भवेद्यूनामल्पकालभवो गदः।
नोचेदसाध्यो दुःसाध्यो भवेदेव न संशयः॥

(८, ३६)

कदाचित् प्रबलीभूय प्रशाम्येत् पथ्यसेवनात्।
ततः पुनर्वर्द्धमानः कालात् कालवशं नयेत्॥

अस्य चिकित्सा।

तिन्दुकादि।

तिन्दु विल्वं विडङ्गञ्च व्याघ्रो धात्री च जाम्बवी।
वब्बूलं लोहितञ्चैव खदिरं रक्तचन्दनम्॥
एषां क्वाथो हरेन्मेहान् लसिकाख्यं सुदारुणम्।
तथा माञ्जिष्ठमेहादि नानोपद्रवसंयुतम्॥

चन्दनादिचूर्णम्।

रक्ताङ्ग वब्बूलरसः प्रियङ्गु-
जम्बाम्रवीजेन्द्रयवं यमानी।
वन्या च सा मोचरसो गुडूची
लौहस्य भस्म सममेव सर्व्वम्॥
मात्रैकमासप्रमिता विधेया
प्रोक्तं महेशेन च चन्दनादि।
चूर्णं प्रमेहान् सकलांश्च तूर्णं
सपूयरक्तं लसिकाख्यमेहम्॥
सोपद्रवं हन्ति तथाग्निमान्द्यं
तृष्णाज्वरारोचकरोगसंघान्॥
सोमनाथरसो हेमनाथो वङ्गेश्वरस्तथा।
चन्द्रप्रभाख्या गुडिका तथैव चन्दनासवः॥
तैलं पल्लवसाराख्यं श्रीगोपालाभिधं तथा।
युञ्ज्यात् युक्त्यनुसारेण व्याधौ चास्मिन् प्रयत्नतः

अथ पथ्यापथ्यम् ।

रक्तशाल्योदनं मुद्गं यवो वास्तूकमेव च ।
पालंक्या चैव वेत्राग्रं कर्कोटो कदली तथा ॥
हिमालयप्रदेशे च वासो वा सुस्थचित्तता ।
हितानेतान् निषेवेत गुर्व्वभिष्यन्दि भोजनम् ।
मत्स्यं मांसं तथा रौद्रमेवाध्वानं परिश्रमम् ।
वर्ज्जयेत् यत्नतो धीमानायुरारोग्यवृद्धये ॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने शुक्रमेहौपसर्गिकमेह लसिकामेहाधिकारोऽष्टषष्टितमोऽध्यायः ।

ऊनसप्ततितमोऽध्यायः ।

—— -o- ——

ध्वजभङ्गाधिकारः ।

क्लैव्यस्य लक्षणं संख्या निदानञ्च ।

क्लीवः स्यात् सुरताशक्तस्तद्भावः क्लैव्यमुच्यते ।
तच्च सप्तविधं प्रोक्तं निदानं तस्य कथ्यते ॥
तैस्तैर्भावैरहृद्यैस्तु रिरंसोर्मनसि क्षते ।
ध्वजः पतत्यतो नृणां क्लैव्यं समुपजायते ॥
द्वेष्यस्त्रीसम्प्रयोगाच्च क्लैव्यं तन्मानसं स्मृतम् ॥
कटुकाम्लोष्णलवणैरतिमात्रोपसेवितैः ।
पित्ताच्छुक्रक्षयो दृष्टः क्लैव्यं तस्मात् प्रजायते ॥

अतिव्यवायशीलो यो न च वाजीक्रियारतः ।
ध्वजभङ्गमवाप्नोति स शुक्रक्षयहेतुकम् ॥
महता मेढ्ररोगेण चतुर्थी क्लीवता भवेत् ॥
वीर्य्यहानिशिराच्छेदान्मेहनानुन्नतिर्भवेत् ॥
बलिनः क्षुब्धमनसो निरोधाद् ब्रह्मचर्य्यतः ।
षष्ठं क्लैव्यं स्मृतं तत्तु शुक्रस्तम्भनिमित्तजम् ॥

बलिनः पुष्टस्य, क्षुब्धमनसः कामात् संचलितमनसः ब्रह्मचर्य्यममैथुनं तस्मात् निरोधात् शुक्रस्य क्लैव्यं भवति ।

जन्मप्रभृति यत् क्लैव्यं सहजं तद्धि सप्तमम् ॥
असाध्यं सहजं क्लैव्यं मर्म्मच्छेदाच्च यद्भवेत् ।

मर्म्मच्छेदात् वीर्य्यवाहिशिराच्छेदात् ।

स्त्रीणामपि भवेत् क्लैव्यं रेतक्षरण रोधकम् ।
क्लीवास्तृप्तिं न गच्छन्ति नार्य्यः पुंसङ्गमेन च ॥

अथ क्लैव्यचिकित्सा ।

क्लैव्यानामिह साध्यानां कार्य्यो हेतुविपर्य्ययः ।
सुखं चिकित्सितं यस्मान्निदानपरिवर्ज्जनम् ॥

पुष्पधन्वा ।

हरज भुजग लौहं चाभ्रकं वङ्गचूर्णं
कनक विजय यष्टी शाल्मली नागवल्ली ।
घृत मधु सित दुग्धं पुष्पधन्वा रसेन्द्रो
रमयति शतरामा दीर्घमायुर्बलञ्च ॥

कनकादि क्वाथेन भावयित्वा घृतादिभिर्योजयेत् ॥

अश्वगन्धाघृतं चैवामृतप्राशघृतं बृहत्-
चन्द्रोदयः सिद्धसूतो मकरध्वज एवच ॥

स्वल्पचन्द्रोदयश्चैव वृहच्चन्द्रोदयस्तथा।
पूर्णचन्द्ररसस्तथा त्रैलोक्यचिन्तामणिकः॥
तथा कामाग्निदर्पघ्नः कामदीपक एव च।
तथा शाल्मलीकल्पाख्यः कामाग्निदीपनस्तथा॥
तथा चन्दनादितैलं श्रीगोपालाख्यमेव च।
ध्वजभङ्गे प्रदेयः श्रीमदनानन्द मोदकः॥
वाजीकरणवृष्योक्तं रसायनकरं तथा।
भेषज भिषजा योज्यं क्लैव्यरोगप्रशान्तये॥

अथ पथ्यम्।

शाली षष्टिक गोधूम मसूर चनकादयः।
हैयङ्गवीनं दुग्धं च नवनीतं सुरा सिधु॥
चटको वर्त्तकश्चैव तित्तिरो चरणायुधः।
शश हरिण छागानां मांसानि कोमलानि च॥
द्राक्षा दाडिम खर्ज्जूर जाम्बवाम्र फलानि च।
पथ्यान्येतानि वस्तूनि ध्वजभङ्ग हराणि हि॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
ध्वजभङ्गाधिकार ऊनसप्ततितमोऽध्यायः।

सप्ततितमोऽध्यायः ।

—— ·o· ——

मेदोरोगाधिकारः ।

तस्य विप्रकृष्टं निदानम् ।

अव्यायामदिवास्वप्नश्लेष्मलाहारसेविनः ।
मधुरोऽन्नरसः प्रायः स्नेहान्मेदो विवर्द्धयेत् ॥

अन्नरसः आमद्रवः । स मधुरः सन् स्नेहात् मेदो विवर्द्धयेत् ।

मेदसावृतमार्गत्वात् पुष्यन्त्यन्ये न धातवः ।
मेदस्तु चीयते तस्मादशक्तः सर्व्वकर्म्मसु ॥
क्षुद्रश्वासतृषामोहस्वप्नक्रथनसादनैः ।
युक्तः क्षुत् स्वेददौर्गन्धैरल्पप्राणोऽल्पमैथुनैः ॥
मेदस्तु सर्व्वभूतानामुदरेष्वस्थिषु स्थितम् ।
अतएवोदरे वृद्धिः प्रायो मेदस्विनो भवेत् ॥
मेदसावृतमार्गत्वाद्वायुः कोष्ठे विशेषतः ।
चरन् सन्धुक्षयत्यग्निमाहारं शोषयत्यपि ॥
तस्मात् स शीघ्रं जरयत्याहारञ्चाभिकाङ्क्षति ।
विकारांश्चाप्नुते घोरान् कांश्चित कालव्यतिक्रमात् ॥

स मेदस्वी आहारं शीघ्रं जरयति पुनर्भोक्तुञ्च काङ्क्षति । स दीप्ताग्निः कालव्यतिक्रमात् भोजनकालातिक्रमात् ।

एतावुपद्रवकरौ विशेषादग्निमारुतौ ।
एतौ हि दहतः स्थूलं वनदावो यथा वनम् ॥

एतौ अग्निमारुतौ विशेषादुपद्रवकरौ भवतः । एतौ हि वनदाव वनमिव स्थूल मेदस्विनं दहतो नाशयतः । वनदावो

यथा वनमित्यत्र वनं दावानलो यथा इति पाठान्तरम् । दावशब्दस्यैव वनाग्नौ शक्तौ पुनर्वनशब्दप्रयोगः स्पष्टार्थं करकङ्कणन्यायेन वा ।

मेदस्यतीव संवृद्धे सहसैवानिलादयः ।
विकारान् दारुणान् कृत्वा नाशयन्त्याशु जीवितम् ॥

अतिस्थूलस्य लक्षणम् ।

मेदमांसातिवृद्धत्वाच्चलस्फिगुदरस्तनः ।
अयथोपचयोत्साहो नरोऽतिस्थूल उच्यते ॥

अयथोपचयोत्साहो न यथा उपचयो मांसोपचय उत्साहश्च यस्य सः ।

मेदोरोगस्य चिकित्सा ।

श्रमचिन्ताव्यवायाध्वक्षौद्रजागरणप्रियः ।
हन्त्यवश्यमतिस्थौल्यं यवश्यामाकभोजनः ॥
अस्वप्नञ्च व्यवायञ्च व्यायामं चिन्तनानि च ।
स्थौल्यमिच्छन् परित्यक्तुं क्रमेणातिप्रवर्द्धयेत् ॥
क्षारं वातारिपत्रस्य हिङ्गुयुक्तं पिबेन्नरः ।
सहितं भक्तमण्डेन मेदोवृद्धिनिवृत्तये ॥
प्रातर्मधुयुतं वारि सेवितं स्थौल्यनाशनम् ॥
उष्णमन्नस्य मण्डं वा पिबन् कृशतनुर्भवेत् ॥
क्षौद्रेण त्रिफलाक्वाथः पीतो मेदोहरः स्मृतः ॥
व्योषाग्नित्रिफलामुस्तविड़ङ्गैर्गुग्गुलुं समम् ।
खादन् सर्व्वान् जयेद्रोगान् मेदः श्लेष्मामवातजान् ॥
पिप्पली मधुना सेव्या मेदः कफविनाशिनी ॥

धत्तूरपत्रस्वरसेन गाढ़-
मुद्वर्त्तनं स्थौल्यहरं प्रदिष्टम् ॥
सचव्यजीरकाव्योषहिङ्गुसौवर्च्चलानलाः ।
मस्तुना शक्तवः पीता मेदोघ्ना वह्निदीपनाः ॥
समभागेन समुदितचूर्णात् षोड़शगुणाः शक्तवः ।
हरीतकीन्तु संपिष्य देहमुद्वर्त्तनं नरः ।
पश्चात् स्नानं प्रकुर्व्वीत स्वेददौर्गन्ध्यशान्तये ॥
शिरीषलामज्जकहेमलोध्रै-
स्त्वग्दोषसंस्वेदहरः प्रघर्षः ।
शरीरदौर्गन्ध्यहरः प्रदेहः
पत्राम्बुलोध्राभयचन्दनानाम् ॥
नवकगुग्गुलुश्चैवामृताद्या गुग्गुलुस्तथा ।
लौहरसायनादीनि मेदोरोग हराणि हि ॥

पथ्यापथ्यानि ।

कफघ्नं कर्षणं यद्यदन्नपानक्रियादिकम् ।
मेदोरोगे निषेव्यं तद्विपरीतं सुखाय न ॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
मेदोरोगाधिकारः सप्ततितमोऽध्यायः ।

एकसप्ततितमोऽध्यायः ।

——:-०-:——

अथ मुखरोगाधिकारः ।

तत्रादावोष्ठरोगानाह ।

आनूपपिशित क्षार दधि सक्ष्मातिसेवनात् ।
मुखमध्ये गदान् कुर्य्युः क्रुद्धा दोषाः कफोत्तराः ॥

ओष्ठरोगाणां निदानं संख्या च ।

पृथग् दोषैः समस्तैश्च रक्तजो मांसजस्तथा ।
मेदोजश्चाभिघातोत्थ एवमष्टौष्ठजा गदाः ॥

तत्र वातिकस्यौष्ठरोगस्य लक्षणम् ।

कर्कशौ परुषौ स्तब्धौ संप्राप्तानिलवेदनौ ।
दाल्येते परिपाट्येते चौष्ठौ मारुतकोपतः ॥

परुषौ रूक्षौ । दाल्येते विदार्य्येते । परिपाट्येते किञ्चिद् विदीर्णत्वचौ क्रियेते ।

पैत्तिकस्य लक्षणम् ।

चीयेते पिडकाभिस्तु सरुजाभिः समन्ततः ।
सदाहपाकपिडकौ पीताभासौ च पित्ततः ॥

सरुजाभिः पैत्तिकरुगन्विताभिः ।

श्लैष्मिकस्य लक्षणम् ।

सवर्णाभिस्तु चीयेते पिडकाभिरवेदनौ ।
कण्डूमन्तौ कफादोष्ठौ पिच्छिलौ शीतलौ गुरू ॥

सान्निपातिकस्य लक्षणम्।

मुहुत् कृष्णौ मुहुत् पीतौ मुहुश्श्वेतौ तथैव च।
सन्निपातेन विज्ञेयावनेकपिड़कान्वितौ॥

रक्तजस्य लक्षणम्।

खर्ज्जूरफलवर्णाभिः पिडकाभिर्निपीडितौ।
रक्तोपसृष्टौ रुधिरं स्रवतः शोणितप्रभौ॥

मांसजस्य लक्षणम्।

मांसदुष्टौ गुरू स्थूलौ मांसपिण्डवदुन्नतौ।
जन्तवश्चात्र मूर्च्छन्ति नरस्योभयतो मुखात्॥

जन्तवः क्रिमयः मूर्च्छन्ति वर्द्धन्ते मुखादुभयतः सृक्कण्योः।

मेदोजस्य लक्षणम्।

सर्पिर्मण्डप्रतीकाशौ मेदसा कण्डुरौ गुरू।
अच्छं स्फटिकसङ्काशमास्रावं स्रवतो भृशम्॥
तयोर्व्रणो न संरोहेन्मृदुत्वञ्च न गच्छति॥

सर्पिर्मण्डो घृतस्योपरितनः स्वच्छभागः। तयोरिति तादृशयोः।

अभिघातजस्य लक्षणम्।

क्षतजाभौ विदीर्य्येते पीड्येते चाभिघाततः।
मथितौ च समाख्यातावोष्ठौ कण्डूसमन्वितौ॥

मथितौ मृदिताविव अतएव क्षतजाभौ रुधिराभाविति सङ्गतम्।

ओष्ठरोगाणां चिकित्सा।

गलदन्तमूलदशनच्छदेषु रोगाः कफास्रभूयिष्ठाः।
तस्मादेतेष्वसकृद् रुधिरं विस्रावयेद् दुष्टम्॥

चतुर्व्विधेन स्नेहेन मधूच्छिष्टयुतेन च ।
चतुर्व्विधेन स्नेहेन तैलघृतवसामज्जरूपेण ।
वेधं शिराणां वमनं विरेकं
तिक्तस्य पानं रसभोजनञ्च ।
शीतान् प्रदेहान् परिषेचनञ्च ॥
पित्तोपसृष्टेष्वधरेषु कुर्य्यात् ॥
शिरोविरेचन धूमः स्वेदः कवल एव च ।
हृते रक्ते प्रयोक्तव्यमोष्ठकोपे कफात्मके ॥
मेदोजे शोधिते भिन्ने स्वेदिते कवलो हितः ।
प्रियङ्गु त्रिफला लोध्रं सक्षौद्रं प्रतिसारणम् ॥
दन्तजिह्वा मुखानां यच्चूर्णं कल्कावलेहकैः ।
शनैर्घर्षणमङ्गुल्या तदुक्तं प्रतिसारणम् ॥
ओष्ठरोगेष्वशेषेषु दृष्ट्वा दोषमुपाचरेत् ।
तेषु व्रणत्वं जातेषु व्रणवत् समुपाचरेत् ॥
दन्तवेष्ट रोगाणां नामानि सङ्ख्या च ।
शीतादो गदितः पूर्व्वं दन्तपुप्पुटकस्तथा ।
दन्तवेष्टः शौषिरश्च महाशौषिर एव च ॥
ततः परिदरः प्रोक्तस्ततस्तूपकुशः स्मृतः ।
वैदर्भश्च ततः प्रोक्तः खलीवर्द्धन एव च ॥
अधिमांसकनामा च दन्तनाड्यश्च पञ्च च ।
दन्तविद्रधिरप्यत्र दन्तवेष्टेषु षोडश ॥
तत्र शीतादस्य लक्षणम् ।
शोणितं दन्तवेष्टेभ्यो यस्याकस्मात् प्रवर्त्तते ।
दुर्गन्धीनि सकृष्णानि प्रक्लेदीनि मृदूनि च ।

दन्तमांसानि शीर्य्यन्ते पचन्ति च परस्परम्।
शीतादो नाम स व्याधिः कफशोणितसम्भवः॥

दन्तपुप्पुटस्य लक्षणम्।

दन्तयोस्त्रिषु वा यस्य श्वयथुर्जायते महान्।
दन्तपुप्पुटको नाम स व्याधिः कफरक्तजः॥

दन्तवेष्टस्य लक्षणम्।

स्रवन्ति पूयं रुधिरं चला दन्ता भवन्ति च।
दन्तवेष्टः स विज्ञेयो दुष्टशोणितसम्भवः॥

शौषिरस्य लक्षणम्।

श्वयथुर्दन्तमूलेषु रुजावान् कफरक्तजः।
लालास्रावी कण्डूरश्च स ज्ञेयः शौषिरो गदः॥

महाशौषिरस्य लक्षणम्।

दन्ताश्चलन्ति वेष्टेभ्यस्तालु चाप्यवदीर्य्यते।
दन्तमांसानि पच्यन्ते मुखञ्च परिपाप्यते॥
यस्मिन् स सर्व्वजो व्याधिर्महाशौषिरसंज्ञकः॥

तालु चाप्यवदीर्य्यते चकाराद् दन्तवेष्टश्चाप्यवदीर्य्यते। सप्तरात्रान्मारकश्चायं यत आह भोजः।

महाशौषिर इत्येष सप्तरात्रान्निहन्त्यसून् इति।

परिदरस्य लक्षणम्।

दन्तमांसानि शीर्य्यन्ते यस्मिन् ष्ठीवति चाप्यसृक्।
पित्तासृक् कफजो व्याधिर्ज्ञेयः परिदरो हि सः॥

उपकुशस्य लक्षणम्।

वेष्टेषु दाहः पाकश्च ताभ्यां दन्ताश्चलन्ति च।
अघट्टिताः प्रस्रवन्ति शोणितं मन्दवेदनम्॥

आध्मायतेऽस्नुते रक्तं मुखं पूति च जायते।
यस्मिन्नुपकुशः स स्यात् पित्तरक्तसमुद्भवः॥

आघट्टिताः घृष्टाः।

वैदर्भस्य लक्षणम्।

घृष्टेषु दन्तमूलेषु संरम्भो जायते महान्।
चलन्ति च यदा यस्मिन् स वैदर्भोऽभिघातजः॥

संरम्भः शोथः। चलन्ति चेति चकारात् वेदनादाहपाकाः।

खलीवर्द्धनस्य लक्षणम्।

मारुतेनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदनः।
खलीवर्द्धनसंज्ञोऽसौ सञ्जाते रुक् प्रशाम्यति॥

सञ्जाते दन्ते।

अधिमांसस्य लक्षणम्।

हानव्ये पश्चिमे दन्ते महाशोथो महारुजः।
लालास्रावी कफकृतो विज्ञेयः सोऽधिमांसकः॥

हानव्ये हनुभवे पश्चिमे अन्त्ये दन्ते। आक्केलदन्तेति यस्य भाषा।

दन्तनाडीनां लक्षणम्।

दन्तमूलगता नाड्यः पञ्च ज्ञेया यथेरिताः॥

यथेरिताः, यथा नाडीव्रणे वातपित्त कफ सन्निपातागन्तु निमित्ताः दन्तनाड्यः कथितास्तथात्रापीत्यर्थः।

दन्तविद्रधेर्लक्षणम्।

दन्तमांसमलैः सास्रैर्बाह्यान्तः श्वयथुर्महान्।
सदाहरुक् स्रवेद् भिन्नः पूयास्रं दन्तविद्रधिः॥

दन्तमांसमलैः दन्तवेष्टगतदोषैः सास्रैः सरक्तैः हेतुभिः।

दन्तवेष्टरोगाणां चिकित्सा ।

शीतादे हृतरक्ते तु तोये नागर सर्षपान् ।
निःक्काथ्य त्रिफलाञ्चापि कुर्य्याद् गण्डूषधारणम् ॥
तैलं घृतं वा वातघ्नं शीतादे संप्रशस्यते ॥

कुष्ठं दार्व्वीं लोध्रमब्दं समङ्गा
ततः पाठा तेजनी पीतिका च ।
चूर्णं शस्तं घर्षणं तद् द्विजानां
रक्तस्रावं हन्ति कण्डूं रुजाञ्च ॥

कासीस लोध्र कणा मनःशिला प्रियङ्गुतेजोह्वाः ।
एषां चूर्णं मधुयुक् शीतादे पूतिमांसहरम् ॥
दन्तपुप्पुटके कार्य्यं तरुणे रक्तमोचणम् ।
सपञ्चलवण क्षार सक्षौद्रं प्रतिसारणम् ॥
शिरोविरेकश्च हितो नस्यं स्निग्धञ्च भोजनम् ।
विस्राविते दन्तवेष्टे व्रणन्तु प्रतिसारयेत् ।
लोध्र पत्तङ्ग मधुक लाक्षाचूर्णैर्मधुप्लुतैः ॥
चलदन्तस्थिरकरं कार्य्यं वकुल चर्व्वणम् ॥
भद्रमुस्ताभया व्योषविडङ्गारिष्टपल्लवैः ।
गोमूत्रपिष्टैर्गुटिकां छायाशुष्कां प्रकल्पयेत् ॥
तां निधाय मुखे सुप्याच्चलदन्तातुरो नरः ।
नातः परतरं किञ्चिच्चलदन्तस्य भेषजम् ॥
शौषिरे हृतरक्ते तु लोध्रमुस्ता रसाञ्जनैः ।
सक्षौद्रैः शस्यते लेपो गण्डूषे क्षीरिणो हिताः ॥
क्रियां परिदरे कुर्य्याच्छीतादोक्तां विचक्षणः ॥
संशोध्योभयतः कायं शिरश्चोपकुशे तथा ।

काष्ठोदुम्बरिका पत्रैर्व्रणं विस्रावयेद्‌ भिषक्‌ ॥
लवणैः क्षौद्रयुक्तैश्च सव्योषैः प्रतिसारयेत्‌ ॥
शस्त्रेणोद्धृत्य वैदर्भं दन्तमूलानि शोधयेत्‌ ।
ततः क्षारं प्रयुञ्जीत क्रियाः सर्व्वाश्च शीतलाः ॥
उद्धृत्याधिकदन्तन्तु ततोऽग्निमवचारयेत्‌ ।
क्रिमिदन्तकवच्चात्र विधिः कार्य्यो विजानता ॥
छित्त्वाधिमांसं सक्षौद्रै रेतैश्चूर्णैरुपाचरेत्‌ ।
वचातेजस्विनी पाठा स्वर्ज्जिका यावशूकजैः ॥
क्षौद्र द्वितीयाः पिप्पल्यः कवले चात्र कीर्त्तिताः ।
पटोल निम्ब त्रिफला कषायश्चात्र धारणे ॥
नाड़ीव्रणहरं कर्म्म दन्तनाड़ीषु कारयेत्‌ ।
यं दन्तमधिजायेत नाड़ी तं दन्तमुद्धरेत्‌ ॥
छित्त्वा मांसानि शस्त्रेण यदि नोपरिजो भवेत्‌ ।
उद्धृत्य च दहेच्चापि क्षारेण ज्वलनेन वा ॥
गतिर्हिनस्ति हन्वस्थि दशने समुपेक्षिते ।
तस्मात्‌ समूलं दशनं निर्हरेद्‌ भग्नमस्थि च ॥
उद्धृते तूत्तरे दन्ते शोणितं प्रस्रवेदति ।
रक्तातियोगात्‌ पूर्व्वोक्ता घोरा रोगा भवन्ति हि ॥
काणः सञ्जायते जन्तुरर्द्दितं तस्य जायते ।
चलमप्युत्तरं दन्तमतो नैवोद्धरेद्‌ भिषक्‌ ॥
कषायैर्जाति मदन कटुक स्वादुकण्टकैः ।
लोध्रखदिर मञ्जिष्ठा यष्ट्याह्वैश्च कृतैस्तथा ॥
तैलं घृतं वा संपक्वं हन्याद्‌ दन्तगतां गतिम्‌ ॥

विद्रध्युक्तं विधिं युक्तं विदध्याद् दन्तविद्रधौ ।
शस्त्रकर्म्म नरस्तत्र कुशलेनैव कारयेत् ॥

दन्तरोगाधिकारः ।

दन्तरोगाणां नामानि संख्या च ।

दालनः कथितः पूर्व्वः कृमिदन्तक एव च ।
प्रोक्तौ भञ्जनको दन्तहर्षौ वै दन्तशर्करा ।
कपालिकात्र कथिता श्यावदन्तक एव च ।
करालसंज्ञ इत्यष्टौ दन्तरोगाः प्रकीर्त्तिताः ॥

तत्र दालनस्य लक्षणम् ।

दीर्य्यमाणेष्विव रुजा यत्र दन्तेषु जायते ।
दालनो नाम स व्याधिः सदागतिनिमित्तजः ॥

सदागतिनिमित्तजः वायुजनित इत्यर्थः ।

कृमिदन्तस्य लक्षणम् ।

कृष्णच्छिद्रश्चलः स्रावी ससंरम्भो महारुजः ।
अनिमित्तरुजो वातात् स ज्ञेयः कृमिदन्तकः ॥

ससंरम्भो दन्तमूलशोथयुक्तः । तत्रैव स्रावो वोद्धव्यः ।
अनिमित्तरुजः अवघट्टनादिनिमित्तं विनैव महारुजावान् ।

भञ्जनकस्य लक्षणम् ।

वक्त्रं वक्रं भवेद् यत्र दन्तभङ्गश्च जायते ।
कफवातकृतो व्याधिः स भञ्जनक संज्ञकः ॥

दन्तहर्षस्य लक्षणम्।

शीतरूक्षप्रवाताम्लस्पर्शानामसहा द्विजाः।
यत्र क्षुर्वातपित्ताभ्यां दन्तहर्षः स कीर्त्तितः॥
अन्यच्च। शीतमुष्णञ्च दशनाः सहन्ते स्पर्शनं न च।
यस्य तं दन्तहर्षन्तु व्याधिं विद्यात् समीरणात्॥

दन्तशर्करायाः लक्षणम्।

मलो दन्तगतो यस्तु कफश्चानिलशोषितः।
शर्करेव खरस्पर्शा सा ज्ञेया दन्तशर्करा॥

कपालिकायाः लक्षणम्।

कपालेष्विव दीर्य्यन्ते दन्तेषु समलेषु च।
कपालिकेति विज्ञेया दन्तच्छिद् दन्तशर्करा॥

श्यावदन्तकस्य लक्षणम्।

योऽसृङ्मिश्रेण पित्तेन दग्धो दन्तस्त्वशेषतः।
श्यावतां नीलतां वापि गतः स श्यावदन्तकः॥
दग्धः दग्धइव कृष्णवर्णः।

करालस्य लक्षणम्।

शनैः शनैः प्रकुरुते यत्र दन्ताश्रितोऽनिलः।
करालान् विकटान् दन्तान् न करालो स सिध्यति॥

दन्तरोगाणां चिकित्सा।

दन्तरोगेषु सर्व्वेषु लेटद्रद् दोषसङ्गनुत्।
भेषजं योजयेद् विद्वान् दृष्ट्वा दोषबलं भिषक्॥
फलान्यम्लानि शीताम्बु रूक्षान्नं दन्तधावनम्।
तथातिकठिनं भक्ष्यं दन्तरोगी विवर्ज्जयेत्॥

लाक्षाद्यं तैलम् ।

तैलं लाक्षारसं क्षीरं पृथक् प्रस्थमितं पचेत् ।
द्रव्यैः पलमितैरेतैः क्वाथैश्चापि चतुर्गुणैः ॥
लोध्र कट्फल मञ्जिष्ठा पद्मकेशर पद्मकैः ।
चन्दनोत्पल यष्ट्याह्वैस्तत् तैलं वदने धृतम् ॥
दालनं दन्तचालञ्च दन्तमोक्षं कपालिकाम् ।
हन्यादाशु गदानेतान् कुर्य्याद् दन्तानपि स्थिरान् ।
लाक्षादिकमिदं तैलं दन्तरोगेषु पूजितम् ॥

जयेद् विस्रावणैः स्विन्नमचलं क्रिमिदन्तकम् ।
तथावपीडैर्वातघ्नैः स्नेहगण्डूषधारणैः ।
भद्रदार्व्वादि वर्षाभूलेपैः स्निग्धैश्च भोजनैः ।
हिङ्गु सोष्णञ्च मतिमान् क्रिमिदन्ते प्रयोजयेत् ॥
बृहती भूमिकदम्ब पञ्चाङ्गुल कण्टकारिका क्वाथः ।
गण्डूषस्तैलयुतः क्रिमिदन्तकवेदनाशमनः ॥
स्नेहानां कवलाः कोष्णाः सर्पिषस्त्रैवृतस्य च ।
निर्य्यूहाश्चानिलघ्नानां दन्तहर्षे प्रमर्द्दनः ॥
अहिंसन् दन्तमूलानि शर्करामुद्धरेद् भिषक् ।
लाक्षाचूर्णैर्मधुयुतैस्ततस्तां प्रतिसारयेत् ॥
दन्तहर्षे क्रियाश्चात्र कुर्य्यान्निरवशेषतः ।
कपालिका कृच्छ्रतमा तत्राप्येषा क्रिया हिता ॥

जिह्वारोगाधिकारः।

जिह्वारोगाणां निदानं नामानि संख्या च।

वातजः पित्तजश्चापि कफजोऽलाससंज्ञकः।
उपजिह्विका च गदा जिह्वायां पञ्च कीर्त्तिताः॥

तत्र वातजस्य जिह्वारोगस्य लक्षणम्।

जिह्वानिलेन स्फुटिता प्रसुप्ता
भवेच्च शाकच्छदनप्रकाशा॥

पित्तजस्य लक्षणम्।

पित्तात् सदाहैरुपचीयते च
दीर्घैः सरक्तैरपि कण्टकैश्च॥

कफजस्य लक्षणम्।

कफेन गुर्वी बहला सिता च
मांसोच्छ्रयैः शाल्मलिकण्टकाभैः॥

अलासस्य लक्षणम्।

जिह्वातले यः श्वयथुः प्रगाढ़ः
सोऽलाससंज्ञः कफरक्तमूर्त्तिः।
जिह्वां स तु स्तम्भयति प्रवृद्धो
मूले च जिह्वा भृशमेति पाकम्॥

प्रगाढः प्रकर्षेण गाढ़ो दारुणः । कफरक्तमूर्त्तिः कफरक्ताभ्यां मूर्त्तिर्यस्य स कफरक्तज इत्यर्थः । जिह्वास्तम्भेन वायुरप्यत्र वोद्धव्यः, भृशपाकेन पित्तञ्च । अतस्त्रिदोषजोऽयमसाध्यत्वञ्चास्य ।

उपजिह्विकाया लक्षणम् ।

जिह्वाग्ररूपः श्वयथुर्हि जिह्वा-
मुन्नम्य जातः कफरक्तयोनिः ।
प्रसेककण्डूपरिदाहयुक्तः
प्रकथ्यतेऽसावुपजिह्विकेति ॥

जिह्वाग्ररूपो जिह्वाग्राकृतिः ।

जिह्वारोगाणां चिकित्सा ।

जिह्वागतविकाराणां शस्तं शोणितमोक्षणम् ।
गुड़ूचीपिप्पलीनिम्बकवलः कटुभिः सुखः ॥
ओष्ठकोपे त्वनिलजे यदुक्तं प्राक् चिकित्सितम् ।
कण्टकेष्वनिलोत्थेषु तत्कार्य्यं भिषजा खलु ॥
पित्तजेषु निघृष्टेषु निःसृते दुष्टशोणिते ।
प्रतिसारणगण्डूषनस्यानि मधुरं हितम् ॥
कण्टकेषु कफोत्थेषु लिखितेष्वसृजः क्षये ।
पिप्पल्यादिर्मधुयुतः कार्य्यस्तु प्रतिसारणे ॥
उपजिह्वान्तु संलिख्य क्षारेण प्रतिसारयेत् ।
शिरोविरेकगण्डूषधूमैश्चैनामुपाचरेत् ॥
व्योषक्षाराभयावह्निचूर्णमेतत्प्रघर्षणम् ।
उपजिह्वाप्रशान्त्यर्थमेभिस्तैलञ्च पाचयेत् ॥

तालुरोगाधिकारः ।

तालुरोगाणां नामानि संख्या च ।

गलशुण्डी तुण्डिकेर्य्यध्रुवः कच्छप एव च ।
ताल्वर्व्वुदश्च कथितो मांससंघात एव च ॥
तालुपुप्पुटनामा च तालुशोषस्तथैव च ।
तालुपाकश्च कथितस्तालुरोगा अमी नव ॥

तत्र गलशुण्ड्या लक्षणम् ।

श्लेष्मासृग्भ्यां तालुमूलात् प्रवृद्धो
दीर्घः शोथो ध्मातवस्तिप्रकाशः ।
तृष्णाकासश्वासजुष्टं वदन्ति
वैद्या व्याधिं गलशुण्डीति नाम्ना ॥

तुण्डिकेर्य्या लक्षणम् ।

शोथः स्थूलस्तोददाहप्रपाकी
प्रागुक्ताभ्यां तुण्डिकेरी मता तु ।
तुण्डिकेरी वनकार्पासीफलं, तत्तुल्या ।

अध्रुवस्य लक्षणम् ।

मन्दः शोथो लोहितः शोणितोत्थो
ज्ञेयोऽध्रुवः सज्वरस्तीव्ररुक् च ॥

कच्छपस्य लक्षणम् ।

कूर्म्मोन्नतोऽवेदनोऽशीघ्रजन्मा
रोगो ज्ञेयः कच्छपः श्लेष्मणा तु ॥

तात्वर्व्वुदस्य लक्षणम् ।

पद्माकारं तालुमध्ये तु शोथं
विद्याद्रक्तादर्व्वुदं प्रोक्तलिङ्गम् ॥

पद्माकारं पद्मकर्णिकाकेशरैरिव पार्श्वतो दीर्घैर्मांसाङ्कुरैर्वेष्टितम् । प्रोक्तलिङ्गं पूर्व्वोक्तरक्तार्व्वुदलिङ्गम् ।

मांससंघातस्य लक्षणम् ।

दुष्टं मांसं श्लेष्मणा नीरुजञ्च
ताल्वन्तःस्थ मांससंघातमाहुः ॥

तालुपुप्पुटस्य लक्षणम् ।

नीरुक् स्थायी कोलमात्रः कफात्मा
मेदोयुक्तः पुप्पुटस्तालुदेशे ॥

तालुशोषस्य लक्षणम् ।

शोषोऽत्यर्थं दीर्य्यते चापि तालुः
श्वासो वातात् तालुशोषोऽयमुक्तः ॥

तालुपाकस्य लक्षणम् ।

पित्तं कुर्य्यात् पाकमत्यर्थघोरं
तालुन्येनं तालुपाक वदन्ति ॥

तालुरोगाणां चिकित्सा ।

कुष्ठोषण वचा सिन्धु कणा पाठाप्लवैरपि ।
सक्षौद्रैर्भिषजा कार्य्यं गलशुण्डीप्रघर्षणम् ॥
अङ्गुष्ठाङ्गुलिसन्दंशेनाकृष्य गलशुण्डिकाम् ।
छेदयेन्मण्डलाग्रेण जिह्वोपरि तु संस्थिताम् ॥
अतिच्छेदात् स्रवेद्रक्तं ततो हेतोर्म्रियेत च ।
हीनच्छेदाद्भवेच्छोथो लालास्रावो भ्रमस्तथा ॥

तस्माद् वैद्यः प्रयत्नेन दृष्टकर्म्मा विशारदः।
गलशुण्डीन्तु संछिद्य कुर्य्यात् प्राप्तामिमां क्रियाम्॥
पिप्पल्यतिविषा कुष्ठ वचा मरिच नागरैः।
क्षौद्रयुक्तैः सलवणैस्ततस्तां प्रतिसारयेत्॥
वचामतिविषापाठारास्नाकटुकरोहिणीः।
निष्क्वाथ्य पिचुमर्दञ्च कवलं तत्र कारयेत्॥
तुण्डिकेर्य्यध्रुवे कूर्म्मे संघाते तालुपुप्पुटे।
एष एव विधिः कार्य्यो विशेषाच्छस्त्रकर्म्म च॥
तालुपाके तु कर्त्तव्यं विधानं पित्तनाशनम्।
स्नेहस्वेदौ तालुशोषे विधिश्चानिलनाशनः॥

गलरोगाधिकारः।

—:o:—

गलरोगाणां नामानि संख्या च।

रोहिणी पञ्चधा प्रोक्ता कण्ठशालूक एव च।
अधिजिह्वश्च वलयोऽलासनामैकवृन्दकः॥
ततो वृन्दः शतघ्नी च गिलायुः कण्ठविद्रधिः।
गलौघश्च स्वरघ्नश्च मांसतानस्तथैव च॥

पञ्चानां रोहिणीनां सामान्या सम्प्राप्तिः।

गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ
प्रदूष्य मांसञ्च तथैव शोणितम्।

गलोपसरोधकरैस्तथाङ्कुरै-
र्निहन्त्यसून् व्याधिरियं हि रोहिणी ॥

अनिलो मूर्च्छितः प्रवृद्ध.। पित्तकफौ च मूर्च्छितौ पित्तं वा मूर्च्छितं कफो वा मूर्च्छितः। सर्व्वा एव रोहिण्यः सन्निपातजाः, उत्कर्षाद् वातजादिव्यपदेशः।

तत्र वातजाया रोहिण्या लक्षणम्।

जिह्वा समन्ताद् भृशवेदनास्तु
मांसाङ्कुराः कण्ठनिरोधनाः स्युः।
सा रोहिणी वातकृता प्रदिष्टा
वातात्मकोपद्रवगाढयुक्ता ॥

जिह्वासमन्तात् जिह्वायाः सर्व्वतः। वातात्मकोपद्रवगाढ़युक्ता स्तम्भादिभिरतिशयव्यथाभिर्युक्ता।

पित्तजाया लक्षणम्।

क्षिप्रोद्गमा क्षिप्रविदाहपाका
तीव्रज्वरा पित्तनिमित्तजाता ॥

कफजाया लक्षणम्।

स्रोतोनिरोधिन्यपि मन्दपाका
गुर्व्वी स्थिरा सा कफसम्भवा तु ॥

त्रिदोषजाया लक्षणम्।

गम्भीरपाकिन्यनिवार्य्यवीर्य्या
त्रिदोषलिङ्गा त्रिभवा भवेत् सा ॥

रक्तजाया लक्षणम्।

स्फोटैश्चिता पित्तसमानलिङ्गा
साध्या प्रदिष्टा रुधिरात्मिका तु ॥

रक्तजितरासां सद्दारकलावधिः ।

सद्यस्त्रिदोषजा हन्ति त्र्यहात् कफसमुद्भवा ।
पञ्चाहात् पित्तसम्भूता सप्ताहात् पवनोत्थिता ॥
यद्यप्येताश्चतस्रो हि प्रोक्ताः सामान्यतोऽशुभाः ।
तथा सद्यैव मंहन्त्रीं ध्रुव तिस्रः क्रियां विना ॥

कण्ठशालूकस्य लक्षणम् ।

कोलास्थिमात्रः कफसम्भवो यो
ग्रन्थिर्गले कण्टकशूकभूतः ।
खरः स्थिरः शस्त्रनिपातसाध्य-
स्तं कण्ठशालूकमिति ब्रुवन्ति ॥

कण्टकशूकभूतः कण्टकवच्छूकवच्च वेदनाजनकः ।

अधिजिह्वस्य लक्षणम् ।

जिह्वाग्ररूपः श्वयथुः कफात्तु
जिह्वोपरिष्टादसृजैव मिश्रात् ।
ज्ञेयोऽधिजिह्वः खलु रोग एष
विवर्ज्जयेदागतपाकमेनम् ॥

जिह्वोपरिष्टादित्यनेन जिह्वातलजामुपजिह्वां व्यावर्त्तयति ।

वलयस्य लक्षणम् ।

वलाम एवायतमुन्नतश्च
शोथं करोत्यन्नगतिं निवार्य्य
तं सर्व्वथैवाप्रतिवार्य्यवीर्य्यं
विवर्ज्जनीयं वलयं वदन्ति ॥

(८, ३८)

गलोपसंरोधकरैस्तथाङ्कुरै-
र्निहन्त्यसून् व्याधिरियं हि रोहिणी ॥

अनिलो मूर्च्छितः प्रवृद्धः। पित्तकफौ च मूर्च्छितौ पित्तं वा मूर्च्छितं कफो वा मूर्च्छितः। सर्व्वा एव रोहिण्यः सन्निपातजाः, उत्कर्षाद् वातजादिव्यपदेशः।

तत्र वातजाया रोहिण्या लक्षणम्।

जिह्वा समन्ताद् भृशवेदनास्तु
मांसाङ्कुराः कण्ठनिरोधनाः स्युः।
सा रोहिणी वातकृता प्रदिष्टा
वातात्मकोपद्रवगाढयुक्ता ॥

जिह्वासमन्तात् जिह्वायाः सर्व्वतः। वातात्मकोपद्रवगाढ़युक्त स्तम्भादिभिरतिशयव्यथाभिर्युक्ता।

पित्तजाया लक्षणम्।

क्षिप्रोद्गमा क्षिप्रविदाहपाका
तीव्रज्वरा पित्तनिमित्तजाता ॥

कफजाया लक्षणम्।

स्रोतोनिरोधिन्यपि मन्दपाका
गुर्व्वी स्थिरा सा कफसम्भवा तु ॥

त्रिदोषजाया लक्षणम्।

गम्भीरपाकिन्यनिवार्य्यवीर्य्या
त्रिदोषलिङ्गा त्रिभवा भवेत् सा ॥

रक्तजाया लक्षणम्।

स्फोटैश्चिता पित्तसमानलिङ्गा
साध्या प्रदिष्टा रुधिरात्मिका तु ॥

रक्तजेतरासां संहारकत्वावधिः।

सद्यस्त्रिदोषजा हन्ति त्र्यहात् कफसमुद्भवा।
पञ्चाहात् पित्तसम्भूता सप्ताहात् पवनोत्थिता॥
यद्यप्येताश्चतस्रो हि प्रोक्ताः सामान्यतोऽसुभाः।
तथा सद्येव संहर्त्री ध्रुव तिस्रः क्रियां विना॥

कण्ठशालूकस्य लक्षणम्।

कोलास्थिमात्रः कफसम्भवो यो
ग्रन्थिर्गले कण्टकशूकभूतः।
खरः स्थिरः शस्त्रनिपातसाध्य-
स्तं कण्ठशालूकमिति ब्रुवन्ति॥

कण्टकशूकभूतः कण्टकवच्छूकवच्च वेदनाजनकः।

अधिजिह्वस्य लक्षणम्।

जिह्वाग्ररूपः श्वयथुः कफात्तु
जिह्वोपरिष्टादसृजैव मिश्रात्।
ज्ञेयोऽधिजिह्वः खलु रोग एष
विवर्ज्जयेदागतपाकमेनम्॥

जिह्वोपरिष्टादित्यनेन जिह्वातलजामुपजिह्वां व्यावर्त्तयति।

वलयस्य लक्षणम्।

वलास एवायतमुन्नतश्च
शोथं करोत्यन्नगतिं निवार्य्य
तं सर्व्वथैवाप्रतिवार्य्यवीर्य्य
विवर्ज्जनीयं वलयं वदन्ति॥

(८, ३८)

अलासस्य लक्षणम्।

गले तु शोथं कुरुतः प्रवृद्धौ
श्लेष्मानिलौ श्वासरुजोपपन्नम्।
मर्म्मच्छिदं दुस्तरमेतदाहु-
रलाससंज्ञं भिषजो विकारम्॥

मर्म्मच्छिदं हृदयमर्म्मणि च्छेदेनेव वेदनाजनकम्। अस्य वलाश इत्यपि संज्ञा।

एकवृन्दस्य लक्षणम्।

वृत्तोन्नतोऽन्तः श्वयथुः सदाहः
सकण्डुकोऽपाक्यमृदुर्गुरुश्च।
नाम्नैकवृन्दः परिकीर्त्त्यतेऽसौ
व्याधिर्वलासक्षतजप्रसूतः॥

अन्तः गलमध्ये। अपाकी ईषत्पाकी। अमृदुः ईषन्मृदुः।

वृन्दस्य लक्षणम्।

समुन्नतं वृत्तममन्ददाहं
तीव्रज्वरं वृन्दमुदाहरन्ति।
तच्चापि पित्तक्षतजप्रकोपाद्
विद्यात् सतोदं पवनात्मकन्तु॥

शतघ्न्या लक्षणम्।

वर्त्तिर्घना कण्ठनिरोधिनी तु
चितातिमात्रं पिशितप्ररोहैः।
अनेकरुक् प्राणहरी त्रिदोषा
ज्ञेया शतघ्नीसदृशी शतघ्नी॥

घना कठिना। अनेकरुक् वातपित्तकफजतोददाहकण्ड्वादियुक्ता। शतघ्नीसदृशी लौहकण्टकसंछन्ना शतघ्नी महती शिला तत्तुल्या यतः प्राणविनाशिनी।

गिलायोर्लक्षणम्।

ग्रन्थिर्गले त्वामलकास्थिमात्रः
स्थिरोऽल्परुक् स्यात् कफरक्तमूर्त्तिः।
संलक्ष्यते सक्तमिवाशनञ्च
स शस्त्रसाध्यस्तु गिलायुसंज्ञः॥

गलविद्रधेर्लक्षणम्।

सर्व्वं गलं व्याप्य समुत्थितो यः
शोथो रुजः सन्ति च यत्र सर्व्वाः।
स सर्व्वदोषैर्गलविद्रधिस्तु
तस्यैव तुल्यः खलु सर्व्वजस्य॥

गलौघस्य लक्षणम्।

शोथो महानन्नजलावरोधी
तीव्रज्वरो वायुगतेर्निहन्ता।
कफेन जातो रुधिरान्वितेन
गले गलौघः परिकीर्त्त्यतेऽसौ॥

स्वरघ्नस्य लक्षणम्।

यस्ताम्यमानः श्वसिति प्रसक्तं
भिन्नस्वरः शुष्कविमुक्तकण्ठः।
कफोपदिग्धेष्वनिलायनेषु
ज्ञेयः स रोगः श्वसनात् स्वरघ्नः॥

ताम्यमानस्तमः पश्यन्। शुष्कविमुक्तकण्ठः शुष्को विमुक्तोऽस्वाधीनः कण्ठो यस्य सः। अस्वाधीनता किमपि गिलितुमशक्यत्वात्। अनिल्लायनेषु वायुवर्त्मसु। श्वसनात् वातात्।

मांसतानस्य लक्षणम्।

प्रतानवान् यः श्वयथुः सुकष्टो
गलोपरोधं कुरुते क्रमेण।
स मांसतानेति विभर्त्ति संज्ञां
प्राणप्रणुत् सर्व्वकृतो विकारः॥

प्रतानवान् विस्तारवान्। सुकष्टः अतिशयितं कष्टं यत्र सः।

विदार्य्या लक्षणम्।

सदाहतोदं श्वयथुं सुताम्रं
अन्तर्गले पूतिविशीर्णमांसम्।
पित्तेन विद्याद्वमने विदारीं
पार्श्वे विशेषात् स तु येन शेते॥

स पुरुषो येन पार्श्वेन विशेषाद् बाहुल्येन शेते तस्मिन् पार्श्वे सा विदारी भवति।

गलरोगाणां चिकित्सा।

रोहिणीनान्तु साध्यानां हितं शोणितमोक्षणम्।
वमनं धूमपानञ्च गण्डूषो नस्यकर्म्म च॥
वातजान्तु हृते रक्ते लवणैः प्रतिसारयेत्।
सुखोष्णान् स्नेहगण्डूषान् धारयेच्चाप्यभीक्ष्णशः॥
विस्राव्य पित्तसम्भूतां सिताक्षौद्रप्रियङ्गुभिः।

घर्षयेत् कवलो द्राक्षापरुषैः कथितैर्हितः ॥
अगारधूम कटुकै कफजां प्रतिसारयेत् ॥
श्वेता विडङ्गदन्तीषु सिद्धं तैलं ससैन्धवम्।
कवले च तथा नस्ये योजयेत् तस्य शान्तये ॥
पित्तवत् साधयेद् वैद्यो रोहिणीं रक्तसम्भवाम् ॥
विस्राव्य कण्ठशालूकं साधयेत् तुण्डिकेरीवत्।
एककालं यवान्नञ्च भुञ्जीत स्निग्धमल्पशः ॥
उपजिह्वकवच्चापि साधयेदधिजिह्वकम् ॥
एकवृन्दन्तु विस्राव्य विधिं शोधनमाचरेत्।
एकवृन्दमिव प्रायो वृन्दञ्च समुपाचरेत् ॥
गिलायुश्चापि यो व्याधिस्तञ्च शस्त्रेण साधयेत्।
अमर्म्मस्थं सुसम्पक्कं छेदयेद् गलविद्रधिम् ॥

सर्व्वकण्ठरोगाणां सामान्यचिकित्सा।

कण्ठरोगेष्वसृङ्मोक्षैस्तीक्ष्णैर्नस्यादि कर्म्मभिः।
चिकित्सकश्चिकित्सान्तु कुशलोऽत्र समाचरेत् ॥
क्वाथं दद्याच्च दार्व्वीत्वङ् निम्बद्राक्षाकलिङ्गजम्।
हरीतकी कषायं वा माक्षिकेण समन्वितम् ॥
कटुकातिविषा दारु पाठा मुस्त कलिङ्गकाः।
गोमूत्रक्वथिताः पेयाः कण्ठरोगविनाशनाः ॥

जवाग्रजं तेजवतीञ्च पाठां
रसाञ्जनं दारुनिशां सकृष्णाम्।
क्षौद्रेण कुर्य्याद् गुटिकां मुखेन
तां धारयेत् सर्व्वगलामयेषु ॥

समस्तमुखरोगाणां निदानं संख्या च ।

पृथग्दोषैस्त्रयो रोगाः समस्तमुखजाः स्मृताः ॥

स्फोटैः सतोदैर्वदनं समन्तात्
यत्नाचितं सर्व्वसरः स वातात् ॥

पैत्तिकस्य लक्षणम् ।

रक्तैः सदाहैस्तनुभिः सुपीतै-
र्यत्नाचितं चापि स पित्तकोपात् ॥
अवेदनैः कण्डुयुतैः सवर्ण-
र्यत्नाचितं चाभिसवैः कफेन ॥

समस्तमुखरोगाणां चिकित्सा ।

वातात् सर्व्वसरं चूर्णैर्लवणैः प्रतिसारयेत् ।
तैलं वातहरैः सिद्ध हितं कवलनस्ययोः ॥
पित्तात्मके सर्व्वसरे शुद्धकायस्य देहिनः ।
सर्व्वः पित्तहरः कार्य्यो विधिर्मधुरशीतलः ॥
प्रतिसारण गण्डूषमधुसंशोधनानि च ।
कफात्मके सर्व्वसरे क्रमं कुर्य्यात् कफापहम् ॥
जातीपत्रामृताद्राक्षावासादार्व्वीफलत्रिकैः ।
क्वाथः चौद्रयुतः शीतो गण्डूषो मुखपाकनुत ॥
कृष्णजीरककुष्ठेन्द्रयवचर्व्वणतस्त्र्यहात् ।
मुखपाकव्रण क्लेददौर्गन्ध्यमुपशाम्यति ॥
कार्य्यञ्च बहुधा नित्यं जातीपत्रस्य चर्व्वणम् ॥
पटोलनिम्बजम्ब्वाम्रमालतीनवपल्लवैः ।
पञ्चपल्लवजः श्रेष्ठः कषायो मुखधावने ॥
हरिद्रां निम्बपत्राणि मधुकं नीलमुत्पलम् ।

तैलमेभिर्विपक्वाढ्यं मुखपाकहरं परम् ॥
सहाचराभिधं तैलमरिमेदादिकं तथा ।
लाक्षाद्यं वकुलाद्यञ्च वटिका खदिरादिका ॥
दन्तसंस्कारकं चूर्णं मुखरोगहरो रसः ।
भेषजान्येवमादीनि निघ्नन्ति मुखजान् गदान् ॥

मुखरोगे पथ्यापथ्यानि ।

अन्नपानादिकं यच्च सुजरं वह्निदीपनम् ।
व्रणदोषहरं तत्तन्मुखरोगे हितं मतम् ॥
दन्तकाष्ठं स्नानमम्लं मत्स्यमानूपमामिषम् ।
दधि क्षीरं गुडं माषं रूक्षान्नं कठिनाशनम् ॥
अधोमुखेन शयनं गुर्व्वभिष्यन्दकारि च ।
मुखरोगेषु सर्व्वेषु दिवानिद्राञ्च वर्ज्जयेत् ॥

समस्तमुखरोगाणामेकत्र गणना ।

स्युरष्टावोष्ठयोर्द्दन्तमूले तु दशषट् तथा ।
दन्तेष्वष्टौ रसज्ञायां पञ्च स्युर्नव तालुनि ॥
कण्ठे त्वष्टादश प्रोक्तास्त्रयः सर्व्वसराः स्मृताः ।
एवं मुखामयाः सर्व्वे सप्तषष्टिर्मता बुधैः ॥

असाध्यमुखरोगः ।

ओष्ठप्रकोपे वर्ज्याः स्युर्मांसरक्तत्रिदोषजाः ।
दन्तवेष्टेषु वर्ज्यौ तु त्रिलिङ्गगतिशौषिरौ ॥
दन्तेषु च न सिध्यन्ति श्यावदालनभञ्जनाः
जिह्वारोगेष्वलासस्तु तालुजेष्वर्व्वुदं तथा ॥
स्वरघ्नो वलयो वृन्दो वलासश्च विदारिका ।
गलौघो मांसतानश्च शतघ्नी रोहिणी गले ॥

असाध्याः कीर्त्तिता ह्येते रोगा दश नवोत्तराः ।
तेषु चापि क्रियां वैद्यः समाख्याय समाचरेत् ॥

मुखस्य स्वरूपम् ।

ओष्ठौ च दन्तमूलानि दन्ता जिह्वा च तालु च ।
गलो गलादिसकलं सप्ताङ्गं मुखमुच्यते ॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
मुखरोगाधिकार एकसप्ततितमोऽध्यायः ।

द्विसप्ततितमोऽध्यायः ।

नासारोगाधिकारः ।

नासारोगाणां नामानि संख्या च ।

आदौ च पीनसः प्रोक्तः पूतिनस्यस्ततः परम् ।
नासापाकोऽत्र गणितः पूयशोणितमेव च ॥
क्षवथुर्भ्रंशथुर्दीप्तः प्रतीनाहः परिस्रवः ।
नासाशोषः प्रतीश्यायाः पञ्च सप्तार्व्वुदानि च ॥
चत्वार्य्यर्शांसि चत्वारः शोथाश्चत्वारि तानि च ।
रक्तपित्तानि नासायां चतुस्त्रिंशद् गदाः स्मृताः ॥

तेषु पीनसस्य लक्षणम् ।

आनह्यते शुष्यति यस्य नासा
प्रक्लेदमायाति च धूप्यते च ।

न वेत्ति यो गन्धरसांश्च जन्तु-
र्जुष्टं व्यवस्येत् तमपीनसेन ॥

आनह्यते श्वासशोषित कफेनावध्यते अवरुध्यत इति यावत् । प्रक्लेदमार्द्रतां गच्छति । धूप्यते सन्ताप्यते । गन्धरसान् गन्धान् सुरभीन् असुरभींश्च न वेत्ति, नासाया अनहलं तत्र हेतुः । तथा रसान् मधुरादींश्च न वेत्ति, नासारोगारम्भक-दोषेण रसनाया अपि दुष्टेः । व्यवस्येत् जानीयात् । आपीनस-पीनसौ द्वावपि शब्दौ स्तः ।

अनुक्तसंग्रहार्थमाह ।

तच्चानिलश्लेष्मभवं विकारं
ब्रूयात् प्रतीश्यायसमानलिङ्गम् ॥

तं विकारं पीनसंप्रतीश्यायसमानलिङ्गं वातश्लैष्मिक प्रतीश्यायतुल्यलक्षणं ब्रूयात् ।

पूतिनस्यस्य लक्षणम् ।

दोषैर्विदग्धैर्गलतालुमूलात्
सन्दूषितो यस्य समीरणस्तु ।
निरेति पूतिर्मुखनासिकाभ्यां
तं पूतिनस्यं प्रवदन्ति रोगान् ॥

दोषैः पित्तकफरक्तैः । अत्र रक्तस्यापि दोषत्वं दोषसाहचर्यात् । विदग्धैर्दुष्टैः । सन्दूषितः पूतिभावं नीतः । पूतिनस्यं नासायां भवो नस्यो वायुः, पूतिर्नस्यो यत्र स पूतिनस्यस्तम् ।

नासापाकस्य लक्षणम् ।

घ्राणाश्रितं पित्तमरूंषि कुर्याद्
यस्मिन् विकारे बलवांश्च पाकः ।

तं नासिकापाक इति व्यवस्येद्
विक्लेदकोथावथवापि यत्र ॥

विक्लेद आर्द्रता । कोथः पूतिभावः ।

पूयरक्तस्य लक्षणम् ।

दोषैर्विदग्धैरथवापि जन्तो-
र्ललाटदेशेऽभिहतस्य तैस्तैः ।
नासा स्रवेत् पूयमसृग्विमिश्रं
तं पूयरक्तं प्रवदन्ति रोगम् ॥

क्षवथोर्लक्षणम् ।

घ्राणाश्रिते मर्म्मणि संप्रदुष्टो
यस्यानिलो नासिकया निरेति ।
कफानुयातो बहुशोऽतिशब्द-
स्तं रोगमाहुः क्षवथुं गदज्ञाः ॥

घ्राणाश्रिते मर्म्मणि शृङ्गाटके ।

आगन्तुजक्षवथुः ।

तीक्ष्णोपयोगादभिजिघ्रता वा
भावान् कटूनर्कनिरीक्षणाद् वा ।
सूत्रादिभिर्वा तरुणास्थिमर्म्म-
ण्युद्घट्टितेऽन्यः क्षवथुर्निरेति ॥

तीक्ष्णपयोगात् राजिकादिभक्षणात् । अर्कनिरीक्षणात् सूर्य्यदर्शनात् । तरुणास्थिमर्म्मणि तरुणास्थि नासावंशास्थि, तच्च मर्म्म च तरुणास्थिमर्म्म, तस्मिन् । द्वन्द्वेनैकत्वम् । अन्यः आगन्तुजः ।

भ्रंशथोर्लक्षणम्।

प्रभ्रंशते नासिकया तु यस्य
सान्द्रो विदग्धो लवणः कफस्तु।
प्राक्सञ्चितो मूर्द्धनि पित्ततप्त-
स्तं भ्रंशथुं व्याधिमुदाहरन्ति॥

दीप्तस्य लक्षणम्।

घ्राणे भृशं दाहसमन्विते तु
विनिःसरेद् धूम इवेह वायुः।
नासा प्रदीप्तेव च यस्य जन्तो-
र्व्याधिन्तु तं दीप्तमुदीरयन्ति॥
प्रदीप्तेव प्रज्वलितेव।

प्रतीनाहस्य लक्षणम्।

उच्छ्वासमार्गन्तु कफः सवातो
रुन्ध्यात् प्रतीनाहमुदाहरेत् तम्॥

स्रावस्य लक्षणम्।

घ्राणाद् घनः पीतसितस्तनुर्वा
दोषः स्रवेत्स्रावमुदाहरेत् तम्॥
दोषोऽत्र कफः।

नासाशोषस्य लक्षणम्।

घ्राणाश्रिते श्लेष्मणि मारुतेन
पित्तेन गाढं परिशोषितेन।
कृच्छ्राच्छ्वसित्यूर्द्ध्वमधश्च जन्तु
र्यस्मिन् स नासापरिशोष उक्तः॥

प्रतीश्यायस्य सद्योजनकनिदानपूर्व्विका सम्प्राप्तिः ।

सन्धारणाजीर्णं रजोऽतिभाष्य-
क्रोधर्त्तुवैषम्यशिरोऽभितापैः ।
संजागरातिस्वपनाम्बुशीता-
वश्यायकैर्मैथुनवाष्पसेकैः ॥
सस्त्यानदोषे शिरसि प्रवृद्धो
वायुः प्रतिश्यायमुदीरयेत् तु ॥

वाष्पसेको रोदनम् ।

तस्य चयादिक्रमजनकनिदानपूर्व्विका सम्प्राप्तिः ।

चयं गता मूर्द्धनि मारुतादयः
पृथक् समस्ताश्च तथैव शोणितम् ।
प्रकोप्यमाणा विविधैः प्रकोपणै-
स्ततः प्रतीश्यायकरा भवन्ति हि ॥

प्रतीश्यायस्य पूर्व्वरूपम् ।

क्षवप्रवृत्तिः शिरसोऽभिपूर्णता
स्तम्भोऽङ्गमर्द्दः परिहृष्टरोमता ।
उपद्रवाश्चाप्यपरे पृथग्विधा-
नृणां प्रतिश्याय पुरःसराः स्मृताः ॥

शिरसोऽभिपूर्णता शिरसो भारेणेव व्याप्तिः । अपरे पृथग्विधाः घ्राणधूमायन तालुविदारण नासामुखस्रावादयो विदेहोक्ता बोद्धव्याः ।

वातिकस्य प्रतीश्यायस्य लक्षणम् ।

आनद्धा पिहिता नासा तनुस्रावप्रसेकिनी ।
गलताल्वोष्ठशोषश्च निस्तोदः शङ्खयोस्तथा ॥

त्त्ववप्रवृत्तिरत्यर्थं वक्त्रवैरस्यमेव च।
भवेत् स्वरोपघातश्च प्रतिश्यायेऽनिलात्मके॥

आनद्धा स्तब्धा। अपिहिता न पिहिता अतएव तनुस्रावप्रसेकिनी। पिहितेति पाठे सापिधानेव।

पैत्तिकस्य तस्य लक्षणम्।

उष्णः सपीतकः स्रावो घ्राणात् स्रवति पैत्तिके।
कृशोऽतिपाण्डुः सन्तप्तो भवेदुष्णाभिपीड़ितः॥
नासया तु सधूमाग्निं वमतीव स मानवः॥

सपीतकः ईषत्पीतवर्णः।

श्लैष्मिकस्य लक्षणम्।

घ्राणात् कफकृते श्वेतः कफः शीतः स्रवेद् बहुः।
शुक्लावभासः शूनाक्षो भवेद् गुरुशिरा नरः॥
गलताल्वोष्ठशिरसां कण्डूभिरतिपीडितः॥

सान्निपातिकस्य लक्षणम्।

भूत्वा भूत्वा प्रतिश्यायो योऽकस्मात् सन्निवर्त्तते।
संपक्वो वाप्यपक्वो वा स सर्व्वप्रभवः स्मृतः॥

अत्र यद्यपि दोषत्रयलिङ्गानि नोक्तानि तथापि तानि ज्ञेयानि त्रिदोषजत्वात्।

दुष्टप्रतिश्यायस्य लक्षणम्।

प्रक्लिद्यति मुहुर्नासा पुनश्च परिशुष्यति।
पुनरानह्यते वापि पुनर्विव्रियते तथा॥
निःश्वासो वाति दुर्गन्धो नरो गन्धान् न वेत्ति च।
एवं दुष्टं प्रतिश्यायं जानीयात् कृच्छ्रसाधनम्॥

आनह्यते विवद्धा भवति। विम्रियते अविवद्धा स्यात्। क्लेदशोषविवन्धा नैककालं भवन्ति, किन्तु यदा यदा यद् यद् दोषाधिक्य भवति तदा तदा तत्तद्दोषकृतः स स वोद्धव्यः इति न विरोधः। कृच्छ्रसाधनं असाध्यं कष्टसाध्यञ्च। अयञ्च पञ्चानामेव अवस्थान्तरतया अनन्यत्वान्न षष्ठः।

नृणां दुष्टः प्रतिश्यायः सर्व्वजश्च न सिध्यति॥

रक्तजस्य लक्षणम्।

रक्तजे तु प्रतिश्याये रक्तस्रावः प्रवर्त्तते।
पित्तप्रतिश्याय कृतैर्लिङ्गैश्चापि समन्वितः॥
ताम्राक्षश्च भवेज्जन्तुरुरोघात प्रपीडितः।
दुर्गन्धोच्छ्वासवक्त्रश्च गन्धानपि न वेत्ति सः॥
सर्व्व एव प्रतिश्याया नरस्याप्रतिकारिणः।
दुष्टतां यान्ति कालेन तदासाध्या भवन्ति हि॥
मूर्च्छन्ति क्रिमयश्चात्र श्वेताः स्निग्धास्तथाणवः।
क्रिमितोयः शिरोरोगस्तुल्य तेनास्य लक्षणम्॥
अत्र एषु प्रतिश्यायेषु कफजा एव क्रिमयो भवन्तीति।
बाधिर्य्यमान्ध्यमघ्रत्वं घोरांश्च नयनामयान्।
शोथाग्निसाद कासांश्च वृद्धाः कुर्व्वन्ति पीनसम्॥

चतुस्त्रिंशत्संख्यापूरणमाह।

अर्व्वुदं सप्तधा शोथाश्चत्वारोऽर्शश्चतुर्व्विधम्।
चतुर्विधं रक्तपित्तमुक्तं घ्राणेऽपि तद् विदुः॥

अर्व्वुदानि सप्त वातपित्तकफसन्निपातरक्तमांस मेदोजानि। शोथाश्चत्वारो वातपित्तश्लेष्मसन्निपाताः। अर्शांसि

चत्वारि वातपित्तश्लेष्मसन्निपातजानि। रक्तपित्तानि चत्वारि वातपित्तश्लेष्मसन्निपातजानि। एतानि यथोक्तलिङ्गानि घ्राणेऽपि सम्भवन्ति।

चिकित्साभेदार्थं पीनसस्यामपक्वलक्षणमाह।

शिरोगुरुत्वमरुचि र्नासास्रावस्तनुः स्वरः।
क्षामः ष्ठीवति चाभीक्ष्णमामपीनसलक्षणम्॥
आमलिङ्गान्वितः श्लेष्मा घनः खेषु निमज्जति।
स्वरवर्णविशुद्धिश्च पक्वपीनस लक्षणम्॥

आमलिङ्गान्वितः श्लेष्मा आमलिङ्गैः शिरोगुरुत्वाभियुक्तः पश्चात् घनः निविड़ः अथच खेषु नासारन्ध्रेषु निमज्जति सक्तो भवति।

नासारोगाणां चिकित्सा।

सर्व्वेषु पीनसेष्वादौ निर्वातागारगो भवेत्।
स्नेहस्वेद प्रधमनं धूमगण्डूषधारणम्॥
वासो गुरूष्णं सुघनं शिरसः परिवेष्टनम्।
लघूष्णं लवणं स्निग्धमुष्णं भोजनमद्रवम्॥
कट्फलं पौष्करं शृङ्गी व्योष यासश्च कारवी।
एषां चूर्णं कषायं वा दद्यादार्द्रकजै रसैः॥
पीनसे स्वरभेदे च नासास्रावे हलीमके।
सन्निपाते कफे वाते कासे श्वासे च शस्यते॥
व्योषचित्रक तालीश तिन्तिडिकाम्लवेतसम्।
सचव्याजाजितुल्यांशमेलात्वक् पत्र पादिकम्॥
व्योषादिकमिदं चूर्णं पुराणगुड़मिश्रितम्।
पीनसश्वास कासघ्नं रुचिस्वरकरं परम्॥

व्याघ्रीतैलम् ।

व्याघ्री दन्ती वचा शिग्रु सुरसा व्योषसिन्धुजैः ।
सिद्धं तैलं नयेत् क्षिप्रं पूतिनस्य गदापहम् ॥

कलिङ्ग हिङ्गुमरिच लाचास्वरसकट्फलैः ।
व्योषोग्राशिग्रुजन्तुघ्नैरवपीडः प्रशस्यते ॥
तैरेव मूल संयुक्तैः कटुतैलं विपाचयेत् ।
अपीनसे पूतिनस्ये शमनं परिकीर्त्तितम् ॥
घृतगुग्गुलु मिश्रस्य सिक्थकस्य प्रयत्नतः ।
धूमं चवथु रोगघ्नं भ्रंशथुघ्नञ्च निर्दिशेत् ॥
शुण्ठीकुष्ठ कणाविल्वद्राचा कल्ककषायवत् ।
तैलं पक्कमथाज्यं वा नस्यात् क्षवथुनाशनम् ॥

नस्यं हितं निम्बरसाञ्जनाभ्यां
दीप्ते शिरःस्वेदनमल्पशस्तु
नस्यं कृते चीरजलावसेकान्
शंमन्ति भुञ्जीत च मुद्गयूषै. ॥
नासास्रावे घ्राणयोर्वैद्यसुख्यै-
र्नाड्या देया येऽवपीडाश्च पथ्याः ।
तीक्ष्णा धूमा देवदार्व्वग्निकाभ्यां
मांसं त्वाजं पथ्यमत्रोपदिष्टम् ॥
नासापाके पित्तहरं विधानं
कार्य्यं सर्व्वं वाह्यमाभ्यन्तरञ्च ।
हृत्वा रक्तं चीरिवृक्षत्वचश्च
योज्याः सेके सर्पिमश्च प्रदेहा. ॥

प्रतिश्यायेषु सर्व्वेषु गृहं वातविवर्ज्जितम्।
वस्त्रेण गुरुणोष्णेन शिरसो वेष्टनं हितम्॥
विड़ङ्गं सैन्धवं हिङ्गु गुग्गुलुश्च मनःशिला।
वचैतच्चूर्णमाघ्रातं प्रतिश्यायं विनाशयेत्॥
घृततैलसमायुक्तं शक्तुधूमं पिबेन्नरः।
स धूमः स्यात् प्रतिश्यायकासहिक्काहरः परः॥
चातुर्ज्जातकचूर्णं वा घ्रेयं वा कृष्णजीरकम्॥
पुटपक्वं जयापत्रं तिलसैन्धवसंयुतम्।
प्रतिश्यायेषु सर्व्वेषु शीतलं परमौषधम्॥
जयापत्रं विजया भङ्गेति यावत्।
पिप्पल्यः शिग्रुवीजानि विड़ङ्गमरिचानि च।
अवपीडः प्रशस्तोऽयं प्रतिश्यायनिवारणे॥
शिरसोऽभ्यञ्जनैः स्वेदैर्नस्यैर्मन्दोष्णभोजनैः।
वमनैर्धूमपानैश्च तान् यथास्वमुपाचरेत्॥
क्रिमिघ्ना ये क्रमाः प्रोक्तास्तान् वै क्रिमिषु योजयेत्।
लावणानि क्रिमिघ्नानि भेषजानि च बुद्धिमान्॥
रक्तपित्तानि शोथाश्च तथार्शांस्यर्व्वुदानि च।
नासिकायां स्युरेतेषां स्वंस्वं कुर्य्याच्चिकित्सितम्॥
गृहधूमकणादारुक्षारनक्ताह्वसैन्धवैः।
सिद्धं शिखरिवीजैश्च तैलं नासार्शसे हितम्॥
नासारोगेषु मतिमान् भिषग् दोषवलावलम्।

बुद्धा चिन्ताभयादीनि भेषजानि प्रयोजयेत् ॥
चिन्ताभया चित्रकद्दर्वातको ।
इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
नामारोगाधिकारो द्विसप्ततितमोऽध्याय' ।

त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ।

नेत्ररोगाधिकारः ।

नेत्रस्य परिमाणम् ।

विद्याद् द्व्यङ्गुल बाहुल्यं स्वाङ्गुष्ठोदरसम्मितम् ।
द्व्यङ्गुलं सर्व्वत' सार्द्धं भिषङ् नयनमण्डलम् ॥

द्व्यङ्गुलप्रमाणं स्थौल्य यस्य तत् । अङ्गुलीनां स्थौल्यव वैषम्यात् । पुनराह स्वाङ्गुष्ठोदरसम्मितम् । द्व्यङ्गुलं सर्व्वतः सार्द्धमिति आयामविस्ताराभ्यां बोद्धव्यमिति ।

नेत्रायामत्रिभागन्तु कृष्णमण्डलमुच्यते ।
कृष्णात् सप्तममिच्छन्ति दृष्टिं दृष्टिविशारदाः ॥
मण्डलानि च सन्धिंश्च पटलानि च लोचने ।
यथाक्रमं विजानीयात् पञ्च षट् च षडेव च ॥
पक्ष्मवर्त्मश्वेतकृष्णदृष्टीनां मण्डलानि तु ।
अनुपूर्व्वन्तु ते मध्यास्त्वारोऽन्त्या यथोत्तरम् ॥
पक्ष्मवर्त्मगतः सन्धिर्वर्त्मशुक्लगतोऽपरः ।

शुक्लकृष्णगतस्त्वन्यः कृष्णदृष्टिगतोऽपरः ॥
ततः कनीनकगतः षष्ठश्चापाङ्गगः स्मृतः ॥
द्वे वर्त्मपटले विद्याच्चत्वार्य्यन्यानि चाक्षिणि।
जायते तिमिरं येषु व्याधिः परमदारुणः ॥
तेजोजलाश्रितं बाह्यं तेष्वन्यत् पिशिताश्रयम्।
मेदस्तृतीयं पटलमाश्रितं त्वस्थि चापरम् ॥
पञ्चमांशसमं दृष्टेस्तेषां बाहुल्यमिष्यते ॥

तत्र तेजो रक्तं जलं रसः, तेन रसरक्ताधारमित्यर्थः। स्वाङ्गुष्ठोदरस्थूलस्य नेत्रस्य पञ्चमांशसमं तेषां चतुर्णां पटलानां मिलितानां बाहुल्यं स्थौल्यमिष्यते।

दृष्टेर्लक्षणम्।

मसूरदलमात्रान्तु पञ्चभूतप्रसादजाम्।
खद्योतविस्फुलिङ्गाभां सिद्धां तेजोभिरव्ययैः।
आवृतां पटलेनाक्ष्णो बाह्येन विवराकृतिम्।
शीतसात्म्यां नृणां दृष्टिमाहुर्नयनचिन्तकाः।

मसूरदलमात्रां नेत्रगतकृष्णमण्डलमध्यस्थमसूरद्विदलप्रमाणाम्। पञ्चभूतप्रसादजां प्रसन्नपञ्चभूतात्मिकाम्। खद्योतविस्फुलिङ्गाभां निमिषैः कदाचित् खद्योताभां खद्योतवत्, निमिषाभावे विद्योतमानत्वात् विस्फुलिङ्गवत्। अव्ययैश्चिरस्थायिभिस्तेजोभिः सिद्धामुत्पन्नाम्। विवराकृतिं सच्छिद्राम्। अक्ष्णो बाह्येन पटलेन रसरक्ताधारभूतेन आवृताम्। इति नेत्रस्वरूपम्।

नेत्ररोगाणां संख्या।

द्वादश व्याधयो दृष्टेः तत्रैवान्यौ गदावुभौ।
कृष्णभागे तु चत्वारि दशैकः शुक्लभागजः।

वर्त्मन्येकी विंशतिश्च पक्ष्मजौ द्वौ प्रकीर्त्तितौ।
नव सन्धिषु सर्व्वस्मिन् नेत्रे मप्तदशोदिताः॥
एवं नेत्रे समस्ताः स्युरष्टसप्ततिरामयाः॥

तत्र दृष्टौ अन्धौ चरकोक्तौ सुश्रुतोक्तषट्सप्तति-संख्येभ्योऽधिकौ।

सुश्रुतोक्तानां नेत्ररोगाणां संख्या।

वाताद् दश तथा पित्तात् कफाच्चैव त्रयोदश।
रक्तात् षोडश विज्ञेयाः सर्व्वजाः पञ्चविंशतिः॥
वाह्यौ पुनर्द्वौ नयने रोगाः षट्सप्ततिः स्मृताः॥

नेत्ररोगाणां निदानम्।

उष्णाभितप्तस्य जले प्रवेशाद्
दूरेक्षणात् स्वप्नविपर्य्ययाच्च।
स्वेदाद्रजोधूमनिषेवणाच्च-
च्छर्द्देर्विघाताद् वमनातियोगात्॥
द्रवात् तथान्नान्निशि सेविताच्च
विण्मूत्रवातागमनिग्रहाच्च
प्रसक्तसंरोदनकोपशोका-
च्छिरोऽभिघातादतिमद्यपानात्॥
तथा ऋतूनाच्च विपर्य्ययेण
क्लेशाभिघातादतिमैथुनाच्च।
वाष्पग्रहात् सूक्ष्मनिरीक्षणाच्च
तथोपदंशादमतः प्रमेहात्॥
सूतस्य योगादविशोधितस्य
शुक्तारनालाम्लकुलत्थमाषात्।

दुष्टाम्बुपानादतिशीघ्रयाना-
न्नेत्रे विकारान् जनयन्ति दोषाः॥

स्वेदात् स्विद्यते अनेनेति स्वेदः अग्न्यादिः तस्मात्। रजो-धूमनिषेवणात् नेत्रेण। शिरोऽभिघातात् शिरसि प्रहारात् अर्द्धावभेदकादिशिरोरोगाद्वा। ऋतूनां विपर्य्ययेण ऋतुचर्य्या-विपरीताचरणेन। क्लेशः कार्य्यादिदुःखं तेन अभिघातात्। वाष्पग्रहात् अश्रुवेगविघातात्। असतः उपदंशात् प्रमेहादिति पापोपदंशात् पापप्रमेहाच्च।

तेषां सम्प्राप्तिः।

शिरानुसारिभिर्दोषैर्विगुणैरूर्द्ध्वमाश्रितैः।
जायन्ते नेत्ररोगेषु रोगाः परमदारुणाः॥

नेत्रभागेषु नेत्रस्य दृष्ट्याद्यवयवेषु।

प्रथमपटलगतस्य दोषस्य स्वभावः।

प्रथमे पटले दोषो यस्य दृष्टौ व्यवस्थितः।
अव्यक्तानि स रूपाणि सर्व्वाण्येव प्रपश्यति॥

प्रथमे पटले आभ्यन्तरे न तु वाह्ये। अव्यक्तानि ईषद् व्यक्तानि।

द्वितीयपटलगतस्य दोषस्य स्वभावः।

दृष्टिर्भृशं विह्वलति द्वितीयं पटलं गते।
मक्षिका मशकान् केशान् जालकानि च पश्यति॥
मण्डलानि पताकाश्च मरीचीन् कुण्डलानि च।
परिप्लवांश्च विविधान् वर्षमभ्रं तमांसि च॥
दूरस्थानि च रूपाणि मन्यते स समीपतः।

समीपस्थानि दूरे च दृष्टेर्गोचरविभ्रमात् ॥
यत्नवानपि चात्यर्थं सूचीच्छिद्रं न पश्यति ॥

तृतीयपटलगतस्य स्वभावः ।

ऊर्द्धं पश्यति नाधस्तात् तृतीयं पटलं गते ।
महान्त्यपि च रूपाणि च्छादितानीव वाससा ॥
कर्णनासाक्षियुक्तानि विपरीतानि वीक्षते ।
यथादोषञ्च रज्येत दृष्टिर्दोषे बलीयसि ॥
अधःस्थिते समीपस्थं दूरस्थं चोपरिस्थिते ।
पार्श्वस्थिते तथा दोषे पार्श्वस्थानि न पश्यति ॥
समन्ततः स्थिते दोषे सङ्कुलानीव पश्यति ।
दृष्टिमध्यगते दोषे स एकं मन्यते द्विधा ॥
द्विधा स्थिते त्रिधा पश्येद् बहुधा चानवस्थिते ॥

चतुर्थपटलगतस्य स्वभावः ।

तिमिराख्यः स वै दोषश्चतुर्थं पटलं गतः ।
रुणद्धि सर्व्वतो दृष्टिं लिङ्गनाशः स उच्यते ॥
अस्मिन्नपि तमोभूते नातिरूढे महागदे ।
चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रावन्तरीक्षे च विद्युतः ॥
निर्म्मलानि च तेजांसि भ्राजिष्णूनि च पश्यति ।
स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः ॥

दोषोऽत्र रोगः चतुर्थं पटलं वाह्यं पटलं गतः स तिमिराख्यः तिमिरदर्शनेन तिमिरमस्यास्तीति तिमिरः अर्श आदित्वादच् । तस्य लक्षणमाह रुणद्धीत्यादि सर्व्वतः सर्व्वत्र । लिङ्गनाशः लिङ्ग्यते ज्ञायतेऽनेनेति लिङ्गं दृष्टितेजः तस्य नाशोऽस्मिन्निति लिङ्गनाशः । अस्मिन्नपि तिमिरेऽपि तमोभूते

तमस्तुल्ये अव भूतशब्दस्तुल्यार्थः भूतं प्राप्यतीति समे त्रिष्वित्यमरात्। नातिरूढे अप्रौढ़े नवे चन्द्रादित्यौ नक्षत्राणि च पश्यति। तेजांसि अग्न्यादेः। भ्राजिष्णूनि रत्नसुवर्णादीनि। अस्मिन् प्रौढ़े चिरजे चन्द्रादीनपि न पश्यतीत्याशयः। नीलिकाकाचसञ्ज्ञितः नीलिकाकाचेति नामान्तराभ्यां युक्तः।

दृष्टिरोगाणां नामानि संख्या च।

दृष्ट्याश्रयाः षट् च षड़ेव रोगाः
षड् लिङ्गनाशा हि भवन्ति तत्र।
वातेन पित्तेन कफेन सर्व्वै-
रक्तात् परिम्लाय्यभिधश्च षष्ठः॥
तथा नरः पित्तविदग्धदृष्टिः
कफेन चान्यस्त्वथ धूमदर्शी।
यो ह्रस्वजात्यो नकुलान्धता च
गम्भीरसंज्ञा च तथैव दृष्टिः॥

दृष्ट्याश्रया रोगाः षट् षट् द्वादशेत्यर्थः। तत्र लिङ्गनाशाः षट् तान् विवृणोति वातेनेत्यादि। पित्तविदग्धदृष्ट्यादयश्च षट्। एवं दृष्ट्याश्रया द्वादश रोगाः। लिङ्गनाशो दृष्टितेजसो नाशः इत्यर्थः।

तत्रैवान्यौ गतौ ज्ञेयौ सनिमित्तानिमित्तकौ॥

वातिकस्य लिङ्गनाशस्य लक्षणम्।

वातेन खलु रूपाणि भ्रमन्तीव च पश्यति।
आविलान्यरुणाभानि व्याविद्धानीव मानवः॥

आविलानि कलुषाणि अरुणाभानि अव्यक्तलोहित्यसुक्तानि।

पैत्तिकस्य तस्य लक्षणम् ।

पित्तेनादित्यखद्योतशक्रचापतड़िद्‌गुणान् ।
नृत्यतश्चैव शिखिनः सर्व्वं नीलञ्च पश्यति ॥

आदित्यादीनां गुणान् रूपाणि ।

श्लैष्मिकस्य लक्षणम् ।

कफेन पश्येद्रूपाणि स्निग्धानि च सितानि च ।
पश्येदसूक्ष्माण्यत्यर्थं व्यभ्रे वै चाभ्रसंप्लवम् ।
सलिलप्लावितानीव परिजाड्यानि मानवः ॥

सान्निपातिकस्य लक्षणम् ।

सन्निपातेन चित्राणि विप्लुतानीव पश्यति ।
बहुधा वा द्विधा वापि सर्व्वाण्येव समन्ततः ॥
हीनाधिकाङ्गान्यथवा ज्योतींष्यपि च पश्यति ॥

चित्राणि नानावर्णानि, विप्लुतानि विपरीतानि । वैपरीत्यं विवृणोति बहुधेत्यादि ।

रक्तजस्य लक्षणम् ।

पश्येद्रक्तेन रक्तानि तमांसि विविधानि च ।
हरितान्यथ कृष्णानि पीतान्यपि च मानवः ॥

परिम्लायिनो लक्षणम् ।

रक्तेन मूर्च्छितं पित्तं परिम्लायिनमाचरेत् ।
तेन पीता दिशः पश्येदुद्यन्तमिव भास्करम् ॥

विकीर्य्यमाणान् व्याप्यमानान्, तेजोभिरग्न्यादिभिरिव ।

वक्ष्यामि षड्‌विधं रागैर्लिङ्गनाशमतःपरम् ॥
वातादिजनितैर्नैत्रवर्णैरपि स षड्‌विधः ॥

रागोऽरुणो मारुततः प्रदिष्टो
म्लायी च नीलश्च तथैव पित्तात्।
कफात् सितः शोणिततः सरक्तः
समस्तदोषप्रभवो विचित्रः॥

अरुणं मण्डलं वाताच्चञ्चलं परुषं तथा।
पित्ततो मण्डलं नीलं कांस्याभं वा सपीतकम्॥
श्लेष्मणा बहलं स्निग्धं शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरम्।
चलत्पद्मपलाशस्थः शुक्लो विन्दुरिवाम्भसः॥
मृद्यमाने तु नयने मण्डलं तद् विसर्पति।
मण्डलन्तु भवेच्चित्रं लिङ्गानि त्रिदोषजे॥
प्रवालपद्मपत्राभं मण्डलं शोणितात्मकम्।
रक्तजं मण्डलं दृष्टौ स्थूलकाचारुणप्रभम्॥
परिम्लायिनि रोगे स्यान्म्लानं नीलमथापि वा।
दोषक्षयात् स्वयं तत्र कदाचित् स्यात्तु दर्शनम्॥

रक्तजं पित्तानुगामिरक्तजं, स्थूलकाचारुणप्रभं स्थूलकाचस्येव प्रभा यस्य तत्, एतेन स्थौल्यमरुणत्वञ्च बोध्यते। दोषक्षयादित्यादि तत्र परिम्लायिनि रोगे कालान्तरेण दोषक्षयात् कदाचित् स्वयमेव दर्शनं स्यात्।

यथास्वं दोषलिङ्गानि सर्व्वेष्वेव भवन्ति हि॥

पित्तविदग्धदृष्टेर्लक्षणम्।

पित्तेन दुष्टेन गतेन दृष्टिं
पीता भवेद् यस्य नरस्य दृष्टिः।

पीतानि रूपाणि च तेन पश्येत्
स वै नरः पित्तविदग्धदृष्टिः ॥
प्राप्ते तृतीयं पटलन्तु दोषे
दिवा न पश्येन्निशि वीक्षते सः ।
रात्रौ स शीतानुगृहीत दृष्टिः
पित्ताल्पभावात् सकलानि पश्येत् ॥

पित्तेन दृष्टिं गतेन दृष्टौ प्रथमद्वितीयपटलगतेनेत्यर्थः । द्वितीयश्लोकस्य प्रथमचरणे दोषशब्दः पित्तस्य बोधकः ।

श्लेष्मविदग्धदृष्टेर्लक्षणम् ।

तथा नरः श्लेष्मविदग्धदृष्टि
स्तान्येव शुक्लानि हि मन्यते तु ।
त्रिषु स्थितो यः पटलेषु दोषो
नक्तान्ध्यमापादयति प्रसह्य ॥
दिवा स सूर्य्यानुगृहीतदृष्टिः
पश्येत्तु रूपाणि कफाल्पभावात् ॥

नक्तान्ध्यस्य श्लेष्मविदग्धदृष्टावन्तर्भूतत्वान्न पृथग्गणना ।

धूमदर्शनस्य लक्षणम् ।

शोकज्वरायासशिरोऽभितापै-
रभ्याहता यस्य नरस्य दृष्टिः ।
धूमांस्तु यः पश्यति सर्व्वभावान्
स धूमदर्शीति नरः प्रदिष्टः ॥

शिरोऽभितापैः शिरसि घर्म्मादीनां सन्तापैः । एतस्य पित्तदोषो बोद्धव्यः ।

ह्रस्वजातस्य लक्षणम्।

यो वासरे पश्यति कष्टतोऽथ
रूपं महच्चापि निरीक्षतेऽल्पम्।
रात्रौ पुनर्यः प्रकृतानि पश्येत्
स ह्रस्वजात्यो मुनिभिः प्रदिष्टः॥

नकुलान्ध्यस्य लक्षणम्।

विद्योतते यस्य नरस्य दृष्टि-
र्दोषाभिपन्ना नकुलस्य यद्वत्।
चित्राणि रूपाणि दिवा तु पश्येत्
स वै विकारो नकुलान्ध्यसंज्ञः॥

गम्भीरिकाया लक्षणम्।

दृष्टिर्विरूपा श्वसनोपसृष्टा
सङ्कुच्यतेऽभ्यन्तरतः प्रयाति।
रुजावगाढ़ा च तमक्षिरोगं
गम्भीरिकेति प्रवदन्ति धीराः॥

विरूपा विकृता। श्वसनोपसृष्टा वातोपहता। रुजावगाढ़ा गम्भीरवेदनान्विता।

वाह्यौ पुनर्द्वाविह सम्प्रदिष्टौ
निमित्ततश्चाप्यनिमित्ततश्च।
निमित्ततस्तत्र शिरोऽभितापाज्-
ज्ञेयस्त्वभिष्यन्दनिदर्शनैः सः॥

वाह्यौ सुश्रुतोक्तद्वादशसंख्येभ्योऽधिकौ। तत्र निमित्तमाह शिरोऽभितापः शिरः अभितप्यते येन विषकुसुमगन्धवहपवन-

स्पर्शेन शिरोऽभितापः तस्मात्, अभिष्यन्दनिदर्शनैः रक्ताभिष्यन्द-लिङ्गैरिति गदाधरः सन्निपाताभिष्यन्दलिङ्गैरिति कार्त्तिकः ।

सुरर्षिगन्धर्व्वमहोरगाणां
सन्दर्शनेनापि च भास्करस्य ।
हन्येत दृष्टिर्मनुजस्य यस्य
स लिङ्गनाशस्त्वनिमित्तसञ्ज्ञः ॥
तत्राक्षि विस्पष्टमिवावभाति
वैदूर्य्यवर्णा विमला च दृष्टिः ॥

अनुपलभ्यमानसुरादिदर्शनरूपनिमित्तमपि अनिमित्तमिति मतम्। विस्पष्टं ज्योतिर्युक्तं, वैदूर्य्यवर्णा श्यामा, विमला निर्म्मला ।

कृष्णमण्डलस्य रोगाः ।

यत् सव्रणं शुक्रमथाव्रणञ्च
पाकात्ययश्चाप्यजका तथैव ।
चत्वार एते नयनामयास्तु
कृष्णप्रदेशे नियता भवन्ति ॥

सव्रणशुक्रस्य लक्षणम् ।

निमग्नरूपन्तु भवेद्धि कृष्णे
सूच्येव विद्ध प्रतिभाति यद् वै ।
स्रावं स्रवेदुष्णमतीव चापि
तत् सव्रणं शुक्रमुदाहरन्ति ॥

निमग्नरूपमिति शुक्रविशेषणम् । सूच्येव विद्धमिति शुक्रस्य वर्त्तुलत्वं व्यथायुक्तत्वञ्च बोधयति। स्रवेदित्यनेनैव स्रावो बोधितः तथापि स्रावपदं निरन्तरस्रावबोधनार्थम् ।

दृष्टेः समीपे न भवेत्तु यच्च
न चावगाढ़ं न च संस्रवेद्धि।
अवेदनं वा न च युग्मशुक्रं
तत् सिद्धिमायाति कदाचिदेव।

क्षतं हि स्वभावत एव संश्रयोपघातकर अतो दृष्टेः समीपेन न साध्यम्। न च अवगाढ़ं एकत्वग्गतम्। न च संस्रवेत् नचात्यर्थं स्रवेत्। अवेदनं मन्दवेदनं रक्तस्य कफानुगमात् वातानुगमादतिवेदनन्तु न सिध्यति। युग्मञ्च क्षतशुक्रं न कदापि सिध्यति।

अव्रणशुक्रस्य लक्षणम्।

सितं यदा भात्यसितप्रदेशे
स्यन्दात्मकं नातिरुगश्रुयुक्तम्।
विहायसीवाभ्रदलानुकारि
तदव्रणं साध्यतमं वदन्ति॥
गम्भीरजातं बहलञ्च शुक्रं
चिरोत्थितञ्चापि वदन्ति कृच्छ्रम्॥

गम्भीरजातं द्वित्रित्वग्गतम्। बहलं स्थूलम्।

विच्छिन्नमध्यं पिशितावृतं वा
चलं शिरासक्तमदृष्टिकृच्च।
द्वित्वग्गतं लोहितमन्ततश्च
चिरोत्थितञ्चापि विवर्ज्जनीयम्॥

विच्छिन्नमध्यं विदीर्णमांसत्वात् सच्छिद्रं निम्नमिति यावत्‌· तद्विपरीतन्तु पिशितावृतमुन्नतमांसरूपत्वेन।

उष्णाश्रुपातः पिडका च नेत्रे
यस्मिन् भवेन्मुद्गनिभञ्च शुक्रम्।
तदप्यसाध्यं प्रवदन्ति केचि-
दन्यच्च यत् तित्तिरिपक्षतुल्यम्॥

अक्षिपाकात्ययस्य लक्षणम्।

संछाद्यते श्वेतनिभेन सर्व्व-
दोषेण यस्यासितमण्डलन्तु।
तमक्षिपाकात्ययमक्षिकोप-
समुत्थितं तीव्ररुजं वदन्ति॥

श्वेतनिभेन सर्व्वदोषेण श्वेतरूपतया परिणतेन दोषत्रयेण।

अजकाजातस्य लक्षणम्।

अजापुरीषप्रतिमो रुजावान्
सलोहितो लोहितपिच्छिलास्रम्।
विगृह्य कृष्णं प्रचयोऽभ्युपैति
तच्चाजकाजातमिति व्यवस्येत्॥

अन्यच्च। कृष्णाक्ष्णोर्यद् भवेच्छुष्कच्छगलीविट्समप्रभम्।
सान्द्रपिच्छिलरक्ताश्रु त्रिवर्गतमजाजकम्॥

सलोहितः ईषल्लोहितः। प्रचयः मेदप्रचयः।

शुक्लमण्डलस्य रोगाणां नामानि संख्या च।

प्रस्तारिशुक्लक्षतजाधिमांस-
स्नायूर्म्मसञ्ज्ञाः खलु पञ्च रोगाः।
स्याच्छुक्तिका चार्ज्जुनपिष्टकौ च
जालं शिराणां पिड़काश्च याः स्युः॥

रोगा बलासग्रथितेन सार्द्ध-
मेकादशाक्ष्णोः खलु शुक्लभागे ॥
तत्र प्रस्तार्य्यर्म्मणो लक्षणम्।
प्रस्तार्य्यर्म्म तनु स्तीर्णं श्यावरक्तनिभं सिते ॥
तनु सूक्ष्मं, स्तीर्णं विस्तीर्णं, श्यावरक्तनिभमित्यत्र विकल्पो बोद्धव्यः।

शुक्लार्म्मणो लक्षणम्।
सश्वेतं मृदु शुक्लार्म्म शुक्ले तद् वर्द्धते चिरात् ॥
रक्तार्म्मणो लक्षणम्।
पद्माभं मृदुरक्तार्म्म यन्मांसं चीयते सिते ॥
पद्माभं अरुणपद्मपत्रनिभं, मृदु कोमलम्।

अधिमांसार्म्मणो लक्षणम्।
पृथु मृद्वधिमांसार्म्म वहलञ्च यकृन्निभम् ॥
पृथु विस्तीर्णं, वहलं पुष्टं, यकृन्निभं ईषत्कृष्णलोहितम्।

स्नायूर्म्मणो लक्षणम्।
स्थिरं प्रसारि मांसाढ्यं शुष्कं स्नायूर्म्म पञ्चमम् ॥
स्थिरं कठिनं, शुष्कं स्रावरहितम्। प्रस्तारीति पाठान्तरे प्रस्तार्य्यर्म्म शुष्कं कठिनं मांसाढ्यञ्च सत् स्नायूर्म्मसंज्ञकं भवति।

शुक्तिकाया लक्षणम्।
श्यावाः स्युः पिशितनिभाश्च विन्दवो ये
शुक्त्याभाः सितनियताः स शुक्तिसंज्ञः ॥
श्यावा इत्यादि वर्णत्रये विकल्पो बोद्धव्यः। स शुक्तिसंज्ञो रोगः।

अर्ज्जुनस्य लक्षणम्।

एको यः शशरुधिरोपमस्तु विन्दुः
शुक्लस्थो भवति तमर्ज्जुनं वदन्ति॥

पिष्टकस्य लक्षणम्।

श्लेष्ममारुतकोपेन शुक्ले मांसं समुन्नतम्।
पिष्टवत् पिष्टकं विद्धि मलाक्तादर्शसन्निभम्॥

अन्यच्च। उत्सन्नः सलिलनिभेऽथ पिष्टशुक्लो
विन्दुर्यः सम्भवति पिष्टकः सुवृत्तः॥

ईषच्छ्यावतया स्वच्छत्वेन च मलाक्तदर्पणतुल्यम्।

शिराजालस्य लक्षणम्।

जालाभः कठिनशिरोऽरुणः शिराणां
सन्तानो भवति शिरादि जालसंज्ञः॥

शिरादिजालसंज्ञः शिरापूर्व्वजालसंज्ञः शिराजालसंज्ञः इत्यर्थः।

शिरापिडकाया लक्षणम्।

शुक्लस्थाः सितपिडकाः शिरावृता या-
स्ता विद्यादसितसमीपजाः शिराजाः॥

वलासग्रथितस्य लक्षणम्।

कांस्याभोऽमृदुरथ वारिविन्दुकल्पो
विज्ञेयो नयनसिते वलाससंज्ञः॥

कांस्याभः श्वेत इत्यर्थः। अमृदुः कठिनः। वारिविन्दुकल्पः एतेन मनागुन्नतत्वं बोध्यते। वलाससंज्ञः वलासग्रथितसंज्ञः क्वचिदेकदेशेनापि समुदायावगमात्, यथा भीमो भीमसेन इति, अतएव सुश्रुते नामसंग्रहे वलासग्रथितपदं निर्द्दिष्टम्।

सन्धिरोगाणां नामानि संख्या च।

पूयालसः सोपनाहः स्रावाश्चत्वार एव च।
पर्व्वणीकालजीजन्तुग्रन्थिः सन्धौ नवामयाः॥

तत्र पूयालसस्य लक्षणम्।

पक्वः शोथः सन्धिजः संस्रवेद्‌ यः
सान्द्रं पूयं पूतिपूयालसः सः॥

अन्यच्च। शोथक्लेदसमाविष्टं तोदभेदसमाकुलम्।
पूयालसन्तं विद्यात् सन्धौ कानीनके नृणाम्॥

उपनाहस्य लक्षणम्।

ग्रन्थिर्नाल्पो दृष्टिसन्धावपाकी
कण्डूप्रायो नीरुजस्तूपनाहः॥

अन्यच्च। वायुः श्लेष्माणमादाय दृष्टिसन्धौ व्यवस्थितः।
अरुणं कठिनं ग्रन्थिं जनयत्यल्पवेदनम्॥
श्लेष्मोपनाहं तं विद्यात् स्रावान् वक्ष्यास्यतः परम्॥

नाल्पो महान् अपाकी ईषत्पाकी नीरुजः ईषद्वेदनः।
दृष्टिसन्धाविति कृष्णदृष्टिमण्डलयोः सन्धावित्यर्थः।

स्रावाणां सम्प्राप्तिः।

गत्वा सन्धीनश्रुमार्गेण दोषाः
कुर्य्युः स्रावान् लक्षणैः स्वैरुपेतान्।
तान् वै स्रावान् नेत्रनाड़ीति चैके
तस्या लिङ्गं कीर्त्तयिष्ये चतुर्धा॥

सन्धीनिति बहुवचनेन नेत्रान्तर्गताः सर्व्वएव सन्धयो गृह्यन्ते। एके वदन्तीति शेषः। वातिकस्रावो न भवति केवलेन वातेन तदसम्भवात्। चतुर्धा पित्तश्लेष्मजत्रिदोषजरक्तजभेदात्।

पित्तस्रावस्य लक्षणम् ।

पीताभासं नीलसुष्णं जलाभं
पित्तस्रावः संस्रवेत् सन्धिमध्यात् ॥

श्लेष्मस्रावस्य लक्षणम् ।

श्वेतं सान्द्रं पिच्छिलं य स्रवेत्तु
श्लेष्मस्रावोऽसौ विकारः प्रदिष्टः ॥

सन्निपातस्रावस्य लक्षणम् ।

शोथः सन्धौ संस्रवेद् यस्तु पक्वः
पूयं स्रावः सर्व्वजः सम्मतः स्यात् ॥

अन्यच्च । पाकः सन्धौ संस्रवेद् यश्च पूयं
पूयस्रावी नैकरूपः प्रदिष्टः ॥

रक्तस्रावस्य लक्षणम् ।

रक्तस्रावः शोणितोत्थः सरक्तं
कोष्णं नाल्पं संस्रवेन्नातिसान्द्रम् ॥

पर्व्वणीकाया अलज्याश्च लक्षणम् ।

ताम्रा तन्वी दाहशूलोपपन्ना
रक्ताज् ज्ञेया पर्व्वणी वृत्तशोफा ।
जाता सन्धौ शुक्लकृष्णोऽलजी स्यात्
तस्मिन्नेव व्याहृता पूर्व्वलिङ्गैः ॥

तस्मिन्नेव शुक्लकृष्णयोरेव सन्धौ। भेदार्थमाह पूर्व्वलिङ्गैः प्रमेहाधिकारलिखितैः ।

क्रिमिग्रन्थेर्लक्षणम् ।

क्रिमिग्रन्थिर्वर्त्मनः पक्षणश्च
कण्डूः कुर्य्युः क्रिमयः सन्धिजाताः ।

नानारूपा वर्त्मशुक्लान्तसन्धौ
चरन्त्यन्तर्लोचनं दूषयन्तः॥

वर्त्मरोगाणां सम्प्राप्तिः।

पृथग् दोषाः समस्ताश्च यदा वर्त्मव्यपाश्रयाः।
शिरा व्याप्यावतिष्ठन्ते वर्त्मन्यधिकमूर्च्छिताः॥
विवर्द्ध्य मांसं रक्तञ्च तदा वर्त्मव्यपाश्रयान्।
विकारान् जनयन्त्याशु नामतस्तान् निबोधत॥

तेषां नामानि संख्या च।

उत्सङ्गिन्यथ कुम्भिका पोथक्यो वर्त्मशर्करा।
तथार्शोवर्त्म शुष्कार्शस्तथैवाञ्जननामिका॥
वहलं वर्त्म यच्चापि तथान्यो वर्त्मवन्धकः।
क्लिष्टवर्त्म तथा वर्त्मकर्द्दमः श्याववर्त्म च॥
प्रक्लिन्नवर्त्म चाक्लिन्नवर्त्म वातहतञ्च यत्।
वर्त्मार्व्वुदं निमिषश्च शोणितार्शस्तथैव च॥
लगणो विसवर्त्मापि कुञ्चनं नाम तत्परम्।
एकविंशतिरित्येते विकारा वर्त्मसंश्रयाः॥

तेषूत्सङ्गपिड़काया लक्षणम्।

अभ्यन्तरमुखी ताम्रा वाह्यतो वर्त्मसंश्रया।
सोत्सङ्गोत्सङ्गपिड़का सर्व्वजा स्थूलकण्डुरा॥

अभ्यन्तरमुखी वर्त्मनोऽभ्यन्तरे मुखं यस्याः सा। वर्त्मनो वाह्यतस्ताम्रा। सोत्सङ्गा अन्तःपूया। उत्सङ्गपिड़का उत्सङ्गे क्रोड़े वहवः पिडका यस्याः सा। स्थूलकण्डुरा स्थूला चासौ कण्डुरा चेति कर्म्मधारयः। एषा अधरवर्त्मजा बोद्धव्या वर्त्मोत्सङ्गेऽधरे जन्तोरिति विदेहवचनात्।

कुम्भिकाया लक्षणम् ।

वर्त्मान्ते पिडका ध्माता भिद्यन्ते च स्रवन्ति च ।
कुम्भिकावीजसदृशाः कुम्भिकाः सन्निपातजाः ॥

दाड़िमाकारफलो लताविशेषः कुम्भिकाशब्दवाच्यः । तद्वीजमपि दाड़िमफलवीजाकारम् ।

पोथकीनां लक्षणम् ।

स्राविण्यः कण्डुरा गुर्व्यो रक्तसर्षपसन्निभाः ।
रुजावत्यश्च पिड़काः पोथक्य इति कीर्त्तिताः ॥

वर्त्मशर्कराया लक्षणम् ।

पिड़काभिः सुसूक्ष्माभिर्घनाभिरभिसंवृता ।
पिड़का या खरा स्थूला सा ज्ञेया वर्त्मशर्करा ॥

घनाभिर्निविडाभिर्दृढाभिर्वा ।

अर्शोवर्त्मनो लक्षणम् ।

एर्व्वारुवीजप्रतिमाः पिडका मन्दवेदनाः ।
श्लक्ष्णाः खराश्च वर्त्मस्थास्तदर्शोवर्त्म कीर्त्त्यते ॥

खरास्तीक्ष्णाग्राः ।

शुष्कार्शसो लक्षणम् ।

दीर्घाङ्कुरः खरः स्तब्धो दारुणोऽभ्यन्तरोद्भवः ।
व्याधिरेषोऽभिविख्यातः शुष्कार्शो नाम नामतः ॥

खरः कर्कश, स्तब्धः स्रावरहितः, दारुणः कठिनः ।

अञ्जननामिकाया लक्षणम् ।

दाहतोदवती ताम्रा पिडका वर्त्मसम्भवा ।
मृद्वी मन्दरुजा सूक्ष्मा ज्ञेया साञ्जननामिका ॥

वह्लवर्त्मनो लक्षणम्।

वर्त्मोपचीयते यस्य पिड़काभिः समन्ततः।
सवर्णाभिः स्थिराभिश्च विद्याद् वह्लवर्त्म तत्॥

वर्त्मवन्धकस्य लक्षणम्।

कण्डूमताल्पतोदेन वर्त्मशोफेन मानवः।
न समं छादयेदक्षि यत्रासौ वर्त्मवन्धकः॥

यत्र यस्मिन् रोगे। न समं छादयेदक्षि चक्षुः समं प्रकृतं सम्यगिति यावत् छादयितु न शक्नुयात्।

क्लिष्टवर्त्मनो लक्षणम्।

मृद्वल्पवेदनं ताम्रं यद्वर्त्म सममेव च।
अकस्माच्च सवेद्रक्तं क्लिष्टवर्त्मेति तद् विदुः॥

अत्र वर्त्मशब्देन वर्त्मद्वयं ज्ञेयम्। अतएव सममेव युगपदेव इति।

वर्त्मकर्द्दमस्य लक्षणम्।

क्लिष्टं पुनः पित्तयुतं शोणितं विदहेद् यदा।
तदा क्लिन्नत्वमापन्नमुच्यते वर्त्मकर्द्दमम्॥

क्लिष्टं कर्त्तृ क्लिष्टवर्त्मेव यदा पित्तलाभ्यासादधिकपित्तं सत् शोणितं विदहेत् तथा तत् क्लिन्नत्वमापन्नं वर्त्मकर्द्दमसंज्ञां लभते। अथवा यदा शोणितं कर्त्तृ शोणितं पित्तयुतं सत् क्लिष्टं क्लिष्टवर्त्मकर्म्म विदहेत् तदा तत् क्लिष्टवर्त्म वर्त्मकर्द्दमसंज्ञां लभते।

श्याववर्त्मनो लक्षणम्।

यद्वर्त्म वाह्यतोऽन्तश्च श्यावं शूनं सवेदनम्।
सकण्डूकं परिक्लेदि श्याववर्त्मेति तन्मतम्॥

प्रक्लिन्नवर्त्मनो लक्षणम्।

अरुजं वाह्यतः शूनं वर्त्म यस्य नरस्य हि।
प्रक्लिन्नवर्त्म तद् विद्यात् क्लिन्नमत्यर्थमन्ततः॥

अरुजं ईषद्व्यथम्। अन्ततः क्लिन्नं अन्ते क्लेदवत्।

अक्लिन्नवर्त्मनो लक्षणम्।

यस्य धौतान्यधौतानि सम्बध्यन्ते पुनः पुनः।
वर्त्मान्यपरिपक्वानि विद्यादक्लिन्नवर्त्म तत्॥

वातहतवर्त्मनो लक्षणम्।

विमुक्तसन्धि निश्चेष्टं वर्त्म यस्य निमील्यते।
एतद् वातहतं विद्यात् सरुजं यदि वारुजम्॥

वर्त्मार्व्वुदस्य लक्षणम्।

वर्त्मान्तरस्थं विषमं ग्रन्थिभूतमवेदनम्।
आचक्षीतार्व्वुदमिति सरक्तमविलम्बि च॥

विषमं अवर्त्तुलम्। ग्रन्थिभूतं कठिनम्। अवेदनमीषद्वेदनम्। सरक्तं ईषल्लोहितम्। अविलम्बि अस्रस्तम्।

निमेषस्य लक्षणम्।

निमेषिणीः शिरा वायुः प्रविष्टो वर्त्मसंश्रयाः।
सञ्चालयति वर्त्मानि निमेषः स गदो मतः॥

शोणितार्शसो लक्षणम्।

वर्त्मस्थो यो विवर्द्धेत लोहितो मृदुरङ्कुरः।
तद्रक्तजं शोणितार्शश्छिन्नञ्चापि विवर्द्धते॥

लगणस्य लक्षणम्।

अपाकी कठिनः स्थूलो ग्रन्थिर्वर्त्मभवोऽरुजः।
सकण्डूः पिच्छिलः कोलप्रमाणो लगणः स्मृतः॥

विसवर्त्मनो लक्षणम् ।

शूनं यद् वर्त्म बहुभिः सूक्ष्मैश्छिद्रैः समन्वितम् ।
विसमन्तर्जलमिव विसवर्त्मेति तन्मतम् ॥

अन्यच्च । त्रयो दोषा बहिःशोथं कुर्य्युश्छिद्राणि वर्त्मनोः ।
प्रस्रवन्त्यन्तरुदकं विसवद् विसवर्त्म तत् ॥

विसं मृणालम् । विसवत् बहुसूक्ष्मच्छिद्रयुक्तत्वादस्य विसवर्त्मसंज्ञा ।

कुञ्चनस्य लक्षणम् ।

वाताद्या वर्त्मसङ्कोचं जनयन्ति मला यदा ।
तदा द्रष्टुं न शक्नोति कुञ्चनं नाम तद् विदुः ॥

पक्ष्मरोगयोर्नामनी ।

पक्ष्मकोपः पक्ष्मशातो रोगौ द्वौ पक्ष्मसंश्रयौ ॥

पक्ष्मकोपस्य लक्षणम् ।

पक्ष्माशयगता दोषास्तीक्ष्णाग्राणि खराणि च ।
निर्वर्त्तयन्ति पक्ष्माणि तैर्घृष्टञ्चाक्षि दूयते ॥
उत्पाटितैः पुनः शान्तिः पक्ष्मभिश्चोपजायते ।
वातातपानलद्वेषी पक्ष्मकोपः स उच्यते ॥
अन्यच्च । प्रचालितानि वातेन पक्ष्माण्यक्षि विशन्ति हि ।
घृष्यन्त्यक्षि मुहुस्तानि संरम्भं जनयन्ति च ॥
असिते सितभागे च मूलकोषात् पतन्त्यपि ।
पक्ष्मकोपः स विज्ञेयो व्याधिः परमदारुणः ॥

पक्ष्मशातस्य लक्षणम् ।

वर्त्म पक्ष्माशयगतं पित्तं रोमाणि शातयेत् ।
कण्डूं दाहञ्च कुरुते पक्ष्मशातं तमादिशेत् ॥

समस्त नेत्ररोगाणां नामानि संख्या च ।

स्यन्दाश्चतुष्का इह सम्प्रदिष्टा-
श्चत्वार एवेह तथाधिमन्थाः ।
पाकः सशोथः स च शोथहीनो
हताधिमन्थोऽनिलपर्य्ययश्च ॥
शुष्काक्षिपाकस्त्विह कीर्त्तितश्च
तथान्यतोवात उदीरितश्च ।
दृष्टिस्तथाम्लाध्युषिता शिराणा-
मुत्पातहर्षौ च समस्तनेत्रे ॥

एवं समस्तनेत्रे स्युरामया दश सप्त च ।
तेषामिह पृथग् वक्ष्ये यथावल्लक्षणानि च ॥
वातात् पित्तात् कफाद्रक्तादभिष्यन्दश्चतुर्व्विधः ।
प्रायेण जायते घोरः सर्व्वनेत्रामयाकरः ॥

घोरो दुःसहवेदनः । सर्व्वनेत्रामयाकरः सर्व्वेषां नेत्ररोगाणामधिमन्थादीनामाकरः सर्व्वनेत्ररोगजनक इत्यर्थः ।

तेषु वातिकस्याभिष्यन्दस्य लक्षणम् ।

निस्तोदनस्तम्भनरोमहर्ष-
संघर्षपारुष्यशिरोऽभितापाः ।
विशुष्कभावः शिशिराश्रुता च
वाताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥

स्तम्भनं जड़िमा । संघर्षः करकरिका । पारुष्यं रुक्षता । शिरोऽभितापः शिरसो व्यथा । विशुष्कभावः दूषिकाराहित्यम् ।

पैत्तिकस्य लक्षणम् ।

दाहप्रपाकौ शिशिराभिनन्दा
धूमायनं वाष्पसमुच्छ्रयश्च ।
उष्णाश्रुता पीतकनेत्रता च
पित्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ।

शिशिराभिनन्दा शीतलेच्छा । धूमायनं नेत्राद् धूमोद्गम इव । वाष्पसमुच्छ्रयः अश्रुबाहुल्यम् ।

श्लैष्मिकस्य लक्षणम् ।

उष्णाभिनन्दा गुरुताक्षिशोफः
कण्डूपदेहावतिशीतता च ।
स्रावो मुहुः पिच्छिल एव चापि
कफाभिपन्ने नयने भवन्ति ॥

रक्तजस्य लक्षणम् ।

ताम्राश्रुता लोहितनेत्रता च
राज्यः समन्तादतिलोहिताश्च ।
पित्तस्य लिङ्गानि च यानि तानि
रक्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥

अनुक्तसंग्रहार्थमाह पित्तलिङ्गानि पित्ताभिष्यन्दलिङ्गानि । पैत्तस्य लिङ्गानीति पाठान्तरमधिकसन्तोषजनकम् ।]

अधिमन्थानां निदानम् ।

वृद्धैरेतैरभिष्यन्दैर्नराणामक्रियावताम् ।
तावन्तस्त्वधिमन्थाः स्युर्नयने तीव्रवेदनाः ॥

अधिमन्थस्य लक्षणम्।

उत्पाव्यते इवात्यर्थं नेत्र निर्मथ्यते तथा।
शिरसोऽर्द्धञ्च तं विद्यादधिमन्थं स्वलक्षणैः।

स्वलक्षणैः यथोक्तवातादिकृताभिष्यन्दलक्षणैः।

वातिकस्याधिमन्थस्य लक्षणम्।

नेत्रमुत्पाव्यत इव मथ्यतेऽरणिवच्च यत्।
संघर्षतोदनिर्भेदसंयुतं स्तब्धमाविलम्॥
कुञ्चनास्फोटनाध्मानवेपथुव्यथनैर्युतम्।
शिरसोऽर्द्धञ्च येन स्यादधिमन्थः स मारुतात्॥

पैत्तिकस्य लक्षणम्।

यकृत्पिण्डोपमं चक्षुर्ज्वलदङ्गारकीर्णवत्।
अधिमन्थे भवेत् पैत्ते शिरसो दहनं तथा॥

श्लैष्मिकस्य लक्षणम्।

शल्यगौरवपैच्छिल्यदूषिकाशोथसंयुतम्।
स्रावकण्डूयुतं नेत्रं नासाध्मानं शिरोरुजा॥
आविला पांशुपूर्णेव दृष्टिः कफसमुद्भवे।
अधिमन्थे नतं कृष्णमुन्नतं शुक्लमण्डलम्॥

रक्तजस्य लक्षणम्।

मन्थे रक्तभवे नेत्रमुत्पाटनसमानरुक्।
रागेण बन्धुकनिभं ताम्यति स्पर्शनाच्चमम्॥
लोहितान्तं सनिस्तोदं पश्यत्यग्निनिभा दिशः।
ज्वलद्भिश्च शिरोऽङ्गारैराकीर्णमिव जायते॥

हन्याद् दृष्टिं सप्तरात्रात् कफोत्थोऽ-
धीमन्थोऽसृक्सम्भवः पञ्चरात्रात्।

षड्जातान्वा मारुतोत्थो निहन्या-
न्मिथ्याचारात् पैत्तिकः सद्य एव ॥
सद्यःशब्दोऽत्र त्रिरात्रवाची।
सशोथस्य पाकस्य लक्षणम्।
कण्डूपदेहाश्रुयुतः पक्वोडुम्बरसन्निभः।
दाहसंघर्षताम्रत्वशोथनिस्तोदगौरवैः ॥
जुष्टो मुहुः स्रवेद् वाष्पमुष्णं पिच्छिलमेव च।
संरम्भी पच्यते योऽसौ नेत्रपाकः सशोथकः ॥
(संरम्भी बलवत्स्नायुक्रियः)
अशोथस्य पाकस्य लक्षणम्।
शोथहीनानि लिङ्गानि नेत्रपाके त्वशोथके ॥
हताधिमन्थस्य लक्षणम्।
उपेक्षणादक्षि यदाधिमन्थो
वाताधिकः शोषयति प्रसह्य।
रुजाभिरुग्राभिरसाध्य एष
हताधिमन्थः खलु नाम रोगः ॥
अन्यच्च। अन्तः शिराणां श्वसनः स्थितो दृष्टिं प्रतिक्षिपन्।
हताधिमन्थं जनयेत् तमसाध्यं विदुर्बुधाः ॥
अन्यच्च। अथवा शोषयेदक्षि क्षीणतेजो बलादयम्।
तत् पद्ममिव संशुष्कमवसीदति लोचनम् ॥
हताधिमन्थं तं विद्यादसाध्यं वातकोपतः ॥
वातपर्य्ययस्य लक्षणम्।
वारं वारञ्च पर्य्येति भ्रुवौ नेत्रे च मारुतः।
रुजाभिः सह तीव्राभिः स ज्ञेयो वातपर्य्ययः ॥
पर्य्येति पर्य्यायेण याति कदाचिद् भ्रुवौ कदाचिन्नेत्रे।

शुष्काक्षिपाकस्य लक्षणम् ।

यत् कूणितं दारुण रूक्षवर्त्म
सन्दह्यते चाविलदर्शनं यत् ।
सुदारुणं यत् प्रतिबोधने च
शुष्काक्षिपाकोपहतं तदक्षि ॥

कूणितं निमीलितम् । दारुणरूक्षवर्त्म दारुणं विकृतं रूक्षञ्च वर्त्म यस्य तत्, इदमक्ष्णोर्विशेषणम् । सन्दह्यते सदाहं भवति । आविलदर्शनं आविलस्य दर्शनं येन तत् । यत्प्रतिबोधने उन्मेषणे सुदारुणं सुकठिनम् ।

अन्यतोवातस्य लक्षणम् ।

यस्यावटू कर्णशिरोहनुस्थो
मन्यागतो वाप्यनिलोऽन्यतो वा
कुर्य्याद्रुजोऽति भ्रुवि लोचने च
तमन्यतोवातमुदाहरन्ति ॥

अवटूर्घाटा । अन्यतो वा पृष्ठादिदेशञ्चागतः । अन्यतोवातः योह्यन्यत्र स्थितोऽन्यत्र रुजं करोति तादृशम् ।

अम्लाध्युषितस्य लक्षणम् ।

स्रावं लोहितपर्य्यन्तं सर्व्वमक्षि प्रपच्यते ।
सदाहशोथं सास्रावमम्लाध्युषितमम्लतः ॥

अम्लतः अम्लभोजनात् । तथाच सुश्रुतः । अम्लेन भुक्तेनेत्यादि ।

शिरोत्पातस्य लक्षणम् ।

अवेदना वापि सवेदना वा
यस्याक्षिराज्यो हि भवन्ति ताम्राः ।

मुहुर्विरज्यन्ति च याः समन्ताद्
व्याधिः शिरोत्पात इति प्रदिष्टः॥

अच्चिराज्यः अच्चिशिराः। विरज्यन्ति विक्कतवर्णा भवन्ति।

शिराहर्षस्य लच्चणम्।

मोहात् शिरोत्पात उपेच्चितस्तु
जायेत रोगस्तु शिराप्रहर्षः।
ताम्राच्छमस्रं स्रवति प्रगाढ़ं
तथा न शक्नोत्यभिवीच्चितुञ्च॥

नेत्रस्य सामताया लच्चणम्।

उदीर्णवेदनं नेत्रं रागशोफसमन्वितम्।
घर्ष निस्तोद शूलाश्रुयुक्त मामान्वित विदुः॥

तस्य निरामताया लच्चणम्।

मन्दवेदनता कण्डूः संरम्भाश्रुप्रशान्तता।
प्रसन्नवर्णता चाच्णो निरामेच्चणलच्चणम्॥

संरम्भः शोथः।

नेत्ररोगाणां चिकित्सा।

अष्टसप्ततिराख्याता येऽत्र नेत्रभवा गदाः।
चिकित्सितमिदं तेषां समासाद् व्यासतः शृणु॥
छेद्यास्तेषु दशैकञ्च नव लेख्याः प्रकीर्त्तिताः।
भेद्याः पञ्चविकाराः स्युर्व्यध्याः पञ्चदशैव तु॥
षोड़श शस्त्रकृत्याश्च याप्याः सप्त भवन्ति हि।
रोगा वर्ज्जयितव्याश्च दश पञ्च च जानता॥
असाध्यौ वा भवेतान्तु याप्यौ वागन्तुसंज्ञितौ॥
अर्शोऽन्वितं भवति वर्त्म तु यत्तथार्शः।

शुष्कं तदार्व्वुदमथो पिड़काः शिराजाः।
जालं शिराजमपि पञ्चविधं तथाश्म-
च्छेद्या भवन्ति सह पर्व्वणिकामयेन॥
उत्सङ्गिनी वहलकर्द्दमवर्त्मनी च
श्यावञ्च यच्च पठितं त्विह वर्द्धवर्त्म।
क्लिष्टञ्च पोथकियुतं खलु यच्च वर्त्म
कुम्भीकिनी च सह शर्करया च लेख्याः॥
श्लेष्मोपनाहलगणौ च विसञ्च भेद्या
ग्रन्थिश्च यः क्रिमिकृतोऽञ्जननामिका च।
आदौ शिरा निगदिता च ययोः प्रयोगे
पाकौ च यौ नयनयोः पवनोऽन्यतश्च।
पूयालसानिलविपर्य्यय मन्थसंज्ञाः
स्यन्दास्तु यान्त्युपशमं हि शिराव्यधेन॥
शुष्काक्षिपाककफपित्त विदग्धदृष्टि-
ष्वम्लाख्यशुक्रसहिताज्र्जुन पिष्टकेषु।
अक्लिन्नवर्त्म हुतभुग्ध्वजदर्शि शुक्ति
प्रक्लिन्नवर्त्मसु तथैव बलाससंज्ञे
आगन्तुरोगयुग कुञ्चन पक्ष्मशाते
शस्त्रं न शस्त्रपतन प्रवदन्ति धीराः॥
सम्पश्यतः षड़पि येऽभिहितास्तु काचा-
स्ते पक्ष्मकोपसहितास्तु भवन्ति याप्याः॥
चत्वार एव पवनप्रभवास्त्वसाध्या
द्वौ पित्तजौ कफनिमित्तज एक एव।
अष्टाष्टका रुधिरजाश्च गदास्त्रिदोषा-

स्रावन्त एव गदितावपि वाह्यजौ द्वौ॥
अन्यच्च। हताधिमन्थो निमिषो दृष्टिर्गम्भीरिका च या।
यच्च वातहतं वर्त्म न ते सिध्यन्ति वातजाः॥
पित्तजः सलिलस्रावः परिम्लायी च नीलकः॥
असाध्यौ कीर्त्तितावेतौ व्याधी पित्तनिमित्तजौ॥
रक्तस्रावोऽजकाजातं शोणितार्शोऽवलम्बितम्।
शुक्रश्चास्रसमुद्भूता असाध्या व्याधयो मताः॥
पूयास्रावो नाकुलान्ध्यमक्षिपाकात्ययोऽलजी।
असाध्या व्याधयश्चापि सनिमित्तानिमित्तकौ॥

क्रियरोगाणां प्रतिषेधः।

स्निग्धं भुक्तवतो ह्यन्नमुपविष्टस्य यत्नतः।
संरोषयेत् तु नयनं भिषक् चूर्णैस्तु लावणैः॥
ततः संरोषितं तूर्णं सुस्विन्नं परिवर्त्तितम्।
अर्म यत्र वलीजातं तत्रैतल्लगयेद् भिषक्॥
अपाङ्गं प्रेक्षमाणस्य वडिशेन समाहितः।
मुचुण्ड्याग्रह्य मेधावी सूचीसूत्रेण वा पुनः॥
न चोत्थापयता क्षिप्रं कार्य्यमभ्युन्नतन्तु तत्।
शस्त्रपातभयाच्चास्य वर्त्मनी ग्राहयेद् दृढम्॥
ततः प्रशिथिलीभूतं त्रिभिरेव विलम्बितम्।
उल्लिखन् मण्डलाग्रेण तीक्ष्णेन परिशोधयेत्॥
विमुक्तं सर्व्वतश्चापि कृष्णाच्छुक्लाच्च मण्डलात्॥
नीत्वा कनीनकोपान्तं छिन्द्यान्नातिकनीनकम्॥
चतुर्भागस्थितं मांसेनाक्षि व्यापत्तिमर्हति।
कनीनकवधादस्रं नाड़ी चाप्युपजायते॥

हीनच्छेदात् पुनर्वृद्धिः शीघ्रमेवाधिगच्छति ।
अर्म यज्जालवद् व्यापि तदप्युन्माज्य लम्बितम् ॥
छिन्द्याद्वक्रेण शस्त्रेण वर्त्म शुक्लान्तमाश्रितम् ।
प्रतिसारणमक्ष्णोस्तु ततः कार्य्यमनन्तरम् ॥
यवनालस्य चूर्णेन त्रिकटोर्लवणस्य च ।
स्वेदयित्वा ततः पश्चाद् बध्नीयात् कुशलो भिषक् ॥
देशर्त्तुबलकालज्ञः स्नेहं दत्त्वा यथाहितम् ।
व्रणवत् संविधानन्तु तस्य कुर्य्यादतः परम् ॥
त्र्यहान्मुक्त्वा करस्वेदं दत्त्वा शोधनमाचरेत् ।
करञ्जवीजामलकमधुकैः साधितं पयः ॥
हितमाश्च्योतनं शूले हिरङ्गः क्षौद्रसंयुतम् ।
मधुकोत्पलकिञ्जल्क दूर्वाकल्कैश्च मूर्द्धनि ॥
प्रलेपः सघृतः शीतः क्षीरपिष्टः प्रशस्यते ।
लेख्याञ्जनैरपहरेदर्मशेषं भवेद् यदि ॥
अर्म चाल्पं दधिनिभं नीलं रक्तमथापि वा ।
धूसरं तनु यच्चापि शुक्रवत् तदुपाचरेत् ॥
चर्म्माभं वहलं यत्तु स्नायुमांसघनावृतम् ।
छेद्यमेव तदर्म स्यात् कृष्णमण्डलगञ्च यत् ॥
विशुद्धवर्णमक्लिष्टं क्रियास्वक्षिगतक्लमम् ।
छिन्नेऽर्म्मणि भवेत् सम्यग् यथास्वमनुपद्रवम् ॥
शिराजाले शिरा यास्तु कठिनास्ताश्च बुद्धिमान् ।
उन्निखेन्मण्डलाग्रेण वड़िशेनावलम्बिताः ॥
शिरासु पिड़का जाता या न सिध्यन्ति भेषजैः ।
अर्मवन्मण्डलाग्रेण तासां छेदनमिष्यते ॥

रोगयोश्चैतयोः कार्य्यमम्लोक्तं प्रतिसारणम्।
विधिश्चापि यथादोषं लेखनद्रव्यसम्भृतः॥
मध्यौ संस्वेद्य शस्त्रेण पर्व्वणीकां विचक्षणः।
उत्तरे च त्रिभागे च बडिशेनावलम्बिताम्॥
छिन्द्यात् ततोऽर्द्धमग्रे स्यादश्रुनाड़ी ह्यतोऽन्यथा।
प्रतिसारणमत्रापि सैन्धवक्षौद्रमिष्यते॥
लेखनीयानि चूर्णानि व्याधिशोषस्य भेषजम्॥
अर्शस्तथा यच्च नाम्ना शुष्कार्शोऽर्व्वुदमेव च।
मण्डलाग्रेण तीक्ष्णेन मूले च्छिन्द्याद् भिषग्वरः॥
ततः सैन्धवकासीसकृष्णाभिः प्रतिसारयेत्।
शस्त्रकर्म्मण्युपरते मासं स्यान्नां सुयन्त्रितः॥

लेख्यरोगाणां चिकित्सा।

नव येऽभिहिता लेख्याः सामान्यास्तेष्वयं विधिः।
स्निग्धवान्तविरिक्तस्य निवातातपसद्मनि॥
सुखोदकप्रतप्तेन वाससा सुसमाहितः।
स्वेदयेद् वर्त्म निर्भुज्य वामाङ्गुष्ठाङ्गुलिस्थितम्॥
अङ्गुल्यङ्गुष्ठकाभ्यान्तु निर्भुग्नं वर्त्म यत्नतः।
प्लोताम्बरीकृतं नैव चलति स्रसतेऽपि वा॥
ततः प्रमृज्य प्लोतेन वर्त्म शस्त्रपदाङ्कितम्।
लिखेच्छस्त्रेन यत्नेन ततो रक्ते स्थिते पुनः॥
स्विन्नं मनोशिलाकासीसव्योषाञ्जनकसैन्धवैः।
समाक्षिकैः श्लक्ष्णपिष्टैः प्रतिसार्य्योष्णवारिणा॥
प्रक्षाल्य हविषा सिक्तं व्रणवत् समुपाचरेत्।
स्वेदावपीड़प्रभृतींस्त्र्यहादूर्द्ध्वं प्रयोजयेत्॥

मेदरोगाणां प्रतिषेधः।

स्वेदयित्वा विसग्रन्थिं छिद्राण्यस्य निराश्रयम्।
पक्वं भित्त्वा तु शस्त्रेण सैन्धवेनावचूर्णयेत्॥
रोचनाक्षारतुल्यानि पिप्पल्यः क्षौद्रयोगतः।
प्रतिसारणमेकैकं भिन्ने लगणे इष्यते॥
स्विन्नां भिन्नां विनिष्पीड्य भिषगञ्जननामिकाम्।
शिलैलानतसिन्धूत्थैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत्॥
रसाञ्जनमधुभ्यां वा भिन्नां वा शस्त्रकर्म्मवित्।
प्रतिसार्य्याञ्जनैर्युञ्ज्यादुष्णैर्दीपशिखोद्भवैः॥
सम्यक् स्विन्ने क्रिमिग्रन्थौ भिन्ने स्यात् प्रतिसारणम्।
त्रिफलातुल्यकासीससैन्धवैस्तु यथाविधि॥
भित्त्वोपनाहं कफजं पिप्पलीमधुसैन्धवैः।
लेखयेद् मण्डलाग्रेण समन्तात्प्रच्छयेदपि॥
संस्नेह्य विधिना सम्यक् स्वेदयित्वा यथासुखम्।
आपाकाद् विधिनोक्तेन पञ्चभेद्यानुपाचरेत्॥
सर्व्वेष्वेतेषु विहितं विधानं स्नेहपूर्व्वकम्।
सम्यक् पक्वेषु कुर्व्वीत व्रणादिविहितां क्रियाम्॥
अनुक्तेषु च रोगेषु शस्त्रकर्म्म विचक्षणः।
विद्रधिव्रणनाडीवत् क्रियां कुर्य्यात् समाहितः॥

लिङ्गनाशस्य चिकित्सा।

विध्येत् सुजातं निष्प्रेक्ष्यं लिङ्गनाशं कफोद्भवम्।
आवर्त्तक्यादिभिः षड्भिर्विवर्ज्जितमुपद्रवैः॥
सोऽसञ्जातो हि विषमो दधिमस्तुनिभस्तनुः॥
शलाकयावकृष्टोऽपि पुनरूर्द्ध्वं प्रपद्यते

करोति वेदनां तीव्रां दृष्टिञ्च स्थगयेत् पुनः।
तत्रावर्त्तचला दृष्टिरावर्त्ताख्यरुणाऽसिता।
शर्करार्कपयोलेशनिचितेव घनाति च॥
राजीमती दृङ्निचिता शालिशूकाभराजिभिः।
विषमच्छिन्नदग्धाभा सरुक् छिन्नांशुका स्मृता॥
दृष्टिः कांस्यसमच्छाया चन्द्रकी चन्द्रकाकृतिः।
छत्राभा नैकवर्णा च च्छत्रकी नाम नीलिका॥
अथ साधारणे काले शुद्धसम्भोजितात्मनः।
देशे प्रकाशे पूर्व्वाह्णे भिषग् जानूच्चपीठगः॥
यन्त्रितस्योपविष्टस्य स्विन्नास्य मुखानिलैः।
अङ्गुष्ठमुदिते नेत्रे दृष्टौ दृष्ट्वोत्प्लुतं मलम्॥
स्वनासं प्रेक्षमाणस्य निष्कम्पं मूर्ध्नि धारिते।
कृष्णादर्द्धाङ्गुलं मुक्त्वा तदर्द्धार्द्धमपाङ्गतः॥
तर्ज्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैः शलाकां निश्चलां धृताम्।
दैवच्छिद्रं नयेत् पार्श्वादूर्द्ध्वमामन्थयन्निव॥
सव्यं दक्षिणहस्तेन नेत्रं सव्येन चेतरत्।
विध्येत् सुविद्धे शब्दः स्यादरुक् चाम्बुलवस्रुतिः॥
सान्त्वयन्नातुरं चानु नेत्रं स्तन्येन सेचयेत्।
शलाकायास्ततोऽग्रेण निर्लिखेन्नेत्रमण्डलम्॥
अबाधमानः शनकैर्नासां प्रतिनुदंस्ततः।
भिषक् सम्यगपहरेद् दृष्टिमण्डलगं कफम्॥
अथ दृष्टेषु रोगेषु शलाकामाहरेच्छनैः।
घृताप्लुतं पिचुं दत्त्वा बद्धाक्षि शाययेत्ततः॥
विद्धानन्येन पार्श्वेन तमुत्तानां द्वयोर्व्यधे।

निवाते शयनेऽभ्यक्तशिरःपादं हिते रतम् ॥
क्षवथुं कासमुद्गारं ष्ठीवनं पानमम्भसः ।
अधोमुखस्थितं स्नानं दन्तधावन चर्व्वणम् ॥
सप्ताहं नाचरेत् स्नेह पीत वच्चात्र यन्त्रणा ।
शक्तितो लङ्घयेत् सेको रुजि कोष्णेन सर्पिषा ॥
त्र्यहात्त्र्यहाच्च धावेत कषायैरनिलापहैः ।
वायोर्भयात् त्र्यहादूर्द्ध्वं स्वेदयेदक्षि सर्व्वथा ॥
दशाहमेवं संयम्य हितं दृष्टिप्रसादनम् ॥
पश्चात् कर्म्म च सेवेत लघ्वन्नञ्चापि मात्रया ।
यन्त्रणामनुरुध्येत दृष्टेरास्थैर्य्यलाभतः ।
रूपाणि सूक्ष्मदीप्तानि सहसा नावलोकयेत् ॥

अभिष्यन्दादीनां चिकित्सा ।

लङ्घनालेपन स्वेद शिराव्यधविरेचनैः ।
उपाचरेदभिष्यन्दानञ्जनाश्च्योतनादिभिः ॥
श्रीवासातिविषालोध्रैश्चूर्णितैरल्पसैन्धवैः ।
अव्यक्तेऽक्षिगदे कार्य्यं प्रोतस्थैर्गुण्डनं वहिः ॥
अक्षिकुक्षिभवा रोगाः प्रतिश्याय व्रणज्वराः ।
पञ्चैते पञ्चरात्रेण प्रशमं यान्ति लङ्घनात् ॥
स्वेदः प्रलेपस्तिक्तान्नं सेको दिनचतुष्टयम् ।
लङ्घनं चाक्षिरोगाणामामानां पाचनानि षट् ॥
अञ्जनं पूरणं क्वाथपानमामे न शस्यते ॥
दार्व्वी रसाञ्जनं वापि स्तन्ययुक्तं प्रपूरणम् ।
निहन्ति शोथं दाहाश्रुवेदनाः स्यन्दसम्भवाः ॥
आमलक्या रसो हन्ति नेत्रकोपं प्रपूरितः ।

सक्षौद्रसैन्धवो वापि शिग्रुमूलत्वचो रसः॥
सैन्धवदारुहरिद्रा गैरिकपथ्यारसाञ्जनैः पिष्टैः।
दत्तो वह्नि.प्रलेपो भवत्यशेषाच्चिरोगहरः॥
कार्य्या हरीतकी तद्वद् घृतभृष्टा विडालकः।
शालाक्येऽक्ष्णोर्वहिर्लेपो विड़ालक उदाहृतः॥
सम्पक्वेऽक्षिगदे धीरैरञ्जनादिकमिष्यते॥
गैरिकं सैन्धवं कृष्णा तगरञ्च यथोत्तरम्।
पिष्टं द्विरंशतोऽद्भिश्च गुड़िकाञ्जनमिष्यते॥
द्राक्षामधुकमञ्जिष्ठाजीवनीयैः शृतं पयः।
प्रातराश्च्योतनं शस्तं शोथशूलाक्षिरोगिणाम्॥
स्निग्धैरुष्णैश्च वातोत्थः मृदुशीतैश्च पित्तजः।
तीक्ष्णैरुष्णैश्चविशदैः प्रशाम्यति कफात्मकः॥
विल्वपत्ररसं साम्लं निघृष्टं ताम्रभाजने।
मिन्धुत्थकटुतैलाक्तं कुर्य्यान्नेत्रस्रवादिषु॥
तरुस्थविल्वामलकरसः सर्व्वाक्षिरोगनुत्।
पुराणं सर्व्वथा सर्पिः सर्व्वनेत्रामयापहः॥
अयमेव विधिः सर्व्वो मन्यादिष्वपि शस्यते।
अशान्ते सर्व्वथा मन्ये भ्रुवोरुपरि सन्दहेत्॥
जलौकापातनं शस्तं नेत्रपाके विरेचनम्।
शिरावेधं प्रकुर्व्वीत सेकलेपांस्तथा हितान्॥

सूर्य्योपरागानलविद्युताञ्च
विलोकनेनोपहतेक्षणस्य।
सन्तर्पणं स्निग्धहिमादि कार्य्यं
साय निषेव्यास्त्रिफलाप्रयोगाः॥

अभिष्यन्दमधिमन्थं रक्तोत्थमथवार्ज्जुनम् ।
शिरोत्पातं शिराहर्षमन्यांश्चास्रभवान् गदान् ॥
स्निग्धस्याज्येन कौम्भेन शिरावेधैः शमं नयेत् ॥
अम्लाध्युषित शान्त्यर्थं कुर्य्यात्लेपान् सुशीतलान् ॥
सर्पिः क्षौद्राञ्जनञ्च स्याच्छिरोत्पातस्य भेषजम् ।
तद्वत् सैन्धवकासीसं स्तन्यपिष्टञ्च पूजितम् ॥
निराकरोति नक्तान्ध्यं सगोमयरसा कणा ॥
वटक्षीरेण संयुक्तं श्लक्ष्णं कर्पूरजं रजः ।
क्षिप्रमञ्जनतो हन्ति शुक्रञ्चापि घनोन्नतम् ॥
अजकां पार्श्वतो विद्धा सूच्या विस्राव्य चोदकम् ।
व्रणं गोमयचूर्णेन पूरयेत् सर्पिषा सह ॥
शशकाद्यं घृतं तद्वदजकाजात नाशनम् ॥
कल्कः क्वाथोऽथवा चूर्णं त्रिफलाया निषेवितम् ।
मधुना सर्पिषा वापि समस्ततिमिरापहम् ॥
जाता रोगा विनश्यन्ति न भवन्ति कदाचन ।
त्रिफलाया कषायेण प्रातर्नयनधावनात् ॥
रसाञ्जनं समाक्षिकं सर्व्वनेत्रामयापहम् ॥

नेत्रवर्त्ती ।

तुत्थकं तोलकमितं टङ्कनं सर्ज्जिकं तथा ।
द्रावयित्वा मुषामध्ये तत्र माषमितं घनम् ॥
मिश्रयित्वा कृता नेत्रवर्त्ती नेत्ररुजापहा ।
भाषिता श्रीमहेशेन सद्यः शान्तिप्रदा शुभा ॥
प्रवाल मुक्ता वैदुर्य्यशङ्खस्फटिकचन्दनम् ।
सुवर्ण रजत क्षौद्रमञ्जनं शुक्तिकापहम् ॥

वैदेहीं श्वेतमरिचं सैन्धवं नागरं समम् ।
मातुलुङ्गरसैः पिष्टमञ्जनं पिष्टकापहम् ॥

माक्षिकादिवटी ।

माक्षिकं तोलकमितं तदर्द्धं गन्धकं रसम् ।
तथाभ्रञ्च समादाय मुक्तास्वर्णौ च पादिकौ ।
काकमाचीपत्ररसैस्त्रिधा संभाव्य यत्नतः ।
रक्तिद्वयमिता कार्य्या माक्षिकादिवटी शुभा ॥
वेष्टिता पद्मपत्रेण धान्यराशौ निधापिता ।
यथायोग्यानुपानेन सेविता संहरेन्नृणाम् ॥
नेत्ररोगांश्च निखिलान् नानोपद्रवसंयुतान् ॥
वर्त्तिश्चन्द्रोदया नाम चन्दनाद्या सुखावती ।
चन्द्रप्रभा त्र्यूषणाद्या दृष्टिदा च कुमारिका ॥
माक्षिकादि वटी चैव नेत्रवर्त्ती तथा शुभा ।
त्रिफलाद्यं घृतं तैलं घृतञ्च नृपवल्लभम् ॥
भृङ्गराजाभिधं तैलं तैलञ्चाजितनामकम् ।
मधुकाद्यं तथा लौहं लौहं नयनचन्द्रकम् ॥
भेषजान्येवमादीनि योज्यानि नयनामये ॥
समुद्र इव गम्भीरं नैव शक्यं चिकित्सितम् ।
वक्तुं निरवशेषेण श्लोकानामयुतैरपि ॥
सहस्रैरपि च प्रोक्तमर्थमल्पमतिर्नरः ।
तर्कग्रन्थार्थरहितो नैव गृह्णात्यपण्डितः ॥
तदिदं बहुगूढार्थं चिकित्सावीजमीरितम् ।
कुशलेनाभिपन्नं तद् बहुधाभिप्ररोहति ॥

पथ्यापथ्यानि ।

शालिर्मुद्गो यवो दुग्धं पटोलं चाप्युडुम्बरम् ।
द्राक्षादाडिमखर्ज्जूरामलकान्यविदाहि च ॥
पुष्टिदानि सुपाच्यानि हितानि नयनामये ।
विपरीतानि जानीयाद् वर्ज्जनीयानि यत्नतः ॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने नेत्ररोगाधिकारस्त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ।

चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ।

-o-

कर्णरोगाधिकारः ।

कर्णरोगाणां नामानि, संख्या च ।

कर्णशूलं कर्णनादो वाधिर्य्यं क्ष्वेड एव च ।
कर्णस्रावः कर्णकण्डूः कर्णगूथस्तथैव च ॥
प्रतिनाहो जन्तुकर्णो विद्रधिर्व्विविधस्तथा ।
कर्णपाकः पूतिकर्णस्तथैवार्शश्चतुर्व्विधम् ॥
तथार्व्वुदं सप्तविधं शोफश्चापि चतुर्व्विधः ।
एते कर्णगता रोगा अष्टाविंशतिरीरिताः ॥

कर्णशूलस्य सम्प्राप्तिर्लक्षणञ्च ।

समीरणः श्रोत्रगतोऽन्यथा चरन्
समन्ततः शूलमतीव कर्णयोः ।

करोति दोषैश्च यथास्वमावृतः
स कर्णशूलः कथितो दुराचरः॥

अन्यथा चरन् प्रतिलोमं चरन्। दोषैः पित्तकफरक्तैः। रक्तस्यापि रुजादिकर्त्तृत्वेन दोषसाम्याद् दोषत्वमेव। यथास्वं यथात्मीयनिदानं कुपितैः। अथवा यथास्वमिति शूलविशेषणम्। दुराचरः दुरुपचरः।

कर्णशूलस्यारिष्टलक्षणम्।

मूर्च्छा दाहो ज्वरः कासः क्लमोऽथ वमथुस्तथा।
उपद्रवाः कर्णशूले भवन्त्येते मरिष्यतः॥

कर्णनादस्य लक्षणम्।

कर्णस्रोतःस्थिते वाते शृणोति विविधान् स्वरान्।
भेरीमृदङ्गशङ्खानां कर्णनादः स उच्यते॥

बाधिर्य्यस्य लक्षणम्।

यदा शब्दवहं वायुः स्रोत आवृत्य तिष्ठति।
शुद्धः श्लेष्मान्वितो वापि बाधिर्य्यं तेन जायते॥

कर्णक्ष्वेडस्य लक्षणम्।

वायुः पित्तादिभिर्युक्तो वेणुघोषसमं स्वनम्।
करोति कर्णयोः क्ष्वेडं कर्णक्ष्वेडः स उच्यते॥

क्ष्वेडशब्दार्थं व्यनक्ति। वेणुघोषसमस्वनमिति। यत उक्तं क्ष्वेडनं वेणुघोषवदिति। ननु कर्णनादकर्णक्ष्वेडयोः को भेदः? यत्रोच्यते कर्णनादः केवलेन वातेन जन्यते तत्र नानाशब्दांश्च शृणोति। कर्णक्ष्वेडस्तु पित्तादियुक्तेन वातेन जन्यते तत्र नियमेन वेणुघोषमिव शृणोतीति भेदः।

कर्णस्रावस्य लक्षणम्।

शिरोऽभिघातादथवा निमज्जतो

जले प्रपाकादथवापि विद्रधेः।

स्रवेद्धि पूयं श्रवणोऽनिलार्द्दितः

स कर्णसंस्राव इति प्रकीर्त्तितः॥

पूयमित्युपलक्षणं जलं रसञ्च स्रावयेत्। श्रवणशब्दः पुंलिङ्गोऽप्यस्ति।

कर्णकण्डू लक्षणम्।

मारुतः कफसंयुक्तः कर्णे कण्डूं करोति हि॥

कर्णगूथस्य लक्षणम्।

पित्तोष्मशोषितः श्लेष्मा कुरुते कर्णगूथकम्॥

कर्णे गूथं यस्मात् स कर्णगूथो व्याधिः।

कर्णप्रतीनाहस्य लक्षणम्।

स कर्णगूथो द्रवतां यदा गतो

विलायितो घ्राणमुखं प्रपद्यते।

तदा स कर्णप्रतिनाहसंज्ञितो

भवेद् विकारः शिरसोऽर्द्धभेदकृत्॥

घ्राणञ्च मुखञ्च घ्राणमुखं एकत्वं द्वन्द्वे। शिरसोऽर्द्धभेदकृत् अर्द्धावभेदकाख्यशिरोरोगकृत्।

क्रिमिकर्णस्य लक्षणम्।

यदा तु मूर्च्छान्त्यथवापि जन्तवः

सृजन्त्यपत्यान्यथवापि मक्षिकाः।

तदञ्जनत्वाच्छ्रवणो निरुच्यते

भिषग्भिराद्यैः क्रिमिकर्णको गदः॥

तद् व्यञ्जत्वात् क्रिमिलक्षणत्वात्। श्रवणः कृमिकर्णको गदो निरुच्यते इति आश्रयाश्रितयोरभेदोपचाराच्छ्रवणः क्रिमि-कर्णको गदो भण्यते।

पतङ्गादिषु प्रविष्टेषु लक्षणम्।

पतङ्गाः शतपदाश्च कर्णस्रोतः प्रविश्य हि।
अरतिं व्याकुलत्वञ्च भृशं कुर्व्वन्ति वेदनाम्॥
कर्णो निस्तुद्यते तस्य तथा फरफरायते।
कीटे चरति रुक् तीव्रा निष्पन्दे मन्दवेदना॥

द्विविधस्य कर्णविद्रधेर्लक्षणम्।

क्षताभिघातप्रभवस्तु विद्रधि-
भवेत् तथा दोषकृतोऽपरः पुनः।
सरक्तपीतारुणमस्रमास्रवेत्
प्रतोदधूमायनदाहचोषवान्॥

क्षतप्रभवोऽभिघातप्रभवश्च तयोर्द्वयोरप्यागन्तुजत्वादैक्यम्। एवं वातादिजस्यापि दोषजत्वादेकत्वम्। अस्रशब्देनात्र आस्रावो बोध्यः।

कर्णपाकस्य लक्षणम्।

कर्णपाकस्तु पित्तेन कोथविक्लेदकृद् भवेत्॥

कोथः पूतिभावः। विक्लेदः आर्द्रता।

पूतिकर्णस्य लक्षणम्।

कर्णविद्रधिपाकाद् वा कर्णे वा वारिपूरणात्।
पूयं स्रवति यः पूति स ज्ञेयः पूतिकर्णकः॥

कर्णस्रावाद् भेदार्थमाह पूतीति नियमेन पूति यथा स्यादेवं स्रवति।

कर्णगतानां शोथार्ब्बुदार्शसां लक्षणानि।

कर्णशोथार्ब्बुदार्शांसि जानीयादुक्तलक्षणैः॥

कर्णशोथाश्चत्वारो वातपित्तकफरक्तजाः। एवमर्शोऽपि चतुर्व्विधम्। अन्येषां शोथानामर्शसाञ्चात्रासम्भव आधारप्रभावात्। अर्ब्बुदं सप्तविधं वातपित्तकफरक्तमांसमेदशिराजम्।

एते कर्णरोगा अष्टाविंशतिः सुश्रुतोक्ता वर्णिता। इदानीं चरकोक्तकर्णरोगचतुष्टयं वातपित्तकफसन्निपातकृतमाह।

वातजस्य कर्णरोगस्य लक्षणम्।

नादोऽतिरुक् कर्णमलस्य शोषः

स्रावस्तनुश्चाश्रवणञ्च वातात्॥

पित्तजस्य लक्षणम्।

शोथः सरागो दरणं विदाहः

सपीत पूतिस्रवणञ्च पित्तात्॥

कफजस्य लक्षणम्।

वैश्रुत्यकण्डूस्थिरशोथ शुक्ल-

स्निग्धस्रुतिः स्वल्परुजः कफाच्च॥

वैश्रुत्यमन्यथा श्रवणम्।

त्रिदोषजस्य लक्षणम्।

सर्व्वाणि रूपाणि च सन्निपातात्

स्रावश्च तत्राधिकदोषवर्णः॥

कर्णपाल्याः कर्णावयवत्वात् तद्विकारानत्रैवाह।

तत्र परिपोटकस्य निदानं लक्षणञ्च।

सौकुमार्य्याच्चिरोत्सृष्टे सहसातिप्रवर्द्धिते।

कर्णशोथो भवेत् पाल्यां सरुजः परिपोटवान्॥

कृष्णारुणाभिः संस्तब्धः स रातात् परिपोटकः ॥

परिपोटवान् मनाक् त्वगवदरणवान् ।

उत्पातस्य लक्षणम् ।

गुर्व्वाभरणसंयोगात् ताड़नाद्‌ घर्षणादपि ।
शोथः पाल्यां भवेच्छ्यावो दाहपाकरुजान्वितः ॥
रक्तो वा रक्तपित्ताभ्यामुत्पातः स गदः स्मृतः ॥

उन्मन्थकस्य लक्षणम् ।

कर्णं बलाद्‌ वर्द्धयतः पाल्यां वायुः प्रकुप्यति ।
कफं संगृह्य कुरुते शोथं स्तब्धमवेदनम् ॥
उन्मन्थकः सकण्डूको विकारः कफवातजः ॥

वर्द्धयतो जनस्य । अवेदनमीषद्वेदनम् ।

दुःखवर्द्धनस्य लक्षणम् ।

संवर्द्ध्यमाने दुर्व्विद्धे कण्डूदाहरुजान्वितः ।
शोथो भवति पाकश्च त्रिदोषो दुःखवर्द्धनः ॥

संवर्द्ध्यमाने दुर्व्विद्धे कर्णे इति शेषः ।

परिलेहिनो लक्षणम् ।

कफासृक् क्रिमयः क्रुद्धाः सर्षपाभा विसर्पिणः ।
कुर्व्वन्ति पिडकां पाल्यां कण्डूदाहसमन्विताम् ॥
कफासृक् क्रिमिसम्भूतः स विसर्पन्नितस्ततः ।
लिह्यात् सशष्कुलीं पालीं परिलेही च स स्मृतः ॥

स पिडकात्मकः परिलेहिसंज्ञको गदः··· लिह्यात् मांसीकुर्य्यात् । विसर्पान्वित इति पाठे विसर्पेण अन्वित इति ।

कर्णरोगाणां चिकित्सा ।

कर्णशूले कर्णनादे वाधिर्य्ये च्वेड़ एव च ।
चतुर्ष्वपि च रोगेषु सामान्यं भेषजं स्मृतम् ॥
शृङ्गवेरञ्च माध्वीकं सैन्धवं तैलमेव च ।
कदुष्णं कर्णयोर्धार्य्यमेतत् स्याद् वेदनापहम् ॥
लशुनार्द्रकशिग्रूणां वारुण्या मूलकस्य च ।
कदल्याश्च रसः श्रेष्ठः कदुष्णः कर्णपूरणे ॥
वारुणी वरुणः ।

अर्कस्य पत्रं परिणामपीत-
माज्येन लिप्तं शिखियोगतप्तम् ।
आपीड्य तस्याम्बु सुखोष्णमेव
कर्णे निषिक्तं हरतेऽतिशूलम् ॥

तीव्रशूलातुरे कर्णे सशब्दे क्लेदवाहिनि ।
छागमूत्रं प्रशंसन्ति कोष्णं सैन्धवसंयुतम् ॥
हिङ्गुसैन्धवशुण्ठीभि स्तैलं सर्षपसम्भवम् ।
विपक्वं हरतेऽवश्यं कर्णशूलं प्रपूरणात् ॥
शोभाञ्जनस्य निर्य्यासस्तिलतैलेन संयुतः ।
सुखोष्णं पूरणात् कर्णे कर्णशूलं निवारयेत् ॥
हिङ्गुतुम्बुरुशुण्ठीभिः साध्यं तैलन्तु सार्षपम् ।
कर्णशूले प्रधानन्तु पूरणं हितमुच्यते ॥
कर्णशूले कर्णनादे वाधिर्य्ये च्वेड एव च ।
पूरणं कटुतैलेन हितं वातघ्नमौषधम् ॥
कर्णस्रावे पूतिकर्णे तथैव क्रिमिकर्णके ।
सामान्यं कर्म्म कुर्व्वीत योगान् वैशेषिकानपि ॥

स्वर्ज्जिकाचूर्णसंयुक्तं वीजपूरञ्च संक्षिपेत्।
कर्णस्रावरुजादाहास्तेन नश्यन्त्यसंशयम्॥
आम्रजम्बू प्रबालानि मधुकस्य वटस्य च।
एभिस्तु साधित तैलं पूतिकर्णगदं हरेत्॥
जातीपत्ररसे तैलं विपक्वं पूतिकर्णजित्॥
घृष्टं रसाञ्जनं नार्य्याः क्षीरेण क्षौद्रसंयुतम्।
प्रशस्यते चिरोत्थे तत् सस्रावे पूतिकर्णके॥
शम्बूकस्य तु मांसेन कटुतैलं विपाचयेत्।
तस्य पूरणमात्रेण कर्णनाड़ी प्रशाम्यति॥
क्रिमिकर्णविनाशाय क्रिमिघ्नीं कारयेत् क्रियाम्।
वार्त्ताकुधूमश्च हितः सर्षपस्नेह एव च॥
पूरणं हरितालेन गव्यमूत्रयुतेन च।
धूपने कर्णदौर्गन्ध्ये गुग्गुलुः श्रेष्ठ उच्यते।
चिकित्सां कर्णशोथानां तथा कर्णार्शसामपि।
कर्णार्व्वुदानां कुर्व्वीत शोथार्शोऽर्व्वुदवद् भिषक्॥

कर्णपालीविकाराणां चिकित्सा।

पालीसंशोषणे कुर्य्याद् वातकर्णरुजाक्रियाम्।
स्वेदयेद् यत्नतस्ताञ्च स्विन्नां संवर्द्धयेत् तिलैः॥
शतावरीवाजिगन्धापयस्यैरण्डवीजकैः।
तैलं विपक्वं सक्षीरं पालीं संवर्द्धयेत् सुखम्॥
जीवनीयस्य कल्केन तैलं दुग्धेन पाचयेत्।
चिकित्सेत् तेन तैलेन हृताश्नं परिपोटकम्॥
शोतलैर्पैर्जलौकाभिरुत्पातं समुपाचरेत्॥
हलिनी सुरसाभ्याञ्च गोधाकङ्कवशान्वितम्।

तैलं विपक्वमभ्यङ्गादुन्मन्थं नाशयेद् ध्रुवम् ॥
दुःखवर्द्धनकं सिक्त्वा जम्ब्वाम्रविल्वपत्रजैः ।
क्वाथैस्तैलेन सुस्निग्धं तच्चूर्णैश्चावधूनयेत् ॥
बहुशो गोमयैस्तप्तैः स्वेदितं परिलेहिनम् ।
घनसारैः समालिम्पेदजामूत्रेण कल्कितैः ॥
अपामार्गक्षारतैलं तैलञ्च लशुनाद्यकम् ।
विल्वतैलं स्वर्जिकाद्यं दशमूलाभिधं तथा ॥
कुष्ठाद्यं क्षारतैलञ्च जम्ब्वाद्यञ्च निशादिकम् ।
भेषजान्येवमादीनि घ्नन्ति कर्णामयान् बहून् ॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
कर्णरोगाधिकारश्चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ।

पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ।

-o-

शिरोरोगाधिकारः ।

तत्र शिरोरोगस्य निदानं संख्या च ।
शिरोरोगास्तु जायन्ते वातपित्तकफैस्त्रिभिः ।
सन्निपातेन रक्तेन क्षयेण क्रिमिभिस्तथा ॥
सूर्य्यावर्त्तानन्तवातशङ्खकार्द्धावभेदकाः ।
एकादशविधा एते कथ्यन्ते च सलक्षणाः ॥

शिरोरोगशब्देन शिरोगता शूलरूपा रुगभिधीयते । चयेण रसादिचयेण ।

सर्व्व एव शिरोरोगाः सन्निपातसमुत्थिताः ।
वैशिष्ठ्याद्द् दोषलिङ्गानां कीर्त्तिता ऋषिभिः पृथक् ॥

वातिकस्य शिरोरोगस्य लक्षणम् ।

यस्यानिमित्तं शिरसो रुजश्च
भवन्ति तीव्रा निशि चातिमात्रम् ।
बन्धोपतापैः प्रशमो भवेच्च
शिरोऽभितापः ससमीरणेन ॥

भवेदिति शेषः । अनिमित्तं अतर्कितविप्रकृष्ट निमित्तम् । निशि चातिमात्रं रात्रौ शैत्येन वायोराधिक्यात् । उपतापः स्वेदनम् । शिरोऽभितापः शिरःपीड़ा ।

पैत्तिकस्य तस्य लक्षणम् ।

यस्योष्णमङ्गारचितं यथैव
भवेच्छिरो दह्यति चाक्षि नासम् ।
शीतेन रात्रौ च भवेत् प्रशान्तिः
शिरोऽभितापः स तु पित्तकोपात् ॥

दह्यतीति पदमार्षम् ।

श्लैष्मिकस्य लक्षणम् ।

शिरो भवेद्द यस्य कफोपदिग्धं
गुरु प्रतिष्टब्धमतो हिमञ्च ।
शूनाक्षि नासा वदनञ्च यस्य
शिरोऽभितापः स कफप्रकोपात् ॥

सान्निपातिकस्य लक्षणम्।

शिरोऽभितापे त्रितयप्रवृद्धे
सर्व्वाणि लिङ्गानि समुद्भवन्ति।

रक्तजस्य लक्षणम्।

रक्तात्मकः पित्तसमानलिङ्गः
स्पर्शासहत्वं शिरसो भवेच्च॥

पैत्तिकाद् भेदमाह स्पर्शासहत्वमिति।

क्षयजस्य लक्षणम्।

वसा वलासक्षतसम्भवाना
शिरोगतानामति संक्षयेण।
क्षयप्रवृत्तः शिरसोऽभितापः
कष्टो भवेदुग्ररुजोऽतिमात्रम्॥
संस्वेदनच्छर्द्दनधर्म्मनस्यै-
रसृग्विमोचैश्च विवृद्धिमेति॥

अङ्गं भ्रमति तुद्येत शिरो विभ्रान्तनेत्रता।
मूर्च्छा गात्रावसादश्च शिरोरोगे क्षयात्मके॥

क्रिमिजस्य लक्षणम्।

निस्तुद्यते यस्य शिरोऽतिमात्रं
संभक्ष्यमाणं स्फुरतीव चान्तः।
घ्राणाच्च गच्छेद्रुधिरं सपूयं
शिरोऽभितापः क्रिमिभिः सघोरः॥

संभक्ष्यमाणं क्रिमिभिरिति शेषः। स्फुरतीव मनाक् चल तीव। घ्राणाच्चेति चकारेण क्रिमिनिर्गमोऽपि बोध्यते।

सूर्य्यावर्त्तस्य लक्षणम्।

सूर्य्योदयं या प्रति मन्दमन्द-
मक्षिभ्रुवं रुक् समुपैति गाढ़म्।
विवर्द्धते चांशुमता सहैव
सूर्य्यापवृत्तौ विनिवर्त्तते च॥
शीतेन शान्तिं लभते कदाचि-
दुष्णेन जन्तुः सुखमाप्नुयाच्च।
तं भास्करावर्त्तमुदाहरन्ति
सर्व्वात्मकं कष्टतमं विकारम्॥

सूर्य्योदये प्रातर्मन्दं यथा स्यात् तथा रुजा अक्षिभ्रुवं समुपैति, अंशुमता सूर्य्येण सह गाढं यथा भवति तथा वर्द्धते च शीतेन कदाचित् शान्तिं लभते कदाचिदुष्णेन वा। शीते उष्णे च इति सप्तम्यन्ते पदे स्वीकृते शीते कर्म्मणि उष्णे कर्म्मणि वा कृते शान्तिं न प्राप्नुयादित्यर्थः। भास्करावर्त्तः सूर्य्यावर्त्तः।

अनन्तवातस्य लक्षणम्।

दोषास्तु दुष्टास्त्रय एव मन्यां
संपीड्य घाटासु रुजां सुतीव्राम्
कुर्व्वन्ति योऽक्षिणि भ्रुवि शङ्खदेशे
स्थितं करोत्याशु विशेषतस्तु॥
गण्डस्य पार्श्वे तु करोति कम्पं
हनुग्रहं लोचनजांश्च रोगान्।
अनन्तवातं तमुदाहरन्ति
दोषत्रयोत्थं शिरसो विकारम्॥

अनन्तेषु बहुषु अङ्गेषु वात एव अनन्तवातः। प्रथमतः त्रयो दोषाः मन्यां ग्रीवाशिरोद्वयं संपीड्य घाटासु ग्रीवापश्चाद्भागेषु सुतीव्रां रुजां कुर्व्वन्ति। अनन्तरं शीघ्रं चक्षुरादिषु व्याधेः स्थितिर्भवतीत्यर्थः। अयञ्च अन्वयः। यो व्याधिः अक्षिणि भ्रुवि शङ्खदेशे विशेषतः गण्डस्य पार्श्वे आशु घाटायामुत्पद्य-नन्तरमेव स्थितिं करोति तथा कम्पादिकञ्च करोति तं अनन्तवातं वदन्ति भिषजः।

शङ्खकस्य लक्षणम्।

रक्तपित्तानिला दुष्टाः शङ्खदेशे विमूर्च्छिताः।
तीव्ररुग्दाहरागं हि शोथं कुर्व्वन्ति दारुणम्॥
स शिरो विषवद्वेगो निरुध्याशु गलं तथा।
त्रिरात्राज्जीवितं हन्ति शङ्खको नाम नामतः॥
त्र्यहं जीवति भैषज्यं प्रत्याख्याय समाचरेत्॥

रक्तपित्तानिलाः अत्र कफोऽपि योज्यः क्षतानुयातः कफपित्तरक्तैरिति सुश्रुतवचनात्। विमूर्च्छिताः प्रवृद्धाः। त्रिरात्रात् त्रिरात्रिमध्ये मारयतीति यावत्।

अर्द्धावभेदक लक्षणम्।

रूक्षाशनाद्यध्यशनावश्यप्राग्वातमैथुनैः।
वेगसन्धारणायासव्यायामैः कुपितोऽनिलः॥
केवलः सकफो वार्द्धं गृहीत्वा शिरसो बली।
मन्याभ्रूशङ्खकर्णाक्षि ललाटार्द्धेषु वेदनाम्॥
शस्त्रारणिनिभां कुर्य्यात् तीव्रां सोऽर्द्धावभेदकः।
नयनं वाथवा श्रोत्रमतिवृद्धो विनाशयेत्॥

सुश्रुते तु। यस्योत्तमाङ्गार्द्धमतीव जन्तोः
सम्भेदतोदभ्रमशूलजुष्टम्।
पक्षाद् दशाहादथवाप्यकस्मात्
तस्यार्द्धभेदं त्रितयाद् व्यवस्येत्॥

अवश्यः अवश्यायः। आयासः अतिचलनभारोद्वहनादिः। व्यायामः मल्लश्रमः। शस्त्राशनिनिभां शस्त्राघातेनेव वज्रपातेनेव वेदनाम्। शस्त्रारणिनिभामिति पाठे अरणिना अग्न्युत्थापक-काष्ठयन्त्रेण मन्थनवत् पीडा अथवा लक्षणया अग्नियोगेनेव पीड़ा बोध्या।

तन्त्रविशेषोक्तस्य मनोविघातजस्य शिरोरोगस्य
निदानं सम्प्राप्तिर्लक्षणञ्च।

ईर्षया कोपशोकाभ्यां शास्त्रादेरतिचिन्तया।
वायुः प्रकुपितः कुर्य्यात् पीड़ां शिरसि दारुणाम्॥
मस्तिष्कं शोणितं नीत्वा कृत्वा तस्यापि वैकृतम्।
शङ्खयोश्च भ्रुवोरक्ष्णो स्तथा शीर्षतलादिषु॥
जनयेद् वेदनां घोरां भ्रमरोगञ्च दारुणम्।
इन्द्रियाणां हरेच्छक्तिं स्मृतिभ्रंशं करोति च॥
मनोविघातजाख्येन शिरोरोगेण पीडितः।
न शक्नोति पुमांश्चिन्तां हृदि धारयितुं क्षणम्॥

शिरोरोगस्य चिकित्सा।

वातिके शिरसो रोगे स्नेहस्वेदान् सलावणान्।
पानान्नमुपनाहांश्च कुर्य्याद्वातामयापहान्॥
कुष्ठमेरण्डमूलञ्च लेपात् काञ्जिकयोजितम्।
शिरोऽर्त्तिं नाशयत्याशु चर्णं वा मुचुकुन्दजम्॥

शिरोवस्तिः।

आशिरो व्यायतं चर्म्म कृत्वाष्टाङ्गुलमुच्छ्रितम्।
तेनाविध्य शिरोऽधस्तात् माषकल्केन लेपयेत्॥
निश्चल्येनोपविष्टस्य तैलैरुष्णैः प्रपूरयेत्।
धारयेदारुजः शान्तेर्यामं यामार्द्धमेव वा॥
शिरोवस्तिर्जयत्येष शिरोरोग मरुद्भवम्।
हनुमन्याक्षिकर्णार्त्तिमर्द्दितं मस्तकम्पनम्॥
पैत्ते घृतं पयःसेकाः शीतलेपाः सलावणाः।
जीवनीयानि सर्पींषि पानान्नञ्चापि पित्तनुत्॥
कफजे लङ्घनं स्वेदो रूक्षोष्णैः पाचनात्मकैः।
तीक्ष्णावपीड़धूमाश्च तीक्ष्णाश्च कवलग्रहाः॥

सारिवादिलेपः।

सारिवोत्पल कुष्ठानि मधुकं चाम्लपेषितम्।
सर्पिस्तैलयुतो लेपः सूर्य्यावर्त्तार्द्धभेदयोः॥

सारिवादिभिः समभागैः काञ्जिकपिष्टैर्घृततैलेन सहितैर्लेपः प्रयोक्तव्यः।

सूर्य्यावर्त्तभवं वीजं तद्रसेन सुपेषितम्।
वेदनानाशनो लेपः सूर्य्यावर्त्तार्द्धभेदयोः॥
सूर्य्यावर्त्ते विधातव्यं नस्यकर्म्मादि भेषजम्।
पाययेत् सगुड़ं सर्पिर्घृतपूपांश्च भोजयेत्॥
सूर्य्यावर्त्ते शिरावेधो लावण क्षीरसर्पिषा।
हितः क्षारघृताभ्यासस्ताभ्याञ्चैव विरेचनम्॥
कृतमालपल्लवरसे खरमञ्जरीकल्कसिद्ध नवनीतम्।
नस्येन जयति नियतं सूर्य्यावर्त्तं सुदुर्व्वारम्॥

कृतमालः धनवहेडा इति हिन्दीभाषा। खरमञ्जरी अपामार्गवीजम्।

दशमूलीकषायन्तु सर्पिः सैन्धव संयुतम्।
नस्यमर्द्धावभेदघ्नं सूर्य्यावर्त्त शिरोऽर्त्तिजित्॥
शिरीष-मूलकवीजैरवपीडञ्च योजयेत्।
अवपीड़ो हितो वा स्याद्वचापिप्पलिभिः कृतः॥
जाङ्गलानि च मांसानि कारयेदुपनाहकम्।
तेनास्य शाम्यते व्याधिः सूर्य्यावर्त्तः सुदारुणः॥
भृङ्गराजरसच्छागक्षीरान्तरोऽर्कतापितः।
सूर्य्यावर्त्तं निहन्त्याशु नस्येनैव प्रयोगराट्॥
एष एव विधिः कृत्स्नः कार्य्यश्चार्द्धावभेदके॥
पिवेत् सशर्कर क्षीरं नीरं वा नारिकेलजम्।
सुशीतं वापि पानीयं सर्पिर्व्वा नस्ततस्तयोः॥
तिलात कल्कं सनलदं सक्षौद्र लवणान्वितम्।
तेनास्य लेपयेत् शीर्ष मर्द्धभेदं व्यपोहति॥
सविडङ्गं तिलं कृष्णं समं कृत्वा प्रपेषयेत्।
नस्यकर्म्मणि दातव्य मर्द्धभेदं विनाशयेत्॥
दग्धचूल्ली मृत्तिका चूर्ण मरिच चूर्णयोः
समांशं मिलितं कृत्वा नस्यं हन्ति शिरोरुजाम्।
अनन्तवाते कर्त्तव्यः सूर्य्यावर्त्तहितो विधिः।
शिराविधश्च कर्त्तव्योऽनन्तवात प्रशान्तये॥
आहारश्च विधातव्यो वातपित्त विनाशनः॥
सूर्य्यावर्त्त हितं यच्च शङ्खके स्वेदवर्ज्जितम्।
क्षीरसर्पिः प्रशंसन्ति नस्तःपानञ्च शङ्खके॥

शतावरीं कृष्णातिलान् मधुकं नीलमुत्पलम् ।
दूर्व्वां पुनर्नवाञ्चापि लेपं शङ्खवतारयेत् ॥
शीत तोयावसेकांश्च चीरसेकांश्च शीतलान् ॥
कल्कैश्च चीरवृचाणां शङ्खकस्य प्रलेपनम् ॥
क्रौञ्च कादम्ब हंसानां शराव्याः कच्छपस्य च ।
रसैः संवृंहणञ्चाथ तस्य शङ्खक सन्निजाः ॥
ऊर्द्धास्तिस्रः शिराः प्राज्ञो भिद्यादेव न ताडयेत् ॥
गिरिकर्णीफलरस मूलञ्च नस्य माचरेत् ।
मूलं वा वन्धयेत् कर्णे शीघ्रं हन्ति शिरोव्यथाम् ॥
गुञ्जाकरञ्जवीजञ्च तयोः कल्को जले कृतः ।
मरिचैर्भृङ्गराजैश्च शीघ्रं हन्ति शिरोव्यथाम् ॥
नागरकल्क विमिश्र चीरं नस्येन योजितं पुंसाम् ।
नानादोषोद्भूतां शिरोरुजां हन्ति तीव्रतराम् ॥
शतधौतघृताभ्यङ्गः सर्व्वशीर्षविकारनुत् ।
तथा चन्दनकर्पूरलेपनञ्च हितं मतम् ॥
चिप्ता दारुसितां दुग्धे कोलमानां पलाष्टकैः ।
पक्वैकन विधानज्ञो घनतां तत् समाचरेत् ॥
भक्षणादस्य नित्यं हि शिरोरोगो विनश्यति ॥
सेवनं फनिफेनस्य हरितालस्य चाथवा ।
सर्व्वान् शीर्षगदान् हन्ति ज्ञानाग्नि कर्म्मसंघवत् ॥
यष्टीमधुकमाषः स्याच्चतुर्थांशं विषं भवेत् ।
तयोश्चूर्णं सुसूक्ष्मं स्यात् तच्चूर्णं सर्षपोन्मितम् ॥
नासिकाभ्यन्तरे न्यस्तं सर्व्वां शीर्षव्यथां हरेत् ।
दृष्टप्रयोगो योगोऽयमनुभाविभिरादृतः ॥

मनोविभ्रान्तजे कार्य्यो निखिलो बृंहणो विधिः।
हितो मांसरसश्चात्र पयश्च परमं हितम्॥

शिरोरोगहरो रसः।

रसं गन्धकमभ्रञ्च लौहं कर्षमितं पृथक्।
स्वर्णं शाणमितञ्चैव दार्व्वाख्यञ्च विषं तथा॥
भृङ्गराजाम्भसा सम्यङ् मर्द्दयित्वा विचक्षणः।
रक्तिकार्द्धमिताः कुर्य्याद् वटीश्छायाशुशोषिताः॥
शिरोरोगहरो नाम रसोऽयं हरनिर्म्मितः।
हरेत् सर्व्वान् शिरोरोगान् विरामे यदि सेवितः॥
षड्बिन्द्वाख्यञ्च यत्तैलं दशमूलादिकं तथा।
मयूराद्यं तथा सर्पिर्हैमाद्यादिकमेव च॥
शिरःशूलाद्रिवज्राख्यो रसश्चैवंविधानि च।
भेषजानि शिरोरुक्षु सर्व्वास्वेव हितानि हि॥
रसः श्वासकुठारो यस्तस्य नस्यं विशेषतः।
शिरःशूलं हरत्येव संशयोऽत्र न विद्यते॥

सिद्धोदय वटी।

लौहमभ्रं सुवर्णञ्च विद्रुमं राजपट्टकम्।
सर्व्वं समं प्रदातव्यं सिन्दूरञ्च द्विभागिकम्॥
एरण्डमूलजेनैव रसेन परिभावयेत्।
क्वाथेनाथ जटामांस्या वटी रक्तिद्वयात्मिका॥
पथ्यापयोऽनुपानेन वटीयं सिद्धिरोदया।
अर्द्धावभेदकं हन्ति पीता वातसमन्वितम्॥
सूर्य्यावर्त्तं तथा शङ्खकं चैकजञ्च द्विदोषजम्।
त्रिदोषजं शिरोरोगं साध्यासाध्यं न संशयः॥

शिरोरोगे पथ्यापथ्य निर्णयः।

शालिं यवं मांसरसं वार्त्ताकुञ्च पटोलकम्।
द्राक्षादाड़िमखर्ज्जूरफलानि च पयस्तथा॥
निशापानं नदीस्नानं गन्धद्रव्यनिषेवणम्।
शिरोरोगेषु सर्व्वेषु हितमुक्तं यथायथम्॥
द्रव्याणि चातितीक्ष्णानि दुर्ज्जराणि च यानि वा।
तान्यनिष्टप्रदान्यत्र तीक्ष्णाश्च निखिलाः क्रियाः॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
शिरोरोगाधिकारः पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः।

षट्सप्ततितमोऽध्यायः।

शीर्षाम्बुरोगाधिकारः।

तस्य निदानं सम्प्राप्तिश्च।

मद्यातिपानादतिशैत्ययोगाद्
विरुद्धभोज्यादनिलप्रदोषात्।
दुष्टाम्बुपानादभिघाततश्च
तथान्त्रमध्ये क्रिमिसम्भवाच्च॥
शिरोगतस्नेहवतौ क्रमेण
सञ्चीयते तोयमतिप्रभूतम्।

शीर्षाम्बुनामा गद एष पूर्व्वैः
प्रकीर्त्तितः कष्टतरो भिषग्भिः॥
प्रायशः शैशवे व्याधिर्विविधाहितसेवनात्।
तथा दन्तोद्गतेरेष बाहुल्येनाभिजायते॥

तस्य पूर्व्वरूपम्।

जिह्वा लिप्तातिनिद्रत्वं दौर्ब्बल्यं श्वासपूतिता।
गाढ़विट्ता च तस्मिंस्तु भविष्यति भविष्यति॥

तस्य लक्षणम्।

शिरसो वेदना घोरा श्रुतेर्दृष्टेश्च तीक्ष्णता।
मूत्राल्पत्वं कृष्णविट्त्वं धमनी वेगवाहिनी॥
त्वगुच्चोष्णा तथा छर्द्दिर्विषमा च कनीनिका।
कोपित्वं मुखवैवर्ण्यं निद्रायां दन्तघर्षणम्॥
कण्डूरोष्ठस्य नासाया आक्षेपो रक्तनेत्रता।
पक्षाघातः प्रलापश्च शीर्षाम्बुगदलक्षणम्॥

तस्य चिकित्सा।

भेषजं रेचनं यच्च यन्मूत्रस्य प्रवर्त्तनम्।
रक्तदोषहरं यच्च तच्छीर्षाम्बुगदे शुभम्॥
मुण्डयित्वा शिरस्तच्च छादयेदुष्णवाससा।
पाययेन्नारिकेलस्य स्नेहञ्चापि निरन्तरम्॥
सेवयेद्रसचूर्णञ्च स्तोकमात्रं विचक्षणः॥
पीतमूलीं त्रिवृच्छ्यामे पथ्यामामलकीं शटीम्।
अनन्तां मधुकं मुस्तां धन्याकं कटुरोहिणीम्।
हरिद्रे द्वे त्रिजातञ्च क्वाथयित्वा यथाविधि।
यवक्षारेण सहितं पाययेदस्य शान्तये॥

सलिलशोषणं चूर्णम्।

रसचूर्णं यवक्षारं पीतमूलीं त्रिजातकम्।
भार्गीमिलां तथा लघोमभयामिन्द्रवारुणीम्॥
समांशेन प्रच्छाथ प्रयुञ्ज्यात् पयसा सह॥
शोषांस्त्वेतन्निराकुर्य्याच्चूर्णं सलिलशोषणम्॥

कुङ्कुमाद्यं घृतम्।

कुङ्कुमं शारिवां द्राक्षां जीवन्तीमभयां विड़म्।
पत्रं पटोलमूलञ्च सर्पिषा पाचयेद्भिषक्॥
अस्य मात्रां प्रयुञ्जीत वीक्ष्य व्याधेर्बलाबलम्।
सर्व्वान् शोषगदान् हन्यात् कुङ्कुमाद्याभिधं घृतम्॥

रसतैलम्।

धुस्तूरं धातकीं सूर्व्वां मधूकं मधुकं विड़म्।
नागरं नीलिनीं कृष्णां कट्फलं कटुकं जलम्॥
शाणमानेन निःक्षिप्य कटुतैलशरावके।
संवृते मृण्मये भाण्डे निशाः सप्त च यापयेत्॥
ततः कल्कान् विनिर्हृत्य कज्जलीमर्द्धकार्षिकीम्।
तत्र संमिश्र्य शिरसि मुण्डिते तत् प्रयोजयेत्॥
रसतैलमिदं हन्यात् शोषांस्त्वाशु न संशयः।
व्याधितानां हितार्थाय हरेणैतत् समीरितम्॥

वह्निभास्करो रसः।

सुवर्णमभ्रं वैक्रान्तं रजतं शाणमाणकम्।
लौहं रस गन्धकञ्च माक्षिकं कर्षसम्मितम्॥
रक्तचित्रकतोयेन तथा ब्राह्म्या रसेन च।

त्रिःसप्तकृत्वः सम्भाव्य कुर्य्याद्वल्लमिता वटीः ॥
रसोऽयं सर्व्वथा हन्ति मस्तिष्कोदकमाशु च ।
अन्यांश्च शिरसो रोगान् वह्निस्तृणगणानिव ॥
वह्निवद्भासते यस्माद्वीर्य्येणैव रसोत्तमः ।
ख्यातः पृथ्वीतले तस्मादाख्यया वह्निभास्करः ॥
मस्तिष्कोदकं शीर्षाम्बु ।
नैवं शान्तिं गते व्याधौ मस्तिष्कात् सलिलं हरेत् ।
त्रिकुर्च्चकेन लघुना यत्नतः कुशलो भिषक् ॥
लघु पुष्टिकरं सर्व्वं पानमन्नं रसश्च यत् ।
मस्तिष्काम्बुनि तत्पथ्यं विपरीतं हिताय न ॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
शिर्षाम्बुरोगाधिकारः षट्सप्ततितमोऽध्यायः ।

सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ।

मस्तिष्कवेपनाधिकारः ।

मस्तिष्कवेपनस्य निदानं लक्षणञ्च ।

शिरस्यभिहते तैस्तैर्मूर्च्छाहृल्लासवान्तयः ।
जडत्वं स्पन्दनह्रासो दौर्व्वल्यं चलचित्तता ॥
वेपथुः कर्णनादश्च मलिनत्वं मुखस्य च ।
पृथुत्वं तारकायाश्च धमनी बलवर्ज्जिता ॥

शीतलत्वं शरीरस्य वैकल्यं वचनस्य च।
तथा पक्षवधं स्याच्च गदोऽसौ शीर्षवेपनः॥

अथास्य चिकित्सा।

मनःस्थैर्य्यकरं कर्म्म कार्य्यं मस्तिष्कवेपने।
शिरस्युष्णेऽतिशीतेन तोयेन सेचनं हितम्॥
मस्तिष्कवेपनध्वंसि दन्तीस्नेहेन रेचनम्॥
सजला बललाभाय मृतसञ्जीवनी सुधा।
प्रयोक्तव्या यथामात्रं बल्यमन्यच्च भेषजम्॥
वङ्गभस्मना हरेच्छैत्यमङ्गानां कुशलो भिषक्॥
त्रिवृतां स्वर्णपत्रीञ्च मुस्तकं मधुकं बलाम्।
हरिद्रे द्वे नागरञ्च त्रिफलां कटुरोहिणीम्॥
क्वाथयित्वा प्रयोक्तव्यं शीर्षवेपनशान्तये॥
बलाक्वाथेन सिन्दूरं शीर्षवेपथुनाशनम्॥
वातव्याधिहरं सर्व्वं भेषजं तस्य शान्तिकृत्॥

अत्र पथ्यादिव्यवस्था।

पयोमांसरसाद्यञ्च स्नायूनां बलवर्द्धनम्।
अन्नपानादिकं यच्च सुजरं स्वादु सारकम्॥
शीर्षवेपथुरोगिभ्यो हितं तन्निखिलं मतम्।
विपरीतं विजानीयात् कदाचन न शर्म्मदम्॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
मस्तिष्कवेपनरोगाधिकारः सप्तसप्ततितमोऽध्यायः।

मस्तिष्कचयापचयाधिकारः ।

देहस्वभावाद् दिष्ट्या च वर्द्धते मस्तुलुङ्गकः ।
करोटिरपि बालानां यूनाञ्चापि कदाचन ॥
मस्तिष्कस्य करोटेश्च यदि वृद्धिर्द्वयोर्भवेत् ।
न चिह्नं दृश्यते किञ्चित् प्रायशः समवर्द्धनात् ॥
मस्तिष्कस्यैव चेद्वृद्धिर्न करोटेस्तथा भवेत् ।
तदा निपीड़नात् तस्य जायन्ते विविधा रुजः ॥
शिरसोऽतिरुजा तीव्रा दौर्ब्बल्यं भ्रममूर्च्छने ।
पक्षाघातस्तथाक्षेप स्ततो मरणमेव च ॥
ह्रासमायाति मस्तिष्कं देहदोषाददृष्टतः ।
एकपार्श्वे ह्रसेत् तच्चेन्न शीघ्रं जीवनक्षयः ॥
समन्ताद्ध्रसनात् तस्य प्राणान्तस्त्वरया भवेत् ॥

मस्तिष्कवृद्धेश्चिकित्सा ।

मस्तुलुङ्गस्य संवृद्धिर्जायते मरणाय हि ।
नौषधं तत्र चेत् सेव्यं तथापि च रसायनम् ॥
पेयमत्र पञ्चगव्यं घृतं मधुयुतं तथा ॥

मस्तिष्कह्रासस्य चिकित्सा ।

मस्तिष्कस्य यदि ह्रासो मरणायैव जायते ।
तथाप्यत्र सदा सेव्यं भेषजं परिवृंहणम् ॥

चन्दनादिक्वाथः ।

चन्दनद्वितयं मूर्व्वा श्यामाद्वन्द्वं निशाद्वयम् ।
द्राक्षा वांशी गैरिकञ्च जीवन्ती मधुकं वरी ॥

वाजिगन्धा वचा कृष्णा काकोली जीवकर्षभौ।
क्वाथ एषां पिबेत् प्रातर्मस्तिष्कह्रासशान्तये॥
अत्र वातामयोक्तानि तैलानि च घृतानि च।
अपस्मारगदोक्तानि तथा सेव्यानि सर्व्वदा॥
मस्तिष्कस्य चये ह्रासे देहस्य पोषणं लघु।
पानमन्नं सुखाय स्याद्विपरीतं न शर्म्मणे॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
मस्तिष्कचयापचयाधिकारः।

अष्टसप्ततितमोऽध्यायः।

——:-o:-——

अंशुघाताधिकारः।

अंशुघातस्य निदान लक्षणञ्च।

चण्डांशोरंशुना शीर्षे तप्ते चण्डेन जायते।
अंशुघाताभिधो व्याधिः प्राणिनां प्राणपीडनः॥
तृष्णातिघोरा त्वगुष्णा भ्रमो नेत्रस्य रक्तता।
मूत्रवेगश्च मूर्च्छायो हृल्लासो विषमा धरा॥
श्वासकृच्छ्रं स्पर्शहानिराक्षेपश्चात्र सम्भवेत्।
प्रायः कारावरुद्धानां भटानां जायते च सः।

स अंशुघातः सर्द्दिगर्म्मीति वङ्गभाषा।

अस्यारिष्टं लक्षणम्।

नीलिमा हस्तपादस्य धमन्याः क्षणलुप्तता।
विक्षेपणञ्च गात्राणां मरणायांशुघातिनः।

अंशुघातिनः अंशुघातरोगिणः।

अंशुघातस्य चिकित्सा।

अङ्गावरणवासांसि दूरे निःक्षिप्य यत्नतः।
प्रच्छाये प्रवहद्वाते गन्धाढ्ये मनसः प्रिये॥
विविक्ते व्यक्तनभसि विहङ्गगणनादिते।
शाययेत् सुखशय्यायामंशुघातिनमञ्जसा॥
शीताम्बुसेकं कुर्य्याच्च चन्दनाम्बु च पाययेत्॥
नाधिकं पाययेदम्बु सहसा कुशलो भिषक्।
आच्छादयेत्सर्व्वमङ्गं शीततोयार्द्रवाससा॥
सहस्रधारया स्नानमंशुघातगदापहम्।
दन्त्युद्भवेन तैलेन रेचनं हितमुच्यते॥
अत्युष्णेनाम्भसा सिक्तं वस्त्रमूर्णामयं पृथु।
ततो निहृत्य तोयञ्च ग्रीवामपृष्ठतावृतम्॥
उष्णमेव च घाटायां निधायान्येन वाससा।
शुष्केण वापि कदलीदलैर्नातिदृढं ततः॥
बद्धातिदाहं यावच्च संरक्षेदतियत्नतः।
अनेन विधिना मूर्च्छा नश्यत्येव हि सत्वरम्॥
अङ्गानामुष्मणो नाशे धमन्याश्च व्यतिक्रमे।
स्वेदो विधेयो योज्या च मृतसञ्जीवनी सुधा।

रत्नेश्वरो रसः।

वज्रं वैक्रान्तमभ्रञ्च सिन्दूरमपि माक्षिकम्।
मौक्तिकं हेम रौप्यञ्च सममिक्षुजवारिणा॥

शतावरीरसेनापि विदार्य्याः स्वरसेन च ।
विभाव्य वटिकाः कुर्य्यादृक्तिकाप्रमिता भिषक् ॥
त्रिफलाजलयोगेन रसो रत्नेश्वरो हरेत् ।
मस्तिष्कस्नायुजान् व्याधीनंशुघातं विशेषतः ॥
अंशुघाते प्रकर्त्तव्यो विधिर्मूर्च्छानिसूदनः ॥

महाशिशिरपानकम् ।

शर्करा द्विपलोन्माना चन्दनञ्चाद्धकार्षिकम् ।
जम्बीरजश्च पलिको रसो वर्य्याश्च तत्समः ॥
शाणञ्च मधुरीतैलं प्रस्थार्द्धप्रमितेऽम्भसि ।
मिश्रयित्वा समालोड्य स्तोकं स्तोकं मुहुर्मुहुः ॥
अंशुघातगदाक्रान्तं पाययेत् सुखदं हितञ्च ।
महाशिशिरनामेदं पानकं हरिणोदितम् ॥
अंशुघाते निवृत्तेऽपि मिथ्याहारविहारिणः ।
अपस्मारादयः प्रायो जायन्ते बहवो गदाः ॥
तन्मुक्तोऽतो हितं नित्यं सेवेतावललाभतः ।
मनः प्रीतिप्रदं कर्म्म विदधीत निरन्तरम् ॥

अथ पथ्यापथ्यव्यवस्था ।

अन्नपानादिकं स्निग्धं बलपुष्टिप्रदं सरम् ।
हितं स्यादंशुघातिभ्यो विपरीतं न शर्म्मणे ॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
अंशुघाताधिकारोऽष्टसप्ततितमोऽध्यायः ।

खालित्याधिकारः।

खालितस्य निदानम्।

स्नायूनां वलनाशाच्च वातस्यातिप्रकोपणात्।
कर्म्मणश्चातिसातत्यात् खालित्यं खलु जायते ॥
स्त्रीभ्य पुंसामयं व्याधि यौवनात् परतस्तथा।
बाहुल्येनाभिजायेत सद्भिरेवं निरूपितम् ॥

तस्य लक्षणम्।

शान्तिर्भारश्च हस्तस्य जायते तदनन्तरम्।
अङ्गुल्याः स्खलनाद्धानिर्भवेदारब्धकर्म्मणः ॥
लेखनेऽक्षरदोषः स्याद् वाद्ये तालव्यतिक्रमः।
प्रयत्नादपि दोग्धा गां दोग्धुं सम्यङ् न चार्हति ॥
खालित्यं सुचिरं यस्य विद्यते व्यवसायिनः।
दृढ़ं धारयितुं द्रव्यं न स शक्नोति मुष्टिना ॥

खालित्यस्य चिकित्सा।

स्वकर्म्मणो निवृत्तिर्हि खालित्ये खलु भेषजम्।
कटुतिक्तकषायैः किं किं पथ्यस्य च सेवया ॥
तिमिङ्गिलगिलस्नेहः सप्ताहं परियोजितः।
खालित्यं क्षपयेद् ब्रह्मन् स्नेहः शौकर एव वा ॥

ब्रह्मन्निति इन्द्रकृतसम्बोधनम्।

आदित्यपक्वं तैलम्।

बला रास्नाश्वगन्धा च जीवकर्षभकौ वरा।
जयन्ती मधुयष्टिश्च त्रिवृल्लवणपञ्चकम् ॥

[illegible]
केशरं नलिका कुष्ठं सुशलो चन्दनद्वयम् ॥
प्रत्येकं कार्षिकं तैले क्षिप्त्वा प्रस्थप्रमाणके।
माषान् षट् स्थापयेद्बुद्धा तत्पात्रं सूर्य्यतेजसि ॥
ततः कल्कान् समुद्धृत्य तैलमेतत् प्रयोजयेत्।
अनेन प्रशमं यान्ति खालित्यप्रमुखा गदाः ॥

खालित्यारिरसः।

रौप्यमभ्रं तुल्यकञ्च मर्द्दयेत् कन्यकाम्भसा।
मुद्गमात्रां वटीं कृत्वा पाययेत् सह सर्पिषा ॥
खालित्यारी रसो नाम खालित्यं स्नायुजं गदम्।
वातश्लेष्मोद्भवांश्चापि गदानाशु निवारयेत् ॥
भेषजान्यत्र योज्यानि वातव्याधिहराणि च ॥
पथ्यमत्र विजानीयाद्द्रव्यं पुष्टिबलप्रदम् ॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
खालित्याविकारः।

ऊनाशीतितमोऽध्यायः ।

——:-o-:——

अथ स्त्रीरोगेषु ।

प्रदररोगाधिकारः ।

प्रदरस्य विप्रकृष्टं निदानम् ।

विरुद्धमद्याध्यशनादजीर्णाद्
गर्भप्रपातादतिमैथुनाच्च ।
यानाध्वशोकादतिकर्षणाच्च
भाराभिघाताच्छयनाद् दिवा च ॥
तं श्लेष्मपित्तानिलसन्निपातै-
श्चतुःप्रकारं प्रदरं वदन्ति ॥

अत्र वातपित्तयोरादौ श्लेष्मणोऽभिधानं श्लैष्मिकेऽतिप्रवृत्ति-बोधनार्थम् ।

प्रदरस्य सामान्य लक्षणम् ।

असृग्दरं भवेत् सर्व्वं साङ्गमर्द्दं सवेदनम् ॥

(असृग्दरं असृक् रक्तं दार्य्यते च्याव्यतेऽनेनेत्यसृग्दरं अच्प्रत्ययान्तम् । सवेदनं सशूलम्) ।

श्लैष्मिक प्रदरस्य लक्षणम् ।

आमं सपिच्छाप्रतिमं सपाण्डु
पुलाकतोयप्रतिमं कफात्तु ॥

आमं अपक्वरसयुक्तम् । सपिच्छाप्रतिमं शाल्मल्यादि-निर्य्यासतुल्यं पिच्छिलमित्यर्थः । नन्वत्र लड्शब्दोऽत्रेपदर्थः

चिकित्सानिवृत्त्यर्थं शुद्धार्त्तवस्य लक्षणमाह।

मासान्निष्पिच्छदाहार्त्ति पञ्चरात्रानुवन्धि च।
नैवाति बहुलानल्पमार्त्तवं शुद्धमादिशेत्॥

निष्पिच्छदाहार्त्ति अपिच्छिलमदाहशूलम्। एतेन विकृतवातादिलक्षणरहितमित्यर्थः। पञ्चरात्रानुवन्धि प्रभूतप्रवृत्त्या त्रिरात्रानुवन्धि ततो मध्यमप्रवृत्त्या पञ्चरात्रानुवन्धि ततः परं कस्याश्चिच्चेत् भवति तदा स्वल्पप्रवृत्त्या षोड़श दिनानि यावत् तदपि शुद्धमेव।

शशासृक्प्रतिमं यच्च यद्वा लाक्षारसोपमम्।
तदार्त्तवं प्रशंसन्ति यच्चाप्सु न विरज्यते॥

प्रदरस्य चिकित्सा।

दध्ना सौवर्चलाजाजीमधुकं नीलमुत्पलम्।
पिवेत् क्षौद्रयुतं नारी वातासृग्दरपीडिता॥

सौवर्चलजीरकयष्टिमधुनीलकमलपुष्पाण्येषां प्रत्येकं माषद्वयं सर्व्वमेकीकृत्य दध्ना कर्षचतुष्टयेन पिष्ट्वा तत्र माषाष्टकं मधु क्षिप्त्वा पिवेत्।

पिवेदैणेयकं रक्तं शर्करामधुसंयुतम्॥

कुशमूलं समुद्धृत्य पेषयेत् तण्डुलाम्बुना।
एतत् पीत्वा त्र्यहान्नारी प्रदरात् परिमुच्यते॥

उडुम्बरफलस्याम्बु मरिचेन समन्वितम्।
पीतं श्लेष्मभवं हन्ति प्रदरं नात्र संशयः॥

दार्व्यादिक्वाथः।

दार्व्वीरसाञ्जनवृषाब्दकिरातविल्व-
भल्लातकैरवकृतो मधुना कषायः।

पीतो जयत्यतिबलं प्रदरं सशूलं
पीतासितारुणविलोहितनीलशुक्लम् ॥

अशोकवल्कलक्वाथशृतं दुग्धं सुशीतलम् ।
यथाबलं पिबेत् प्रातस्तीव्रासृग्दरनाशनम् ॥

अलाबुफलचूर्णस्य शर्करासहितस्य च ।
मधुना मोदकं कृत्वा खादेत प्रदरशान्तये ॥

अपामार्गस्य संपिष्टं मूलं मरिचसंयुतम् ।
तोयेन पीतं शमयेदतिरक्तस्रुतिं ध्रुवम् ॥

अजातपुष्पस्यापामार्गस्य मूलं ग्राह्यम् । अभावाज्जातपुष्पस्यापि । बहुशो दृष्टफलोऽयं प्रयोगः ।

खण्डवर्त्तिः ।

अवष्टम्भ धुस्तूर साराणां भाग एकशः ।
रसालबीजचूर्णस्य भागाश्चत्वार एव च ॥
घृतेन सह संमद्य वर्त्ती रक्तिषड़ात्मिका ।
स्थूलमूला च सूक्ष्माग्रा सद्योजाता सुकोमला ॥
योनौ प्रवेशिता तूर्णं रक्तस्रावादिकं जयेत् ॥
भूम्यामलकचूर्णन्तु पीतं तण्डुलवारिणा ।
दिनत्रयान्तरेणैव स्त्रीरोगं नाशयेद्दरम् ॥
योनिदाहापहः प्रोक्तः सितयामलकीरसः ॥
रक्तपित्तविधानेन प्रदरांश्चाप्युपाचरेत् ।
रक्तातिसारवद्दाय रक्तार्शोवत् तथैव च ।
असृग्दरे विशेषेण कुटजाष्टक इष्यते ॥

न्यग्रोधाद्यं घृतञ्चैव सितकल्याणकं घृतम् ।
तथाशोकघृतं चूर्णं चन्दनाद्यञ्च लौहकम् ॥
प्रदरारि तथा पुष्यानुगचूर्णं शिलाजतु-
वटिकेत्यवमादीनि शस्तानि प्रदरामये ॥
चतघ्नं पोषणं यच्च तदन्नमिह शर्म्मणे ।
विपरीतं विजानीयाद् वर्ज्जनीयं विशेषतः ॥

योनिव्यापदधिकारः ।

योनिरोगाणां निदानानि संख्या च ।
विंशतिर्व्यापदो योनौ निर्द्दिष्टा रोगसंग्रहे ।
मिथ्याचारेण ताः स्त्रीणां प्रदुष्टेनार्त्तवेन च ।
जायन्ते वीजदोषाच्च दैवाच्च शृणु ताः पृथक ॥

उदावृत्ताया लक्षणम् ।
सा फेनिलमुदावृत्ता रजः कृच्छ्रेण मुञ्चति ॥
सा योनिः ।

वन्ध्याया विप्लुतायाश्च लक्षणम् ।
वन्ध्या निरार्त्तवा ज्ञेया, विप्लुता नित्यवेदना ॥

परिप्लुताया लक्षणम् ।
परिप्लुतायां भवति ग्राम्यधर्म्मे रुजा भृशम् ॥

वातलाया लक्षणम् ।
वातला कर्कशा स्तब्धा शूलनिस्तोदपीड़िता ॥
चतसृष्वपि चाद्यासु भवन्त्यनिलवेदनाः ॥

अनिलवेदनास्तोदादयः। वातलायान्तु अतिवातवेदना बोद्धव्या।

लोहितक्षयाया लक्षणम्।

सदाहं क्षरते रक्तं यस्याः सा लोहितक्षया॥

प्रस्रंसिन्या लक्षणम्।

प्रस्रंसिनी स्रंसते च क्षोभिता दुष्प्रजायिनी॥

क्षोभिता विमर्द्दिता। स्रंसते स्वस्थानाच्च्यवते। दुष्प्रजायिनी दुष्टप्रजननशीला।

वामिन्या लक्षणम्।

सवातमुद्गिरेद्वीजं वामिनी रजसंयुतम्॥

पुत्त्रघ्न्या लक्षणम्।

स्थितं स्थितं हन्ति गर्भं पुत्त्रघ्नी रक्तसंस्रवात्॥

पुत्त्रशब्दोऽत्र अपत्योपलक्षकः।

पित्तलाया लक्षणम्।

अत्यर्थं पित्तला योनिर्दाहपाकज्वरान्विता॥

चतसृष्वपि चाद्यासु पित्तलिङ्गोच्छ्रयो भवेत्॥

अत्यानन्दाया लक्षणम्।

अत्यानन्दा न सन्तोषं ग्राम्यधर्म्मेण विन्दति॥

कर्णिन्या लक्षणम्।

कर्णिन्यां कर्णिका योनौ श्लेष्मासृग्भ्यां प्रजायते॥

अचरणाया लक्षणम्।

मैथुनेऽचरणा पूर्व्वं पुरुषादतिरिच्यते॥

अतिरिच्यते रजो मुञ्चतीत्यर्थः।

अतिचरणाया लक्षणम्।

बहुशश्चातिचरणा तयोर्वीर्य्यं न तिष्ठति॥

बहुशो वारंवारमतिरिच्यते। तयो रचरणातिचरणयोः।

श्लेष्मलाया लक्षणम्।

श्लेष्मला पिच्छिला योनिः कण्डूयुक्तातिशीतला ॥

चतसृष्वपि चाद्यासु श्लेष्मलिङ्गोच्छ्रयो भवेत्॥

षण्ड्या लक्षणम्।

अनार्त्तवाऽस्तनी षण्डी खरस्पर्शा च मैथुने ॥

अस्तनी ईषत्स्तनी यस्याः सा।

अण्डन्या लक्षणम्।

महामेढ्रगृहीताया बालाया अण्डनी भवेत्॥

महामेढ्रः पुरुषस्तेन गृहीताया बालायाः सूक्ष्मयोनिच्छिद्रायाः अण्डनी अण्डवल्लमाना योनिर्भवति।

महायोनिसूचीवक्त्रयोर्लक्षणम्।

विवृताति महायोनिः सूचीवक्त्रातिसंवृता ॥

त्रिदोषिण्या लक्षणम्।

सर्व्वलिङ्गसमुत्थाना सर्व्वदोषप्रकोपजा ॥

चतसृष्वपि चाद्यासु सर्व्वलिङ्गोच्छ्रयो भवेत्॥

पञ्चासाध्या भवन्तीह योनयः सर्व्वदोषजाः ॥

पञ्च षण्डीप्रभृतयः।

योनिरोगाणां चिकित्सा।

योनिव्यापत्सु भूयिष्ठं शस्यते कर्म्म वातजित्।

वस्त्यभ्यङ्गपरीषेकप्रलेपाः पिचुधारणम्।

वचोपकुञ्चिकाजाजीकृष्णावृषकसैन्धवम्।

अजमोदां यवक्षारं चित्रकं सितया सह ॥

पिष्ट्वा प्रसन्नयालोड्य खादेत् तद् घृतभर्जितम्।

योनिव्यापत्तिहृद्रोगगुल्मार्शोविनिवृत्तये ॥
गुडूचीत्रिफलादन्तीकषायैः सेचनं हितम् ॥
नतवार्त्ताकिनीकुष्ठसैन्धवामरदारुभिः ।
तैलात् प्रसाधितात् कार्य्यः पिचुर्योनौ रुजापहः ॥
पित्तलानान्तु योनीनां सेकाभ्यङ्गपिचुक्रियाः ।
शीताः पित्तहराः कार्य्याः स्नेहनार्थं घृतानि च ॥
योन्यां वलासदुष्टायां सर्व्वं रूक्षोष्णमौषधम् ॥
पिप्पल्या मरिचैर्माषैः शताह्व कुष्ठ सैन्धवैः ।
वर्त्तिस्तुल्या प्रदेशिन्या योनौ श्लेष्मविशोधिनी ॥
प्रदेशिन्या तुल्या दैर्घ्येण परिणाहेन च ।
हिंस्राकल्कन्तु वातार्त्तां कोष्णामभ्यज्य धारयेत् ।
पञ्चवल्कस्य पित्तार्त्तां श्यामादीनां कफोत्तरा ॥
मूषिकमांससंयुक्तं तैलमातपभावितम् ।
अभ्यङ्गाद्धन्ति योन्यर्शः स्वेदस्तन्मांससैन्धवैः ॥
प्रस्रंसिनीं घृताभ्यक्तां क्षीरस्विन्नां प्रवेशयेत् ।
पिधाय वेसवारेण ततो बन्धं समाचरेत् ॥
शुण्ठीमरिचकृष्णाभिधान्यकाजाजिदाडिमैः ।
पिप्पलीमूलसंयुक्तैर्वेसवारः स्मृतो बुधै. ।
योन्यान्तु पूयस्राविण्यां शोधनद्रव्यनिर्मिते. ।
सगोमूत्रैः सलवणैः पिण्डैः संपूरणं हितम् ॥
शोधनद्रव्याणि निम्बपत्रादीनि ।
वामिन्यां पूतियोन्याञ्च कर्त्तव्यः स्वेदनक्रमः ॥
नम्रकोजिङ्गिनीजम्बूधवत्वक्पञ्चपल्लवैः ।
कषायैः साधितः स्नेहः पिचु. स्याद्विप्लुतापहः ॥

कर्णिन्यां वर्त्तिका कुष्ठपिप्पल्यर्काग्रसैन्धवैः।
वस्तमूत्रे कृता धार्य्या सर्व्वञ्च कफनुद्धितम्॥
तुवरीदलक्लिन्नेन सिद्धेन शतपुष्पया।
तैलेन लेपात् संभिन्ना योनिराशु प्रशाम्यति॥
पेटिकामूललेपेन योनिर्भिन्ना प्रशाम्यति॥
मुषवीमूललेपेन प्रविष्टा तु बहिर्भवेत्।
योनिर्मूषावसाभ्यङ्गान्निःसृता प्रविशेदपि॥
लोध्रतुम्बीफलालेपो योनिदार्ढ्यं करोति च।
वेतसमूलनिःक्वाथक्षालनञ्च तथैव च॥
वचा नीलोत्पलं कुष्ठं मरिचानि तथैव च।
अश्वगन्धा हरिद्रा च गाढीकरणमुत्तमम्॥
पञ्चपल्लवयष्ट्याह्वमालतीकुसुमैर्घृतम्।
रविपक्वमन्यथा वा योनिगन्धनिवारणम्॥
आर्त्तवादर्शने नारी मत्स्यान् सेवेत नित्यशः।
काञ्जिकञ्च तिलान् माषानुदश्विच्च तथा दधि॥
इक्ष्वाकुवीजदन्तीचपला गुड़मदनकिरावयवशूकैः।
सस्नुक्क्षीरैर्वर्त्तिर्योनिगता कुसुमसंजननी॥
किरावं सुरावीजम्।
सकाञ्जिकं जवापुष्पं भृष्टं ज्योतिष्मतीदलम्।
दूर्व्वापिष्टञ्च सम्प्राश्य पुष्पिणी रमणी भवेत्॥
दूर्व्वापिष्टं तण्डुलयोगात्।
अश्वगन्धाकषायेण सिद्धं दुग्धं घृतान्वितम्।
ऋतुस्नातमङ्गना प्रातः पीत्वा गर्भं दधाति हि॥
पुष्योद्धृतं लक्ष्मणाया मूलं दुग्धेन कन्यया।

पिष्टं पीत्वा ऋतुस्नाता गर्भं धत्ते न संशयः ॥
वटाङ्कुरञ्च मधुकं केशरं नीलमुत्पलम् ।
वलाञ्च पयसा पीत्वा नारी गर्भं दधाति हि ॥

समष्टिपादमानया सितया सेयम् ।

हेम्नो रौप्यस्य वा चूर्णं गव्येनाज्येन संयुतम् ।
संसेव्य मासांस्त्रीन् नारी गर्भं धत्ते न संशयः ॥

कुमारिका वटी ।

कन्यासारं केशरं सोगिफेनं
सर्व्वं तुल्यं वङ्ग देवप्रिये च ।
चिञ्चया खल्ले मर्द्दयेत् जीवनेन
माषा रक्ती द्वेऽनुपानं जलञ्च ॥
योनिव्यापद्वाधकौ वेदनाञ्च
शूलं तूर्णं हन्ति गर्भाशयोत्थम् ।
मक्कलोत्थं शूलमेषा कुमारी
रोगानन्यान् तूलराशिं यथाग्निः ॥

जयादिवटी ।

मूलं रक्तोत्पलभवं विजयासारमेव च ।
अपामार्गस्य मूलञ्च कन्यासारं समं समम् ॥
मर्द्दयित्वा वटीं कुर्य्यात् रक्तिद्वयमिताः शुभाः ।
सेवनादाशु नश्यन्ति वेदनाः कटिसम्भवाः ॥
जरायुशूल वाधाञ्च तथा कष्टरजांसि च ।
जयादिवटिका नाम महादेवेन भाषिता ॥

रजःप्रवर्त्तिनी वटी ।

टङ्गनं हिङ्गु कासीसं कन्यासारं समांशकम् ।
कुमारीस्वरसेनैव चणकप्रमिता वटी ॥
रजोरोधं कष्टरजो वेदनाश्च तदुद्भवाः ।
रजप्रवर्त्तिनी नाम वटी तूर्णं विनाशयेत् ॥
भाषिता नीलकण्ठेन वह्निः काष्ठचयं तथा ॥

कुण्डलिनी वर्त्तिः ।

छिन्नासारश्चतुर्भागः हिमसारैक भागिकः ।
तथैक भागोऽहिफेनसारस्य घृतमर्द्दितः ॥
षड्रक्ति प्रमिता वर्त्तिर्योनिमध्ये प्रयोजिता ।
रक्तस्रावं तथा योनिव्यापदं प्रदरादिकम् ॥
जयेत् कुण्डलिनी वर्त्ती तूर्णं सूर्य्यो तथा तमः ॥

शिखर्य्यादिवर्त्तिः ।

अपामार्गमूलचूर्णं फनिफेनस्य सारकः ।
खदिरं चूर्णगोधूमं सर्व्वं रक्तिसितं भवेत् ॥
घृतेन सह संलिप्य शुभां कृत्वा च वर्त्तिकाम् ।
योनौ प्रवेशतः शीघ्रं रक्तस्रावादिकं जयेत् ॥

कणकसारः ।

वन्यधुस्तूरपत्राणां वस्त्रनिष्पीडितं रसम् ।
जलस्वेदनयन्त्रेण सूर्य्यसन्तपनेन वा ॥
गाढोकुर्य्यात तथा यावन्मुद्रा तत्राङ्किता भवेत् ।
ततोऽवतार्य्य मधुना सुरया वाथ योजयेत् ॥
मृतसञ्जीवनी नाम्ना रचयेदिति यत्नतः ।
रक्तिपादमितान्मात्रा ज्ञेया रक्तिद्वयात्मिका ॥

हरेत् कणकसारोऽयं धन्वन्तरि विनिर्म्मितः।
रोगान् जरायुजान् योनिव्यापदं शूलमेव च॥
मक्कल संज्ञकं कृच्छ्र मामवातं सुदारुणम्।
श्वासं हृद्रोग मखिलं तूलराशिमिवानलः॥
वह्निः संलेपनादेव वेदनाः सत्वरं जयेत्।
मेरौ लेपन मात्रेण घर्म्माक्रान्तस्य देहिनः।
सत्वरं नाशयेद् घर्म्मं घोरं सूर्य्यो यथा तमः।

वन्ध्यं अपुष्पफलम्।

सम्बिदासारः।

सम्बिदामञ्जरीपत्रस्वरसं वस्त्रशोधितम्।
जलस्वेदन यन्त्रेण गाढमेवं प्रकल्पयेत्॥
यावन्मुद्राङ्कणं तत्र भवेद्वा गोलिकं तथा।
रक्तिपाद मितादर्द्ध रक्तिमात्रं प्रदापयेत्॥
त्रिवारं सेवनेन स्त्रीणां शूलं जरायुजम्।
योनिशूलं द्रुतं हन्यात् सम्बिदासार नामकः॥
प्रोक्तो गह्ननाथेन फलवर्त्ति प्रयोगतः।
मात्रया रक्तिमितया योनिव्यापत् प्रणश्यति॥
आमवातश्च दुःसाध्यस्तमकश्वास एव च।
तथा चायामकः शीघ्रं सिंहाक्रान्तो यथा करी॥
सम्बिदामञ्जरी पत्र स्वरसाभावतोऽथवा।
शुष्क मञ्जरी पत्राणां क्वाथो देयो यथाविधि॥

इदानीं गर्भप्रदभेषजकथनावसरे गर्भाजनकभेषजमाह।

रसाञ्जन हैमवती वयःस्था
चूर्णीकृतं शीतजलेन पीतम्।

रजोविनाशं नियतं करोति
शङ्काऽत्र का गर्भसमागमस्य ॥
पाठापत्रमृतुस्नाता पीत्वा गर्भं न धारयेत् ॥
पुष्पिणी पयसा पीत्वा पिप्पलीं टङ्गणं विड़म्।
न गर्भं धारयेज्जातु भिषग्भिरिति निश्चितम् ॥
सारनालं जयापत्रं पुष्पिणी या त्र्यहं पिबेत्।
तत्रोप्तं त्रिफलं बीजं बीजमुप्तं यथोषरे ॥

योनिकन्दस्य निदानं लक्षणञ्च।

दिवास्वप्नादतिक्रोधाद्व्यायामादतिमैथुनात्।
क्षताच्च नखदन्ताद्यैर्वाताद्याः कुपिता यथा ॥
पूयशोणितसङ्काशं लकुचाकृतिसन्निभम्।
जनयन्ति यदा योनौ नाम्ना कन्दं स योनिजः ॥
लकुचाकृतिसन्निभं लकुचाकारं लकुचो डहुफलम्।

वातजादि भेदेन तस्य रूपम्।

रूक्षं विवर्णं स्फुटितं वातिकं तं विनिर्द्दिशेत्।
दाहरागज्वरयुतं विद्यात् पित्तात्मकन्तु तम् ॥
नीलपुष्पप्रतीकाशं कण्डूमन्तं कफात्मकम्।
सर्व्वलिङ्गसमायुक्तं सन्निपातात्मकं वदेत् ॥

योनिकन्दस्य चिकित्सा।

गैरिकाम्रास्थिजन्तुघ्नरजन्यञ्जन कट्फलाः।
पूरयेद् योनिमेतेषां चूर्णैः क्षौद्रसमन्वितैः ॥
त्रिफलायाः कषायेण सक्षौद्रेण च सेवयेत्।
प्रमदा योनिकन्देन व्याधिना परिमुच्यते ॥
आखोर्मांसं सपदि बहुधा खण्डखण्डीकृतं तत्

तैले पाच्यं भवति नियतं यावदेतन्न सम्यक्।
या तैलाक्तं वसनमनिशं योनिभागे दधाना
हन्ति व्रीडाकरभगफलं नात्र सन्देहबुद्धिः॥

तन्त्रविशेषोक्तस्य वाधकस्य लक्षणम्।

रक्तमाद्री तथा षष्ठ्यङ्कुरौ जलकुमारकः।
वाधका इति चत्वारः प्रजाजननवाधकाः॥

तत्र रक्तमाद्र्या लक्षणम्।

व्यथा कट्यां तथा नाभेरधः पार्श्वे स्तनेऽपि च।
रक्तमाद्रीप्रदोषेण जायते फलहीनता॥
मासमेकं द्वयं वापि ऋतुयोगो भवेद् यदि।
रक्तमाद्रीप्रदोषेण फलहीना तदा भवेत्॥

षष्ठ्या लक्षणम्।

नेत्रे हस्ते भवेज्ज्वाला योनौ चैव विशेषतः।
लालासंयुक्तरक्तञ्च षष्ठीवाधकयोगतः॥
मासेकेन भवेद् यत्र ऋतुस्नानद्वयं तथा।
मलिना रक्तयोनिः स्यात् षष्ठीवाधकयोगतः॥

अङ्कुरस्य लक्षणम्।

उद्वेगो गुरुता देहे रक्तस्रावो भवेद् बहुः।
नाभेरधो भवेच्छूलं चाङ्कुरः स तु वाधकः॥
ऋतुहीना चतुर्मासं त्रिमासं वा भवेद् यदि।
कृशाङ्गी करपादे च ज्वाला चाङ्कुरयोगतः॥

जलकुमारस्य लक्षणम्।

सशूला च सगर्भा च शुष्कदेहाल्परक्तिका।
जलकुमारदोषेण जायते फलहीनता॥

या कृशाङ्गी भवेत् स्थूला बहुकालसृतुस्तथा ।
गुरुस्तनी स्वल्परक्ता जलकुमारदूषणात् ॥
गर्भे जातेऽपि तस्य पतनं स्यात् ।

वाधकस्य चिकित्सा ।

रसाञ्जनं विडं वह्निं शीतेन पयसा सह ।
पीत्वा वाधकरोगेण सद्यो नारी प्रमुच्यते ॥
मरिचेन प्रजावत्या मूलं पीताम्भसा सह ।
पीत्वा वाधकनिर्मुक्ता नारी गर्भं दधाति हि ॥
प्रजावती श्रीलटकम्बल इति यस्याः प्रसिद्धिः ।
अन्तर्भवन्ति व्यापत्सु योनेः सर्व्वेऽपि वाधकाः ।
अतस्तासां विधानेन भिषगेतानुपाचरेत् ॥

समस्त योनिरोगाणां चिकित्सा ।

योनिरोगवती नारी कुर्य्यान्नातिरतौ मतिम् ।
भूयसीं विकृतिं योनेर्यतः सा जनयेद्ध्रुवम् ॥
सा अतिरतिः ।
जीरकद्वितयं कृष्णा श्यामानन्ता निशाद्वयम् ।
वासासैन्धवपथ्याश्च यवक्षारो यमानिका ॥
एषां चूर्णं घृते किञ्चिद् भृष्ट्वा खण्डेन मोदकम् ।
कृत्वा खादेद् यथावह्नि योनिरोगाद्विमुच्यते ॥

त्रिफलाद्यं घृतम् ।

त्रिफलां त्रिवृतां शुण्ठीं गुडूचीं सपुनर्नवाम् ।
विदारिकां हरिद्रे द्वे रास्नां मेदा शतावरीम् ॥
कल्कीकृत्य घृतप्रस्थं पचेत् क्षीरे चतुर्गुणे ।
तत्सिद्धं पाययेन्नारीं योनिरोगप्रशान्तये ॥

कुमारकल्पद्रुमकं फलकल्याणकं घृतम् ।
तथा सोमघृतं शस्तं योनिरोग प्रशान्तये ॥

अत्र पथ्यापथ्य व्यवस्था ।

बृंहणं पोषणं वह्नेर्दीपनञ्चानुलोमनम् ।
अन्नं पानं योनिरोगे सेवेतान्यद्विवर्ज्जयेत् ॥

योनिकण्ड्वधिकारः ।

—:o:—

तस्य निदानम् ।

योनौ वलासे संक्रुद्धे जरायुविकृतेस्तथा ।
वस्तिद्वारेऽर्व्वुदे जाते दुर्नामगदतोऽपि च ॥
योनेः शिराणां प्रसृतेर्वातवत्याश्च योषितः ।
रजःप्रवृत्तिसमये पुरुषेणातिसङ्गमात् ॥
गर्भप्रागुद्भवे चापि योनिकण्डूः प्रजायते ।
वार्द्धक्य एव नारीणां सा बाहुल्येन सम्भवेत् ॥

तस्या लक्षणम् ।

योनौ कण्डूश्च तोदश्च रौच्यं शुष्कत्वमेव च ।
योनिकण्डूगदस्यैतल्लक्षणं भिषजो विदुः ॥
उष्णानुपशयो व्याधिः शीतोपशय एव हि ॥

तस्याश्चिकित्सा ।

योनिकण्डूगदे देयमादौ स्निग्धविरेचनम् ।
भेषजं रक्तदोषघ्नं बलदायि रसायनम् ॥

अनन्तां सारिवां लोध्रं त्रिवृतामिभपिप्पलीम्।
क्वाथयित्वा पिबेत् तोयं योनिकण्डूप्रशान्तये ॥

शिवकरी वटी।

लौहञ्चामृतसाराख्यं फणिफेनं घनं विड़म्।
वह्नितोयेन संमर्द्य माषमात्रं वटीं चरेत् ॥
वटी शुभकरी ह्येषा योनिकण्डूप्रशान्तिकृत् ॥

टङ्कनादिचूर्णम्।

टङ्कनं पञ्चलवणं तुगाक्षीरीं शिलाजतु।
नागरं मुस्तकं वह्निं पद्मकं नीलमुत्पलम् ॥
जीवन्तीं मधुकं द्राक्षां गुडूचीं चन्दनद्वयम्।
चूर्णयित्वाम्भसा नारी पिबेत् कण्डूप्रशान्तये ॥
योनिकण्डूगदे योनौ शीततोयाभिषेचनम्।
स्नेहस्वेदश्च कर्त्तव्यो वस्तिश्चोत्तरसंज्ञितः ॥
योनिव्यापद्दोक्तानि भेषजानीह योजयेत् ॥

अत्र पथ्यापथ्यानि।

यद् यद् वह्निकरं पाच्यं तथा वातानुलोमनम्।
अन्नं पानञ्चात्र योज्यं विपरीतं सुखाय न ॥

योन्याक्षेपाधिकारः ।

-०-

योन्याक्षेपस्य निदानं लक्षणञ्च ।

मारुते विगुणे योनौ स्पर्शस्यातिप्रवृद्धता ।
विक्षेपण मुखस्यास्यास्तत्स्पर्शे तीव्रवेदना ॥
योन्याक्षेपवती नारी न सहेत रतिक्रियाम् ।
यदि गच्छेद्बलाद्भर्त्ता तां सातिव्यथिता भवेत् ॥
नोपसर्पति भर्त्तारं सदा साध्वसविह्वला ।
पत्या तिरस्कृता दुःखान्मृत्युमात्मन इच्छति ।
उद्वेगो वह्निहानिश्च निद्राल्पत्वं तथा क्रमात् ॥
वस्तिदाहो व्यथा पृष्ठेऽशक्तिः संक्रमणेऽपि च ॥
दौर्व्वल्यं वर्णहानिश्च तथोत्साहस्य संक्षयः ।
योन्याक्षेपगदस्यैताः प्रोक्ता आकृतयो बुधैः ॥

योन्याक्षेपस्य चिकित्सा ।

नागदेन गदः साध्यः शस्त्रेणायं प्रसाध्यते ।
शस्त्रं प्रयोजयेदत्र भिषक् शस्त्रविशारदः ॥
पाययित्वा सुरां तीव्रां गदिनीं सव्यशायिनीम् ।
उत्तानामथवा कृत्वा योनौ शस्त्रं प्रवेश्य च ॥
क्षौमन्तं त्वरयाच्छिद्य मुखं योनेर्विदार्य्य च ।
तूलेनारुध्य वध्नीयात्लघुहस्तश्चिकित्सकः ॥

क्षौमन्तं योन्यङ्गभेदम् ।

अवरोधे तु मूत्रस्य वर्त्तयेत् तच्छलाकया ।
वेदनां वारयेद्वैद्यः फणिफेनप्रयोगतः ॥

पुनर्वस्त्रद्वयान्ते तां पाययित्वा सुरां भिषक्।
तूलं निःसार्य्य योनिस्थं मुखं योनेः प्रसार्य्य च॥
तदधःकर्त्तनं कुर्य्यादङ्गुलार्द्धप्रमाणतः।
इत्येवं कर्म्मणा व्याधिर्योन्याक्षेपः प्रशाम्यति॥

अत्र पथ्यापथ्यानि।

अत्र पथ्यं घृतं दुग्ध गोधूम चणकादयः।
यूषम्छागादिसम्भूत उग्रवीर्य्य हितं न हि॥

योन्यङ्कुरवृद्ध्यधिकारः।

योन्यङ्कुरवृद्धेर्निदानम्।

दुष्टवातेन रक्तस्य दोषाच्च करकर्म्मणा।
योन्यङ्कुरस्य संवृत्तिर्जायते परमोत्कटा॥

तस्याश्चिकित्सा।

रोगिणीं चेतनाहीनां कृत्वाच्छिन्द्यात् भगाङ्कुरम्।
वघ्नीयादपि वन्धन्या पथ्येनैनाञ्च वर्त्तयेत्॥

जरायुरोगाधिकारः ।

—:०:—

जरायुरोगस्य निदानम् ।

नैरन्तर्य्येण गर्भस्य सम्भवात् स्रावतोऽस्य च ।
शैत्यादार्द्राभिवासाच्च पापोपदंशतस्तथा ॥
अतिव्यवायतः पापमेहिना सह सङ्गमात् ।
जरायुरोगो जायेत लक्षणयस्य निशामय ॥

तस्य लक्षणम् ।

ज्वरोऽग्निमान्द्यमास्यस्य नीलत्व त्रिकतोदनम् ।
व्यथा निम्नोदरे वस्तावुष्णत्वं गौरवं तथा ॥
मुहुर्मूत्रप्रवृत्तिश्च योनितः क्लेदसस्रुतिः ।
मलस्यातिप्रवृत्तिश्च ततस्तद्रोध एव च ॥
दुर्नामानि च दौर्व्वल्यं शिरोरुग् वमथुस्तथा ।
जरायुरोगे जायन्ते आकारा एवमादयः ॥

आकारा लक्षणानि ।

जरायुरोगस्य चिकित्सा ।

जरायुरोगे प्रथमं देयं स्निग्धविरेचनम् ।
हितोऽतोत्तरवस्तिश्च सुखोष्णेनाम्भसा तथा ॥
अधोदेहस्य सलिले चोष्णे संमज्जनं हितम् ॥
अतसीवीजकल्केन तप्तेन सह सर्पिषा ।
पुटलेपो हितः प्रोक्त उदराधो मनीषिभिः ॥
नारिकेलजतैलेन रससिन्दूरसेवनम् ।
जरायुरोगं शमयेत् तथा पथ्यानुवर्त्तनम् ॥

शारिवादि चूर्णम्।

शारिवाद्वयमञ्जिष्ठाचित्रक द्राक्षा वरी बलाः।
शतपुष्पा कणाद्वन्द्व दारु दारुनिशा निशाः॥
क्षारत्रयं चतुर्ज्जातं तथा लवण पञ्चकम्।
फलत्रयं मुस्तकञ्च मधुक विश्वभेषजम्॥
चूर्णयित्वा पिबेन्नारी प्रातः प्रातः प्रसन्नया।
जरायुरोगः प्रशमं यात्यनेन न संशयः॥

प्रमदानन्दो रसः।

अयो रौप्यं तथा हेम रसं गन्धं शिलाजतु।
वह्निद्रवेण सम्मर्द्य रक्तिमाना वटीश्चरेत्।
नाम्नासौ प्रमदानन्दो रसो ह्याशु विनाशयेत्।
त्रिफलातोययोगेन सर्व्वाञ्जरायुजान् गदान्॥
जरायुरोगिणी नारी न च सेवेत पूरुषम्।
न खादेदुग्रवीर्य्याणि नापि कुर्य्यादतिश्रमम्॥

अण्डाधारगदाधिकारः।

—:o:—

अण्डाधारगदस्य निदानम्।

रमणातिशयाच्छैत्यादभिघाताद्विषादपि।
अण्डाधारगदः कृच्छ्रो जायते चाहिताशनात्॥

अण्डाधारगदस्य लक्षणम् ।

उदरोरुव्यथा कृच्छ्रा मूत्रस्याल्पत्वरक्तते ।
ज्वरारोचकहृल्लासा अरतिर्बलसंक्षयः ॥
धमनी वेगिनी क्षुद्रा जिह्वा रक्तोज्ज्वला तथा ।
अण्डाधारगदस्यैताः प्रोक्ता आकृतयो बुधैः ॥

तस्य चिकित्सा ।

बलप्रवर्द्धकं यद्यत् पवनस्यानुलोमनम् ।
अण्डाधारगदे तत्तत् प्रयोक्तव्यं भिषग्वरैः ॥

पटोलादिक्वाथः ।

पटोलं मधुकं द्राक्षां धन्याकं विश्वभेषजम् ।
पीतमूलीं बलां रास्नां मूर्व्वामिन्द्रयवं विड़म् ॥
कणाद्वन्द्व निशाद्वन्द्वमिन्द्रपुष्प त्रिजातकम् ।
क्वाथयित्वा पिबेत्तोयमण्डाधारगदे सदा ॥
विषञ्च मधुना ज्ञेयमण्डाधारगदे हितम् ॥

योषिद्वल्लभो रसः ।

सिन्दूर मभ्रं रौप्यञ्च वैक्रान्तं हेम टङ्कनम् ।
वराम्भसा भावयित्वा वल्लमात्रा वटीश्चरेत् ॥
योषिद्वल्लभनामायं रसोऽण्डाधारसम्भवान् ।
निहन्ति निखिलान् रोगान् हर्य्यक्षो हरिणानिव ॥

चन्दनाद्यं चूर्णम् ।

चन्दनद्वितयं मूर्व्वां नीलिन्येलाद्वयं सुरा ।
कणाद्वयं त्रिद्राक्षा मांसी मधुक मुस्तकम् ।
एतत् सर्व्वं चूर्णयित्वा डिम्बाधारगदापहम् ।
उष्णेन पयसा नारी पिबेन्नित्यं सुखार्थिनी ॥

अत्र पथ्यापथ्यानि।

पथ्यमत्र हविर्दुग्धं शालिः शक्तो यवस्तिलः।
छागमांसरसश्चैव द्रव्यमुग्रं न शर्म्मणे॥

गर्भस्राव-गर्भपाताधिकारः।

गर्भस्य स्रावपातयोर्निदानम्।

ग्राम्यधर्म्माध्वगमनयानायासप्रपीड़नैः।
ज्वरोपवासोत्पतनप्रहाराजीर्णधावनैः॥
वमनाच्च विरेकाच्च क्षुत्यनाद् गर्भपातनात्।
तीक्ष्णवीर्य्योष्णकटुकतिक्तरूक्षनिषेवणात्॥
वेगाभिघाताद्विषमादासनाच्छयनाद्भयात्।
गर्भे पतति रक्तस्य सशूलं दर्शनं भवेत्॥

गर्भे पतति गर्भस्य स्रावपातयोः पूर्व्वरूपम्। पतति स्रावेण पातेन वा पतिष्यति।

गर्भस्रावपातयोरवधिः।

आचतुर्थात् ततो मासात् प्रस्रवेद् गर्भविद्रवः।
ततः स्थितशरीरस्य पातः पञ्चमषष्ठयोः॥

आचतुर्थात् मासात् चतुर्थमासपर्य्यन्तं गर्भस्य विद्रवः शोणितरूपो गर्भः स्रवति। शोणितमिति भोजवचनात्। ततश्चतुर्थमासात्परं स्थितशरीरस्य कठिनशरीरस्य पातः।

गर्भपातस्य दृष्टान्तः।

गर्भोऽभिघातविषमाशनपीड़नाद्यैः
पक्वं द्रुमादिव फलं पतति क्षणेन॥

यथा वृन्तलग्नं पक्वं फलमभिघातेनाकाल एव पतति तथा गर्भोऽप्यभिघातादिना अकाले पतति।

गर्भस्रावस्य चिकित्सा।

गुर्व्विण्या गर्भतो रक्तं स्रवेद्‌ यदि मुहुर्मुहुः।
तन्निरोधाय सा दुग्धमुत्पलादिशृतं पिवेत्॥

उत्पलादिगणो यथा—

उत्पलं नीलमारक्तं कह्लारं कुमुदं तथा।
श्वेताम्भोजञ्च मधुकमुत्पलादिरयं गणः॥
सम्मीलितो हरत्येव दाहं तृष्णां हृदामयम्।
रक्तपित्तञ्च मूर्च्छाञ्च तथाच्छर्द्दिमरोचकम्॥

गर्भपातस्योपद्रवाः।

प्रस्रंसमाने गर्भे स्याद्‌ दाहः शूलञ्च पार्श्वयोः।
पृष्ठरुक् प्रदरानाहौ मूत्रसङ्गश्च जायते॥

प्रस्रंसमाने पतति।

गर्भस्य स्थानान्तरगमने उपद्रवाः।

स्थानात् स्थानान्तर यस्मिन् प्रयात्यपि च जायते।
आमपक्वाशयादौ तु क्षोभः पूर्व्वेऽप्युपद्रवाः।

तस्य चिकित्सा।

स्निग्धशीतक्रियास्तेषु दाहादिषु समाचरेत्॥
कुशकाशोरुबूकाणां मूलैर्गोक्षुरकस्य च।
शृतं दुग्धं सितायुक्तं गर्भिण्याः शूलहृत् परम्॥

श्वदंष्ट्रामधुकक्षुद्राम्लानैः सिद्धं पयः पिबेत्।
शर्करामधुसंयुक्तं गर्भिणीवेदनापहम्॥
समङ्गां धातकीपुष्पं गैरिकञ्च रसाञ्जनम्।
सर्व्वरसं तथाजाजीं मधुकञ्च विचूर्णयेत्॥
तच्चूर्णं मधुना लिह्याद् गर्भपातप्रशान्तये॥

समङ्गा लज्जालुः।

कशेरूत्पलशृङ्गाटकल्कं वा पयसा पिबेत्।
कल्कं वचारसोनाभ्यां हिङ्गुसौवर्च्चलान्वितम्॥
आनाहे तु पिबेद् दुग्धं गुर्व्विणी सुखिनी भवेत्॥
कुशादिपञ्चमूलानां कल्केन विपचेत् पयः।
तत् पयो गुर्व्विणी पीत्वा मूत्रसङ्गाद्विमुच्यते॥

अतःपरं मासानुमासिकमुच्यते।

प्रथमे मासि गर्भे तु यदा भवति वेदना।
चन्दनं शतपुष्पा च शर्करा मदयन्तिका॥
एतानि समभागानि पिष्ट्वा तण्डुलवारिणा।
पाययेत् पयसालोड्य गर्भिणीं मात्रया भिषक्॥
तथा तिलान् पद्मकञ्च शालूकं शालितण्डुलान्।
क्षीरेण पिष्ट्वा क्षीरेण सिताक्षौद्रान्वितेन च॥
आलोड्य पाययेन्नारीं ततः सम्पद्यते शुभम्।
तस्मिन् सुजीर्णे दातव्यं भोजनं क्षीरसंयुतम्॥
द्वितीये मासि गर्भे तु यदा भवति वेदना।
तदोत्पलस्य कल्कन्तु सशृङ्गाट कशेरुकम्॥
तण्डुलोदकपिष्टन्तु पाययेत् तण्डुलाम्बुना।
निवार्य्य गर्भशूलञ्च स्थिरं गर्भं करोति च॥

तृतीये चीरकाकोली काकोल्यामलकीफलम्।
पिष्टमुष्णोदकेनैतत् पाययेद्गर्भिणीं भिषक्॥
शाल्यन्नं पयसा जीर्णे भोजयेदनुगर्भिणीम्।
तथा पद्मोत्पलं कुष्ठं शालूकञ्च समांशिकम्॥
सितोदकेन पिष्ट्वा तु चीरेणालोड्य पाययेत्।
तेन शूलं निवर्त्तेत न गर्भो व्यथते ध्रुवम्॥
चतुर्थे तु विधानज्ञः पाययेदिदमौषधम्।
पिष्टोत्पलञ्च शालूकं कण्टकारितिकण्टकम्॥
यथाग्निमात्रया काले गर्भिणीं पयसा सह।
तथा गोक्षुरकं सिंहौ वालकं नीलमुत्पलम्॥
पिष्ट्वा चीरेण पातव्यं गर्भशूलनिवारणम्॥
पञ्चमे मासि गर्भे तु यदा भवति वेदना।
तत्र नीलोत्पलं वीरां पिष्ट्वा चीरेण पाचनम्॥
घृतचौद्रान्वितं पीत्वा गर्भस्य च रुजां हरेत्।
तथा नीलोत्पलं नारी काकोलीसमभागिकम्॥
शीततोयेन पिष्ट्वा च चीरेणालोड्य पाययेत्।
अनेन विधिना गर्भः स्थिरः स्याद् रुक् प्रशाम्यति॥
षष्ठे मासि यदा गर्भे वेदना जायते तदा।
मातुलुङ्गस्य वीजानि प्रियङ्गु चन्दनोत्पलम्॥
चीरेणालोड्य पातव्यं गर्भशूलनिवारणम्।
तथा पियालवीजानि मृद्वीका लाजशक्तवः॥
एतत् सुशीतलं काले पीत्वा च सुखमश्नुते॥
पिष्ट्वा चीरेण शूलार्त्ता गर्भिणी या सुखार्थिनी॥
कपित्थं कुसुकान्मूलं सलाजं शर्करायुतम्।

शीततोयेन संपिष्टं क्षीरेणालोड्य पाययेत् ॥
पीत्वा हन्त्यबला शीघ्रं शूलं गर्भसमुद्भवम् ॥
अष्टमे तु यदा मासे गर्भे भवति वेदना ।
तदा पिष्ट्वा तु धन्याकं पाययेत्तण्डुलाम्बुना ॥
शूलं निवर्त्तते तेन गर्भः संधार्य्यते स्त्रियाः ॥

एवं पलाशस्य दलं सुपिष्टं
संपीय तोयेन सुशीतलेन ।
अत्यन्तघोराष्टममासगर्भ-
व्यथातुरा यान्ति सुखं तरुण्यः ॥

गर्भिण्या नवमे मासे यदा भवति वेदना ।
एरण्डमूलं काकोलीं पिष्ट्वा शीतोदकेन च ॥
पीत्वा शूलाद्विमुच्येत तदा नारी न संशयः ।
तथा पलाशबीजञ्च सकाकोलीकुरुण्टकम् ॥
भक्तेन वारिणा पिष्ट्वा गर्भशूलं व्यपोहति ॥
अथवा दशमे मासि वेदना जायते यदा ।
तदा नीलोत्पलं यष्टिमधुकं मुद्गसंयुतम् ॥
ससितं चाम्भसा पीत्वा क्षीरेणालोड्य पाययेत् ।
दोषञ्च नाशयेदेष शूलं गर्भसमुद्भवम् ॥
तथा चैकादशे मासि गर्भे भवति वेदना ।
मधुकं पद्मकञ्चैव मृणालं नीलमुत्पलम् ।
शीततोयेन पिष्ट्वा तु क्षीरेणालोड्य पाययेत् ।
तेनैव वेदनातीव नाशमायाति सत्वरम् ॥
क्षीरिकासुत्पन्नं कुष्ठं समङ्गामूलकं सिता ।
पिबेदेकादशे मासि गर्भिणी शूलशान्तये ॥

सिता विदारी काकोली तथा चीरविदारिका ।
गर्भिणी द्वादशे मासि पिबेच्छूलघ्नमौषधम् ॥
कुशकाशोरुवूकाणां मूलैर्गोक्षुरकस्य च ।
शृतं दुग्धं सितायुक्तं गर्भिण्याः शूलनुत् परम् ॥

कशेरुशृङ्गाटकजीवनीय-
पद्मोत्पलैरण्ड शतावरीभिः ।
सिद्धं पयः शर्करया विमिश्रं
संस्थापयेद्गर्भमुदीर्णवेगम् ॥

मधुना च्छागदुग्धेन कुलालकरकर्द्दमः ।
अवश्यं स्थापयेद्गर्भं चलितं पानयोगतः ॥
गर्भे शुष्के तु वातेन बालानाञ्चापि शुष्यताम् ।
सितामधुककाश्मर्य्यैर्हितमुत्थापने पयः ॥
चन्दनं शारिवा लोध्रं मृद्वीकाशर्करान्वितम् ।
क्वाथं कृत्वा प्रदातव्यं गर्भिण्या ज्वरनाशनम् ॥
एरण्डमूलममृता मञ्जिष्ठा रक्तचन्दनम् ।
दारु पद्मयुतः क्वाथो गर्भिण्या ज्वरनाशनः ॥
आम्रजम्बूत्वचः क्वाथं लेहयेल्लाजशक्तुभिः ।
अनेन लीढ़मात्रेण गर्भिणी ग्रहणीं जयेत् ॥
सम्प्राप्ते चाष्टमे मासि मैथुनं परिवर्ज्जयेत् ।
यदि गच्छति दुर्मेधाः काममोहादचेतनः ॥
विपद्यते तदा गर्भो गर्भिणी च विनश्यति ।
मूकोऽन्धो बधिरो वापि जायते कुब्ज एव वा ॥
गर्भचिन्तामणिरसो रसो गर्भविलासकः ।
भेषजान्येवमादीनि गर्भदोषापहाणि हि ॥

मूढ़गर्भाधिकारः।

मूढगर्भस्य निदानसम्प्राप्तिपूर्व्वकं लक्षणम्।

मूढ़ः करोति पवनः खलु मूढ़गर्भं
शूलञ्च योनिजठरादिषु मूत्रसङ्गम्।
भुग्नोऽनिलेन विगुणेन ततः स गर्भः
संख्यामतीत्य बहुधा समुपैति योनिम्॥

पवनः स्वहेतुभिर्दुष्टस्ततो मूढ़ो रुद्धगतिः मूढ़गर्भं रुद्धगतिं गर्भं योन्यादिषु शूलं मूत्रसङ्गञ्च करोति। ततस्तेनानिलेन विगुणेन रुद्धगतिना स गर्भो भुग्नः कुटिलीकृतः चतुर्भिः प्रकारैर्यातीत्यर्थः। अष्टभिरपरे। तत्संख्यानिरासार्थमाह संख्यामतीत्य उक्तां संख्यामतिक्रम्य बहुभिः प्रकारैर्योनिं समुपैति।

तत्र प्रथमतश्चतुरः प्रकारानाह।

सङ्कीलकः प्रतिखुरः परिघोऽथ बीजः
तेषूर्द्ध्ववाहुचरणैः शिरसा च योनौ।
सङ्गी च यो भवति कीलकवत् स कीलो
दृश्यैः खुरैः प्रतिखुरः स हि कायसङ्गी॥
गच्छेद्भुजद्वयशिराः स च बीजकाख्यो
योनौ स्थितः स परिघः परिघेण तुल्यः॥

संशब्दोऽत्र च्छन्दोऽनुरोधात् कप्रत्ययोऽपि स्वार्थे तेन कील इति नाम। तस्य लक्षणमाह ऊर्द्ध्ववाहुचरणैरिति उत्थितैर्बाहुचरणशिरोभिः योनौ स सङ्गीभवति स कीलः कीलकाख्यो मूढ़गर्भः। दृश्यैर्वहिर्गतैः खुरैः खुरसाधर्म्यात् खुरशब्देनात्र हस्तौ

पादौ च गृह्णीते। तेन हस्तद्वयपादद्वयैर्बहिर्गतैः प्रतिखुरः। स हि कायसङ्गी हस्तपादेतरकायेन सक्तो भवति। यो गर्भः भुजद्वयशिराः भुजद्वयमध्ये शिरो यस्य एतादृक् गच्छेन्निःसरेत् तच्छेषेण शरीरेण सक्तो भवति स बीजकाख्यः। परिघवद्द योनावित्यादि। भोजोऽप्येता गतीः पठति तथाहि। ऊर्द्ध्वबाहुशिरःपादैरुपग्राद् योनिमुखन्तु यः। प्रतिकीलोपमस्थित्या स कीलकेति संज्ञितः। अधस्तात् पार्श्वतो वापि तथैवाकुञ्चितोऽपि वा। यो निःसृत्य मुखं योनेर्ज्ञेयः प्रतिखुरस्तु सः। योनिद्वारात्तु निर्गच्छेद् यस्त्वेकः सशिरोभुजः। तमाहुर्बीजकं नाम मूढगर्भचिकित्सकाः॥ योनिमावृत्य यस्तिष्ठेत् परिघो गोपुरं यथा। तथान्तर्गर्भमायान्तं विद्यात् परिघसंज्ञकमिति॥

अष्टौ प्रकारानाह।

द्वारं निरुध्य शिरसा जठरेण कश्चित्
कश्चिच्छरीरपरिवर्त्तनकुब्जकायः।
एकेन कश्चिदपरस्तु भुजद्वयेन
तिर्य्यग्गतो भवति कश्चिदवाङ्मुखोऽन्यः।
पार्श्वापवृत्तगतिरेति तथैव कश्चि-
दित्यष्टधा भवति गर्भगतिः प्रसूतौ॥

अयमर्थः। कश्चित् शिरसा योनिद्वारं निरुध्य सक्तो भवति १। कश्चित् जठरेण तन्निरुध्य सक्तो भवति २। कश्चित् कुब्जेन कायेन कुब्जेन पृष्ठेन वा सक्तो भवति ३।४। कश्चिदेकेन भुजेन निःसृतेन सक्तो भवति ५। कश्चिद्भुजद्वयेन तिर्य्यग्भूत्वा सक्तो भवति ६। अन्यो ग्रीवाभङ्गादधोभूतेन मुखेन सक्तो भवति ७।

कश्चित् पार्श्वेन अपवृत्त्या निरुद्धा गतिर्यस्य एवंविधो योनि-द्वारमेति ८ इत्यष्टधा गतयः।

असाध्यमूढगर्भिणीलक्षणम्।

अपविद्धशिरा या तु शीताङ्गी निरपत्रपा।
नीलोद्गतशिरा हन्ति सा गर्भं स च तां तथा॥

अपविद्धशिराः अवनतशिरा शिरोऽपि धारयितुं न शक्नोति यावत्। निरपत्रपा लज्जाशून्या। नीलोद्गतशिरा कुक्षौ नीला उद्गता शिरा यस्याः सा।

मृतस्य गर्भस्य लक्षणमाह।

गर्भास्पन्दनमावीनां प्रणाशः श्यावपाण्डुता।
भवेदुच्छ्वासपूतित्वं शूनतान्तर्मृते शिशौ॥

गर्भास्पन्दनं गर्भस्याचलत्वं आवीनां प्रणाशः प्रसववेदनानामभावः। अथवा आवीशब्देन प्रसवलिङ्गानि मूत्रकफप्रसेकादीनि कथ्यन्ते तेषां नाशः। शूनता अन्तर्मृतस्य शिशोरुच्छूनता।

गर्भस्य मरणे हेतुमाह।

मानसागन्तुभिर्मातुरुपतापैः प्रपीड़ितः।
गर्भो व्यापद्यते कुक्षौ व्याधिभिश्च प्रपीड़ितः॥

मानस उपतापो बन्धुधनक्षयादिना दुःखम्। आगन्तुरुपतापः प्रहारादिना। व्यापद्यते म्रियते।

अपरमसाध्यगर्भिणीलक्षणमाह।

योनिसंवरणं सङ्गः कुक्षौ मक्कल्ल एव च।
हन्युः स्त्रियं मूढगर्भां यथोक्ताश्चाप्युपद्रवाः॥

योनिसंवरणं व्याधिविशेषः। सङ्गः कुक्षौ गर्भस्य लग्नता अप्रवृत्तिरिति यावत्। कुक्षौ मक्कलः रक्तमारुतजः शूलविशेषः। यद्यपि प्रसूताया मक्कलशूलमुक्तं तथापि सुश्रुते प्रजातायाश्चेति चकारेणाप्रसूताया अपि मक्कलशूलं भवति इति बोद्धव्यम्। उपद्रवाः आक्षेपककासश्वासादयः।

योनिसंवरणस्य निदानादिकम्।

वातलान्यन्नपानानि ग्राम्यधर्म्मं प्रजागरम्।
अत्यर्थं सेवमानायां गर्भिण्यां योनिमार्गगः॥
मातरिश्वा प्रकुपितो योनिद्वारस्य संवृतिम्।
कुरुते रुद्धमार्गत्वात् पुनरन्तर्गतोऽनिलः॥
निरुणद्ध्याशयद्वारं पीड़यन् गर्भसंस्थितम्।
निरुद्धवदनोच्छ्वासो गर्भश्चाशु विपद्यते॥
रुजा संरुध्य हृदयं नाशयत्यथ गर्भिणीम्।
योनिसंवरणं नाम व्याधिमेन प्रचक्ष्यते॥

मूढ़गर्भस्य चिकित्सा।

याभिः सङ्कटकालेऽपि बह्व्यो नार्य्यः प्रसाविताः।
सम्यग् लब्धं यशस्तास्तु नार्य्यः कुर्य्युरिमां क्रियाम्॥
गर्भे जीवति मूढे तु गर्भं यत्नेन निर्हरेत्।
हस्तेन सर्पिषाक्तेन योनेरन्तर्गतेन सा॥
मृते तु गर्भे गर्भिण्या योनौ शस्त्रं प्रवेशयेत्।
शस्त्रशास्त्रार्थविदुषी लघुहस्ता भयोज्झिता॥
सचेतनन्तु शस्त्रेण न कथञ्चन दारयेत्।
स दीर्य्यमाणो जननीमात्मानञ्चापि मारयेत्॥
नोपेक्षेत मृतं गर्भं मुहूर्त्तमपि पण्डितः।

तदाशु जननीं हन्ति प्रभूतान्नं यथा पशुम् ॥
प्रभूतान्नमतिमात्रमन्नम्।
यद् यदङ्गं हि गर्भस्य योनौ सक्तन्तु तद्भिषक्।
सम्यग् विनिर्हरेच्छित्वा रक्षेन्नारीं प्रयत्नतः ॥
शङ्कुना निर्हरेद् गर्भमथवा योग्यशङ्कुना ॥
एवं निर्हृतशल्यानां सिञ्चेदुष्णेन वारिणा।
ततोऽभ्यक्तशरीराया योनौ स्नेहं विधारयेत् ॥
एवं मृद्वी भवेद् योनिस्तच्छूलञ्चोपशाम्यति ॥
तुम्बीपत्रं तथा लोध्रं समभागं सुपेषयेत्।
तेन लेपो भगे कार्य्यः शीघ्रं स्याद् योनिरक्षणम् ॥
प्रसूता वनिता वृद्धकुक्षिह्रासाय संपिबेत्।
प्रातर्मथितसंमिश्रं त्रिसप्ताहात् कणाजटाम् ॥
या सूते षोड़शे वर्षे तत्र या मृतगर्भिका।
मृत्युस्तस्याः सपुत्रायास्तत्पितुश्चापि सम्मतः ॥
सर्व्वौषध्यम्बुना स्नानं सर्व्वां दैवीं क्रियामपि।
प्रयत्नेन प्रकुर्व्वीत तद्दोषस्य प्रशान्तये ॥
मक्कल्लस्य निदानं सम्प्राप्तिर्लक्षणञ्च।
वनितायाः प्रसूताया वातो रूक्षेण वर्द्धितः।
तीक्ष्णोष्णशोषितं रक्तं रुद्धा ग्रन्थिं करोति हि ॥
नाभ्यधः पार्श्वयोर्वस्तौ वस्तिमूर्द्धनि वापि वा।
ततश्च नाभौ वस्तौ च भवेच्छूलं तथोदरे ॥
भवेत् पक्वाशयाध्मानं मूत्रसङ्गश्च जायते।
एतद्भिषग्भिरुदितं मक्कलामयलक्षणम् ॥
मक्कलशूलं प्रसूताया अप्रसूतायाश्चापि भवति।

मक्कल्लस्य चिकित्सा ।

सुचूर्णितं यवक्षारं पिवेत् कोष्णेण वारिणा ।
सर्पिषा वा पिवेन्नारी मक्कल्लस्य निवृत्तये ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं गजपिप्पली ।
नागरं चित्रकं चव्यं रेणुकेलाजमोदिकाम् ॥
सर्षपो हिङ्गु भार्गी च पाठेन्द्रयव जीरकाः ।
महानिम्बश्च मूर्व्वा च विषा तिक्ता विड़ङ्गकम् ॥
पिप्पल्यादिर्गणो ह्येष कफमारुतनाशनः ।
क्वाथमेषां पिवेन्नारी लवणेन समन्वितम् ॥
गुल्मशूलज्वरहरं दीपनञ्चामपाचनम् ।
मक्कल्लशूलगुल्मघ्नं कफानिलहरं परम् ॥
प्रसूता युक्तमाहारं विहारञ्च समाचरेत् ।
व्यायामं मैथुनं क्रोधं शीतसेवाञ्च वर्ज्जयेत् ॥
मिथ्याचारात् सूतिकाया यो व्याधिरुपजायते ।
सकृच्छ्रसाध्योऽसाध्यो वा भवेत् तत् पथ्यमाचरेत् ॥

सूतिकारोगस्य निदानम् ।

मिथ्योपचारात् संक्लेशाद्विषमाजीर्णभोजनात् ।
सूतिकायास्तु ये रोगा जायन्ते दारुणाश्च ते ॥

मिथ्योपचारात् अनुचिताचरणात् प्रवातादि सेवनात् । संक्लेश्यन्ते उत्क्लेश्यन्ते दोषा अनेनेति सङ्क्लेशो दोषजनकमात्रम् । दारुणाः कष्टसाध्याः ।

अङ्गमर्द्दो ज्वरः कम्पः पिपासा गुरुगात्रता ।
शोथः शूलातिसारौ च सूतिकारोगलक्षणम् ॥
ज्वरातिसारशोथाश्च शूलानाहबलक्षयाः ।

तन्द्रारुचिप्रसेकाद्या वातश्लेष्मसमुद्भवाः॥
कृच्छ्रसाध्या हि ये रोगा क्षीणमांसबलाश्रिताः।
ते सर्व्वे सूतिकानाम्ना रोगास्ते चाप्युपद्रवाः॥

सूतिकाभवत्वेन सूतिकानाम्ना ते रोगाः आश्रयाश्रितयोरभेदोपचारात्। ते चाप्युपद्रवा इति त एव ज्वरादय उक्तानां रोगाणामन्यतमं प्रधानीकृत्योपद्रवाश्च भवन्तीत्यर्थः।

सूतिकारोगस्य चिकित्सा।

सूतिकारोगशान्त्यर्थं कुर्य्याद् वातहरीं क्रियाम्।
दशमूलकृतं क्वाथं कोष्णं दद्याद् घृतान्वितम्॥

सूतिकादशमूलम्।

शालपर्णी पृश्निपर्णी वृहतीद्वय गोक्षुरम्।
दासी प्रसारणी विश्व गुडूची मुस्तकं तथा॥
निहन्ति सूतिकारोगं ज्वरं दाहसमन्वितम्॥
सहाचरकृतः क्वाथः पिप्पलीचूर्णसंयुतः।
दीपनो ज्वरदोषामसूतिकारोगनाशनः॥
भद्रोत्कटाद्यं लेहञ्च घृत भद्रोत्कटादिकम्।
सौभाग्यशुण्ठीनामानं मोदकं जीरकादिकम्॥
सूतिकारिं रसञ्चापि बुद्ध्वा युञ्ज्यात् तदामये॥
प्रसूता सार्द्धमासान्ते दृष्टे वा पुनरार्त्तवे।
सूतिकानामहीना स्यादिति धन्वन्तरेर्मतम्॥
उपद्रवविहीना च बलवह्निसमन्विता।
ऊर्द्धं चतुर्भ्यो मासेभ्यः परिहारं विवर्ज्जयेत्॥

स्तनरोगाधिकारः।

—:-०-:—

स्तनरोगस्य सम्प्राप्तिः।

सक्षीरौ वाप्यदुग्धौ वा दोषः प्राप्तस्तनौ स्त्रियाः।
रक्तं मांसञ्च सन्दूष्य स्तनरोगाय कल्पते॥
पञ्चानामपि तेषां हि रक्तजं विद्रधिं विना।
लक्षणानि समानानि वाह्यविद्रधिलक्षणैः॥

पञ्चानां वातपित्तकफसन्निपातागन्तुजानाम्। आगन्तुस्तनरोगोऽभिघातेन शल्येन च बोद्धव्यः। रक्तजस्यासम्भवः स्वभावात्।

गुरुभिर्विविधैरन्नैर्दुष्टैर्दोषैः प्रदूषितम्।
क्षीरं धात्र्या कुमारस्य नानारोगाय कल्पते।
कषायं सलिलप्लावि स्तन्यं मारुतदूषितम्॥
कट्वम्ललवणं पीतराजीमत् पित्तसंयुतम्॥
कफदुष्टं घनं तोये निमज्जति च पिच्छिलम्।
द्विलिङ्गं द्वन्द्वजं विद्यात् सर्व्वलिङ्गं त्रिदोषजम्॥
अदुष्टञ्चाम्बुनिक्षिप्तमेकीभवति पाण्डरम्।
मधुरञ्चाविवर्णञ्च प्रसन्नं तत् प्रशस्यते॥

स्तनरोगस्य चिकित्सा।

शोथं स्तनोत्थितमवेक्ष्य भिषग् विदध्याद्
यद्विद्रधावभिमतं बहुधा विधानम्।
आमे विदाहिनि तथैव च तस्य पाके
तस्याः स्तनौ सततमेव हि निर्दुहीत॥

पित्तघ्नानि तु शीतानि द्रव्याख्यत्र प्रयोजयेत् ।
जलौकोभिर्हरेद्रक्तं न स्तनावुपनाहयेत् ॥
उपनाहयेत् स्वेदयेत् ।
लेपो विशालामूलेन हन्ति पीड़ां स्तनोत्थिताम् ।
निशाकनककल्काभ्यां लेपः प्रोक्तः स्तनार्त्तिहा ॥
निरीच्य विकृतं स्तन्यं दोषमालोच्य वै भिषक् ।
तद्दोषशमनं पानमन्नमौषधमाचरेत् ॥
वृंहणीयं विधिं कुर्य्याद् दृष्ट्वाऽदुग्धौ स्तनौ स्त्रियाः ॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
प्रदरादिस्त्रीरोगाधिकार ऊनाशीतितमोऽध्यायः ।

अशीतितमोऽध्यायः ।

—०—

बालरोगाधिकारः ।

बालरोगाणां निदानम् ।

धात्र्यास्तु गुरुभिर्भोज्यैर्विषमैर्दोषलैस्तथा ।
दोषा देहे प्रकुप्यन्ति ततः स्तन्यं प्रदुष्यति ॥
मिथ्याहारविहारिण्या दुष्टा वातादयस्त्रयः ।
दूषयन्ति पयस्तेन जायन्ते व्याधयः शिशोः ॥
वातदुष्टं शिशुः स्तन्यं पिबन् वातगदातुरः ।
क्षामस्वरः कृशाङ्गः स्याद्बद्धविण्मूत्रमारुतः ॥

खिन्नो भिन्नमलो वान्तः कामलापित्तरोगवान् ।
तृष्णालुरुष्णसर्व्वाङ्गः पित्तदुष्टं पयः पिबन् ॥
श्लेष्मदुष्टं पिबन् क्षीरं लालालुः श्लेष्मरोगवान् ।
निद्रार्दितो जडः शूनो वक्राक्ष्यक्कर्द्दनः शिशुः ॥
ज्वराद्या व्याधयः सर्व्वे महतां ये पुरेरिताः ।
बालानामपि ते तद्वद् बोध्यव्या भिषगुत्तमैः ॥
बालानामेव ये रोगा भवन्ति महतां न च ।
तालुकण्टकमुख्यास्तानवधारय यत्नतः ॥

तत्रादौ तालुकण्टकलक्षणमाह ।

तालुमांसे कफः क्रुद्धः कुरुते तालुकण्टकम् ।
तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्द्धि जायते ॥
तालुपातात् स्तनद्वेषः कृच्छ्रात्पानं शकृद्द्रवम् ।
तृडक्षिकण्ठास्यरुजा ग्रीवादुर्द्धरता वमिः ॥

महापद्ममाह ।

विसर्पस्तु शिशोः प्राणनाशनो वस्तिशीर्षजः ।
पद्मवर्णो महापद्मरोगो दोषत्रयोद्भवः ॥
शङ्खाभ्यां हृदयं याति हृदयाच्च गुदं व्रजेत् ॥

पद्मवर्णो लोहितपद्मवर्णः । तत्र शीर्षजो विसर्पः शङ्खाभ्यां हृदयं याति हृदयाच्च गुदं व्रजेत् । एवं वस्तिजो गुदं याति गुदतो हृदयं हृदयाच्छिरो यातीति बोद्धव्यम् ।

कुकूणकमाह ।

कुकूणकः क्षीरदोषाच्छिशूनामक्षिवर्त्मनि ।
जायते सरुजं नेत्रं कण्डूरञ्च स्रवेन्मुहुः ॥

शिशुः कुर्य्याल्ललाटाच्चिकूटनासावघर्षणम्।
शक्तो नार्कप्रभां द्रष्टुं न वर्त्मोन्मीलनक्षमः॥

पारिगर्भिकमाह।

मातुः कुमारी गर्भिण्याः स्तन्यं प्रायः पिबन्नपि।
कासाग्निसादवमथुतन्द्राकार्श्यारुचिभ्रमैः॥
युज्यते कोष्ठवृद्ध्या च तमाहुः पारिगर्भिकम्।
रोगं परिभवाख्यञ्च युञ्ज्यात् तत्राग्निदीपनम्॥

पिबन्नपीति अपिशब्दादपिबन्नपि।

क्षुद्ररोगे च कथिते त्वजगल्लग्रहिपूतने॥
वातेनाध्मापिता नाभिः सरुजा तुण्डिरुच्यते।
बालस्य गुदपाकाख्यो व्याधिः पित्तेन जायते॥

अथ दन्तोद्भेदकान् रोगानाह।

दन्तोद्भेदः शिशोः सर्व्वरोगाणां कारणं स्मृतम्।
विशेषाज्ज्वरविड्भेदकासाक्षेपशिरोरुजाम्॥
पोथकीस्यन्दवान्तीनां विसर्पस्य च जायते।

कारणमित्यन्वयः। पोथकी वर्त्मरोगविशेषः।

बालग्रहा अनाचारात् पीड़यन्ति शिशुं यतः।
तस्मात् तदुपसर्गेभ्यो रक्षेद्बालं प्रयत्नतः॥
कुलेषु येषु नेज्यन्ते देवाः पितर एव च।
ब्राह्मणाः साधवो वापि गुरवोऽतिथयस्तथा॥
निवृत्तशौचाचारेषु तथा कुत्सितवृत्तिषु।
निवृत्तभिक्षावलिषु भग्नकांस्यगृहेषु च॥
ते वै बालांश्चतांस्तान् हि ग्रहा हिंसन्त्यशङ्किताः॥

सामान्यग्रहजुष्टानां रोगानाह ।

क्षणादुद्विजते बालः क्षणात् त्रस्यति रोदिति ।
नखैर्दन्तैर्दारयति धात्रीमात्मानमेव च ॥
ऊर्द्ध्वं निरीक्षते दन्तान् खादेत् कूजति जृम्भते ।
भ्रुवौ क्षिपति दन्तौष्ठं फेनं वमति चासकृत् ॥
क्षामोऽति निशि जागर्त्ति शूनाक्षो भिन्नविट्स्वरः ।
मांसशोणितगन्धो च न चाश्नाति यथा पुरा ॥
दुर्ब्बलो मलिनाङ्गश्च,नष्टसंज्ञश्च जायते ।
सामान्यग्रहजुष्टस्य लक्षणं समुदाहृतम् ॥

विशिष्टग्रहजुष्टानां लक्षणानि ।

तत्र स्कन्दग्रहजुष्टस्य लक्षणम् ।

स्रस्ताङ्गः क्षतजगन्धिकः स्तनद्विड्
वक्रास्यो हतचरणैकपक्षनेत्रः ।
उद्विग्नः ससलिलचक्षुरल्परोदी
स्कन्दार्त्तो भवति च गाढमुष्टिवन्धः ॥

स्कन्दापस्मारजुष्टस्य लक्षणम् ।

निःसंज्ञो भवति पुनर्लभेत संज्ञां
संस्तब्धः करचरणैश्च नृत्यतीव ।
विण्मूत्रे सृजति चिरेण जृम्भमाणः
फेनं वा सृजति तत्सखाभिजुष्टः ॥

तत्सखाभिजुष्टः स्कन्दापस्मारयुक्तः ।

शकुनिजुष्टस्य लक्षणम् ।

स्रस्ताङ्गो भयचकितो विहङ्गगन्धिः
सास्रावव्रणपरिपीडितः समन्तात् ।

स्फोटैश्च प्रचिततनुः सदाहपाकै-
र्विज्ञेयो भवति शिशुः क्षतः शकुन्या ॥

रेवतीजुष्टस्य लक्षणम्।

रक्तास्यो हरितमलोऽतिपाण्डुदेहः
श्यावो वा मुखकरपाकवेदनार्त्तः।
गृह्णाति व्यथिततनुश्च कर्णनासं
रेवत्या भृशमभिपीड़ितः कुमारः ॥

पूतनाजुष्टस्य लक्षणम्।

अतीसारो ज्वरस्तृष्णा तिर्य्यक्प्रेक्षणरोदनम्।
नष्टनिद्रस्तथोद्विग्नो ग्रस्तः पूतनया शिशुः ॥

अन्धपूतनाजुष्टस्य लक्षणम्।

छर्द्दिः कासो ज्वरस्तृष्णा वसागन्धोऽतिरोदनम्।
स्तन्यद्वेषोऽतिसारश्च चान्धपूतनया भवेत् ॥

शीतपूतनाजुष्टस्य लक्षणम्।

आक्रन्दत्यभिचकितः सुवेपमानः
संलीनो भवति व्यथान्त्रकूजयुक्तः।
स्रस्ताङ्गो भृशमतिशीर्य्यते च शीतात्
तं ब्रूयाद्भिषगथ शीतपूतनार्त्तम् ॥

मुखमुण्डिकाजुष्टस्य लक्षणम्।

प्रसन्नवर्णवदनः शिराभिरभिसंवृतः।
मूत्रगन्धो च बह्वाशी मुखमुण्डतिकाग्रही ॥

नैगमेयजुष्टस्य लक्षणम्।

यः फेनं वमति विनम्यते च मध्ये
सोद्वेगो विह्वसति चोर्द्धवीक्षमाणः।

कूजेच्च प्रयतमथो वसास्रगन्धी
निःसञ्ज्ञो भवति स नैगमेयजुष्टः॥
अङ्गप्रत्यङ्गदेशेषु रुजा यत्रास्य जायते।
मुहुर्मुहुः स्पृशति तं स्पृश्यमाने च रोदिति॥
निमीलिताक्षो मूर्द्धस्थे रोगे नो धारयेच्छिरः।
वस्तिस्थे मूत्रसङ्गार्त्तः क्षुधा तृड़पि गच्छति॥
विण्मूत्रसङ्गवैकल्याच्छर्द्याध्मानान्त्रकूजनैः।
कोष्ठे व्याधीन् विजानीयात् सर्व्वत्रस्थांश्च रोदनैः॥
शिशोस्तीव्रामतीव्राञ्च रोदनाल्लक्षयेद्रुजम्॥

बालरोगानां चिकित्सा।

त्रिविधः कथितो बालः क्षीरान्नोभयवर्त्तकः।
स्वास्थ्यं ताभ्यामदुष्टाभ्यां दुष्टाभ्यां रोगसम्भवः॥
क्षीरपस्यौषधं धात्र्याः क्षीरान्नादस्य चोभयोः।
अन्नेन वा शिशौ देयं भेषजं भिषजा सदा॥
मात्रया लङ्घयेद्धात्रीं शिशोर्नेष्टं विशोषणम्।
सर्व्वं निवार्य्यते बाले स्तन्यन्तु न निवार्य्यते॥
मात्रया लङ्घयेत् लघु भोजयेत्।
यो बालोऽचिरजातः स्तन्यं न गृह्णाति तस्य सहसैव।
धात्रीमधुघृतपथ्याकल्केनाघर्षयेज्जिह्वाम्॥
स्तन्याभावे पयश्छागं गव्यं वा तद्गुणं पिवेत्॥
मृत्पिण्डेनाग्नितप्तेन क्षीरसिक्तेन सोष्मणा।
स्वेदयेदुत्थितां नाभिं शोथस्तेनोपशाम्यति॥
नाभिपाके निशालोध्रप्रियङ्गुमधुकैः शृतम्।
तैलमभ्यञ्जने शस्तमेभिर्वाप्यवचूर्णनम्॥

भेषजं पूर्व्वमुद्दिष्टं नराणां यज्ज्वरादिषु।
कार्य्यं तदेव बालानां माता तत्र कनीयसी॥
त एव दोषा दूष्याश्च ज्वराद्या व्याधयश्च ते।
अतस्तदेव भैषज्यं माता तत्र कनीयसी॥
विरेकवस्तिवमनान्यृते कुर्य्याच्च नात्ययात्॥

अत्ययात् विनाशकरकष्टात्तते विना विरेकवस्तिवमनानि न कुर्य्यात्।

भद्रमुस्ताभयानिम्बपटोलमधुकैः कृतः।
क्वाथः काष्णः शिशोरेष निःशेषाज्ज्वरनाशनः॥

चातुर्भद्रिका।

घनकृष्णारुणाशृङ्गीचूर्णं क्षौद्रेण संयुतम्।
शिशोर्ज्वरातिसारघ्नं कासं श्वास वमिं हरेत्॥

बिल्वञ्च पुष्पाणि च धातकीनां
जलं सलोध्रं गजपिप्पली च।
क्वाथावलेहौ मधुना विमिश्रौ
बालेषु योज्यावतिसारितेषु॥

समङ्गाधातकीलोध्रसारिवाभिः शृतं जलम्।
दुर्धरेऽपि शिशोर्देयमतीसारे समाक्षिकम्॥

समङ्गा लज्जालुमूलम्।

विड़ङ्गान्यजमोदा च पिप्पलीतण्डुलानि च।
एषामालोड्य चूर्णानि सुखतप्तेन वारिणा॥
आमे प्रवृत्तेऽतिसारे कुमारं पाययेद्भिषक्॥
मोचारसः समङ्गा च धातकी पद्मकेशरम्।
पिष्टैरेतैर्यवागूः स्याद्रक्तातीसारनाशिनी॥

नागरातिविषामुस्ता बालकेन्द्रयवैः शृतम्।
कुमारं पाययेत्प्रातः सर्व्वातीसारनाशनम्॥
लाजाः सयष्टीमधुकाः शर्करा चौद्रमेव च।
तण्डुलोदकयोगेन चिप्रं हन्ति प्रवाहिकाम्॥
रजनी सरलो दारु वृहती गजपिप्पली।
पृश्निपर्णी शताह्वा च लीढ़ा माचिकसर्पिषा॥
दीपनं ग्रहणीं हन्ति मारुतार्त्तिं सकामलाम्।
ज्वरातीसारपाण्डुघ्नं बालानां सर्व्वरोगनुत्॥
पौष्करातिविषा वासा कणा शृङ्गीरसं लिहेत्।
मधुना मुच्यते बालः कासैः पञ्चभिरुत्थितैः॥
द्राचावासाभयाकृष्णाचूर्णं चौद्रेण सर्पिषा।
लीढ़ं श्वासं निहन्त्याशु कासञ्च तमकं तथा॥
चूर्णं कटुकरोहिण्या मधुना सह योजयेत्।
हिक्कां प्रशमयेत् चिप्रं छर्द्दिञ्चापि चिरोत्थिताम्॥
आम्रास्थिलाजसिन्धूत्थं सचौद्रं छर्द्दिनुद्भवेत्॥
पीतं पीतं वमेद्‌ यस्तु स्तन्यं तन्मधुसर्पिषा।
द्विवार्त्ताकीफलरसं पञ्चकोलञ्च लेहयेत्॥
घृतेन सिन्धुविश्वैलाहिङ्गुभार्गीरजो लिहन्।
आनाह वातिक शूलं हन्यात् तोयेन वा शिशुः॥
विल्वमूलकषायेण लाजां चैव सशर्कराम्।
आलोड्य पाययेद्बालं छर्द्यतीसारनाशनम्॥
गृहधूमनिशाकुष्ठराजिकेन्द्रयवैः शिशोः।
लेपस्तक्रेण हन्त्याशु सिध्मपामाविचर्च्चिकाः॥
सारिवा तिल लोध्राणां कषायो मधुकस्य च।

संस्राविणि मुखे शस्तो धावनार्थं शिशोः सदा ॥
अश्वत्थत्वग्दलक्षौद्रैर्मुखपाके प्रलेपनम् ॥
पिप्पलीत्रिफलाचूर्णं घृतक्षौद्रपरिप्लुतम् ।
बालो रोदिति यस्तस्मै लीढ़ं दद्यात् सुखावहम् ।
हरीतकी वचाकुष्ठ कल्कं माक्षिकसंयुतम् ।
पीत्वा कुमारः स्तन्येन मुच्यते तालुकण्टकात् ॥

फलत्रिकं लोध्रपुनर्नवे च
सशृङ्गवेरं बृहतीद्वयञ्च ।
आलेपनं श्लेष्महरं सुखोष्णं
कुकूणके कार्य्यमुदाहरन्ति ॥

दन्तपालीन्तु मधुना चूर्णेन प्रतिसारयेत् ।
धातकीपुष्पपिप्पल्योर्धात्रीफलरसेन वा ॥
दन्तोद्भवेषु रोगेषु न बालमतियन्त्रयेत् ।
स्वयमेवोपशाम्यन्ति जातदन्तस्य ते गदाः ॥
विभीतकफलं कुष्ठं हरितालं मनःशिला ।
एभिस्तैलं विपक्तव्यं बालानां पूतिकर्णके ॥
सुवर्णं गैरिकस्यापि चूर्णानि मधुना सह ।
लीढ्वा सुखमवाप्नोति क्षिप्रं छिक्कार्दितः शिशुः ॥
पारिगर्भिकरोगे तु पूज्यते वह्निदीपनम् ॥
कणोषणसिताक्षौद्र सूक्ष्मैलासैन्धवैः कृतः ।
मूत्रग्रहे प्रयोक्तव्यः शिशूनां लेह उत्तमः ॥
दुष्टमन्नादिभिर्मातुः स्तन्यं संपिबतः शिशोः ।
यदा प्रकुपितं पित्तं गुदं समभिधावति ॥
तदा सञ्जायते तत्र जलौकोदरसन्निभः ।

व्रणः सदाहो व्यक्तोष्मा तदास्य स्याज्ज्वरः परः ॥
हरितं पीतकं वापि वर्च्चस्तेन भवेद्ध्रुवम् ।
व्रणः पञ्चारुजो नाम व्याधिः परमदारुणः ॥
चन्दनं शारिवे द्वे च शङ्खिनोति समायुतैः । ।
पञ्चारुजे प्रलेपोऽयमवलेहश्च शस्यते ॥
दाड़िमस्य च वीजानि जीरकं नागकेशरम् ।
चूर्णितं शर्कराक्षौद्रलीढं तृष्णानिवारणम् ॥
वीक्ष्य व्याधिञ्च दोषञ्च वह्नेश्चापि बलाबलम् ।
भेषजानि प्रयुञ्जीत बालेषु भिषगुत्तमः ॥

बालयकृदरिलौहः ।

सहस्रपुटितञ्चाभ्र लौहञ्चैव तथा रसः ।
जम्बीरवीजातिविषे मूलं प्लीहारिसम्भवम् ॥
रक्तचन्दन मञ्जघ्नः प्रत्येकञ्च समांसकः ।
गुडूची स्वरसेनैव धान्यद्वयमिता वटी ॥
बालानां यकृतं घोरं ज्वरं प्लीहानमेव च ।
शोथं विवन्धं पाण्डुञ्च कासं मुखगदं तथा ॥
उदरं नाशयेदाशु भास्करस्तिमिरं यथा ।
बालयकृदरिर्नाम लौहः श्रीशिवभाषितः ॥
अश्वगन्धाघृतं बालचाङ्गेर्य्याख्य घृतं तथा ।
घृतं कुमारकल्याण मष्टमङ्गलनामकम् ॥
तैलं लाक्षादिकं नाम रसो बालगदान्तकः ।
एवमादीन्यौषधानि बालरोगहराणि हि ॥
बलिशान्तीष्टकर्म्माणि कार्य्याणि ग्रहशान्तये ॥
कुमारतन्त्रकथिताः क्रिया सर्व्वाश्च कारयेत् ॥

शत्रुं मित्रं न जानाति शुभं वाप्यशुभञ्च यः।
तं शिशुं यत्नतो रक्षेद्वोच्य धर्म्मं सनातनम्॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
बालरोगाधिकारोऽशीतितमोऽध्यायः।

एकाशीतितमोऽध्यायः।

अथ क्षुद्ररोगाधिकारः।

अजगल्लिकाया लक्षणम्।

स्निग्धाः सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसन्निभाः।
कफवातोत्थिता ज्ञेया बालानामजगल्लिकाः॥

यवप्रख्याया लक्षणम्।

यवाकारा सुकठिना ग्रथिता मांससंश्रिता।
पीडका कफवाताभ्यां यवप्रख्येति सोच्यते॥

अन्त्रालज्या लक्षणम्।

घनामवक्त्रां पिडका मुन्नतां परिमण्डलाम्।
अन्त्रालजी मल्पपूयां तां विद्यात् कफवातजाम्॥

विवृताया लक्षणम्।

विवृतास्यां महादाहां पक्वोडुम्बरसन्निभाम्।
परिमण्डलां पित्तकृतां विवृतां नाम तां विदुः॥

कच्छपिकाया लक्षणम्।

ग्रथिताः पञ्च वा षड् वा दारुणाः कच्छपोपमाः।
कफानिलाभ्यां पिड़का ज्ञेया कच्छपिकाः बुधैः॥

वल्मीकस्य लक्षणम्।

ग्रीवांसकक्षाकरपाददेशे
सन्धौ गले वा त्रिभिरेव दोषैः।
ग्रन्थिः स वल्मीकवदक्रियायां
जातः क्रमेणैव गतः प्रवृद्धिम्॥
मुखैरनेकैः स्रुति तोदवद्भि-
र्विसर्पवत् सर्पति चोन्नताग्रैः।
वल्मीकमाहुर्भिषजो विकारं
निष्प्रत्यनीकं चिरजं विशेषात्॥

कक्षा बाहुमूलम्।

इन्द्रविद्धाया लक्षणम्।

पद्मकर्णिकवन्मध्ये पिड़काभिः समाचिताम्।
इन्द्रविद्धां तु तां विद्याद्वातपित्तोत्थितां भिषक्॥

गर्द्दभिकाया लक्षणम्।

मण्डलं वृत्तमुत्सन्नं सरक्तं पीडकाचितम्।
रुजाकरीं गर्द्दभिकां तां विद्याद्वातपित्तजाम्॥

पाषाणगर्द्दभस्य लक्षणम्।

वातश्लेष्मसमुद्भूतः श्वयथुर्हनुसन्धिजः।
स्थिरो मन्दरुजः स्निग्धो ज्ञेयः पाषाणगर्द्दभः॥

पनसिकाया लक्षणम्।

कर्णस्याभ्यन्तरे जातां पिड़कामुग्रवेदनाम्।
स्थिरां पनसिकां तान्तु विद्यादन्तःप्रपाकिणीम्॥

जालगर्द्दभस्य लक्षणम्।

विसर्पवत् सर्पति यः शोथस्तनुरपाकवान्।
दाहज्वरकरः पित्तात् स ज्ञेयो जालगर्द्दभः॥

इरिवेल्लिकाया लक्षणम्।

पिड़का मुत्तमाङ्गस्थां वृत्तामुग्ररुजाज्वराम्।
सर्व्वात्मिकां सर्व्वलिङ्गां जानीयादिरिवेल्लिकाम्॥

कक्षाया लक्षणम्।

बाहुपार्श्वांसकक्षेषु कृष्णस्फोटां सवेदनाम्।
पित्तप्रकोपसम्भूतां कक्षामित्यभिनिर्द्दिशेत्॥

गन्धनाम्नो लक्षणम्।

एकामेतादृशीं दृष्ट्वा पिड़कां स्फोटसन्निभाम्।
त्वग्गतां पित्तकोपेन गन्धनामां प्रचक्ष्यते॥

अग्निरोहिण्या लक्षणम्।

कक्षभागेषु ये स्फोटा जायन्ते मांसदारणाः।
अन्तर्द्दाह ज्वरकरा दीप्तपावकसन्निभाः॥
सप्ताहाद्वा दशाहाद्वा पक्षाद्वा घ्नन्ति मानवम्।
तामग्निरोहिणीं विद्यादसाध्यां सर्व्वदोषजाम्॥

चिप्पस्य लक्षणम्।

नखमांसमधिष्ठाय वायुः पित्तञ्च देहिनाम्।
कुरुते दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्पमादिशेत्॥

कुनखस्य लक्षणम्।

तदेवाऽन्यतरैर्दोषैः परुषं कुनखं वदेत्॥

अनुशय्या लक्षणम्।

गम्भीरामल्पसंरम्भां सवर्णामुपरि स्थिताम्।
पादस्यानुशयीं तान्तु विद्यादन्तःप्रपाकिणीम्॥

विदारिकाया लक्षणम्।

विदारीकन्दवद्वृत्तां कक्षावङ्क्षणसन्धिषु।
विदारिकेति तां विद्यात् सर्व्वजां सर्व्वलक्षणाम्॥

शर्कराव्वुदस्य लक्षणम्।

प्राप्य मांसशिरास्नायु श्लेष्मा मेदस्तथानिलः।
ग्रन्थिं करोत्यसौ भिन्नो मधुसर्पिर्वसानिभम्॥
स्रवत्यास्रावमनिल स्तत्र वृद्धिं पुनर्गतः।
मांसं संशोष्य ग्रथितां शर्करां जनयेत्ततः॥
दुर्गन्धि क्लिन्नमत्यर्थं नानावर्णं ततः शिराः।
स्रवन्ति रक्तं सहसा तां विद्याच्छर्कराव्वुदम्॥

पाददार्य्या लक्षणम्।

परिक्रमणशीलस्य वायुरत्यर्थं रूक्षयोः।
पादयोः कुरुते दारीं पाददारीं तमादिशेत्॥

कदरस्य लक्षणम्।

शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः।
ग्रन्थिः कीलवदुत्सन्नो जायते कदरं हि तत्॥

शर्करात्र वालुका। उत्सन्नः उन्नतः।

अलसस्य लक्षणम्।

क्लिन्नाङ्गुल्यन्तरौ पादौ कण्डूदाहरुजान्वितौ।
दुष्टकर्द्दम संस्पर्शादलसं तं विभावयेत्॥

इन्द्रलुप्तस्य लक्षणम्।

रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम्।
प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः॥
रुणद्धि रोमकूपांस्तु ततोऽन्येषामसम्भवः।
तदिन्द्रलुप्तं खालित्यं रुज्यते च विभाव्यते॥

दारुणकस्य लक्षणम्।

दारुणा कण्डुरा रुक्षा केशभूमिः प्रपाट्यते।
कफमारुतकोपेन विद्याद्दारुणकन्तु तम्॥

अरूंषिकाया लक्षणम्।

अरूंषि बहुवक्त्राणि बहुक्लेदीनि मूर्द्ध्नि तु।
कफासृक् क्रिमिकोपेण नृणां विद्यादरूंषिकाम्॥

पलितस्य लक्षणम्।

क्रोधशोकश्रमकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः।
पित्तञ्च केशान् पचति पलितं तेन जायते॥

मुखदूषिकाया लक्षणम्।

शाल्मलिकण्टकप्रख्याः कफमारुतरक्तजाः।
युवानपिड़का यूनां विज्ञेया मुखदूषिकाः॥
युवानपिड़का पृषोदरादित्वात् साधुः।

पद्मिनीकण्टकस्य लक्षणम्।

कण्टकैराचितं वृत्तं मण्डलं पाण्डु कण्डुरम्।
पद्मिनीकण्टकप्रख्यैस्तदाख्यं कफवातजम्॥

जतुमणेर्लक्षणम्।

सममुत्सन्नमरुजं मण्डलं कफरक्तजम्।
सहजं लक्ष्म चैकेषां लक्ष्यो जतुमणिस्तु सः॥

माषकस्य लक्षणम्।

अवेदनं स्थिरञ्चैव यस्मिन् गात्रे प्रदृश्यते।
माषवत् कृष्णमुत्सन्नमनिलान्माषकन्तु तम्॥

तिलकालकस्य लक्षणम्।

कृष्णानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च।
वातपित्तकफोद्रेकात् तान् विद्यात्तिलकालकान्॥

न्यच्छस्य लक्षणम्।

महद्वा यदि वा चाल्प श्यावं वा यदि वासितम्।
नीरुजं मण्डलं गात्रे न्यच्छमित्यभिधीयते॥

व्यङ्गस्य लक्षणम्।

क्रोधायासप्रकुपितो वायुः पित्तेन संयुतः।
मुखमासाद्य सहसा मण्डलं विसृजत्यतः॥
नीरुजं तनुकं श्यावं मुखव्यङ्गं तमादिशेत्॥

नीलिकाया लक्षणम्।

कृष्णमेवं गुणं गात्रे मुखे वा नीलिकां विदुः॥

परिवर्त्तिकाया लक्षणम्।

मर्द्दनात् पीड़नाद्वापि तथैवाप्यभिघाततः।
मेढ्रचर्म्म यदा वायु र्भजते सर्व्वतश्चरन्।
तदा वातोपसृष्टत्वात् तच्चर्म्म परिवर्त्तते।
मणेरधस्तात् कोषस्तु ग्रन्थिरूपेण लम्बते॥

परिवर्त्तिकेति तां विद्यात् सरुजां वातसम्भवाम्।
सकण्डूः कठिना वापि सैव श्लेष्मसमुत्थिता॥

अवपाटिकाया लक्षणम्।

अल्पीयःखां यदा हर्षाद्बलाद्गच्छेत् स्त्रियं नरः।
हस्ताभिघातादथवा चर्म्मण्युद्वर्त्तिते बलात्॥
यस्यावपाट्यते चर्म्म तां विद्यादवपाटिकाम्॥

निरुद्धप्रकशस्य लक्षणम्।

वातोपसृष्टे मेढ्रे वै चर्म्म संश्रयते मणिम्।
मणिश्चर्म्मोपनद्धस्तु मूत्रस्रोतो रुणद्धि च॥
निरुद्धप्रकशे तस्मिन् मन्दधारं सवेदनम्।
मूत्रं प्रवर्त्तते जन्तो र्मणिर्विव्रियते न च॥
निरुद्धप्रकशं विद्यात् सरुजं वातसम्भवम्॥
निरुद्धप्रकाशं इत्यत्र निरुद्धप्रकशं पदमार्षम्।

सन्निरुद्धगुदस्य लक्षणम्।

वेगसन्धारणाद्वायु र्विहितो गुदसंश्रितः।
निरुणद्धि महास्रोतः सूक्ष्मद्वारं करोति च॥
मार्गस्य सौक्ष्मात् कृच्छ्रेण पुरीषं तस्य गच्छति।
सन्निरुद्धगुदं व्याधिमेतं विद्यात् सुदारुणम्॥

अहिपूतनस्य लक्षणम्।

शकृन्मूत्रसमायुक्तोऽधौतेऽपाने शिशोर्भवेत्।
स्विन्ने वा स्नाप्यमाने वा कण्डू रक्तकफोद्भवा॥
कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटस्रावश्च जायते।
एकीभूतं व्रणं घोरं तं विद्यादहिपूतनम्॥

वृषणकच्छ्वा लक्षणम्।

स्नानोत्सादनहीनस्य मलो वृषणसंस्थितः।
यदा प्रक्लिद्यते स्वेदात् कण्डूं जनयते तदा॥
कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटः स्रावश्च जायते।
प्राहुर्वृषणकच्छूं तां श्लेष्मरक्तप्रकोपजाम्॥

गुदभ्रंशस्य लक्षणम्।

प्रवाहणातिसाराभ्यां निर्गच्छति गुदो वहिः।
रूक्षदुर्ब्बलदेहस्य गुदभ्रंशं तमादिशेत्॥

शूकरदंष्ट्रस्य लक्षणम्।

सदाहो रक्तपर्य्यन्तस्त्वक्‌पाकी तीव्रवेदनः।
कण्डूमान् ज्वरकारी च स स्याच्छूकरदंष्ट्रकः॥

क्षुद्ररोगाणां चिकित्सा।

तत्राजगल्लिकामामां जलौकाभिरुपाचरेत्।
शुक्ति सौराष्ट्रिका क्षार कल्कैश्चालेपयेन्मुहुः॥
नवीन कण्टकार्य्याश्च कण्टकैर्वेधमात्रतः।
किमाश्चर्य्यं विपच्याशु प्रशाम्यन्त्यजगल्लिकाः॥
वृषमूल विशालाभ्यां लेपो हन्त्यजगल्लिकाम्॥
कठिनां क्षारयोगैश्च द्रावयेदजगल्लिकाम्॥
श्लेष्मविद्रधि कल्पेन जयेदनुशयीं भिषक्।
विवृतामिन्द्रविद्धाञ्च गर्द्दभीं जालगर्द्दभम्॥
इरिवेल्लिकां गन्धमालां जयेत् पित्तविसर्पवत्।
मधुरौषधसिद्धेन सर्पिषा शमयेद् व्रणम्॥
रक्तावसेकैर्बहुभिः स्वेदनैरुपतर्पणैः।
जयेद् विदारिकां लेपैः शिग्रु देवद्रुमोद्भवैः।

पनसिकां कच्छपिकामनेन विधिना भिषक्।
साधयेत् कठिनानन्यान् शोथान् दोषसमुद्भवान्॥
अन्त्रालजीं कच्छपिकां तथा पाषाणगर्द्दभम्।
सुरदारु शिलाकुष्ठैः स्वेदयित्वा प्रलेपयेत्॥
कफमारुत शोथघ्नो लेपः पाषाणगर्द्दभे॥
शस्त्रेणोद्धृत्य वल्मीकं क्षाराग्निभ्यां प्रसाधयेत्।
मनःशिलाल भल्लात सूक्ष्मैलागुरुचन्दनैः॥
जातीपल्लव कल्कैश्च निम्बतैलं विपाचयेत्।
वल्मीकं नाशयेत्तद्धि बहुच्छिद्रं बहुद्रवम्॥
सशोथं व्रणगन्थञ्च प्रवृद्धं मर्म्मसु स्थितम्।
हस्तपादस्थितञ्चापि वल्मीकं परिवर्ज्जयेत्॥
पाददारीषु तु शिरां वेधयेत्तलशोधिनीम्।
स्नेहस्वेदोपपन्नौ तु पादौ चालेपयेन्मुहुः॥
मधूच्छिष्ट वसा मज्ज घृतक्षारैर्विमिश्रयेत्॥
गुड़ लवण घृतं चेत्तिन्तिड़ी शुक्तमेतद्
द्विगुणमिह विदध्यान्मूत्रमेकत्र कृत्वा।
दिन कतिचिदथेदं किञ्चिदाशोष्य लेपात्
स्फुटित पदतलं स्यात् पद्मपत्राभमाशु॥
सर्जाख्य सिन्धूद्भवयोश्चूर्णं मधुघृतप्लुतम्।
निर्म्मथ्य कटुतैलाक्तं हितं पादप्रमार्ज्जनम्॥

उषोदिका सर्षप निम्ब मोच-
कर्कारुकेर्व्वारुकभस्म तोये।
तैलं विपक्वं लवणं सकल्कं
तत् पाददारीं विनिहन्ति शीघ्रम्॥

अलसेऽम्लैश्चिरं सिक्तौ चरणौ परिलेपयेत्।
पटोलारिष्ट कासीस त्रिफलाभि र्मुहुर्मुहुः॥
करञ्जवीजं रजनी कासीसं मधुकं मधु।
रोचना हरितालञ्च लेपोऽयमलसे हितः॥
लाक्षाभयारसालेपः कार्य्यं रक्तस्य मोक्षणम्।
वृहतीरस सिद्धेन तैलेनाभ्यन्य वुद्धिमान्॥
शिला रोचन कासीस चूर्णैर्वा प्रतिसारयेत्॥
दहेत् कादरमुद्धृत्य तैलेन दहनेन वा॥
चिप्पमुष्णाम्बुना स्विन्न मुत्कृत्याभ्यज्य तं व्रणम्।
दत्त्वा सर्ज्जरसं चूर्णं वुद्ध्वा व्रणवदाचरेत्॥
स्वरसेन हरिद्रायाः पात्रे कृष्णायसेऽभयाम्।
घृष्ट्वा तज्जेन कल्केन लिम्पेच्चिप्पं मुहुर्मुहुः॥
नखकोटीप्रविष्टेन टङ्कनेन प्रशाम्यति।
कुनखश्चेत् तदा भ्रातः शैलोऽपि प्लवते जले॥
काश्मर्य्याः सप्तभिः पत्रैः कोमलैः परिवेष्टितः।
अङ्गुलीवेष्टकः पुंसो ध्रुवमाशु व्यपोहति॥
निम्बोदकेन वमनं पद्मिनीकण्टके हितम्।
निम्बोदकक्वतं सर्पिः सक्षौद्र पानमिष्यते॥
पद्मनाल कृतः क्षारः पद्मिनीं हन्ति लेपनात्।
निम्बारग्वध कल्कैर्वा मुहुरुद्वर्त्तनं हितम्॥
नीली पटोलमूलाभ्यां साज्याभ्यां लेपनं हितम्।
जालगर्द्दभ रोगे तु सद्यो हन्ति च वेदनाम्॥
अहिपूतनके धात्र्याः पूर्व्वं स्तन्यं विशोधयेत्।
त्रिफला खदिर क्वाथै र्व्रणानां धावनं सदा॥

करञ्ज त्रिफला तिक्तैः सर्पिः सिद्धं शिरोर्हितम्।
रसाञ्जनं विशेषेण पानालेपनयोर्हितम्॥
गुदभ्रंशे गुदं स्नेहैरभ्यज्याशु प्रवेशयेत्।
प्रविष्टं स्वेदयेच्चापि बद्धं गोस्फणया भृशम्॥

गोस्फणावद्धनविशेषः। मलनिर्गमार्थं सच्छिद्रेण चर्म्मणा कौपीनवन्धः कार्य्यः।

कोमलं नलिनीपत्रं यः खादेच्छर्करान्वितम्।
अचिरेण शमं याति गुदभ्रंशो रुजान्वितः॥
वृक्षाम्लानल चाङ्गेरी विश्व पाठा यवाग्रजम्।
क्षारेण शीलयेत् पायुभ्रंशार्त्तोऽनलदीपनम्॥
गुदञ्च गव्यवसया म्रक्षयेदविशङ्कितः।
दुष्प्रवेशो गुदभ्रंशो विशत्याशु न संशयः॥
मूषिकाणां वसाभिर्वा गुदे सम्यक् प्रलेपनम्।
स्विन्नमूषिकमांसेन चाथवा स्वेदयेद् गुदम्॥
गोतैलाभ्यञ्जनतः शीघ्रं प्रविशेन्निर्गतो गुदः॥

चाङ्गेरीघृतम्।

चाङ्गेरी कोल दध्यम्ल नागर क्षारसंयुतम्।
घृत मुत्क्वथितं पेयं गुदभ्रंशरुजापहम्॥
शुण्ठीक्षारावत्र कल्कौ शिष्टन्तु द्रवमिष्यते॥

मूषिकाद्यं तैलम्।

क्षीरे महत्पञ्चमूलं मूषिकामन्त्रवर्ज्जिताम्।
पक्त्वा तस्मिन् पचेत्तैलं वातघ्नौषध संयुतम्॥
गुदभ्रंशमिदं तैलं पानाभ्यङ्गात् प्रसाधयेत॥
चर्म्मकीलं जतुमणिं मशकांस्तिलकालकान्।

उत्कृत्य शस्त्रेण दहेत् क्षाराग्निभ्यामशेषतः ॥
स्वुनालात्तु चूर्णेन घर्षो मशक नाशनः ।
निर्म्मोकभस्मघर्षाद्वा मशः शान्तिं व्रजेद्द्रुतम् ॥
युवानपिड़कां न्यच्छ नीलिका व्यङ्ग शर्कराः ।
शिरावेधैः प्रलेपैश्च जयेदभ्यञ्जनैस्तथा ॥
लोध्र धान्य वचा लेपस्तारुण्यपिड़कापहः ।
तद्वद् गोरोचना युक्तं मरिचं मुखलेपनम् ॥
वमनञ्च निहन्त्याशु पिड़कां यौवनोद्भवाम् ॥
व्यङ्गेषु चार्ज्जुनत्वग् वा मञ्जिष्ठा वा समाक्षिका ।
लेपः सनवनीता वा श्वेताश्वखुरजा मसी ॥
रक्तचन्दन मञ्जिष्ठा कुष्ठ लोध्र प्रियङ्गवः ।
वटाङ्कुरा मसूराश्च व्यङ्गघ्ना मुखकान्तिदाः ॥

वटाङ्कुराः वटस्य अभिनवपत्रमुकुलाः ।

व्यङ्गानां लेपनं शस्तं रुधिरेण शशस्य च ।

दृष्टफलमेतत् ।

केवलान् पयसा पिष्ट्वा तीक्ष्णान् शाल्मलिकण्टकान् ।
आलिप्तं त्र्यहमेतेन भवेत् पद्मोपमं मुखम् ।
मसूरैः सर्पिषा भृष्टैर्लिप्तमास्यं पयोऽन्वितैः ।
सप्तरात्राद् भवेत् सत्यं पुण्डरीकदलप्रभम् ॥
मातुलुङ्गजटा सर्पिः शिला गोशकृतो रसः ।
मुखकान्तिकरो लेपः पिडकातिलकालजित् ॥
नवनीत गुड़ क्षौद्र कोलमज्ज प्रलेपनम् ।
व्यङ्गजिद् वरुणत्वग् वा छागक्षीर प्रपेषिता ॥
जातीफल कल्कलेपो नीलो व्यङ्गादि नाशनः ।

सायञ्च कटुतैलेनाभ्यङ्गो वक्त्र प्रसाधनः॥
कालीयकोत्पलामयदधिसर वदरास्थि मध्यफलिनीभिः।
लिप्तं भवति हि वदनं शशिप्रभं सप्तरात्रेण॥
तुषरहित मसूण यवचूर्णं सम यष्टीमधुक लोध्रलेपेन।
भवति मुखं परिनिर्ज्जितचामीकरचारुसौभाग्यम्॥
रक्तोघ्न शर्व्वरीद्वय मञ्जिष्ठा गैरिकाज्य वस्तपयः।
सिद्धेन लिप्तमाननमुद्यद्विधु विम्बवद् विभाति॥
परिणत दधिशरपुंखैः कुवलयदल कुष्ठ चन्दनोशीरैः।
मुखकमल कान्तिकारी लेपः भ्रुकुटि तिलकालकान् जयति।
अर्कक्षीर हरिद्राभ्यां मर्द्दयित्वा विलेपनात्।
मुखकार्ष्ण्यं शमं याति चिरकालोद्भवं ध्रुवम्॥
हरिद्राद्वय यष्ट्याह्व कालीयक कुचन्दनैः।
प्रपौण्डरीक मञ्जिष्ठा पद्म पद्मक कुङ्कुमैः॥
कपित्थ तिन्दुक प्लक्ष वटपत्रैः पयोऽन्वितैः।
लेपयेत् कल्किते रेभि स्तैलञ्चाभ्यञ्जनं पचेत्॥
पिप्लवं नीलिकां व्यङ्गांस्तिलकान् मुखदूषिकाम्।
नित्यसेवी जयेत् क्षिप्रं मुखं कुर्य्यान्मनोरमम्॥

सारिवादि क्वाथः चर्कस्य।

शारिवाद्वययष्ट्याह्व त्रिवृदेलायमानिकाः।
तालमूली वरी द्राक्षा विदारी कटुरोहिणी॥
फलत्रयञ्च जीवन्ती क्वाथ एषां रसायनः।
रक्तदोषहरः सर्व्वक्षुद्रामयनिसूदनः॥

सारिवाद्यर्कः।

मयूराख्येण यन्त्रेण यदेषां स्राव्यते रसः।
स पीयूषनिभोऽज्ञेयः सर्व्वव्याधिहरः शुभः॥

कनकतैलम्।

मधुकस्य कषायेण तैलस्य कुड़वं पचेत्।
कल्कैः प्रियङ्गु मञ्जिष्ठा चन्दनोत्पलकेशरैः॥
कनकं नाम तत्तैलं मुखकान्तिकरं परम्।
आभीरु नीलिका व्यङ्ग शोधनं परमर्च्चितम्॥

मञ्जिष्ठाद्यं तैलम्।

मञ्जिष्ठा मधुकं लाक्षा मातुलुङ्गं सयष्टिकम्।
कर्षप्रमाणैरेतस्तु तैलस्य कुड़वं तथा॥
आजं पयस्तद्द्विगुणं शनैर्मृद्वग्निना पचेत्।
नीलिका पिड़का व्यङ्गानभ्यङ्गादेव नाशयेत्॥
मुखं प्रपन्नोपचितं वलीपलित वर्ज्जितम्।
सप्तरात्रं प्रयोगेण भवेत् कनकसन्निभम्॥

कुङ्कुमाद्यं तैलम्।

कुङ्कुमं चन्दनं लाक्षा मञ्जिष्ठा मधुयष्टिका।
कालीयक मुशीरञ्च पद्मकं नीलमुत्पलम्॥
न्यग्रोधपादाः प्लक्षस्य मूलं पद्मस्य केशरम्।
द्विपञ्चमूल सहितैः कषायैः पलिकैः पृथक्॥
जलाढ़कं विपक्तव्यं पादशेषमथोद्धरेत्।
मञ्जिष्ठा मधुकं लाक्षा पत्तङ्ग मधुयष्टिके॥
कर्षप्रमाणैरेतैस्तु तैलस्य कुड़वं पचेत्।

अजाक्षीरं द्विगुणितं शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥
सम्यक् पक्वं परं ह्येतन्मुखवर्णं प्रसादनम्।
नीलिका पिड़का व्यङ्गानभ्यङ्गादेव नाशयेत् ॥
सप्तरात्र प्रयोगेण भवेत् काञ्चनसन्निभम्।
कुङ्कुमाद्यमिदं तैलमश्विभ्यां निर्म्मितं पुरा ॥
कषायार्थं पठितमपि कुङ्कुमं सिद्धतैले प्रक्षिपन्ति वृद्धाः।

कुङ्कुमाद्य तैलम्।

कुङ्कुमं किंशुकं लाक्षा मञ्जिष्ठा रक्तचन्दनम्।
कालीयकं पद्मकञ्च मातुलुङ्गस्य केशरम् ॥
कुसुम्भं मधुयष्टि च फलिनी मदयन्तिका।
निशे द्वे रोचना पद्ममुत्पलञ्च मनःशिला ॥
काकोल्यादि समायुक्तै रेतैरक्षसमैर्भिषक्।
लाक्षा रस पयोभ्याञ्च तैल प्रस्थं विपाचयेत् ॥
कुङ्कुमाद्यमिदं तैल मभ्यङ्गात् काञ्चनोपमम्।
करोति वदनं सद्यः पुष्टि लावण्य कान्तिदम् ॥
सौभाग्यलक्ष्मी जननं वशीकरण मुत्तमम् ॥

वर्णकघृतम्।

मधुकं चन्दनं कङ्गु सर्षपं पद्मकं तथा।
कालीयकं हरिद्रा च लोध्रमेभिश्च कल्कितैः ॥
विपचेद्धि घृतं वैद्य स्तत्पक्वं वस्त्रगालितम्।
पादांशं कुङ्कुमं सिक्थं क्षिप्ता मन्दानले पचेत् ॥
तत् सिद्धं शिशिरे नीरे प्रक्षिप्याकर्षयेत्ततः।
तदेतद्वर्णकं नाम घृतं वक्त्र प्रसादनम् ॥

अनेनाभ्यासलिप्तं हि वलीभूतमपि क्रमात् ।
निष्कलङ्केन्दुविम्बाभं स्याद्विलासवतीमुखम् ॥

कुङ्कुम सिक्थयोर्मिलित्वा पादांशः । सिक्थकस्य द्रवीकरणार्थं स्वल्प पाकं दत्त्वा शीतल जले कियत्क्षणं स्थापयित्वा शीतलं सत् अनुगुप्तं निधापयेत् ।

अरूंषिकायां रुधिरेऽवसिक्ते
शिराव्यधेनाथ जलौकसा वा ।
निम्बाम्बुसिक्ते शिरसि प्रलेपो
देयोऽश्ववर्चोरससैन्धवाभ्याम् ॥

पुराणमथ पिण्याकं पुरीषं कुक्कुटस्य वा ।
मूत्रपिष्टः प्रलेपोऽयं शीघ्रं हन्यादरूंषिकाम् ॥
अरूंषीघ्नं भृष्टकुष्ठचूर्णं तैलेन संयुतम् ॥

खोलके कुष्ठं भृष्ट्वा कटुतैलेन तद्भस्म लेपः ।

द्विहरिद्राद्यं तैलम् ।

हरिद्राद्वय भूनिम्ब त्रिफलारिष्ट चन्दनैः ।
एतत्तैलमरूंषीणां सिद्धमभ्यञ्जने हितम् ॥
दारुणे तु शिरां विध्येत् स्निग्धस्विन्नां ललाटजाम् ।
अवपीड़शिरोवस्तीनभ्यङ्गांश्चावचारयेत् ॥
कोद्रवाणां तृणक्षारपानीयं परिधावने ॥
कार्य्यो दारुणके मूर्द्ध्नि प्रलेपो मधुसंयुतः ।
पियालवीज मधुक कुष्ठमाषैः ससैन्धवैः ॥
काञ्जिकस्थास्थिसम्राहं माषा दारुणकापहाः ॥
सह नीलोत्पलकेशर यष्टिमधु तिल सममामलकम् ।
चिरजातमपि शीर्षे दारुण रोगं शमं नयति ॥

त्रिफलाद्यं तैलम् ।

त्रिफलायोरजो यष्टि मार्कवोत्पल शारिवैः ।
ससैन्धवैः पचेत्तैलमभ्यङ्गाद्दुश्चिकां जयेत् ॥

वज्रितैलम् ।

चित्रकं दन्तीमूलञ्च कोषातकि समन्वितम् ।
कल्कं पिष्ट्वा पचेत्तैलं केशदद्रु विनाशनम् ॥

गुञ्जातैलम् ।

गुञ्जाफलैः पचेत्तैलं भृङ्गराजरसेन तु ।
कण्डूदारुणजित् कुष्ठ कपाल व्याधिनाशनम् ॥

स्वल्पभृङ्गराजतैलम् ।

भृङ्गरज स्त्रिफलोत्पल शारि
लौहपुरीष समन्वितकारि ।
तैल मिदं पच दारुणहारि
कुञ्चित केश घन स्थिर कारि ॥

महाभृङ्गराज तैलम् ।

आनूपदेशसम्भूतं गृहीत्वा मार्कवं शुभम् ।
सुधौतं जर्ज्जरीकृत्य स्वरसं तस्य चाहरेत् ॥
चतुर्गुणेन तेनैव तैल प्रस्थं विपाचयेत् ।
क्षीरपिष्टैरिमैर्द्रव्यैः संयोज्य मतिमान् भिषक् ॥
मञ्जिष्ठा पद्मकं लोध्रं चन्दनं गैरिकं बला ।
रजन्यौ केशरञ्चैव प्रियङ्गुर्मधुयष्टिका ॥
प्रपौण्डरीकं गोपी च पलिकान्यत्र दापयेत् ।
सम्यक् पक्वं ततो ज्ञात्वा शुभे भाण्डे निधापयेत् ।
केशपाते शिरोदुष्टे मन्यास्तम्भे गलग्रहे ।

शिरः कर्णाक्षि रोगेषु नस्येऽभ्यङ्गे च योजयेत्॥
कुञ्चिताग्रानतिस्निग्धान् कचान् कुर्य्यात् बहूंस्तथा।
खालित्यमिन्द्रलुप्तञ्च तैलमेतद् व्यपोहति॥

प्रपौण्डरीकाद्यं तैलम्।

प्रपौण्डरीक मधुक पिप्पली चन्दनोत्पलैः।
कार्षिकैस्तैल कुड़व स्त्रैद्विरामलकी रसः॥
साध्यः स प्रतिमर्षः स्यात् सर्व्वशीर्ष गदापहः॥

मालत्याद्यं तैलम्।

मालती करवीराग्नि नक्तमाल विपाचितम्।
तैलमभ्यञ्जने शस्त मिन्द्रलुप्तापहं परम्॥
इदं हि त्वरितं हन्ति दारुणं दारुणं नृणाम्॥
धात्र्याम्रमज्जलेपात् स्यात् स्थिरोरुस्निग्धकेशता।
इन्द्रलुप्ते शिरां विद्धा शिला कासीस तुत्थकैः।
लेपयेत् परितः कल्कै स्तैलञ्चाभ्यञ्जने हितम्॥
कुटन्नट शिखी जाती करञ्ज करवीरजैः॥
अवगाढ़ पदञ्चैव प्रच्छयित्वा पुनः पुनः।
गुञ्जाफलैश्चिरं लिम्पेत् केशभूमिं समन्ततः॥
हस्तिदन्त मसीं कृत्वा मुख्यञ्चैव रसाञ्जनम्।
लोमान्यनेन जायन्ते नृणां पाणितलेष्वपि॥
हस्तिदन्त मसीं कृत्वा तैलेन सह योजयेत्।
हस्तेष्वपि प्रजायन्ते केशा नास्त्यत्र संशयः॥
भल्लातक बृहतीफल गुञ्जामूल फलैश्च एकैन।
मधु सहितेन विलिप्तं सुरपतिलुप्तं शमं याति॥

गुञ्जा फल रस पिष्टं गुञ्जामूल मिन्द्रलुप्तस्य।
कनकफल निघृष्टस्यं सतोय दातव्यं प्रच्छितस्य सदा।
घृष्टस्य कर्कशैः पत्रैरिन्द्रलुप्तस्य गुण्डनम्।
चूर्णितैर्मरिचैः कार्य्यमिन्द्रलुप्तविनाशनम्॥
छागक्षीर रसाञ्जन पुटदग्ध गजदन्त मसीलिप्ताः।
जायन्ते सप्त दिनात् खल्वामपि कुञ्चिताश्चिकुराः॥
मधुकेन्दीवर मूर्व्वा तिलाज्य गोक्षीर भृङ्ग लेपेन।
अचिराद् भवन्ति केशा घनदृढ़मूलायतानृजवः॥

गुञ्जाद्यं तैलम्।

गुञ्जोपयः पयोऽर्कस्य मार्कवो लाङ्गली विषम्।
मूत्रमाजं सगोमूत्रं रक्तिका सेन्द्रवारुणी॥
सिद्धार्थं तीक्ष्णतैलञ्च गर्भं दत्त्वा विचक्षणः।
वह्निना मृदुना पक्वं तैलं खालित्य नाशनम्॥
कूर्म्मपृष्ठ समानापि रुज्या या रोमतस्करी।
दिग्धा सानेन जायेत ऋक्ष शारीर लोमशा॥
वटावरोहकेशिन्यो चूर्णेनादित्य पाचितम्।
गुडूचीस्वरसे तैलमभ्यङ्गात् केशरोहणम्॥

चन्दनाद्यं तैलम्।

चन्दनं मधुकं मूर्व्वा त्रिफला नीलमुत्पलम्।
कान्ता वटावरोहश्च गुडूची विसमेव च॥
लौहचूर्णं तथा केशी शारिवे द्वे तथैव च।
मार्कवस्वरसेनैव तैलं मृद्वग्निना पचेत्॥
शिरस्युपचिताः केशा जायन्ते घन कुञ्चिताः।

स्निग्धाश्च दृढ़मूलाश्च तथा भ्रमरसन्निभाः॥
नस्येनाकाल पलितं निहन्यात्तैल मुत्तमम्॥

यष्टीमध्वाद्यं तैलम्।

तैलं सयष्टिमधुकैः चीरे धात्री फलैः शृतम्।
नस्ये दत्तं जनयति केशान् श्मश्रूणि चाप्यथ॥

केशरञ्जकः।

त्रिफला नीलिनीपत्रं लौहं भृङ्गरजः समम्।
अविमूत्रेण संयुक्तं कृष्णीकरण मुत्तमम्॥
त्रिफलाचूर्णं संयुक्तं लौहचूर्णं विनिक्षिपेत्।
ईषत् पक्के नारिकेले भृङ्गराज रसान्विते॥
मासमेकन्तु निक्षिप्य सम्यगगर्त्तात् समुद्धरेत्।
ततः शिरो मुण्डयित्वा लेपं दत्त्वा भिषग्वरः॥
संवेष्ट्य कदली पत्रै र्मोचयेत् सप्तमे दिने।
क्षालयेत् त्रिफला क्काथैः क्षीरमांसरसाशिनः॥
कपाल रञ्जनञ्चैतत् कृष्णीकरणमुत्तमम्॥
उत्पलं पयसा सार्द्धं मासं भूमौ निधापयेत्।
केशानां कृष्णीकरणं स्नेहनञ्च विधीयते॥
भृङ्गपुष्पं जवापुष्पं मेषदुग्ध प्रपेषितम्।
तेनैवालोड़ितं लौहपात्रस्थं भूम्यधः कृतम्॥
सप्ताहादुद्धृत पश्चाद् भृङ्गराज रसेन तु।
आलोड्याज्येन च शिरो वेष्टयित्वा वसेन्निशाम्॥
प्रातस्तु क्षालणं कार्य्यमेवं स्यान्मूर्द्ध रञ्जनम्।
एवं सिन्दूर बालाम्र शङ्ख भृङ्गरसैः क्रिया॥
नरदग्ध शङ्खचूर्णं काञ्चिक रससंयुतं हि सीसकं घृष्ट्वा

लेपात्कचानर्कदलावबद्धान् शुभ्रान् करोतिनीलतरान्॥
नीलमलकल्कैः सजवाकुसुमैर्नरः सदा स्नायी।
पलितानीह न पश्यति गङ्गास्नायीव नरकाणि॥
निम्बस्य बीजानि हि भावितानि
भृङ्गस्य तोयेन तथाशनस्य।
तैलन्तु तेषां विनिहन्ति नस्यात्
दुग्धाम्बुभोक्तुः पलितं समूलम्॥
निम्बस्य तैलं प्रकृतिस्थमेव
नस्तो निषिक्तं विधिना यथावत्।
मासेन गोक्षीरभुजो नरस्य
यथार्थभूतं पलितं निहन्ति॥
क्षीरात् समार्कवरसात् द्विप्रस्थे मधुकात् पले।
तैलस्य कुड़वं पक्कं तन्नस्यं पलितापहम्॥

महानीलतैलम्।

आदानी वल्गा मूलानि कृष्णशैरीयकस्य च।
सुरसस्य च पत्राणि फलं कृष्णशणस्य च॥
मार्कव काकमाची च मधुकं देवदारु च।
पृथक् दशपलांशानि पिप्पल्य स्त्रिफलाञ्जनम्॥
प्रपौण्डरीकं मञ्जिष्ठा लोध्रं कृष्णागुरूत्पलम्।
आम्रास्थि कर्द्दमः कृष्णो मृणाली रक्तचन्दनम्॥
नीली भल्लातकास्थीनि कासीसं मदयन्तिका।
सोमराज्यशनं शस्त्रं कृष्णौ पिण्डीत चित्रकौ॥
पुष्पाण्यर्ज्जुन काश्मर्य्यो राम्रजम्बू फलानि च।

पृथक् पञ्चपलैर्भागैः सुपिष्टैराढ़कं पचेत्॥
विभीतकस्य तैलस्य धात्रीरस चतुर्गुणम्।
कुर्य्यादादित्य पाकं वा यावत् शुष्को भवेद्रसः॥
लौहपात्रे ततः पूतं संशुद्ध मुपयोजयेत्।
पाने नस्तक्रियायाञ्च शिरोऽभ्यङ्गे तथैव च॥
एतच्चक्षुष्य मायुष्यं शिरसः सर्व्वरोगनुत्।
महानीलमिति ख्यातं पलितघ्नमनुत्तमम्॥

भृङ्गराजघृतम्।

भृङ्गराज रसे पक्वं शिखिपित्तेन कल्कितम्।
घृतं नस्येन पलितं हन्यात् समाह योगतः॥
काञ्जिक पिष्ट शेलुफल मज्जनि सच्छिद्र लौहगे।
यदर्क पातात् पतति तैलं तन्नस्य म्रक्षणात्॥
केशा नीलालिसंकाशाः सद्यः स्निग्धा भवन्ति च।
नयन श्रवण ग्रीवा दन्तरोगांश्च हन्त्यदः॥
कासीस रोचना तुल्य हरिताल रसाञ्जनैः।
अम्लपिष्टैः प्रलेपोऽयं व्रण कच्छ्वहिपूतयोः॥
पटोलपत्र त्रिफला रसाञ्जन विपाचितम्।
पीतं घृतं नाशयति कच्छामप्यहिपूतनाम्॥
रजनीमार्कवमूलं पिष्टं शीतेन वारिणा तुल्यम्।
हन्ति विसर्पं लेपाद् वराहदशनाह्वयं घोरम्॥
नाड़ीचवीजकल्कः पीतो गव्येन सर्पिषा प्रातः।
शमयति शूकरदंष्ट्रं सदाहपाकज्वरं घोरम्॥
विसर्पोक्तः प्रतीकारः कार्य्यः शूकरदंष्ट्रके॥

मधुत्यादि।

मधूत्थं त्रिभागं वसाया द्विभागं
तथा नारिकेलोद्भवं तैलमेकम्।
शरालस्य भागं द्रुतं वह्नितापै-
स्ततो वस्त्रखण्डे विलग्नं विदध्यात्॥
चतं सर्व्वरूपं नखोत्थञ्च चिप्पा-
ङ्गुली वेष्टकौ च मधुत्यादि हन्ति॥

क्षारघृतम्।

मुष्ककं कुटजं गुञ्जां चित्रकं कदलीं वृषम्।
अर्कं स्नुह्यावपामार्गमश्वमारं विभीतकम्॥
पलाशं पारिभद्रञ्च नक्तमालञ्च सन्दहेत्।
ततः प्रस्थं समादाय क्षारस्य षड्गुणाम्भसा॥
त्रिःसप्तकृत्वो विस्राव्य पचेत् सर्पिस्तदम्बुना।
कल्कं क्षारत्रयं दत्त्वा नातितीव्रेण वह्निना॥
क्षारसर्पिरिदं हन्यात् मशक तिलकालकम्।
पद्मिनीकण्टकं चिप्पमलसं दद्रु सिध्मनी॥

अमृताङ्कुरवटी।

अमृत पारदं गन्धं लौहमभ्रं शिलाजतु।
गुञ्जामात्रां वटीं कुर्य्यान्मर्द्दयित्वामृताम्भसा॥
एषामृताङ्कुरवटी पीता धात्र्यम्भसा सह।
क्षुद्ररोगानशेषांस्तु गदान् पित्तास्रकोपजान्॥
ज्वरं जीर्णं प्रमेहञ्च कार्श्यमग्निक्षयं तथा।
नाशयेज्जनयेत् पुष्टिं कान्तिं मेधां शुभां मतिम्॥

चन्द्रप्रभारसः ।

चन्द्रप्रभां तुगाक्षीरीं सैन्धवञ्च शिलाजतु ।
कौशिकञ्चाक्षमानन्तु हेमारं रौप्यमभ्रकम् ॥
माक्षिकं शाणमात्रञ्च मधुना परिमर्द्दयेत् ।
ततो द्विवल्लमानेन वटिकाः परिकल्पयेत् ॥
अनुपान विशेषेण योजितोऽयं महारसः ।
सर्व्वान् क्षुद्रगदान् हन्ति प्रमेहानपि दुस्तरान् ॥
वातव्याधीनशेषांश्च पित्तजान् कफसम्भवान् ।
चिरप्रनष्टमग्निञ्च दीपयेज्जनयेद् बलम् ॥

कुङ्कुमादि घृतम् ।

कुङ्कुमेन निशाभ्याञ्च कणया वह्निवारिणा ।
घृतं पक्वं निराकुर्य्यान्नीलिकां मुखदूषिकाम् ॥
सिध्मादींस्त्वग्गदान् सर्व्वान् व्याधीन् कफसमुद्भवान् ।
शिरोऽर्त्तिं नाशयेच्चाशु लावण्यं जनयेत् परम् ।
जगतामुपकाराय दस्राभ्यां विहितन्त्विदम् ।
पानेऽभ्यङ्गे तथा नस्ये युक्त्या योज्यं विचक्षणैः ॥

सप्तच्छदादितैलम् ।

सप्तच्छदस्य वासायाः पिचुमर्द्दस्य चाम्भसा ।
तैलप्रस्थं पचेत् कल्कैर्निशादार्व्वी फलत्रिकैः ॥
व्योषेन्द्रयव मञ्जिष्ठा खदिर क्षार सैन्धवैः ।
पद्मिनीकण्टकं क्षिप्रं कदरं व्यङ्ग नीलिके ।
जालगर्द्दभकञ्चैतत् त्वग् गदांश्च विनाशयेत् ॥

सहाचरघृतम्।

सहाचर तुलाक्वाथे क्वाथे च दशमूलजे।
शिरीषस्य कषाये च घृतप्रस्थं विपाचयेत्॥
कल्कान् दत्त्वा पञ्चकोलं क्रिमिघ्नं पटुपञ्चकम्।
क्षारत्रयं वृश्चिकालीं सिन्दूरमपि गैरिकम्॥
हन्यादेतद् घृतं न्यच्छं नीलिकां तिलकालकम्।
अङ्गुलीवेष्टकं पाददारीञ्च मुखदूषिकाम्॥

क्षुद्ररोगेषु पथ्यापथ्यनिर्णयः।

वातानुलोमनं यच्च शकृन्मूत्र प्रवर्त्तनम्।
शोधनं शोणितस्यापि त्रिदोषघ्नानि यानि च॥
द्रव्याणि क्षुद्ररोगेषु हितान्येवंविधानि च।
विपरीतानि सर्व्वाणि वर्ज्जनीयानि यत्नतः॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
एकाशीतितमोऽध्यायः।

द्व्यशीतितमोऽध्यायः।

—o—

विषाधिकारः।

तत्र विषस्य द्वैविध्यमाह।

स्थावरं जङ्गमञ्चैव द्विविधं विषमुच्यते।
मूलाद्यात्मकमाद्यं स्यात् परं सर्पादि सम्भवम्।

स्थावरविषस्य दशाश्रयाः।

मूलं पत्रं फलं पुष्पं त्वक् क्षीरं सारमेव च।
निर्य्यासो धातवः कन्दः स्थावरस्याश्रया दश॥

मूलविषस्य कार्य्यम्।

उद्वेष्टनं मूलविषैर्मोहः प्रलपनं तथा॥

पत्रविषस्य कार्य्यम्।

जृम्भणं वेपनं श्वासो नृणां पत्रविषैर्भवेत्॥

फलविषस्य कार्य्यम्।

मुष्कशोथः फलविषैर्दाहो द्वेषश्च भोजने॥

पुष्पविषस्य कार्य्यम्।

भवेत् पुष्पविषैश्छर्द्दिराध्मानं मूर्च्छनं तथा॥

त्वक्सारनिर्य्यासविषाणां कार्य्याणि।

त्वक्सारनिर्य्यासविषैरुपभुक्तैर्भवन्ति हि।
आस्यदौर्गन्ध्यपारुष्यशिरोरुक्कफसम्भवाः॥

क्षीरविषस्य कार्य्यम्।

फेनागमः क्षीरविषैर्विड्भेदो गुरुजिह्वता।

धातुविषस्य कार्य्यम्।

हृत्पीड़नं धातुविषैर्मूर्च्छा दाहश्च तालुनि।
प्रायेण कालघातीनि विषाण्येतानि निर्द्दिशेत्।
एतानि मूलानि नवविधविषाणि

कन्दविषस्य कार्य्यम्।

कन्दजान्युग्रवीर्य्याणि यान्युक्तानि त्रयोदश।
सर्व्वाण्येतानि कुशलैर्ज्ञेयानि दशभिर्गुणैः॥

स्थावरं जङ्गमं वापि कृत्रिमञ्चापि यद्विषम्।
सद्यो निहन्ति तत् सर्व्वं गुणैश्च दशभिर्युतम्॥

विषस्य दश गुणाः।

रूक्षमुष्णं तथा तीक्ष्णं सूक्ष्ममाशु व्यवायि च।
विकाशि विशदञ्चैव लघुपाकि च ते दश॥

तैर्गुणैर्विषस्य कार्य्यमाह।

तद्रौक्ष्यात् कोपयेद्वायुमौष्ण्यात्पित्तं सशोणितम्।
तैक्ष्ण्यान्मतिं मोहयति मर्म्मबन्धांश्छिनत्ति च॥
शरीरावयवान् सौक्ष्म्यात् प्रविशेद्विकरोति च।
आशुत्वादाशु तत् प्रोक्तं व्यवायात्प्रकृतिं हरेत्॥
विकाशित्वात् क्षपयति दोषान् धातून् मलानपि।
अतिरिच्यते वैशद्याद् दुश्चिकित्स्यञ्च लाघवात्॥
दुर्ज्जरञ्चाविपाकित्वात् तस्मात् क्लेशयते चिरम्॥

स्थावरविषाणां सामान्यं कार्य्यम्।

स्थावरञ्च ज्वरं हिक्कां दन्तहर्षं गलग्रहम्।
फेनच्छर्द्यरुचिश्वासान् मूर्च्छाञ्च कुरुते विषम्॥

जङ्गमविषाणां कार्य्यम्।

निद्रां तन्द्रां क्लमं दाहमपाकं लोमहर्षणम्।
शोथञ्चैवातिसारञ्च जङ्गमं कुरुते विषम्॥

विषलिप्तशस्त्रहतस्य लक्षणम्।

सद्यः क्षतं पच्यते यस्य जन्तोः
स्रवेद्रक्तं पच्यते चाप्यभीक्ष्णम्।
कृष्णीभूतं क्लिन्नमत्यर्थपूति
क्षतान्मांसं शीर्य्यते चापि यस्य॥

तृष्णा मूर्च्छा ज्वरदाहौ च यस्य
दिग्धाहतं तं पुरुषं व्यवस्येत्।
लिङ्गान्येतान्येव कुर्य्याद्दमितै-
र्दन्तैः क्ष्वेडो वा व्रणे यस्य चापि॥

विषपीतस्य लक्षणम्।

सपीतं गृहधूमाभं पुरीषं योऽतिसार्य्यते।
फेनमुद्वमते चापि विषपीतं तमादिशेत्॥

विषदातुर्लक्षणम्।

इङ्गितज्ञो मनुष्याणां वाक्‌चेष्टामुखवैकृतैः।
जानीयाद्विषदातारमेभिर्लिङ्गैश्च बुद्धिमान्॥
न ददात्युत्तरं पृष्टो विवक्षुर्मोहमेति च।
अपार्थं बहु सङ्कीर्णं भाषते चापि मूढवत्॥
अङ्गुलीः स्फोटयेदुर्व्वीं विलिखेत् प्रहसेदपि।
वेपथुश्चास्य भवति त्रस्तश्चैकैकमीक्षते॥
विवर्णवक्त्रो ध्यामश्च नखैः किञ्चिच्छिनत्ति च।
आलभेतासकृद्दीनः करेण च शिरोरुहान्॥
निर्यियासुरपद्वारैर्वीक्षते च पुनः पुनः।
वर्त्तते विपरीतञ्च विषदाता विचेतनः॥

ध्यामो दग्धसमानवर्णः। आलभेत स्पृशेत्। विपरीतं यथा स्यादेवं वर्त्तते।

अथ सर्पाः।

वातपित्तकफात्मानो भोगि-मण्डलि-राजिलाः।
यथाक्रमं समाख्याता व्यन्तरा द्वन्द्वरूपिणः॥

फणिनो भोगिनो ज्ञेयाः संख्यातास्तेऽत्र विंशतिः ॥
मण्डलैर्विविधैश्चित्राः पृथवो मन्दगामिनः ॥
षट् ते मण्डलिनो ज्ञेया ज्वलनार्कविषाः स्मृताः।
स्निग्धा विविधवर्णाभिस्तिर्य्यगूर्द्धञ्च राजिभिः ॥
विचित्रा इव ये भान्ति राजिलास्ते हि तेऽपि षट् ॥

एते यथाक्रमं वातपित्तकफात्मानः। व्यन्तराः द्वे अन्तरे भेदौ येषां ते व्यन्तराः, तथा भोगिनः कृष्णसर्पात् मण्डलिन्यां गोनस्यां जाताः मण्डलिनो गोनसात् भोगिनां फणिन्यां कृष्णसर्प्यां जाताः एवमन्येऽपि जातिसङ्करा उह्याः।

दंशलक्षणमाह।

दंशो भोगिकृतः कृष्णः सर्व्ववातविकारकृत्।
पीतो मण्डलिनः शोथो मृदुः पित्तविकारवान् ॥
राजिलोत्थो भवेद्दंशः स्थिरशोथश्च पिच्छिलः।
पाण्डुः स्निग्धोऽतिसान्द्रासृक् सर्व्वश्लेष्मविकारकृत् ॥

देशविशेषे कालविशेषे च दष्टस्यासाध्यत्वमाह।

अश्वत्थदेवायतनश्मशानवल्मीकसन्ध्यासु चतुष्पथेषु।
याम्ये च पित्र्ये परिवर्ज्जनीया
ऋक्षे नरा मर्म्मसु ये च दष्टाः ॥
याम्ये भरण्यां, पित्र्ये मघायाम्।
दर्व्वीकराणां विषमाशु हन्ति
मेघानिलोष्णे द्विगुणीभवन्ति ॥
सर्व्वाणि विषाणि द्विगुणीभवन्ति इत्यर्थः।

दर्व्वीकरलक्षणमाह।

रथाङ्गलाङ्गलच्छत्रस्वस्तिकाङ्कुशधारिणः।
ज्ञेया दर्व्वीकराः सर्पाः फणिनः शीघ्रगामिनः॥

अजीर्णपित्तातपपीड़ितेषु
बालेषु वृद्धेषु वुभुक्षितेषु।
क्षीणे क्षते मेहिनि कुष्ठजुष्टे
रूक्षेऽबले गर्भवतीसु चापि॥
शस्त्रक्षते यस्य न रक्तमस्ति
राज्यो लताभिश्च न सम्भवन्ति।
शीताभिरद्भिश्च न रोमहर्षो
विषाभिभूतं परिवर्ज्जयेत्तम्॥
जिह्मं मुखं यस्य च केशपातो
नासावसादश्च सकण्ठभङ्गः।
कृष्णश्च रक्तः श्वयथुश्च दंशे
हन्वोः स्थिरत्वञ्च विवर्ज्जनीयम्॥

केशपातः आकर्षणात्। नासावसादः नासाया नतत्वम्। कण्ठभङ्गः ग्रीवाधारणाशक्तिः। हन्वोः स्थिरत्वं हनुद्वयस्तम्भः।

वर्त्तिर्घना यस्य निरेति वक्त्राद्
रक्तं स्रवेदूर्द्ध्वमधश्च यस्य।
दंष्ट्रानिपातांश्चतुरश्च पश्येद्
यस्यापि वैद्यः परिवर्ज्जनीयः॥

वर्त्तिर्घनेति नानारूपा वर्त्तिः। यस्य च नासामुखलिङ्ग-गुदादिभ्यो रक्तं स्रवेत्। वैद्य. पश्येदित्यन्वयः। स परिवर्ज्जनीयः इत्यर्थः।

उन्मत्तमत्यर्थमुपद्रुतं वा
हीनस्वरं वाप्यथवा विवर्णम्।
सारिष्टमत्यर्थमवेगिनञ्च
ज्ञात्वा नरं कर्म्म न तत्र कुर्य्यात्॥

दूषीविषलक्षणमाह।

जीर्णं विषघ्नौषधिभिर्हतं वा
दावाग्निवातातपशोषितं वा।
स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं
विषं हि दूषीविषतामुपैति॥

जीर्णमतिपुराणम्। विषघ्नौषधिभिर्हतं निर्विषीकृतम्। स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं स्वभावादेव दशानां गुणानां मध्ये एकद्वित्र्यादिगुणहीनम्।

दूषीविषस्य कार्य्यमाह।

वीर्य्याल्पभावान्न निपातयेत् तत्
कफान्वितं वर्षगणानुबन्धि।
तेनार्द्दितो भिन्नपुरीषवर्णो
वैगन्ध्यवैरस्ययुतः पिपासी॥
मूर्च्छां भ्रमं गद्गदवाग्वमिञ्च
विचेष्टमानोऽरतिमाप्नुयाद् वा॥

न निपातयेत् न मारयति कफान्वितं कफेन मन्दोकृतौष्ण्यादिगुणं वर्षगणानुबन्धि कफेनाग्नेर्मान्द्यादित्वादपाकाच्चिरस्थायितया दूषीविषजदद्रुरोगवतां भिन्नपुरीषवर्णः भिन्नपुरीषो द्रुतमलो भिन्नवर्णो विवर्णः विचेष्टमानो विरुद्धां चेष्टां कुर्व्वन् मूर्च्छादीन् व्याधीन् लभते।

आमाशयस्थे कफवातरोगी
पक्वाशयस्थेऽनिलपित्तरोगी।
भवेत् समुध्वस्तशिरोऽङ्गरुट्को
विलूनपक्षस्तु यथा विहङ्गः॥

समुध्वस्तशिरोऽरुट्कः समुध्वस्ताः शिरोरुहाः केशाः अङ्गरुहाणि लोमानि च यस्य सः। एतदपि लिङ्गं पक्वाशयस्थे दूषीविषे बोध्यव्यम्।

स्थितं रसादिष्वथ तद्व यथोक्तान्
करोति धातुप्रभवान् विकारान्।

यथोक्तान् सुश्रुते व्याधिसमुद्देशीयोक्तान्।

दूषीविषस्य प्रकोपसमयमाह।

कोपन्तु शीतानिलदुर्द्दिनेषु
यात्याशु पूर्व्वं शृणु तस्य रूपम्॥
कुपितस्य दूषीविषस्य पूर्व्वरूपमाह।
निद्रागुरुत्वञ्च विजृम्भणञ्च
विश्लेषहर्षावथवाङ्गमर्द्दः॥

तस्य रूपमाह।

ततः करोत्यन्नमदाविपाका
वरोचकं मण्डलकोठजन्म।
मांसक्षयं पाणिपदे प्रशोथं
मूर्च्छां तथा च्छर्द्दिमथातिसारम्॥
दूषीविषं श्वासतृषाज्वरांश्च
कुर्य्यात् प्रवृद्धिं जठरस्य चापि॥

अन्ने भुक्ते पूगफलेनेव मदः।

दूषीविषभेदेन विकारभेदमाह।

उन्मादमन्यज्जनयेत् तथान्य-
दानाहमन्यत् चपयेच्च शुक्रम्।
गद्गदमन्यज्जनयेच्च कुष्ठं
तांस्तान् विकारांश्च बहुप्रकारान्॥

अन्यदद्दूषीविषं तांस्तान् विकारान् विसर्पविस्फोटकादीन्।

दूषीविषस्य निरुक्तिमाह।

दूषितं देशकालान्नदिवास्वप्नैरभीक्ष्णशः।
यस्मात् सन्दूषयेद्धातूंस्तस्माद्दूषीविषं स्मृतम्॥

देशः अनूपादिः। कालो दुर्दिनादिः। अन्नं कुलत्थ-तिलमसूरादि। धातुदूषकत्वाद्दूषीविषम्।

दूषीविषस्य साध्यत्वादिकमाह।

साध्यमात्मवतः सद्यो याप्यः संवत्सरोत्थितः।
दूषीविषमसाध्यं स्यात् चीणस्याहितसेविनः॥

कृत्रिमं विषं द्विविधं एकं सविषं दूषीविषसंज्ञं अपरम-विषं तदेव गरसंज्ञम्। तथाच काश्यपसंहितायाम्

संयोगजश्च द्विविधं द्वितीयं विषमुच्यते।
दूषीविषन्तु सविषमविषं गर उच्यते॥

तत्र दूषीविषमभिधाय गरं दर्शयितुमाह।

सौभाग्यार्थं स्त्रियः स्वेदरजोनानाङ्गजान् मलान्।
शत्रुप्रयुक्तांश्च गरान् प्रयच्छन्त्यन्नमिश्रितान्॥

स्त्रियः सौभाग्यार्थं शत्रुप्रयुक्त्या वा सविषाविषजन्तूनां स्वेदादिजातान् मलान् अन्नेन प्रयच्छन्ति।

गरकार्य्यमाह।

तैः स्यात् पाण्डुः कृशोऽल्पाग्निर्गरश्चास्योपजायते।
मर्म्मप्रधमनाध्मानं हस्तयोः शोथसम्भवः॥
जठरं ग्रहणीदोषो यक्ष्मा गुल्मं क्षयो ज्वरः।
एवंविधस्य चान्यस्य व्याधेर्लिङ्गानि दर्शयेत्॥

तैः स्वेदरजःप्रभृतिभिः। गरश्चास्योपजायते इति अन्नापाकात् जठरावस्थितस्वेदादिरेव गरः। अतएव तस्योदरामय. किंवा वक्ष्यमाणमर्म्मप्रधमनादिलक्षणो व्याधिर्गरः। मर्म्मप्रधमनं मर्म्मव्यथा। क्षयो धातुक्षयः।

लूतानामुत्पत्तिं निरुक्तं संख्याञ्चाह।

यस्माल्लूनं तृणं प्राप्ता मुनेः प्रस्वेदविन्दवः।
तेभ्यो जातास्तथा लूता इत्याख्यातास्तु षोड़श॥

अत्र सुश्रुतः।

विश्वामित्रो नृपवरः कदाचिदृषिसत्तमम्।
वशिष्ठं कोपयामास गत्वाश्रमपदं किल॥
कुपितस्य मुनेस्तस्य ललाटात् स्वेदविन्दवः।
अपतन् दर्शनादेव ह्यधस्तात् तीव्रवर्च्चसः॥
लूने तृणे महर्षेस्तु धेन्वर्थे सम्भृतेऽपि च।
ततो जातास्त्विमा घोरा नानारूपा महाविषाः॥
तासामष्टौ कष्टसाध्या वर्ज्ज्यास्त्वष्टौ च कीर्त्तिताः॥

तत्र चित्रमण्डलप्रभृतयोऽष्टौ कष्टसाध्याः सौवर्णिकप्रभृतयोऽष्टावसाध्याः।

लूतानां दंशलक्षणम्।

ताभिर्दष्टे दंशकोथः प्रवृत्तिः क्षतजस्य च।
ज्वरो दाहोऽतिसारश्च गदाः स्युश्च त्रिदोषजाः॥
पिड़का विविधाकारा मण्डलानि महान्ति च।
शोथा महान्तो मृदवो रक्ताः श्यावाश्चलास्तथा॥
सामान्यं सर्व्वलूतानामिदं दंशस्य लक्षणम्॥

दंशकोथः दंशमध्ये पूतिभावः।

दंशमध्ये तु यत्कृष्णं श्यावं वा जालकावृतम्।
दग्धाकृति भृशं पाकक्लेदशोथज्वरान्वितम्॥
दूषीविषाभिर्लूताभिस्तद्दष्टमिति निर्द्दिशेत्॥

सौवर्णिकादिदष्टलक्षणमाह।

शोथं श्वेतासिता रक्ता पीता च पिड़का ज्वरः।
प्राणान्तिको भवेद्दाहः श्वासहिक्काशिरोग्रहाः॥

आखुविषलक्षणमाह।

आदंशाच्छोणितं पाण्डुमण्डलानि ज्वरोऽरुचिः।
लोमहर्षश्च दाहश्चाप्याखुदूषीविषार्द्दिते॥

प्राणहरमूषिकविषकार्य्यमाह।

मूर्च्छाङ्गशोथवैवर्ण्यं क्लेदशब्दाश्रुतिज्वराः।
शिरोगुरुत्वं लालासृक्छर्द्दिश्चासाध्यमूषकात्॥

अङ्गशोथोऽत्र मूषकाकारो बोद्धव्यः।

कृकलासदष्टस्य लक्षणम्।

शोथस्य कार्ष्ण्यमथवा नानावर्णत्वमेव च।
मोहोऽथ वर्चसो भेदो दष्टस्य कृकलासकैः॥

वृश्चिकविषस्य लक्षणम्।

दहत्यग्निरिवादौ तु भिनत्तीवोर्द्धमाशु च।
वृश्चिकस्य विषं याति पश्चाद्दंशेऽवतिष्ठते॥

असाध्यवृश्चिकदष्टस्य लक्षणम्।

दष्टोऽसाध्यैस्तु हृद्घ्राणरसनोपहतो नरः।
मांसैः पतद्भिरत्यर्थं वेदनार्त्तो जहात्यसून्॥

असाध्यैर्वृश्चिकैस्तेषामिवानुवृत्तेः। हृदादिषु उपहतः हृदादिकार्य्यरहितो भवति। अत्यर्थं वेदनार्त्त इत्यन्वयः।

कणभदष्टस्य लक्षणम्।

विसर्पः श्वयथुः शूलं ज्वरश्छर्द्दिरथापि वा।
लक्षणं कणभैर्दष्टे दंशश्चैवावशीर्य्यते॥

उच्चिटिङ्गदष्टस्य लक्षणम्।

हृष्टलोमोच्चिटिङ्गेन स्तब्धलिङ्गो भृशार्त्तिमान्।
दष्टः शीतोदकेनेव सिक्तान्यङ्गानि मन्यते॥

हृष्टलोमा अधिकतरहृष्टरोमा उच्चिटिङ्गः कीटविशेषः।

सविषमण्डूकदष्टस्य लक्षणम्।

एकदंष्ट्रार्द्दितः शूनः सरुजः पीतकः सतृट्।
सनिद्रश्छर्द्दिमान् दष्टो मण्डूकैः सविषैर्भवेत्॥

एकदंष्ट्रार्द्दितः स्वभावादेकयैव दंष्ट्रया दष्टो भवति।

मत्स्यविषस्य कार्य्यमाह।

मत्स्यास्तु सविषाः कुर्य्युर्दाहं शोथं रुजं तथा॥

जलौकोविषकार्य्यमाह।

कण्डूं शोथं ज्वरं मूर्च्छां सविषास्तु जलौकसः॥

गृहगोधिकाविषकार्य्यमाह।

विदाहं श्वयथुं तोदं प्रस्वेदं गृहगोधिका॥

कुर्य्युरिति शेषः।

शतपदीविषकार्य्यमाह।

दंशे स्वेदं रुजं दाहं कुर्य्याच्छतपदीविषम्॥

मशकविषकार्य्यमाह।

कण्डूमान् मशकैरीषच्छोथः स्यान्मन्दवेदनः॥

असाध्यमशकलक्षणमाह।

असाध्यकीटसदृशमसाध्यं मशकक्षतम्॥

असाध्यकीटसदृशम् असाध्यैः कीटैर्लूतादिभिः क्षतं यत् क्षतं तत्सदृशवेदनम्।

मक्षिकादंशलक्षणमाह।

सद्यः संस्राविणी श्यावा दाहमूर्च्छाज्वरान्विता।

पिड़का मक्षिकादंशे तासान्तु स्थगिकासुहृत्॥

तासां सुश्रुतोक्तानां षण्णां मक्षिकाणां मध्ये स्थगिकानाम्नी मक्षिका असुहृत् प्राणनाशिनी शीघ्रं जीवितं हरतीत्यर्थः।

व्याघ्रादिविषाणां कार्य्यमाह।

चतुष्पाद्भिर्द्विपाद्भिर्वा नखैर्दन्तैश्च यत् क्षतम्।

शूयते पच्यते तत्तु स्रवति ज्वरयत्यपि॥

चतुष्पाद्भिर्व्याघ्रादिभिः। द्विपाद्भिः वनमनुष्यादिभिः। शूयते शूनं भवति।

विषोज्झितस्य लक्षणम्।

प्रसन्नदोषं प्रकृतिस्थधातु-

मन्नाभिकामं समसूत्रविट्कम्।

प्रसन्नवर्णेन्द्रियचित्तचेष्टं
वैद्योऽवगच्छेदविषं मनुष्यम्॥
प्रसन्नदोषं प्रकृतिस्थदोषं शेषं सुगमम्।

स्थावरविषस्य चिकित्सा।

स्थावरेण विषेणार्त्तं नरं यत्नेन वामयेत्।
वमनेन समं नास्ति यतस्तस्य चिकित्सितम्॥
विषमत्यर्थमुष्णञ्च तीक्ष्णञ्च कथितं यतः।
अतः सर्व्वविषेषूक्तः परिषेकस्तु शीतलः॥
औष्ण्यात् तैक्ष्ण्याद्विशेषेण विषं पित्तं प्रकोपयेत्।
वमितं सेचयेत् तस्माच्छीतलेन जलेन च॥
पाययेन्मधुसर्पिर्भ्यां विषघ्नं भेषजं द्रुतम्।
भोक्तुमन्नं रसं दद्यात् सितया च समन्वितम्॥
यस्य यस्य च दोषस्य पश्येल्लिङ्गानि भूरिशः।
तस्य तस्यौषधैः कुर्य्याद्विपरीतगुणैः क्रियाम्॥
मूलत्वक्पत्रपुष्पाणि बीजञ्चेति शिरीषतः।
गवां मूत्रेण सम्पिष्टं लेपाद्विषहरं परम्॥
दूषीविषार्त्तं सुस्निग्धमूर्द्ध्वञ्चाधश्च शोधनम्।
पाययेदगदं मुख्यमिदं दूषीविषापहम्॥
पिप्पलीध्यामकं मांसी लोध्रमेला सुवर्च्चिका।
मरिचं वालकञ्चैला तथा कनकगैरिकम्॥
क्षौद्रयुक्तं कषायोऽयं दूषीविषमपोहति॥

ध्यामकं रोहिषं तदभावे उशीरं देयम्। कनकगैरिकमत्यन्तमारक्तं गैरिकं सोनागेरि इति लोके।

जङ्गमविषस्य चिकित्सा।

तत्रादौ सर्पविषप्रतीकारः।

सर्व्वैरेवादितः सर्पैः शाखादष्टस्य देहिनः।
दंशस्योपरि बध्नीयादरिष्टाश्चतुरङ्गुले॥
न गच्छति विषं देहमरिष्टाभिर्निवारितम्॥
दहेद् दंशमथोत्कृत्य यत्र बन्धो न जायते।
देवब्रह्मर्षिभिः प्रोक्ता मन्त्राः सत्यतपोमयाः।
भवन्ति नान्यथा क्षिप्रं विषं हन्युः सुदुस्तरम्॥
मन्त्रास्त्वविधिना प्रोक्ता हीना वा स्वरवर्णतः।
यस्मान्न सिद्धिमायान्ति तस्माद् योज्योऽगदक्रमः॥
समन्तादगदैर्दंशं प्रच्छयित्वा प्रलेपयेत्।
चन्दनोशीरयुक्तेन वारिणा परिषेचयेत्॥
पाययेदगदांस्तांस्तान् क्षीरक्षौद्र घृतादिभिः।
तदभावे हिता वा स्यात् कृष्णा वल्मीकमृत्तिका॥
कोविदारशिरीषार्ककटभिर्वापि भक्षयेत्।
न पिबेत् तैलकौलत्थमद्यसौवीरकाणि च॥
द्रवमन्यत्तु यत्किञ्चित् पीत्वा पीत्वा तदुद्वमेत्।
प्रायो हि वमनेनैव सुखं निर्ह्रियते विषम्॥
शिरीषपुष्पस्वरसे भावितं मरिचं सितम्।
सप्ताहं सर्पदष्टानां नस्यपानाञ्जने हितम्॥
कुलिकमूलनस्येन कालदष्टोऽपि जीवति॥
गृहधूमो हरिद्रे द्वे समूलं तण्डुलीयकम्।
अपि वासुकिना दष्टः पिबेद्दधिघृतप्लुतम्॥
द्विपलं नतकुष्ठाभ्यां घृतक्षौद्रचतुःपलम्।

अपि तत्तकदष्टानां पानमेतत् सुखप्रदम् ॥
वन्यकर्कोटजं मूलं छागमूत्रेण भावितम् ।
नस्यं काञ्जिकसम्पिष्टं दोषोपहतचेतसः
जयपालभवां मज्जां भावयेन्निम्बुकद्रवैः ।
एकविंशतिवेलन्तु ततो वर्त्तिं प्रकल्पयेत् ॥
मनुष्यलालया घृष्ट्वा ततो नेत्रे तथाञ्जयेत् ।
सर्पदष्टविषं जित्वा सञ्जीवयति मानवम् ॥
विषस्य वमनं पाने त्वग्योगे सेचनादिकम् ॥
कोष्ठदाहरुजाध्मान मूत्रसङ्गरुगन्वितम् ।
विरेचयेच्छकृद्वायुसङ्गपित्तातुर नरम् ॥
शूनाक्षिकूटं निद्रार्त्तं विवर्णाविललोचनम् ।
विवर्णञ्चापि पश्यन्तमञ्जनैः समुपाचरेत् ॥
शिरोरुग्गौरवालस्यहनुस्तम्भगलग्रहे ।
शिरो विरेचयेत् क्षिप्रं मन्यास्तम्भे च दारुणे ॥
नष्टसंज्ञं विवृत्ताक्षं भग्नग्रीवं विरेचनैः ।
चूर्णैः प्रधमनैस्तीक्ष्णैर्विषार्त्तं समुपाचरेत् ॥
ताड़येच्च शिराः क्षिप्रं तस्य शाखाललाटजाः ।
तास्वप्रसिच्यमानासु मूर्ध्नि शस्त्रेण शस्त्रवित् ।
कुर्य्यात् काकपदाकारं व्रणमेवं स्रवन्ति ताः ॥
वादयेच्चागदैर्लिप्ता दुन्दुभीस्तस्य पार्श्वयोः ।
लब्धसंज्ञं पुनस्तैनमूर्द्ध्वञ्चाधश्च शोधयेत् ॥
निःशेषं निर्हरेच्चापि विष परमदुर्ज्जयम् ।
अल्पमप्यवशिष्टं हि भूयो वेगाय कल्पते ॥
कुर्य्याद्वा सादवैवर्ण्यं ज्वरकासशिरोरुजः ।

शोथशोषप्रतिश्याय तिमिरारुचिपीनसान् ॥
तेषु चापि यथादोषं प्रतिकर्म्म प्रयोजयेत्।
विषार्त्तोपद्रवांश्चापि यथास्वं समुपाचरेत् ॥
एवं क्रियाक्रमैर्मन्त्रैरोषधीभिश्च यत्नतः।
विषे हृतगुणे देहाद् यदा दोषः प्रकुप्यति ॥
तदा पवनमुद्वृत्तं स्नेहाद्यैः समुपाचरेत्।
तैलमत्स्यकुलत्थाम्लवर्ज्जैर्मारुतनाशनैः ॥
पित्तज्वरहरैः पित्तं कषायैः स्नेहवस्तिभिः।
कफमारग्वधाद्येन सक्षौद्रेण गणेन तु ॥
सेकलेपैरगदैश्चापि तिक्तैरुक्षैश्च भोजनैः ॥

अथागदाः।

महागदः।

त्रिवृद्विशल्ये मधुकं हरिद्रे
रक्ता नरेन्द्रो लवणश्च वर्गः।
कटुत्रिकं चैव विचूर्णितानि
शृङ्गे निदध्यान्मधुसंयुतानि ॥
एषोऽगदो हन्ति विषं प्रयुक्तः
पानाञ्जनाभ्यञ्जननस्ययोगैः।
अवार्य्यवीर्य्यो विषवेगहन्ता
महागदो नाम महाप्रभावः ॥

अजितागदः।

विडङ्गपाठात्रिफलाजमोदा-
हिङ्गूनि वक्रं त्रिकटूनि चैव।

सर्व्वश्च वर्गो लवणस्य सूक्ष्मः
सचित्रकः क्षौद्रयुतो निधेयः ॥
शृङ्गे गवां शृङ्गमयेन चैव
प्रच्छादितः पक्षमुपेक्षितश्च ।
एषोऽगदः स्थावरजङ्गमानां
जेता विषाणामजितो हि नाम्ना ॥

ताक्ष्यीगदः ।

प्रपौण्डरीकं सुरदारु मुस्ता-
कालानुसार्य्याः कटुरोहिणी च ।
स्थौणेयकध्यामकपद्मकानि
पुन्नागतालीशसुवर्च्चिकाश्च ॥
कुटन्नटैलासितसिन्धुवाराः
शैलेयकुष्ठे तगरं प्रियङ्गु ।
रोध्रं जलं काञ्चनगैरिकञ्च
समागधं चन्दनसैन्धवञ्च ॥
सूक्ष्माणि चूर्णानि समानि कृत्वा
शृङ्गे निदध्यान्मधुसंयुतानि ।
एषोऽगदस्ताक्ष्यं इति प्रदिष्टो
विषं निहन्यादपि तक्षकस्य ॥

दशाङ्गागदः ।

वचाहिङ्गुविडङ्गानि सैन्धवं गजपिप्पली ।
पाठाप्रतिविषाव्योषं काश्यपेन विनिर्म्मितम् ॥
दशाङ्गमगदं पीत्वा सर्व्वकीटविषं जयेत् ॥

कीटविषहरयोगः।

समूलपुष्पाङ्कुरवल्कवीजात्
क्वाथः शिरीषात् त्रिकटुप्रगाढ़ः।
सलावणः क्षौद्रयुतोऽथ पीतो
विशेषतः कीटविषं निहन्ति॥

मूषिकविषहरयोगः।

अगारधूममञ्जिष्ठारजनीलवणोत्तमैः।
लेपो जयत्याखुविषं शोणितस्रवणं तथा॥

वृश्चिकविषहरयोगः।

उष्णं गव्यघृतञ्चापि सैन्धवेन समन्वितम्।
वृश्चिकस्य विषं हन्ति लेपनात् पर्व्वतात्मजे॥
स्नुहीक्षीरप्रलेपेन विषं वृश्चिकजं जयेत्॥

कुक्कुरविषचिकित्सा।

शिरीषस्य तु वीजं वै स्नुहीक्षीरेण घर्षितम्।
तल्लेपेन महादेवि नश्येत् कुक्कुरजं विषम्॥

मूषिकविषचिकित्सा।

कुष्ठं त्रिकटुकं दार्व्वीं मधुकं लवणद्वयम्।
मालतीनागपुष्पञ्च सर्व्वाणि मधुराणि च॥
कपित्थरसपिष्टोऽयं शर्कराक्षौद्रसयुत।
विषं हन्त्यगदः सर्व्वं मूषिकाणां विशेषतः॥

शृगालादिविषकार्य्यं तत्प्रतीकारश्च।

शृगालाश्वतरक्षुऋक्षव्याघ्रादीनां यदानिलः।
श्लेष्मप्रदुष्टो मुष्णाति संज्ञां संज्ञावहाश्रितः॥

तदा प्रस्रस्तलाङ्गूलहनुस्कन्धोऽतिलालवान्।
अत्यर्थबधिरोऽन्धश्च सोऽन्योन्यमभिधावति॥
तेनोन्मत्तेन दष्टस्य दंष्ट्रिणा सविषेण तु।
सुप्तता जायते दंशे कृष्णञ्चातिस्रवत्यसृक्॥
दिग्धविद्धस्य लिङ्गेन प्रायशश्चोपलक्षितः।
येन चापि भवेद्दष्टस्तस्य चेष्टारतो नरः॥
बहुशः प्रतिकुर्व्वाणः क्रियाहीनो विनश्यति॥
दंष्ट्रिणा येन दष्टश्च तद्रूपं यदि पश्यति॥
अप्सु वा यदि वादर्शे रिष्टं तस्य विनिर्द्दिशेत्।
त्रस्यत्यकस्माद् योऽभीक्ष्णं श्रुत्वा दृष्ट्वापि वा जलम्॥
जलत्रासन्तु विद्यात् तं रिष्टं तदपि कीर्त्तितम्।
अदष्टो वा जलत्रासी न कथञ्चन सिध्यति॥
प्रसुप्तोऽथोत्थितो वापि स्वस्थस्त्रस्तो न सिध्यति॥
विस्राव्य दंशं तैर्दष्टे सर्पिषा परिदाहितम्।
प्रदिह्यादगदैः सर्पिः पुराणं वापि पाययेत्॥
अर्कक्षीरयुतञ्चास्य दद्याच्छीर्षविरेचनम्।
श्वेतां पुनर्नवाञ्चास्य दद्याद्धुत्तूरकायुतम्॥
कुपीलुविजयासर्पिःसेवनाद्दैवकर्म्मणा।
उन्मत्तजम्बुकादीनां विषमाशु विनश्यति॥
पललं तिलतैलञ्च रूपिकायाः पयो गुडः।
निहन्ति विषमालर्कं मेघवृन्दमिवानिलः॥

रूपिकायाः श्वेतार्कस्य पयः शुभ्रवर्णरसः। गुड़

पुरातनः।

यदा यस्य च दोषस्य प्रकोपः परिलक्ष्यते।
तदा तं प्रतिकुर्व्वीत पाययेदगदांस्तथा॥

विषस्य समबलचिकित्सा।

तदन्यत् तत्समबलं द्रव्यं तद्धि विनाशयेत्।
नतु हीनबलं द्रव्यं वारयेद्बलवत्तरम्॥
आहुः स्म मुनयः सर्व्वे भिषजश्च पुरातनाः।
प्रतियोगिनमालक्ष्य प्रतियोगी निवर्त्तते॥

प्रतियोग्यत्र समबलविरोधी।

हरिणा हन्यते हस्ती हरिणेन कदापि न।
जम्बुकाः परिभूयन्ते श्वभिरुग्रैस्त्वजैर्नहि॥
विषमेकविधं हन्याद्विषमन्यत् तथागुणम्।
अतो भिषग्भिरुद्दिष्टं विषस्य विषमौषधम्॥
सन्निपातज्वरे घोरे विषं वर्ष्मणि जायते।
तद्विषस्य विनाशाय कृष्णसर्पविषं क्षमम्॥
स्वयमुत्पद्यते देहे विषं व्याधिप्रभावतः।
तल्लक्षणस्य जनकं विषं तद्विनिवारयेत्॥
यान्येकं जनयेद्द्रव्यं लक्षणानि ततोऽपरम्।
कुरुते यदि तान्येव द्वयं समबलं मतम्॥
एकं देहसमुत्पन्नमन्यद्बाह्यं विषं यदि।
समं प्रकुरुते लिङ्गं तद्द्वयं समशक्तिकम्॥
अतोऽतत्सेविनो व्याधिर्य्यः कश्चिदभिजायते।
तद्व्याधेर्जनयितासौ तदन्येन हि वार्य्यते॥
यद्द्रव्यं निःसरेद्देहात् तत्कौलेनेतरेण हि।
प्रवृत्तिं तस्य रुन्धेत विधिरेष सनातनः॥

विपरीतं तदाकर्षि समं तद्विनिवारकम् ।
नियमोऽव्यभिचार्य्येष जगत्यां परिदृश्यते ॥
युक्त्यानयैव वपुषि यदभावः प्रजायते ।
तदभावस्य जनकं तदभावं निवारयेत् ॥
क्वचित् समगुणा कार्य्या विपरीतात्मिका क्वचित् ।
चिकित्सा द्विविधा चापि कालभेदे प्रशस्यते ॥
बहुना येन यत्कार्य्यं साध्यते तस्य चाणुशः ।
साध्यते विपरीतं हि सर्व्वत्रैष विनिश्चयः ॥
दुर्निवारं कोष्ठरोधं फणिफेनो निवारयेत् ।
जयपालभवं वीजं मलभेदे महौषधम् ॥
शैत्ययोगेन सन्तापो विनिर्याति शरीरतः ।
उष्णवस्त्रादियोगेन तद्गतिः प्रतिरुध्यते ॥
ज्वरेण देहे सन्तप्ते तैलतोयनिषेवणम् ।
न प्रोक्तं मुनिभिः पूर्व्वैः स्वेदस्तत्र सुखावहः ॥
इति दार्शनिकी युक्तिश्चिकित्सायाः प्रदर्शिता ।
एतामाश्रित्य मतिमान् विचरेदिह कर्म्मसु ॥
इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने विषाधिकारो द्व्यशीतितमोऽध्यायः ।

त्र्यशीतितमोऽध्यायः ।

-o-

अपमृत्युध्वधिकारः ।

श्वासरोधो मतो हेतुर्मरणे मज्जनादिना ।
अतः श्वासे समानीते प्राणी प्राणिति यत्नतः ॥
उष्णः कायोऽस्ति वै यावदङ्गानि शिथिलानि च ।
तावच्चिकित्सा कर्त्तव्या प्रायो दण्डान्ततो मृतिः ॥

जलमज्जनचिकित्सा ।

जलमग्नं समुत्थाप्य व्यवलम्ब्योर्द्धवर्त्म च ।
मुखान्निःसारयेत्तोयं कफं लालाञ्च निर्हरेत् ॥
जनतां वारयेत् तत्र यथा वायुर्न दूष्यति ॥

लुप्तश्वासस्य पुनरानयनविधिः ।

शायितस्यास्य पार्श्वे तु तीव्रनस्यं नसि क्षिपेत् ।
अङ्गुल्या संस्पृशेत् कण्ठं ब्रह्मेन दारुणाथवा ॥
अनेन विधिना वेगे क्षवस्य वमनस्य वा ।
जाते श्वासः समायाति विपन्नश्चापि जीवति ॥
मुखं वक्षश्च संघृष्य तत्र शीताम्बुसेचनम् ।
कुर्य्याच्छ्वासस्तथायाति विपन्नश्चापि जीवति ॥
एवं श्वासो नचेदायाद्भिषक् कुर्य्यात् क्रियामिमाम् ।
श्वासक्रिया प्रवृत्त्यर्थं जितहस्तः कृतक्रियः ॥
कृत्वावाक्शायिनं वैद्यस्तथोपधानवक्षसम् ।
पार्श्वे ततः शाययित्वा तद्युग्मं परिपीडयेत् ॥
षड्धा वा सप्तधा कुर्य्यात् पलमध्ये क्रियामिमाम् ।

यावच्छ्वासो न चायाति नाथवा मृत्युनिश्चयः ॥
कृत्वोपधानपृष्ठं वा तमुत्तान प्रशाययेत् ।
ततश्चाकर्षयेज्जिह्वा कर्षेद्बाहु स्वयं तथा ॥
शीर्षाः समीप आसीनः कुर्य्यादस्तावुरोगतौ ।
षट्कृत्वः सप्तकृत्वो वा पले कुर्य्यात् क्रियामिमाम् ।
यावच्छ्वासो न चायाति नाथवा मृत्युनिश्चयः ॥
श्वासो नायाति यद्येवं बाहु सक्थ्नौ च यत्नतः ।
विमर्द्य निम्नतश्चोर्द्धं रुक्षस्वेदश्च कारयेत् ॥
लिखितैः कर्म्मभिश्चैवं श्वासे वृत्ते च जीवति ।
विपन्ने पाययेदेतं सुरां सलिलसंयुताम् ।
निद्रावेगे स्वापयेच्च पथ्येनातश्च वर्त्तयेत् ॥

उद्बन्धनचिकित्सा ।

अनेनैव विधानेन चिकित्स्येत् कुशलो भिषक् ।
उद्बन्धनविमुक्तञ्च श्वासस्यानयनादिना ॥
रज्जुं कण्ठस्य संछिद्य सर्पिषोष्णेन मर्द्दयेत् ।
सम्यग्वातप्रवाहार्थं तालवृन्तं प्रचालयेत् ॥
चैतन्ये पुनरायाते द्रव्यं पथ्यं प्रदापयेत् ।
यावत् सम्यग् बलं न स्याच्छ्रमादिभ्यश्च वारयेत् ॥
भयादत्युत्कटाद्वापि वज्राग्निपरितापतः ।
नष्टसञ्ज्ञं चिकित्सेच्च पूर्व्वरीत्यनुसारतः ॥
वज्राग्निपरितप्तस्य हितातिशीतला क्रिया ।
वृक्षादिपतितस्यापि चिकित्सेदेवमेव हि ॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
अपमृत्युर्व्वधिकारस्त्र्यशीतितमोऽध्यायः ।

चतुरशीतितमोऽध्यायः ।

—— -o- ——

वीर्य्यस्तम्भाधिकारः ।

शूरणं तुलसीमूलं ताम्बूलैः सह भक्षयेत् ।
न मुञ्चति नरो वीर्य्यमेकैकेन न संशयः ॥
चटकाण्डन्तु संगृह्य नवनीतेन पेषयेत् ।
तेन लेपयतः पादौ शुक्रस्तम्भः प्रजायते ।
यावन्न स्पृशते भूमिं तावद्वीर्य्यं न मुञ्चति ॥
नीलोत्पल सितपङ्कजकेशर मधुशर्करावलिप्तेन ।
सुरते सुचिरं रमते दृढलिङ्गो नाभिविवरेण ॥
सिद्धं कुसुम्भतैलं भूमिलताचूर्ण मिश्रितं कुरुते ।
चरणाभ्यङ्गेन रते वीर्य्यस्तम्भाद् दृढं लिङ्गम् ॥
अहिफेनप्रयोगेण वीर्य्यस्तम्भो भवेद्ध्रुवम् ॥
गोरिकोन्नतशृङ्गत्वग्भव चूर्णेन धूपितं वस्त्रम् ।
परिधाय भजत ललनां नैकान्तो भवति हर्षान्तः ॥
योगजवराङ्गवन्धं मथितेन ज्वलितं हन्ति ॥
उन्मुखगोशृङ्गोद्भवलेपो योगजध्वजभङ्गहरः ॥

शुक्रवल्लभो रसः ।

रस गन्धक लौहाभ्ररौप्यहेमानि माक्षिकम् ।
शाणमानेन संगृह्य तुगाक्षीरीञ्च कार्पिकीम् ।
पलप्रमाणं विजयावीजञ्चैकत्र मर्द्दयेत् ।
विजयावारिणा पश्चान्माषमानां वटीं चरेत् ॥
एकैका भक्षणीयैषा पेयञ्चानु पयः पलम् ।

श्रीशक्रवल्लभो नाम रसो वाजीकरः परः॥
वीर्य्यस्तम्भकरोऽत्यर्थं प्रमदामदनाशनः।
गतो ह्यप्सरसां शक्रो वाल्लभ्यं यत्प्रसादतः॥

अर्ज्जकादिवटी नागवल्ल्याद्यं चूर्णमेव च।
कामिनीद्रावणरसः रसश्च शक्रवल्लभः।
भेषजान्येवमादीनि वीर्य्यस्तम्भकराणि हि॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
वीर्य्यस्तम्भाधिकारश्चतुरशीतितमोऽध्यायः।

पञ्चाशीतितमोऽध्यायः।

रसायनाधिकारः।

रसायनस्य लक्षणम्।

यज्जराव्याधिविध्वंसि वयस्तम्भकरं तथा।
चक्षुष्यं बृंहणं वृष्यं भेषजं तद्रसायनम्॥
अन्यच्च। यज्जराव्याधिविध्वंसि भेषजं तद्रसायनम्।
पूर्व्वे वयसि मध्ये वा शुद्धकायः समाचरेत्॥
नाविशुद्धशरीरस्य युक्तो रासायनो विधिः।
न भाति वाससि क्लिष्टे रङ्गयोग इवाहितः॥
दीर्घमायुः स्मृतिं मेधामारोग्यं तरुणं वयः।
देहेन्द्रियबलं कान्तिं नरो विन्देद्रसायनात्॥

नित्यग्राम्याहारविहारसेविनां रसायनस्यावश्यकता।

सर्व्वे शरीरदोषा भवन्ति ग्राम्यादाहारात्। अम्ल लवण कटुक क्षार शुष्कशाक माष तिल पलल पिष्टान्नभोजिनां, विरूढ़ नव शूक शमीधान्य विरुद्धासात्म्य रूक्ष क्षाराभिष्यन्दि भोजिनां, क्लिन्न गुरु पूति पर्य्युषितभोजिनां, विषमाध्यशन दिवास्वप्न स्त्री मद्यनित्यानां, विषमातिमात्र व्यायाम संक्षोभितशरीराणां, भय क्रोध शोक लोभ मोहायासबहुलानाम्। अतो निमित्तं हि शिथिलीभवन्ति मांसानि विमुच्यन्ते सन्धयो विदह्यते रक्तं निष्यन्दते चानल्पं मेदो न सन्धीयतेऽस्थिषु मज्जा शुक्रं न प्रवर्त्तते क्षयमुपैत्योजः। स एवम्भूतो ग्लायति सीदति निद्रा तन्द्रालस्य समन्वितो निरुत्साहः श्वसिति असमर्थः चेष्टानां शारीरमानसानां, नष्टस्मृतिबुद्धिच्छायो रोगाणा-मधिष्ठानभूतो न सर्व्वमायुरवाप्नोति। तस्मादेतान् दोषान् अवेक्ष्यमाणः सर्व्वान् यथोक्तानहितानपास्याहारविहारान् रसायनानि च प्रयोक्तुमर्हति।

आहारोऽत्र उपलक्षणं विहारोऽपि। आयासो यत्नः शारीरिको मानसिकश्च।

शीतोदकं पयः क्षौद्रं घृतमेकैकशो द्विशः।
त्रिशः समस्तमथवा प्राक् पीतं स्थापयेद्वयः॥
माक्षिकेण तुगाक्षीरी पिप्पल्या लवणेन च।
त्रिफला सितया वापि युक्ता सिद्धं रसायनम्॥

मण्डूकपर्ण्याः स्वरसः प्रभाते
क्षीरेण यष्टिमधुकस्य चूर्णम्।
(द, ५२)

रसो गुडूच्यास्तु समूलपुष्प्या'
कल्कः प्रयोज्यः खलु शङ्खपुष्प्याः ॥

मण्डूकपर्णी ब्राह्मी तदलाभे मञ्जिष्ठा ग्राह्या तस्यापि रसायनत्वात्।

अम्भसः प्रसृतानष्टौ रवावनुदिते पिबन्।
वातपित्तगदान् हत्वा जीवेद्वर्षशतं नरः ॥

ये मासमेकं स्वरसं पिबन्ति
दिने दिने भृङ्गरजः समुत्थम्।
क्षीराशिनस्ते बलवर्णयुक्ताः
समाः शतं जीवितमाप्नुवन्ति ॥

पीताश्वगन्धा पयसार्द्धमासं
घृतेन तैलेन सुखाम्बुना वा।
कृशस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते
बालस्य शस्यस्य यथाम्बु वृष्टिः ॥

महानीलकण्ठ रसः।

पलैकं नागभस्माथ भावयेत्तिमिपित्ततः।
तन्नागं सुमृतं स्वर्णं तोलैकं वापि मिश्रयेत् ॥
द्विपलं भस्म सूतस्य त्रिपलं मृतमभ्रकम्।
त्रिपलं लौहभस्माथ सर्व्वमेकत्र कारयेत् ॥
भावयेच्च पृथक् कन्या ब्रह्मी निर्गुण्डिका शमी।
मुण्डी शतावरी छिन्ना कोकिलाक्षस्य वीजकैः ॥
मूषली वृद्धदारोऽग्नि द्रवैरेभि भिषग्वरः।
ततः संचूर्णयेत् सर्व्वं तुल्य मेकादशाभिधम् ॥
वरा व्योषाब्द वह्निरला जातीफल लवङ्गकम्।

पूजयेत् दृषपुष्पाद्यैर्नीलकण्ठं महेश्वरम् ॥
द्विगुञ्जं भक्षयेदस्य मृत्युञ्जय मनुस्मरन् ।
जय मेकादशविधं ग्रहणीं रक्तपित्तकम् ।
विविधान् वातजान् रोगान् चत्वारिंशच्च पैत्तिकान् ।
हन्ति सर्व्वामयानेष कामिनीनां-शतं व्रजेत् ॥
एकविंशति रात्रञ्च परिहार्य्यं त्यजेदिह ।
यथेष्टाहारचेष्टो हि कन्दर्पसदृशो नरः ॥
मेधावी बलवान् प्राज्ञो बह्वाशी भीमविक्रमः ।
पुत्र ार्थिनी तथा नारी दिव्यं पुत्त्र प्रसूयते ॥
जानात्येतस्य माहात्म्यं नीलकण्ठो न चापरः ।

ऋतुहरीतकी ।

सिन्धूत्थशर्कराशुण्ठी कणामधुगुडैः क्रमात् ।
वर्षादिष्वभया सेव्या रसायनगुणैषिणा ॥
व्याधयो विनिवर्त्तन्ते धातुसाम्यञ्च जायते ।
ताभ्यैस्यैव भवेद्दृष्टिस्त्रिफलाया निषेवणात् ॥

श्रीसिद्धमोदकश्चैव वसन्तकुसुमाकरः ।
पूर्णचन्द्ररसो लक्ष्मीविलासाख्यो रसस्तथा ॥
त्रैलोक्यचिन्तामणिकस्तथाष्टावक्रसंज्ञकः ।
भैषज्यान्येवमादीनि रसायनवराणि हि ॥

सिद्धमकरध्वजः ।

पलमानं रसं सम्यग् बहुसंस्कार-संस्कृतम् ।
तथा पलद्वयं गन्धं शुद्ध हैम द्विकापिकम् ॥
कैलासाचलसम्भूते मृद्दटे च सुचिक्कणे ।

श्रोणप्रस्तरजे खल्वे सर्व्वं संस्थाप्य मिश्रयेत् ॥
मर्द्दयेद् यत्नतो वैद्यो यामानष्टौ निरन्तरम्।
रक्तकार्पासपुष्पस्य श्वेताङ्कोठफलस्य च ॥
कुमार्य्याश्च रसैः सम्यग् भावयित्वा पृथक् पृथक्।
स्थापयित्वा काचकूपीमध्ये सर्व्वं प्रयत्नतः ॥
रक्ताङ्ग-साल सरल खदिर श्रीफलोद्भवाम्।
काष्ठेनान्यतमेनैव नीरसेन प्रतापयेत् ॥
मृदुनानलयोगेन प्राग् यामत्रितयं पचेत्।
पुनर्यामद्वयं पाच्यं मध्यतापेन वह्निना ॥
अग्निना प्रखरेणैव ततो यामद्वयं पचेत्।
भूयो मन्दाग्निना पाच्यमवशिष्टत्रियामकम् ॥
स्वाङ्गशीतमथोद्धृत्य नवचूतदलोपमम्।
अङ्कुरं लोहितं पिष्टे दाडिम्बकुसुमोपमम् ॥
ततोऽवतार्य्य गन्धेन द्विगुणेन विमर्द्दयेत्।
भावयेत् पूर्व्ववद् भूयः पाचयेच्च प्रयत्नतः ॥
एवं वारद्वयं कुर्य्यात् सम्यगौषधसिद्धये।
सन्निपातं ज्वरं घोरं मन्दाग्नित्व मरोचकम्।
आमशूलं कटीशूलं हृच्छूलं पक्तिशूलकम् ॥
कासं श्वासञ्च यच्चान्यं शूलं कुष्ठमशेषतः।
गलोत्थानन्त्रवृद्धिञ्च तथातीसारमेव च ॥
श्लीपदं कफवातोत्थं चिरजं कुलजं तथा।
नाडीव्रणं व्रणं घोरं गुदामय भगन्दरम् ॥
वायुं बहुविधं हन्ति ध्वजभङ्गं विशेषतः।
सेवनादस्य नश्यन्ति सर्व्वे रोगा न संशयः ॥

करोत्यग्निं बलं वीर्य्यं वलीपलितनाशनः ।
विधिवत् सेवितो ह्येष मुमुर्षुमपि जीवयेत् ॥
स्वेच्छाचारविहारोऽपि न कदाचिद् विपद्यते ।
मेधायुः कान्तिजननः कामोद्दीपनकृन् महान् ॥
वृद्धोऽपि तरुणस्पर्द्धी स्त्रीषु चापि वृषायते ।
सेवनादस्य सम्राजो गच्छन्ति प्रमदाशतम् ॥
त्रैलोक्यशुभदं श्रीमदेष एव महौषधम् ।
मृत्युञ्जयो यथाभ्यासान्मृत्यु जयति देहिनाम् ॥
तथायं साधकेन्द्रस्य जरामरणनाशनः ।
स्वयं त्रैलोक्यनाथेन त्रैलोक्यहितमिच्छता ॥
समर्पितोऽयं सिद्धेभ्यः करुणार्द्रेण वै यतः ।
अतोऽयं भुवने ख्यातः श्रीसिद्धमकरध्वजः ॥
भास्वान् यथा तमो हन्ति केशरी करिणं यथा ।
तुलासंघं यथा वह्निस्तथा रोगानसौ हरेत् ॥

त्रिफलादि वटी ।

त्रिफलां पर्पटं कट्वीं त्रायन्तीं च समांशिकाम् ।
सर्व्वैः समं कुपीलुञ्च रक्तिद्वयमिता वटी ॥
नाशयेच्छुक्रतारल्यं शोधयेच्छोणितं भृशम् ।
हरेदिन्द्रियशैथिल्यं बलं वह्निञ्च वर्द्धयेत् ।

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
रसायनाधिकारः पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ।

षड्शीतितमोऽध्यायः ।

——·-०-·——

वाजीकरणाधिकारः ।

वाजीकरणस्य लक्षणम् ।

येन नारीषु सामर्थ्यं वाजिवल्लभते नरः ।
येन वाप्यधिकं वीर्य्यं वाजीकरणमेव तत् ॥

वाजं शुक्रं तदस्यास्तीति वाजी, अवाजी वाजीक्रियतेऽनेनेति वाजीकरणम् । अथवा रतौ वाजीव क्रियतेऽनेनेति वाजीकरणम् ।

एतदकरणे दोषाः ।

ग्लानिः कम्पोऽवसादस्तदनु च कृशता क्षीणता चेन्द्रियाणाम् ।
शोषोच्छ्वासोपदंशज्वरगुदजगदाः क्षीणता सर्व्वधातौ ।
जायन्ते दुर्निवाराः पवनपरिभवाः क्लीवता लिङ्गभङ्गो
वामावश्यातियोगाद्भजत इह सदा वाजिकर्म्मच्युतस्य ॥
चिन्तया जरया शुक्रं व्याधिभिः कर्म्मकर्षणात् ।
क्षयं गच्छत्यनशनात् स्त्रीणाञ्चातिनिषेवणात् ॥
यत् किञ्चिन्मधुरं स्निग्धं जीवनं बृंहणं गुरु ।
हर्षणं मनसश्चैव सर्व्वं तद्वृष्यमुच्यते ॥

अथ वृष्याणि ।

घृतभृष्टमाषविदलं दुग्धसिद्धञ्च शर्करविमिश्रम् ।
भुक्त्वा सदैव कुरुते तरुणीशतमैथुनं पुरुषः ॥
शतावरीशृतं क्षीरं प्रपिवेत् सितया युतम् ।

रममाणस्य विरतिं मृदुतां याति नेन्द्रियम् ॥
वृद्धशाल्मलितोयस्य शर्करासहितस्य च।
प्रयोगादेव सप्ताहाज्जायते रेतसोऽम्बुधिः ॥
लघुशाल्मलिमूलेन तालमूलीं सुचूर्णिताम्।
सर्पिसा पयसा पीत्वा रतौ चटकवद्भवेत् ॥
विदारीकन्दचूर्णञ्च घृतेन पयसा पिवेत्।
उडुम्बररसेनैव वृद्धोऽपि तरुणायते ॥
सप्तधामलकीचूर्णमामलाम्बुविभावितम्।
घृतेन मधुना लीढ्वा पिबेत् क्षीरपलं नरः ॥
वाजीकरणयोगोऽयमुत्तमः परिकीर्त्तितः ॥
पिप्पलीलवणोपेतौ वस्ताण्डौ क्षीरसर्पिषा।
साधितौ भक्षयेद् यस्तु स गच्छेत् प्रमदाशतम् ॥

अत्यन्तमुष्ण कटु तिक्त कषायमम्लं
क्षारञ्च शाकमथवा लवणाधिकञ्च।
कामी सदैव रतिमान् वनिताभिलाषी
नो भक्षयेदिति समस्त जनप्रसिद्धिः ॥

चूर्णञ्च नरसिंहाख्यं गोधूमाद्यघृतं तथा।
अश्वगन्धाघृतं चैव गुड़कुष्माण्डकं तथा ॥
शतावरीमोदकश्च श्रीकामेश्वरमोदकः।
कामाग्निसन्दीपनकः कामिनीमदभञ्जनः ॥
खण्डाम्रकं मन्मथाभ्ररसश्च मकरध्वजः।
स्वर्णसिन्दूरकारमी गुडिका सुरसुन्दरी ॥
तथैव लक्ष्मणालौहं तैलं पञ्चवसारकम्।
श्रीगोपालाभिधं तैलं मृतमञ्जीवनी सुधा।

भेषजान्येवमादीनि श्रेष्ठ वाजीकरणानि हि ।
बहुभार्य्यैः क्षीणशुक्रैः सेव्यानि पुरुषैः सदा ॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
वाजीकरणाधिकारः षडशीतितमोऽध्यायः ।

सप्ताशीतितमोऽध्यायः ।

शातातपोक्त महापातकानि तद्भवरोगाश्च ।

ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्व्वङ्गनागमः ।
महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥
कुष्ठञ्च राजयक्ष्मा च प्रमेहो ग्रहणी तथा ।
मूत्रकृच्छ्राश्मरी कासा अतीसारभगन्दरौ ॥
दुष्टव्रणं गण्डमाला पक्षाघातोऽक्षिनाशनम् ।
इत्येवमादयो रोगा महापातोद्भवाः स्मृताः ॥
बाधन्ते व्याधिरूपेण सप्तजन्मसु वै नृणाम् ॥

उपपातकजरोगाः ।

जलोदर यकृत् प्लीह शूलरोग व्रणानि च ।
श्वासाजीर्ण ज्वर च्छर्द्दि भ्रम मोह गलग्रहाः ॥
रक्तार्ब्बुदविसर्पाद्या उपपापोद्भवा गदाः ॥

पातकजरोगाः ।

दण्डापतानकश्वित्रवपुः कम्प विचर्च्चिकाः ।
वल्मीक पुण्डरीकाद्या रोगाः पापसमुद्भवाः ॥

अतिपातकजरोगाः ।

अर्शआद्या नृणां रोगा अतिपापाद्भवन्ति हि ।
अन्ये च बहुधा रोगा जायन्ते रोगसङ्कराः ॥

आद्या इतिपदेन सर्व्वाङ्गव्यापि कुष्ठं ज्ञेयम् । कुष्ठप्रति-पातकी अर्शोवांश्चेति प्रयोगात् ।

न पापेन विना दुःखं व्याधयो दुःखदा यतः ।
अतो रोगा हि निखिलाः पापादेव भवन्ति हि ॥
विहितस्याननुष्ठानात् निन्दितस्य च सेवनात् ।
अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥
ख्यापनेनानुतापेन तपसाध्ययनेन च ।
पापकृन्मुच्यते पापात् तथा दानेन चागदि ॥
ये रोगा नैव साध्यन्ते भेषज्यैर्विविधैरपि ।
ते ज्ञेया प्राक्पातकजाः प्रायश्चित्तनिवर्हणाः ॥
प्रायश्चित्तं विधायाथ कार्य्या भेषजकल्पना ।
एवं झटिति रोगाणां शान्तिः स्यान्नात संशयः ॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
सप्ताशीतितमोऽध्यायः ।

परिशिष्टम्।

द्वैकालिकज्वरे—लोकनाथवटी।

जीवकर्षभकौ मेदे चम्पकं नागरं विषाम्।
कासीसञ्च समं सर्व्वं सर्व्वतुल्यं रसाञ्जनम्॥
यष्टीमधु-कषायेण रसैः खर्ज्जूरपत्रजैः।
मर्द्दयित्वा वटी कार्य्या रक्तिद्वयमिता शुभा॥
ज्वरं द्वैकालिकं हन्ति लोकनाथवटी ध्रुवम्॥

शिरोरोगे—मिहिरोदय वटी।

लौहमभ्रं सुवर्णञ्च विद्रुमं राजपट्टकम्।
सर्व्वं सम प्रदातव्यं सिन्दूरञ्च द्विभागिकम्।
दण्डमूलजेनैव रसेन परिभावयेत्।
काम्पिल्लया जटामांस्या वटी रक्तिद्वयात्मिका॥
छागपयोऽनुपानेन वटीयं मिहिरोदया।
अर्द्धावभेदकं हन्ति पीता वातमनन्तकम्॥
सूर्य्यावर्त्तं तथा शङ्खकञ्चैकजञ्च द्विदोषजम्।
त्रिदोषजः शिरोरोगं साध्यासाध्यं न संशयः॥

वातरक्ते—वृहद्वातरक्तान्तकलौहः।

अयोभागद्वयं देयं प्रत्येकञ्चैकभागकम्।
रस गन्धक मुक्ताभ्र खर्परागाञ्च काञ्चनम्॥
भागार्द्धञ्च तथा तालं सर्व्वमेकत्र मिश्रयेत्।
कुमार्य्येलकपर्ण्याश्च द्रोणपुष्प्या रसैस्त्रिधा॥
भावयेद्भावयित्वा तु वटी रक्तिद्वयात्मिका।
छागपयोऽनुपानञ्च कर्त्तव्यं हितमिच्छता॥

वृहद्वातान्तको लौहः सेवितो नितरां हरेत् ।

सोपद्रवं दारुणवातरक्तं
गम्भीर मुत्तानमथोपदंशम् ।
प्रमेहमत्युग्रमथातिकृच्छ्रं
जातं विकारं विविधं नराणाम् ॥
कापालमौडुम्बरमृक्षजिह्वं
सिध्मं तथा मण्डलपुण्डरीके ।
कुर्य्याद्विशुद्धिं खलु शोणितस्य
वर्णप्रकर्षञ्च बलाग्निवृद्धिम् ॥

अम्लशूले—अम्लपित्तान्तकचूर्णम् ।

हिजीरकं यमान्यौ च लवङ्गं विजया तथा ।
सर्व्वं समं समादाय सुभृष्टं च विचूर्णयेत् ॥
हिक्षारं पञ्चलवणं समं पूर्व्वेश्च योजयेत् ।
द्वित्रिमाषमितं खादेन्नारिकेलफलाम्बुना ॥
अम्लपित्तान्तकं चूर्णमम्लपित्तं सुदारुणम् ।
अग्निमान्द्य तथाजीर्णं शूलरोगञ्च दारुणम् ।
अन्नद्रवाख्यं शूलञ्च यच्छूलं परिणामजम् ।
सानुबन्धं हरेत् तूर्णं भास्करस्तिमिरं यथा ॥

सूक्ष्मैलारिष्टः ।

पञ्चविंशत्पलं ग्राह्यं सूक्ष्मैलायास्तथा त्रिवृत् ।
शुण्ठीषट्पलकं देयं त्रिफलायास्तथा दश ।
चतुर्द्रोणे विपक्वाव्यं द्रोणशेषं चावतारयेत् ।
पूते मधु तुलामानं गुडार्द्धं शर्करा तथा
धातुपुष्पं दशपलं प्रदेयञ्चात्मकुट्टिनम्

अजमोदा विडङ्गञ्च शतपुष्पा यमानिका।
चारो द्वौ फनिफेनञ्च पलार्द्धञ्च पृथक् पृथक्॥
लवङ्गं द्विपलं देयं स्थाण्डे सन्निधापयेत्।
मासेऽतीते समुत्तार्य सेवेत परमं हितम्॥
अम्लपित्तमजीर्णञ्च वह्निमान्द्यमरोचकम्।
शूलं शोथं ज्वरं हन्ति भास्करस्तिमिरं यथा॥

श्रीगोविन्दपदारविन्दयुगलं ध्यात्वाखिलेष्टप्रदं
नित्यानन्दभिषग्वरस्य भुवने ख्यातस्य पौत्रो धिया।
श्रीमद्राजकिशोरनामसुधियः पुत्रोऽम्बिकावासवान्
संजग्राह विनोदनामकभिषग् ग्रन्थं यथाज्ञानतः॥
भ्रमात् प्रमादाच्चाज्ञानादमाध्वन्न क्षतं नु यत्।
दयावन्तो महात्मानः सुधियः शोधयन्तु तत्॥
इत्यायुर्व्वेदविज्ञानग्रन्थः कृष्णप्रसादतः।
समाप्तिमागतस्तस्मात् सफलं मम जीवनम्॥
वसुवह्निगिरिक्षौणीमानेऽब्दे मासि माधवे।
माधवस्य प्रसादेन ग्रन्थोऽयं मुद्रितः पुनः॥

समाप्तश्चायं ग्रन्थः।